ZBORNIK
PËRMBLEDHJE
COLLECTION
PËRMBLEDHJE
ZBORNIK
COLLECTION
PËRMBLEDHJE
ZBORNIK

ZBORNIK

TRANZICIONA PRAVDA I POMIRENJE

u postjugoslovenskim zemljama

Glasovi institucija, verskih zajednica,
aktivista, akademije, kulture i žrtava

Uredile
Svetlana Slapšak i Nataša Kandić

koalicija za
REKOM

SADRŽAJ

ZBORNIK 9

UVOD 9

Nataša Kandić: REKOM je kamen temeljac odnosa prema prošlosti 9

I TRANZICIONA PRAVDA 11

Niko Grubešić: Postignuća u BiH 11

Tonči Staničić: Žrtve moraju govoriti 12

Selim Selimi: Kosovo je napredovalo 12

Dhurata Hoxha: Osnivanje Međuministarske radne grupe za suočavanje s prošlošću na Kosovu 13

Mary Anne Hennessey: Institucionalne reforme i pomirenje čine osnovu održivog mira 13

Dr Goran Šimić: Strategija tranzicijske pravde u BiH 14

Bojan Glavašević: Napravili smo jasnu razliku između prava i pravde 15

KRIVIČNA PRAVDA 15

Sandra Orlović: Srbija nema strategiju procesuiranja ratnih zločina 15

Dženana Karup Druško: U BiH se ne primenjuje državna strategija za rad na predmetima ratnih zločina 17

Vesna Teršelič: Zabrinjava porast isključivosti 20

Tea Gorjanc Prelević: U Crnoj Gori nema nijedne optužnice po osnovu komandne odgovornosti 22

Nora Ahmetaj: Prednost suđenjima pred sudovima Republike Kosova 24

Mirko Klarin: Utvrđene i presuđene činjenice glavno su nasleđe Haškog tribunala 26

Dr Denisa Kostovicova: Uslovljavanje evrointegracija saradnjom sa Haškim tribunalom 28

Zoran Pusić: Haški sud je bio uspješan, najedanput se stalo 28

Dr Gentian Zyberi: REKOM je instrument za nastavak rasprave o svemu što se dogodilo tokom ratova 30

Dr Jelena Subotić: Ideja postkonfliktne pravde ugrađena je u celokupan nacionalni diskurs 31

Dr Jasna Dragović-Soso: Sudski narativi nisu imali odjeka u široj javnosti 33

Dr Kristen Perrin: Poziv iz sudnice na zaborav 35

Dr Katarina Ristić: Legalni narativi o žrtvama ne dolaze do zajednice počinilaca 36

ČINJENICE, ZAJEDNIČKA ISTORIJA 37

Prof. Žarko Puhovski: Naša stvar je sramoćenje počinitelja 37

Dr Anna Di Lellio: REKOM-ovo najveće postignuće jeste vraćanje pitanja pravde u prvi plan javne debate 38

Dr Jasna Dragović-Soso: Izvinjenja nakon obavljenog rada na očuvanju sećanja 39

Dr Jelena Obradović-Wochnik: Tiha javnost nije na strani zločina 42

Dr Sari Wastell: Zajednička istorija 46

Prof. Sergej Flere: Istorija je jedan od kanala najjačeg reproduciranja nacionalnih mitova i legendi 48

Dr Christian Nielsen: Razdoblje prije i posle 1991. jeste povezano 49

Dr Eric Gordy: Najmanje ima slobodne komunikacije između institucija i javnosti 50

Ivor Sokolić: Civilno društvo ima potencijal da predvodi promene u percepciji javnosti 52

Adriatik Kelmendi: Priznavanje žrtava i Kosova 53

Igor Cvetkovski: Diskriminacija i nejednak tretman veterana i civilnih žrtava su i dalje prisutni 54

Prof. Zdravko Grebo: Činjenice, najpre! 56

Prof. Žarko Puhovski: Iz poraza u poraz do konačne pobjede 57

II POMIRENJE 58

Željko Komšić: Treba reagovati, ali i pružiti ruku pomirenja 58

Mioljub Vitorović: Pomirenje je proces 60

Engjellushe Morina: Suočavanje s prošlošću najpre započeti u okviru jednog društva 60

Fra Ivan Šarčević: Moramo se suočiti s našom poviješću, s našom prošlošću 61

Husein efendija Smajić: Vjerske zajednice nisu odgovorne za ono što se dogodilo od 1992. do 1996. 63

Otac Vanja Jovanović: Pomirenje jednih s drugima je proces 63

Jakob Finci: Pomirenje preko povjerenja 64

Hodža Rexhep Lushta: Istinski dijalog i razumevanje između suprotstavljenih strana najbolji je način za opraštanje i pomirenje 64

Dr Christopher Lamont: Odgovornost i praštanje su komplementarne perspektive 65

Fra Ivo Marković: Ideji pomirenja treba vizija i iskorak 66

Nataša Kandić: Razumevanje i tumačenje pojma i procesa pomirenja 66

Dr Hrvoje Klasić: Proces pomirenja ne može se posmatrati odvojeno od procesa razumjevanja 69

Prof. Zoran Pajić: Ponavlja se međugeneracijski ciklus „istorijskog obračuna“ i nasilja 70

Dr Spomenka Hribar: Pomirenje: proces ili konačni cilj? 71

Dr Denisa Kostovicova: Proces pomirenja primarno se odigrava kroz komunikaciju 72

Nebojša Petrović: Potrebno je humanizovati druge 74

Mirko Klarin: Pomirenje iz ugla ratnih zločinaca 76

Dr Avila Kilmurray: Potreba je žrtve da ispriča svoju priču i bude saslušana 76

KULTURA, UMETNOST I ČINJENICE 78

Prof. Svetlana Slapšak: Kultura smelo pita o tome šta je prošlost 78

Prof. Svetlana Slapšak: Širenje istine i etika obada 79

Dino Mustafić: Umjetnička istina ne smije da relativizira 81

Lazar Stojanović: Kada hoće i kada se usudi,
umetnost osvaja slobodu za žrtve 82

Ante Perković: Nevidljivi duhovni prostor i danas postoji 84

Prof. Svetlana Slapšak: Pozorište služi da uznemirava i izaziva nelagodnost 84

Alban Ukaj: Otvaranje tema iz rata nije bilo jednostavno 84

Maja Izetbegović: Imam privilegiju da na sceni pričam o svom iskustvu 85

Stevan Bodroža: Umetnost koja propituje 86

Hazim Begagić: Važno je da smo fenomen muzičke škole u Zenici vratili
u javni diksurs 87

Andrej Nosov: Pogled iz perspektive drugog 88

Bojan Munjin: Na jednom mestu protagonisti jugoslavenske tragedije 88

Lazar Stojanović: Činjenica u različitim kontekstima menja
vrednost i predznak 90

Vesna Kesić: Na žene žrtve gleda se kao na krivce vlastite sudbine 92

Ivana Lalić: Zaštićeni svedoci razočarani su institucijama sistema 93

Pjer Žalica: Žrtve su heroji rata 95

III GLASOVI ŽRTAVA 96

†Mirko Kovačić: Dijalog u logoru 96

Zoran Kosić: Veterani razgovaraju o pomirenju 97

Mirjana Učakar: „Izbrisani“ imaju poteškoće u ostvarivanja prava na odštetu 97

Dragan Pjevač: Oslobađajuće haške presude vratile su proces suočavanja
s prošlošću na početak 98

Bekim Gashi: Ja sam najpovređeniji čovek na svetu 99

Nada Bodiroga: Cipela moje mame, jedini preživjeli svjedok 101

Sunčica Antić: Moj mrtav otac se 15 godina vodio kao živ 103

Ljubiša Filipović: Prvo pomirenje, pa povratak 104

Marica Šeatović: Moja potraga za istinom i za pravdom 104

Amir Kulaglić: Behar, proljeće nas podsjeća na one kojih više nema 106

Nikola Šašo: Oni su dobili svoj vječni dom, te njihove kosti 108

Kada Hotić: Al' kako će zločinac zaspati kad mu se budu slike vraćale 110

Mevludin Lupić: Treba nam saosjećanje 111

Prenk Gjetaj: Porodice nestalih najugroženija su kategorija ljudi pogođena ratom 113

Munira Subašić: Najviše je potrebno povjerenje među ljudima 114

Desanka Pejčinović: Zbog dece smo spremni da kleknemo i ponizimo se 114

ČIJI SU GLASOVI 116

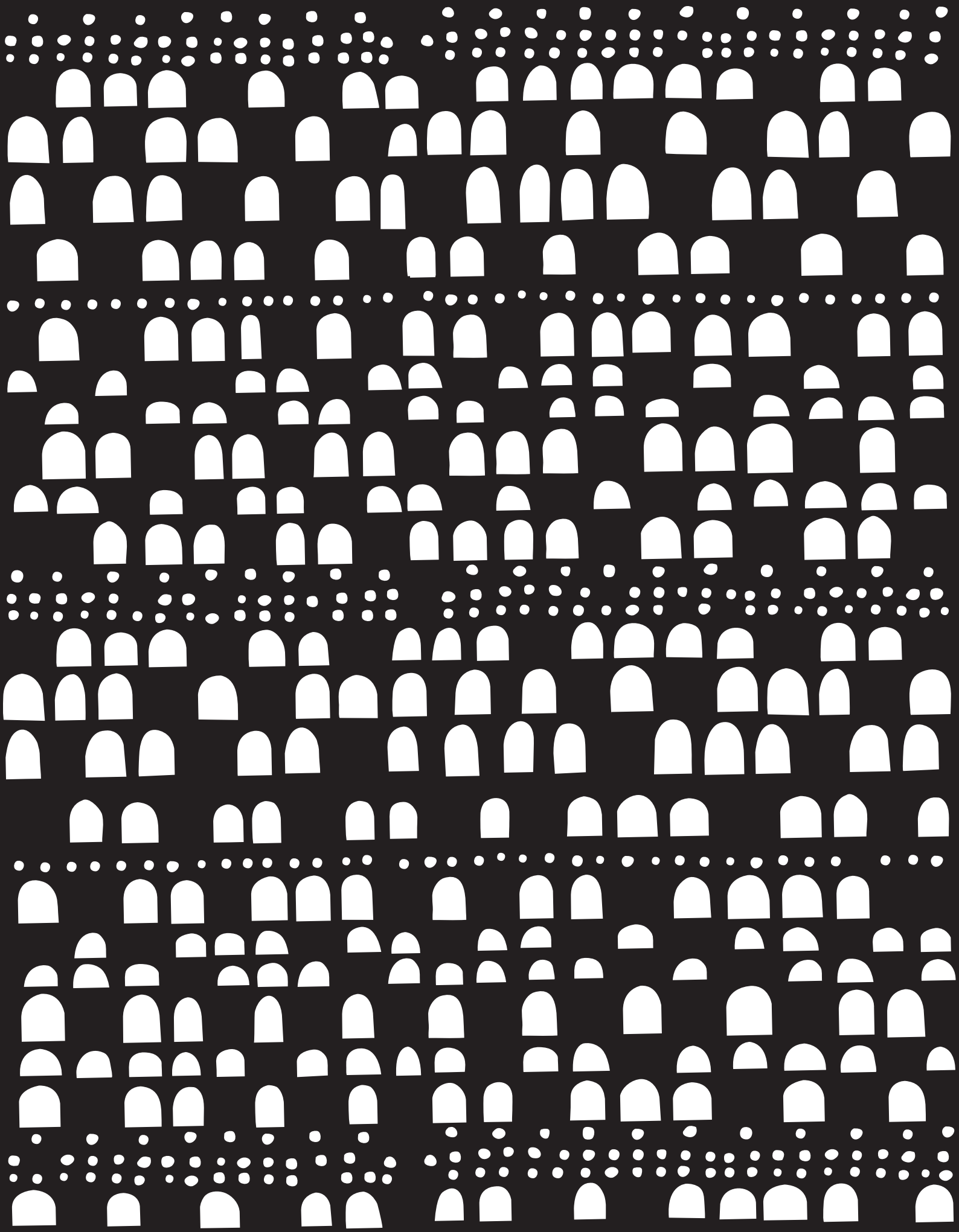

ČIJI SU GLASOVI

ZBORNIK

Zbornik sadrži izlaganja, diskusije i komentare predstavnika institucija, verskih zajednica, nevladinih organizacija, članova epistemološke zajednice i umetnika o postignućima i preprekama u suočavanju sa prošlošću i pomirenju, kao i ispovesti žrtava, učesnika/ica Devetog i Desetog foruma za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama.

UVOD

Nataša Kandić[1]: REKOM je kamen temeljac odnosa prema prošlosti

Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama otvaramo jednom dobrom vešću. Posle osam godina od prvog Foruma na kojem smo promovisali ideju o regionalnom pristupu u suočavanju s prošlošću, civilno društvo okupljeno oko Inicijative za osnivanje Regionalne komisije za ustanovljenje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije, uspelo je da pridobije političare u regionu da zajednički osnuju komisiju koja će biti usmerena u žrtve, okolnosti u kojima su izgubile život ili nestale, kao i u činjenice o svim ratnim zločinima. Rekla bih da je reč o nečemu što ima potencijal da postane kamen temeljac zajedničkog odnosa prema prošlosti, o važnom instrumentu otkrivanja istine. Koalicija za REKOM 14.11.2014. godine bezrezervno je podržala Izmene Statuta REKOM-a koje su rezultat rada zvaničnih izaslanika predsednika postjugoslovenskih zemalja za REKOM[2]. Svi imamo iskustvo sa političarima, znamo koliko je teško i koliko vremena je potrebno da neka inicijativa civilnog društva dobije konkretnu političku podršku. Nama je bilo potrebno dve godine da uverimo predsednike i dva člana Predsedništva BiH da imenuju svoje izaslanike za REKOM, koji će na osnovu našeg predloga Statuta REKOM-a sačiniti dokument - koji predstavlja pravni, politički i ustavni okvir za osnivanje Regionalne komisije. U postjugoslovenskim državama krivična suđenja postala su glavni i jedini mehanizam suočavanja sa prošlošću. Koalicija za REKOM podržava suđenja za ratne zločine, ali je svesna ozbiljnih ograničenja toga mehanizma tranzicione pravde. Zbog toga je Koalicija, 2006. godine, promovisala Inicijativu za osnivanje zvaničnog vansudskog tela regionalnog karaktera, fokusiranog na žrtve, koji može da uobliči činjeničnu sliku o tome šta se dogodilo tokom poslednjih ratova. Godinama, sa velikom upornošću, gradili smo komunikaciju sa političarima kako bismo ih uverili da prihvate da budu politički sponzori te inicijative. I u samoj Koaliciji za REKOM nije bilo lako da izgradimo odnose

1 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija
2 Izaslanika predsednika Hrvatske, Crne Gore, Kosova, Makedonije, Srbije i dva člana Predsedništva BiH.

poverenja, razumevanja i odgovornosti, nezavisno od toga šta privatno i lično mislimo o ratu. Nije bilo lako ubediti žrtve da učestvuju u debati o mandatu regionalnog tela. Bilo im je strano da učestvuju u stručnoj raspravi sa pravnicima, umetnicima i aktivistima, ali vremenom su žrtve razumele da je njihova reč vrlo bitna. Kada smo se svi složili oko toga da i „neprijateljska strana“ ima žrtve, bilo je lakše. Još uvek se događa da se svi saglašavamo, kako kaže profesor Puhovski, da je zadatak civilnog društva da javno sramoti počinioce, naredbodavce i one koji su skrivali tragove o ratnim zločinima, ali da u stvari mislimo na one „druge“ a ne na „naše“. To što smo dostigli trenutak konkretne političke podrške je uspeh, ali to nije kraj našeg angažovanja. Naš zadatak je da pratimo proces koji će voditi državne institucije.

I da ne zaboravimo, Koalicija za REKOM od početka je suočena sa preprekama koju nam postavljaju izbori, posebno predsednički. Taman dobijemo podršku jednog predsednika, uslede izbori, predsednik postane drugi političar i mi smo ponovo na početku. U ovom trenutku, mi jesmo usvojili dokument Izmene Statuta REKOM-a, ali su u međuvremenu završeni izbori u Bosni i Hercegovini, izabrano je novo Predsedništvo, a slede predsednički izbori u Hrvatskoj.[3] Ponovo smo u situaciji da čekamo nove vlasti. Sudeći prema dosadašnjem iskustvu, ponovo ćemo biti u starim ulogama - da objašnjavamo, uveravamo, molimo, ali sa našim započetim radom na dokumentovanju ljudskih gubitaka nećemo stati. Što više uradimo na tome poslu, veće su nam šanse da političari preuzmu odgovornost za osnivanje REKOM-a, u kojem među najvažnijim zadacima imamo izradu popisa ljudi koji su izgubili život ili nestali u ratovima, u situacijama pre ili posle ratova i uopšte povezanim sa njima. Konačno, informisanje javnosti o odlukama predsednika i članova Predsedništva o podršci osnivanju REKOM-a usledićе nakon konstituisanja Predsedništva BiH, izbora u Hrvatskoj i nakon što Koalicija za REKOM, odnosno njeni javni zagovarači, dobiju podršku za osnivanje REKOM-a od novoizabranih lidera.

Svih ovih godina gradili smo proces REKOM vlastitim kapacitetima ali uz značajnu podršku istraživača/ica tranzicione pravde i članova/ica akademske zajednice iz Evrope i Amerike, kao i uz podršku Evropskog parlamenta, Evropske komisije i Saveta Evrope: svi su oni poštovali našu upornost da razvijamo proces REKOM vlastitim snagama. Forume, sastanke Koalicije za REKOM i brojne lokalne aktivnosti i događaje, organizovali smo zahvaljujući podršci Evropske komisije, Rockfeller Brothers Found, francuske organizacije CCFD, OEBS-a i norveškog Ministarstva za spoljne poslove. Prilika je da podsetim da su uspehu Inicijative REKOM doprineli njeni javni zagovarači: profesor Zdravko Grebo, profesor Žarko Puhovski, profesor Židas Daskalovski, novinari Adriatik Kelmendi, Dženana Karup Druško, Dinko Gruhonjić, Duško Vuković, reditelj Dino Mustafić, a tu sam i ja.

3 Predsednički izbori u Hrvatskoj završeni su u januaru 2015. izborom Kolinde Grabar Kitanović.

I TRANZICIONA PRAVDA

Niko Grubešić[4]: Postignuća u BiH

Ministarstvo pravde Bosne i Hercegovine, od svog osnivanja 2003. godine, provodi reforme sektora pravde u BiH, koje obuhvaćaju niz strateških programa i aktivnosti. U uvjetima postkonfliktnog društva, efikasan sistem pravde može biti uspostavljen samo uz sveobuhvatne aktivnosti provedene i u oblasti tranzicijske pravde. Razmjena iskustava ove prakse na regionalnoj razini predstavlja izuzetno važan element u svim reformskim aktivnostima: mi koristimo ovaj mehanizam i u drugim oblastima a, evo, i u oblasti tranzicijske pravde.

Što se tiče postignuća Bosne i Hercegovine, mogu istaći sljedeće. Bosna i Hercegovina je pokrenula nekoliko važnih aktivnosti iz oblasti tranzicijske pravde, što je ključna osnova. Ali ostaje i još mnogo toga da se uradi. Na primjer: uspostavljeni su i osnaženi kapaciteti Suda i Tužiteljstva Bosne i Hercegovine i, kao što sam već rekao, usvojena je Strategija za procesiranje ratnih zločina u Bosni i Hercegovini i njezina provedba je u toku. Rezultati koji se postižu u procesiranju predmeta ratnih zločina u Bosni i Hercegovini značajni su, što se može vidjeti u izvještajima Evropske komisije o napretku BiH kada je u pitanju ova oblast.

Naravno, u svakoj aktivnosti ima i problema, uspona i padova, ali generalno se može dati ovakva, pozitivna ocjena. U cilju efikasnijeg procesiranja predmeta ratnih zločina, Bosna i Hercegovina ostvaruje suradnju sa svim susjednim državama u okviru ratificiranih ugovora o pravnoj pomoći i suradnji sa njima i sa drugim državama. Među njima su najvažniji oni potpisani sa Hrvatskom i Srbijom. Isto tako, u Bosni i Hercegovini osnovan je Institut za nestale osobe. Provodeći aktivnosti na rješavanju predmeta ratnih zločina, uočili smo da se oni neće moći završiti u planiranom roku, pa smo Strategijom predvidjeli da manje osjetljive predmete ratnih zločina procesiraju kantonalni, odnosno okružni sudovi i tužiteljstva u Bosni i Hercegovini. Ali smo, takođe, uvideli da treba poduzeti nove napore da bi se pojačali kapaciteti za procesiranje predmeta ratnih zločina, sudova i tužiteljstava na svim razinama vlasti, kao i instrumenata zaštite i podrške svjedocima, a pogotovo svjedocima žrtava. Ovo su ključni izazovi koji stoje pred institucijama vlasti BiH.

Cijeneći jednako i važnost uspostave drugih instrumenata koji osiguravaju socijalnu i ekonomsku pravdu za žrtve i ukazuju na potrebu jačanja kapaciteta institucija vlasti, da bi se time pojačalo i povjerenje građana, Vijeće ministara je početkom 2010. godine donijelo odluku o pokretanju izrade Strategije tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini. Uspostavljena je Ekspertna radna grupa od 15 članova u kojoj su predstavnici institucija vlasti i civilnog društva, uključujući i predstavnike žrtava proteklog rata. Kroz aktivnosti Ekspertne radne grupe organizirane su brojne konsultacije, i danas imamo izrađen radni dokument Strategije koji obuhvaća tri strateška stuba: ovaj četvrti, kako sam rekao, za suđenja za ratne zločine, koji predstavlja poseban dokument,

4 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

mada u suštini oni čine jedan skupni dokument. Ona tri prethodna stuba su: utvrđivanje činjenica i kazivanje istine, reparacije i memorijali, te institucionalne reforme.

Tonči Staničić[5]: Žrtve moraju govoriti

Žrtve imaju pravo da ih se čuje, imaju pravo na pravdu, imaju pravo na javno priznanje, to pravo žrtava i svih stradalnika rata predstavlja jamstvo mira i njihovo se stradanje ne smije zaboraviti. To mora biti stalno upozorenje i sadašnjim i budućim generacijama o pogubnosti i prokletstvu rata. Žrtve mogu svoj glas dignuti samo kao osobe sa imenom i prezimenom, žrtve ne smiju ostati samo brojevi. Potrebno je utvrđivanje identiteta svake od njih. Neriješeni status civilnih žrtava zahtijeva detaljan i predan rad na osvešćivanju ovog problema u svim našim državama, kako bi žrtve bile priznate i kako bi ostvarile pravo na pomoć. Problem nestalih je općenito najbolniji u svim našim državama, jer se još uvjek traga za velikim brojem nestalih osoba. U Hrvatskoj, prema službenim podacima – 1.705. Vjerujem da, osim kroz službene državne institucije, i pomoću skupova o tranzicijskoj pravdi možemo doći do saznanja o sudbini tih ljudi i utvrditi njihov točan broj. Osim navedenih, velika buduća zadaća svih stručnjaka i nevladinih udruga koje se bave tranzicijskom pravdom jeste da se radom na utvrđivanju činjenica iz nedavne prošlosti otklone sve moguće svjetonazorske i ideološke predrasude, što jedino može donijeti promjenu atmosfere i izgraditi novu suradnju među našim narodima, zasnovanu na međusobnom uvažavanju i povjerenju. Samo svjesni činjenice da različitost drugog predstavlja bogatstvo svih, kao i da poznavanje naših razlika obogaćuje i nas same, možemo napraviti korak naprijed. Razlike nisu razlog za sukob, nego za suradnju.

Selim Selimi[6]: Kosovo je napredovalo

Što se tiče tranzicione pravde, Kosovo je do sada napredovalo. Kao nova država, počeli smo intenzivnije da se angažujemo na ovome polju. U vezi sa pravosuđem, vi znate da naš sistem predviđa nekoliko rezervisanih kompetencija za misiju Evropske unije, EULEX – neka krivična dela procesiraju se u saradnji sa našim institucijama, ali ratni zločini u nadležnosti su EULEX-a, s tim da se započelo sa uključivanjem lokalnih tužilaca i sudija.

Usvojili smo nekoliko zakona koji se bave ratnim zločinima. Želim da spomenem jedan od njih, Zakon o statusu i pravima žrtava i porodica nestalih, koji predviđa finansijsku nadoknadu kao deo reparacija. Za ove porodice, bez obzira koliko je finansijska nadoknada mala, njena važnost je simbolički velika. Trenutno je ovaj zakon vraćen u fazu izmene, jer je izostavljena jedna veoma bolna kategorija, kategorija žena silovanih tokom rata. Ovom izmenom ćemo nastojati da se poveća kompenzacija žrtvama iznad postojeće finansijske nadoknade, u vidu socijalne kompenzacije.

Što se tiče naše posvećenosti otkrivanju istine, Kosovo je stvorilo nekoliko mehanizama, kao što su Komisija za nestala lica i Međuministarska radna grupa za suočavanje sa prošlošću, i druge.

5 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH
6 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

Dhurata Hoxha[7]**:** Osnivanje Međuministarske radne grupe za suočavanje s prošlošću na Kosovu

Tema koju pokreće Međuministarska radna grupa za pomirenje i suočavanje sa prošlošću, osnovana Odlukom Vlade Kosova, teža je nego bilo koja druga tema o kojoj su raspravljale radne grupe u Vladi Republike Kosova. Svrha ove grupe jeste razvijanje državne strategije za suočavanje sa prošlošću, a ova strategija će obuhvatiti načine i metode pronalaženja istine na osnovu onoga što grupa bude smatrala da je potrebno Kosovu. Takođe, cilj ove grupe je suočavanje sa masovnim kršenjima ljudskih prava i ozbiljnim kršenjima međunarodnog humanitarnog prava u prošlosti na Kosovu, koja obuhvataju period rata i tranzicije. Još jedan cilj je i da se promoviše pomirenje i održiv mir, koji uvek zahteva i obezbeđuje odgovornost: oni koji su počinili zločine treba da budu izvedeni pred lice pravde, što podrazumeva postizanje pravde, pružanje nadoknade žrtvama i stvaranje mehanizama za traženje istine. Ja vas kao predsednica ove grupe uveravam da će sve kategorije žrtava biti tretirane na dostojanstven način i da će čitav proces biti usmeren ka žrtvama, imajući uvek u vidu njihove potrebe. Na sreću, naša grupa ima podršku organizacija civilnog društva, a najvažnije je da imamo podršku članova porodica žrtava i udruženja žrtava.

Mary Anne Hennessey[8]**:** Institucionalne reforme i pomirenje čine osnovu održivog mira

Za Savet Evrope, demokratija, ljudska prava i vladavina prava predstavljaju temelj održivog mira i pomirenja u čitavoj Evropi. Kada o tranzicionoj pravdi razmišljamo iz te perspektive, primetićemo da su postignuća u oblasti krivične i građanske pravde u regionu puno izraženija od šireg koncepta pravde, zasnovanog na pomirenju i institucionalnim reformama kao osnovi održivog mira u budućnosti. U regionu je ostvaren priličan napredak u procesu restitucije i povraćaja imovine, uz ograničeni pomak u oblasti povratka izbeglica i proteranih. Sprovedeni su ogromni napori da se utvrde sudbine i da se pronađu posmrtni ostaci nestalih. Mnogima je tako vraćen izgubljeni identitet, a izgrađena su i brojna komemorativna mesta za odavanje pošte žrtvama. Određeni napredak je ostvaren i u rešavanju stambenog pitanja izbeglica, kao i u pomoći najugroženijim osobama nakon zatvaranja poslednjih kolektivnih centara i prihvatilišta. Pored toga, međunarodna saradnja je danas usmerena u formalno okončanje rada Tribunala i donošenje konačnih presuda u svim preostalim predmetima. Sve države regiona (osim, naravno, Kosova) članice su Saveta Evrope, a time i deo sveobuhvatne saradnje država-članica u oblasti prava i pravosuđa. Tu im se na raspolaganje stavljaju sve pravne norme i standardi Saveta Evrope, uključujući brojne konvencionalne mehanizme za bavljenje ratnim zločinima i ekstradiciju optuženih, kao i pristup Evropskom sudu za ljudska prava. Tako su, recimo, uputstva Komiteta ministara za sprečavanje nekažnjivosti počinilaca ratnih zločina danas primenjiva na čitav region. To su, dakle, pozitivni aspekti, i možemo ih razumeti i kao izvor pozitivnih prilika.

7 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH
8 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

Tu bih htela da se osvrnem na tri pitanja koja nisu direktno obuhvaćena mandatom Saveta Evrope, ali koja, posmatrana zajedno, predstavljaju ključne izazove za stvarnu pravdu, mir i pomirenje u regionu. Prvo: opovrgavanje retoričke i medijske manipulacije činjenicama; drugo: reparacije, uključujući reparacije u globalnom smislu – ne samo u pogledu imovine već i civilnih žrtava i žrtava seksualnog nasilja, kao i svih individualnih trauma koje još uvek traju. Takođe, i javna potvrda i priznanje svih žrtava (ne samo civilnih). Taj izazov smo već pominjali u kontekstu procesa memorijalizacije i komemoracije u Bosni i Hercegovini. I zatim: povratak izbeglica. Mislim da međunarodna zajednica treba veoma ozbiljno da se pozabavi tim pitanjem, kako ne bi poslala pogrešan signal ili ostavila utisak nezainteresovanosti, a posebno u pogledu regionalnih stambenih programa, jer ogroman broj ljudi i dalje želi da se vrati svojim kućama. Pomirenje je u tom procesu ključno. Ljudi se moraju osećati sigurno i bezbedno, i moraju imati razlog da veruju u bolju budućnost za sebe, svoje porodice i buduće generacije (što je, inače, u direktnoj vezi sa značajem institucionalnih reformi koji je istakao komesar Saveta Evrope u svom izveštaju o stanju tranzicione pravde i održivosti mira u bivšoj Jugoslaviji). Dakle, institucionalne reforme koje garantuju neponavljanje zločina, obrazovanje, nezavisnost sudstva, medijska i kulturna pitanja i, na kraju, ljudska prava.

Goran Šimić[9]: Strategija tranzicijske pravde u BiH

Ja bih se koncentrirao na tri stvari koje smatram da su najvažnije kada je u pitanju konsultativni proces, kada su u pitanju aktivnosti oko njega, i u konačnici odnos strategije i utvrđivanje činjenica, odnosno Koalicije za REKOM koja zagovara uspostavu regionalne komisije. Tri godine je brzo prošlo od onog trenutka kad sam bio imenovan u Komisiju za izradu strategije tranzicijske pravde u BiH: upotrebio sam Google i upisao s*trategy for transitional justice.* Izašlo je nula rezultata. Ono što smo na početku morali odrediti kao najvažnije jeste - ko će biti u središtu naše strategije. Odlučili smo da u središtu ove strategije može biti samo žrtva i niko drugi. I da aktivnosti koje želimo ponuditi moraju biti orijentirane prema svim žrtvama u Bosni i Hercegovini, u konačnici prema svima nama. Ja se ponekad ljutim na svoje studente kada žrtvama nazivaju samo one koji su preživjeli nekakve psihosocijalne ili društvene ili fizičke traume. Rekao bih da smo svi mi koji živimo na području bivše Jugoslavije žrtve rata koji smo preživjeli. Zato smo odlučili da pozovemo žrtve i njihove predstavnike iz udruženja žrtava, građane, članove akademskih, religijskih i drugih zajednica iz cijele BiH, da zajedno kreiramo konsultativni proces. U konačnici dobili smo dokument od 130 stranica koji sadrži više od 80 aktivnosti za koje mi smatramo da moraju biti provedene u BiH. Strategija sadrži sve ostale mehanizme, od vansudskog utvrđivanja činjenica, od reparacija, restitucija, podizanja memorijalnih centara, memoralizacije stradanja i u konačnici aktivnosti koje imaju za cilj da se provedu određene institucionalne reforme, kako bismo dobili institucije od javnog i društvenog povjerenja u koje bismo svi mi mogli vjerovati.

9 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

Bojan Glavašević[10]: Napravili smo jasnu razliku između prava i pravde

Ono o čemu ću ja govoriti jesu konkretne stvari koje je hrvatska Vlada učinila po pitanju tranzicijske pravde. Prije svega, napravili smo jasnu razliku između prava i pravde. Kada govorimo o tužbama, granicama, odštetama, to su stvari koje nemaju veze sa pravdom koja je subjektivna, i zato smo ih morali odvojiti. Tim stvarima bavi se Ministarstvo pravosuđa i druge srodne institucije. Međutim, kada je u pitanju pravda, to je nešto subjektivno, tu govorimo o ljudskim sudbinama, o smislu koji ili imamo ili nemamo, o pomirenju i suživotu, to su puno kompleksnija pitanja, koja zahtijevaju puno veću ozbiljnost u pristupu. Prije svega, tu su nestale osobe, osobe za kojima još uvijek tragamo nakon završetka rata. Zakon o žrtvama seksualnog nasilja zapravo će nam poslužiti kao svojevrstan uvod u izmjenu, temeljitu izmjenu Zakona o civilnim žrtvama rata. Treće područje kojime se bavimo kada je u pitanju tranzicijska pravda jeste suočavanje sa traumom. I na kraju, četvrto područje, ja bih ga nazvao istina o ratu, odnosno izgradnja mira. Ideja je konsolidirati kurikulum učenja o Domovinskom ratu, napraviti nešto što je objektivno, jednako za sve, prihvatljivo svima, lišeno govora mržnje i nešto što na kraju završava sa školom mira. To do sada u Hrvatskoj nije postojalo. Učenici različitih nacionalnosti idu u različite škole i uče različitu povijest. Hrvatska vlada je uložila izvjesne napore da se napravi integrirana škola.

KRIVIČNA PRAVDA

Sandra Orlović[11]: Srbija nema strategiju procesuiranja ratnih zločina

Uspostavljanje i primena mehanizama tranzicione pravde u odnosu na zločine počinjene tokom 1990-ih godina, ne nalaze se na agendi nosilaca političkih vlasti u Srbiji. Do danas, uspostavljanje specijalizovanih institucija za krivični progon počinilaca ratnih zločina predstavlja jedini primenjeni mehanizam tranzicione pravde u Srbiji. Problemi u pogledu zadovoljenja pravde za zločine iz 1990-ih meta su kontinuiranih kritika međunarodnih organizacija i institucija, ali institucije Republike Srbije ne ulažu ni minimum napora da te probleme otvore i posvete im pažnju.

Tokom prethodnih deset godina, u Srbiji su podignute optužnice protiv 154 osobe u 48 predmeta, a njih 56 do sada je pravosnažno osuđeno. Mereći prema razmerama i karakteru počinjenih zločina u ratovima vođenim na teritoriji bivše Jugoslavije, nameće se zaključak da je izvođenje počinilaca ratnih zločina pred lice pravde u Srbiji, uprkos solidnom zakonskom i institucionalnom okviru, imalo skromne rezultate.

Među brojnim razlozima nedovoljnih dostignuća, treba najpre izdvojiti društvene i političke okolnosti koje direktno utiču na rad institucija specijalizovanih za procesuiranje ratnih zločina. Nesumnjivo je, naime, da generalna nezainteresovanost aktera političkog i društvenog života

10 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH
11 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

za proces suočavanja sa zločinima iz 1990-ih godina negativno utiče i na procesuiranje ratnih zločina. Dodatno, brojni primeri u Srbiji tokom prethodnih deset godina pokazuju i da predstavnici institucija neretko otvoreno opstruišu rad, odnosno vrše pritisak na institucije nadležne za krivični progon počinilaca ratnih zločina.

Odsustvo odgovornog odnosa političkih institucija prema pitanju uspostavljanja krivične pravde za ratne zločine ostavlja najteže posledice u domenu zaštite i podrške svedocima i žrtvama. Problemi u zaštiti svedoka – bivših pripadnika vojske i policije koji su pokazali spremnost da svedoče o nedelima bivših kolega – već godinama izazivaju oštre kritike međunarodnih organizacija, ali ne i reakciju domaćih institucija koje bi ove probleme mogle da reše. Podsećanja radi, više bivših pripadnika oružanih snaga javno je govorilo o pritiscima i pretnjama pripadnika policijske jedinice zadužene za njihovu zaštitu, a neki od njih bili su prinuđeni da potpuno napuste program zaštite svedoka. U pogledu podrške žrtvama koje svedoče u predmetima ratnih zločina, postojeći sistem ne zadovoljava međunarodne standarde u ovoj oblasti. Podrška se svodi na jednu službu u okviru Višeg suda u Beogradu, čiji je mandat ograničen na period boravka žrtava u sudu. Iz godine u godinu, problemi u ovom domenu izazivaju pažnju Saveta Evrope i EU, ali to do sada nije dovelo do angažovanja domaćih institucija.

Rad Tužilaštva za ratne zločine (TRZ), u prethodnih nekoliko godina, karakteriše značajan pad aktivnosti, što se primećuje prostim uvidom u broj optužnica i u činjenici da se optužnice podignute u poslednjih par godina tiču manje kompleksnih predmeta. Nema procesuiranja složenih slučajeva u kojima se iskazuje sistemski karakter zločina iza kojih je stajala država, poput masovnih egzekucija na Kosovu ili politički osetljivih predmeta, kao što su genocid u Srebrenici ili logori u Vojvodini, Šljivovici i Mitrovom Polju. Takođe, kontinuirana primedba na rad TRZ-a tiče se faktičke amnestije lica odgovornih za zločine po komandnoj odgovornosti, jer do sada nije primenilo ovaj pravni institut ni u jednom od svojih predmeta.

Objektivne poteškoće koje su uticale na nedovoljnu efikasnost TRZ-a jesu i pasivnost policijskih službi zaduženih za istragu zločina, ali i nedostatak resursa, posebno kada je reč o saradnicima i istražiteljima koji u tužilaštvima ove vrste čine okosnicu rada na istrazi, analizi i pripremi predmeta.

Postupanje specijalizovanih sudskih veća pri Višem i Apelacionom sudu u Beogradu generalno se može oceniti stručnim, profesionalnim i uspešnim. Međutim, pojedini aspekti rada ovih odeljenja podložni su kritici. U više presuda činjenični i pravni zaključci bili su motivisani namerom umanjivanja odgovornosti i uloge države Srbije u ratnim sukobima u bivšoj Jugoslaviji. Osim toga, presude odlikuje i blaga kaznena politika, posebno kada je reč o primeni olakšavajućih okolnosti.

Jedan od uzroka skromnih dostignuća u domenu procesuiranja odgovornih za ratne zločine jeste i činjenica da Srbija, za razliku od BiH i Hrvatske, nema strategiju procesuiranja ratnih zločina. U tom smislu, usvajanje (i primena) strategije kojom bi sve relevantne institucije preuzele veću odgovornost i konkretne zadatke na unapređenju procesuiranja ratnih zločina u narednom

periodu, predstavlja imperativ. U okviru izrade sveobuhvatne državne strategije, posebna odgovornost leži na TRZ koje, po uzoru na druga tužilaštva u regionu, mora ustanoviti strategiju i prioritete za naredni period, uzimajući u obzir dosadašnje primedbe na sopstveni rad, posebno u vezi sa optužnicama protiv odgovornih po komandnoj odgovornosti i složenijim predmetima.

Kada je reč o obavezi države da žrtvama obezbedi pravične reparacije, bez sumnje je da Srbija demonstrira najlošiji tretman žrtava u poređenju sa svim državama regiona. Zakonski okvir kojim se utvrđuje priznavanje statusa civilne žrtve rata predstavlja primer sistemske diskriminacije žrtava bez presedana u regionu i šire. Prema važećim zakonima, samo jednoj desetini stvarnih žrtava koje danas žive u Srbiji priznat je status žrtve i obezbeđena su im prava koja iz tog statusa proističu. Van zakona su ostale žrtve srpskih snaga, žrtve koje su stradale na teritoriji drugih država, porodice nestalih, žrtve sa psihičkim posledicama i žrtve seksualnog zlostavljanja. Sa druge strane, žrtve iz drugih država koje svoje pravo na reparacije pokušavaju ostvariti sudskim putem, suočavaju se sa brojnim problemima čiji je zajednički imenitelj zaštitnički odnos sudova prema državi. Višegodišnje zanemarivanje obaveza Srbije u pogledu prava žrtava i kršenje međunarodnih obaveza u ovom domenu konstatovano je u izveštajima UN-a, Saveta Evrope i Evropske unije.

U Srbiji do sada nisu sprovedeni ni proces lustracije niti provere ratne prošlosti pripadnika vojske i policije. Na veoma važnim pozicijama u vojsci i policiji, kao i u drugim institucijama, nalaze se osobe koje su učestvovale u planiranju, izvođenju i prikrivanju masovnih ratnih zločina tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji. Čak i u slučajevima kada je podignuta optužnica za ratne zločine protiv njih, oni ostaju na svojim pozicijama.

Dženana Karup Druško[12]: U BiH se ne primenjuje državna strategija za rad na predmetima ratnih zločina

Krivični progon odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava jedan je od glavnih mehanizama tranzicijske pravde u BiH. Zbog toga je nesprovođenje Državne strategije za rad na predmetima ratnih zločina dovelo u pitanje i druge mehanizme tranzicijske pravde. Strategijom, koja je urađena 2008. godine, bilo je predviđeno da se složeni slučajevi završe za sedam godina, dakle do 2015, a ostali u roku od 15 godina, odnosno do 2023. godine.

Jedan od ključnih problema u BiH, ali i u regionu, jesu političke opstrukcije potpisivanja sporazuma o razmeni dokaza i saradnji, kojim se blokira izručenje sopstvenih državljana kada su u pitanju procesi za ratne zločine, iako se u drugim oblastima krivičnog progona ne pravi smetnja. Nije mali broj slučajeva da osobe protiv koji se vodi krivični progon u BiH, pa i oni koji su pravosnažno presuđeni, utočište nađu u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj, koristeći se dvojnim državljanstvom. Uz to, ne poštuju se potpisani sporazumi BiH sa Srbijom, Hrvatskom i Crnom Gorom o izvršenju krivičnih sankcija (primjer: slučajevi pravosnažnih presuda protiv Momira Savića, Boška Lukića,

12 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

Velibora Bogdanovića, Mirka Todorovića). Neriješena međudržavna pitanja u oblasti progona zločinaca u znatnoj su mjeri politički riješena potpisivanjem protokola i sporazuma, ali ona nisu riješila i suštinske probleme.

U BiH se skoro cjelokupna tranzicijska pravda svela na krivičnu pravdu, koja je nesumnjivo među njenim najbitnijim stubovima, ali s obzirom na sve navedeno, postavlja se pitanje treba li ubrzati realizaciju projekata koji obuhvataju druge mehanizme tranzicijske pravde, prije svega pravo na istinu (kazivanje istine).

Jedini aktivni projekat koji ima regionalni karakter, što je najvažnije, jeste Inicijativa za osnivanje REKOM-a.[13] Revitalizacija tranzicionih metoda i mehanizama, kada je u pitanju BiH, između ostalog, ostvaruje se i u djelovanju Koalicije za REKOM. Očigledno je da bi fokus tranzicijske pravde mogao biti na (uvjetno) drugom mehanizmu, odnosno na pravu na istinu, na kazivanju istine. Naravno, u BiH postoje mogućnosti da se paralelno razvijaju i drugi mehanizmi tranzicione pravde, prevashodno u oblasti reparacija, odnosno obeštećenja, rehabilitacije, memorijala...

Kad su u pitanju reparacije u BiH, ključno je usvajanje jedinstvenog zakona na državnom nivou o žrtvama torture i civilnim žrtvama rata BiH. Sadašnja rješenja su parcijalna, ne obuhvataju sve žrtve, postoje nejednakosti u tretmanu žrtava. S tim u vezi, potrebno je riješiti pitanja različitog postupanja u pogledu procjene invalidnosti civilnih žrtava rata i ratnih vojnih invalida (RVI), te različite visine finansijskih primanja kod određenih kategorija. Podijeljenost između entitetske legislative doprinosi i nepostojanju jedinstvenog spiska korisnika, njihovih prava i statusa.

Jedino racionalno i utemeljeno objašnjenje za dugogodišnju agoniju, kad govorimo o reparacijama, jeste da vlasti u BiH ne žele jedinstvene zakone zbog svojih uskih nacionalnih/nacionalističkih interesa. Jedinstvenim i sveobuhvatnim zakonima, žrtve bi se dovele u ravnopravan položaj. Politika ne želi ujednačavati sadašnju rascjepkanu i različitu legislativu, sa prostog razloga što preko budžetskih sredstava na može kontrolirati većinu organizacija (ili njihovo članstvo) i stoga ne želi ujednačiti zakone koji bi obeštećenje, rehabilitaciju ili bilo koji vid reparacije postavilo kao državni institut; pomoću njega bi se uvela sistemska i ravnopravna pomoć žrtvama bez ikakve diskriminacije.

Zakon o negiranju genocida nije dobio podršku u Parlamentarnoj Skupštini BiH, iako je više puta stavljan na glasanje, nakon čega je Federacija BiH donijela Zakon o negiranju genocida. Sigurno je da bi se usvajanjem ovog zakona na državnom nivou u velikoj mjeri onemogućile političke manipulacije, što bi doprinijelo implementiranju najvažnijih segmenata tranzicijske pravde.

13 www.recom.link Nezavisna regionalna inicijativa civilnog društva, čiji je cilj uspostavljanje regionalne međudržavne komisije za istinu, polazi od temeljne pretpostavke da je neophodan regionalni pristup u procesu kazivanja istine, s obzirom na historijski kontekst i regionalnu dimenziju kršenja ljudskih prava tokom rata.

Preporuke:

U BiH je potrebna hitna integracija, ali i prekompozicija i redefiniranje tranzicijskih mehanizama. Potrebno je dominaciju krivične pravde hitno dopuniti i pomoći s drugim mehanizmima tranzicijske pravde, prioritetno s pravom na istinu (kazivanje istine); istovremeno bi trebalo hitno, kroz strukturirani dijalog sa EU i unutrašnjim mjerama otkloniti kolaps Državne strategije BiH za rad na predmetima ratnih zločina.

Regionalna inicijativa za osnivanje REKOM-a pomogla bi redefiniranju tranzicijskih mehanizama u BiH, a pomogla bi i povratku prilično posrnuloj tranzicijskoj pravdi u regionu fokusiranjem na integraciju tranzicijskih mehanizama, posebno kroz uspostavu komisije za utvrđivanje činjenica, odnosno kroz pravo na istinu. Samo integracija i redifiniranje tranzicijskih mehanizama može obnoviti, učvrstiti i dopuniti ranija postignuća, za šta je, uz civilnu inicijativu i podršku međunarodne zajednice, potrebna i podrška lokalnih političara.

Civilno društvo je ravnopravan partner i neophodno je raditi na reanimaciji civilnog društva u BiH, u pogledu jačanja ili otklanjanja zastoja tranzicijskih mehanizama. Nerijetko su upravo organizacije civilnog društva bile kočnice za određene akcije tranzicijske pravde.

Svakako, ne treba zaboraviti da je jedan od najvažnijih ciljeva tranzicijske pravde obeštećenje žrtava, kako bi se bar donekle uklonile posljedice zločina i sprečavanje činjenja zločina u budućnosti. Stoga je neophodno usvajajanje jedinstvenog zakona na nivou BiH o žrtvama torture i civilnim žrtvama rata BiH, kako bi žrtve bile ravnopravne; političar se moraju onemogućiti da i dalje žrtve drže kao svoje taoce.

U okviru mehanizama institucionalnih reformi treba pokrenuti inicijative za donošenje zakona o lustraciji i zakona o negiranju genocida. Zahtjeve Haškog tribunala za formiranje fonda za žrtve, koji su upućeni Vijeću sigurnosti UN-a trebalo bi podržati, čime bi se uslovno na regionalnom nivou dobio fond koji bi mogao opet biti inicijator za interne državne i međudržavne akcije na rješavanju reparacija za žrtve.

U okviru krivične pravde, osigurati pravdu za žrtve seksualnog nasilja, jer je broj podignutih optužnica, a time i presuda u BiH, veoma nizak u usporedbi sa drugim procesiranim zločinima iz oblasti teških kršenja međunarodnog humanitarnog prava. Također, treba nastaviti pružati adekvatnu podršku zaštiti svjedoka ratnih zločina kroz stvaranje sveobuhvatnog sistema zaštite, koji još uvijek ne postoji.

Zakon o nestalima nije u potpunosti preciziran i usvojen. I dalje se vrše politički pritisci na Institut za nestale, a prema podacima Međunarodnog komiteta Crvenog krsta (MKCK) na Zapadnom Balkanu još uvijek se vodi 11.155 nestalih, od toga 7.282 u BiH.

Integracija mehanizama tranzicijske pravde, uz podršku međunarodne zajednice i redefiniranje metodologije tranzicijskih mehanizama i regionalna suradnja, preduvjeti su za novi nastup nosilaca tranzicijske pravde u BiH. Krivična pravda, pokazuje se, nije dovoljna i treba biti dopunjena osnivanjem REKOM-a, koji je nezaobilazni subjekat u novom pristupu tranzicijske pravde u BiH i u regionu.

Vesna Teršelič[14]: Zabrinjava porast isključivosti

Dok su devedesetih u Hrvatskoj istraživani gotovo samo zločini koje su počinili pripadnici srpskih jedinica, poslije 2000. godine, pokrenute su i istrage zločina koje su počinili pripadnici hrvatskih postrojbi. No, i danas se samo iznimno istražuju zločini koji nisu imali smrtne posljedice. Sa zakašnjenjem se intenzivira procesiranje silovanja u ratu, a sustavne deložacije, miniranja kuća ili deportacije zasad se ne kvalificiraju kao ratni zločini. Iako organizacije za ljudska prava smatraju da bi se lista krimena za koja nema zastare u praksi Državnog odvjetništva i sudova trebala proširiti, ne možemo znati koliko će djela, sada opisanih kao kršenja ljudskih prava, ubuduće dobiti kvalifikaciju ratnog zločina.

Koliko je zločina zapravo procesirano? Dosta se razlikuju podaci državnog odvjetništva[15] i različitih organizacija civilnog društva. Podaci neizbježno ovise o razumijevanju što su ratni zločini, a što teške povrede ljudskih prava, i nisu konačni. Nastavkom istraga i terenskih istraživanja organizacija za ljudska prava, neki će krimeni koji danas podliježu zastari možda biti okvalificirani kao ratni zločini.[16]

Čak ako se to i ne dogodi, vrijedi imati na umu da nepravde i povrede ljudskih prava ostavljaju dubok trag. Posljedice za žrtve, njihove zajednice i društvo nisu tako drastične kao kod ratnih zločina, ali povrede kao što su deportacije, deložacije, miniranja kuća i gubitak posla, svojim dugoročnim posljedicama obvezuju reakciju institucija i društva.

I nakon izbora 3. siječnja 2000, vlasti, zastrašene silinom prosvjeda podrške optuženim pripadnicima hrvatskih postrojbi u Splitu i drugim mjestima, ostale su vrlo oprezne u stvaranju preduvjeta za pravične sudske postupke, za koje je prije svega trebalo priznati pogreške svih nadležnih institucija u devedesetima i okrenuti list. Dok je zakonodavac u domeni korupcije istrage povjerio novom uredu u sklopu Državnog odvjetništva, kod ratnih je zločina, začudo, računao na one koji su devedesetih sudjelovali u zataškavanju. Za neke profesionalce bilo je razumno očekivati da će u novim političkim okolnostima iskoristiti priliku za kvalitetniji rad, no time se neminovno pomjerio nastavak prekinutih postupaka i onim istim ljudima koji su ih zbog političkog oportunizma svjesno „zaboravili“ kako ne bi ugrozili svoj položaj ili napredovanje u policiji ili državnom odvjetništvu. Zakoni koje je zakonodavac deklarativno usvojio kako bi obeštetio žrtve rata, nisu riješili njihove probleme, već su većinu doveli u još gori položaj[17], jer

14 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

15 Krajem 2013. godine DORH-u su bili poznati počinitelji 317 zločina. Počinitelji 173 zločina bili su nepoznati, no samo 115 zločina (23,47 %) u cijelosti je riješeno. Od 490 evidentiranih zločina u bazi DORH-a, 393 zločina (80 %) počinili su pripadnici srpskih formacija – JNA ili formacija tzv. SAO Krajine, 86 (18 %) pripadnici hrvatskih postrojbi – HV-a ili MUP-a RH, 2 (manje od 1 %) pripadnici tzv. Narodne obrane Autonomne pokrajine Zapadna Bosna i 7 (1,4 %) pripadnici za sada neidentificiranih postrojbi. Od 31. prosinca 2013. vodi se istraga protiv 316 osoba, 613 je optuženo, ali je postupak u tijeku, a 608 osoba je osuđeno. Postupci su, nakon istrage ili nakon podizanja optužnice, obustavljeni ili su donesene oslobađajuće presude u odnosu na 2.052 osobe.

16 Za detaljniji prikaz vidi knjigu Procesuiranje ratnih zločina – Jamstvo procesa suočavanja s prošlošću, koju su pripremili Documenta, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek i Građanski odbor za ljudska prava, Zagreb, 2014.

17 Zakon o odgovornosti za štetu nastalu uslijed terorističkih akata i javnih demonstracija (NN broj 117/03), Zakon o odgovornosti RH za štetu uzrokovanu od strane pripadnika hrvatskih oružanih i redarstvenih snaga tijekom Domovinskog rata (NN broj 117/03).

mnogi ne samo da nisu dobili ni naknadu, ni priznanje patnje, nego su dužni plaćati visoke troškove parničnog postupka.

Postupci za zločine počinjene u Medačkom džepu, Gospiću i Osijeku pokazali su svu društvenu osjetljivost i kompleksnost kaznenog progona pripadnika vlastite strane, no osude počinitelja ukazale su da je hrvatsko pravosuđe sposobno provesti ovakve postupke. Posebno su pravomoćne presude u postupcima za zločine u Gospiću i Osijeku bile značajne za priznanje patnji žrtava i društveni proces suočavanja s prošlošću, a djelomično i za proces izgradnje povjerenja. No, ostaje teret djelomice ili posve neistraženih zločina. Zbog kratkoće vremena mogu se osvrnuti samo na nekoliko primjera.

Zločin na poljoprivrednom dobru Ovčara kod Vukovara počinjen u noći 20/21. 11. 1991. godine nad ranjenicima, bolesnicima, ratnim zarobljenicima, djelatnicima bolnice u Vukovaru i civilima, istražen od strane MKSJ, do danas nije dobio sudski epilog, ni u Hrvatskoj, ni u Srbiji[18]. Među žrtvama je bilo malodobne djece, mlađih punoljetnih muškaraca, dvije žene, jedna u životnoj dobi od 60 godina, jedna u poodmakloj trudnoći. U masovnoj grobnici pronađeno je 200 tijela žrtava. Za posmrtnim ostacima mnogih odvedenih s Veleprometa i drugih lokacija u Vukovaru još se traga.

Za zločin u Medačkom džepu počinjen nad civilima i ratnim zarobljenicima u rujnu/septembru 1993. pravomoćno je osuđen Mirko Norac. Nakon više godina zagovaranja od strane organizacija za ljudska prava za nastavkom istrage zločina počinjenog nad srpskim civilima i ratnim zarobljenicima u Medačkom džepu, tijekom 2012. provedena je istraga i podignuta optužnica protiv dvije osobe. Međutim, osobe na vrhu zapovjednog lanca ostale su netaknute. Postupak je još uvijek u tijeku.

Kada govorimo o procesiranju odgovornih za kaznena djela ratnog zločina počinjenih tijekom vojno redarstvene akcije Oluja, imamo tek jednu pravomoćnu presudu pred hrvatskim pravosuđem, i to za zločine u Prokljanima i Mandićima. Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava (HHO) je nakon VRA Oluja evidentirao 677 civilnih žrtava, te oko 20.000 uništenih (spaljenih, srušenih ili temeljito oštećenih) objekata.

Organizacije za ljudska prava koje prate suđenja za ratne zločine zaključile su: „Učinkovit progon počinitelja sve više ovisi o suradnji između pravosudnih tijela država u regiji, ali i od spremnosti svjedoka za svjedočenjem, odnosno njihovog povjerenja da će se u drugim državama regije provesti pravični postupci i neselektivno procesirati neposredni počinitelji i zapovjedno odgovorne osobe. Iako je srbijansko tužiteljstvo podignulo optužnicu protiv petorice okrivljenika za zločin počinjen u Sotinu, ukidanje prvostupanjske presude za zločin počinjen u Lovasu, neprimjereno niske kazne zlostavljačima u logoru Morinj, te neprocesiranje visokih vojnih i političkih struktura u Srbiji i Crnoj Gori na svjedoke zasigurno djeluje demotivirajuće.“[19]

18 Zbog odluke Ustavnog suda Srbije presuda nije pravomoćna.

19 U izvještaju „NALAZI I PREPORUKE za razdoblje 1. srpnja 2013 – 30. lipnja 2014.” koji su pripremili Documenta, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek, i Građanski odbor za ljudska prava http://www.documenta.hr/assets/files/objave/Sudjenja-za-ratne-zlocine-

U godini u kojoj je Republika Hrvatska postala punopravna članica EU potpuno je zaustavljen proces pomirenja. U Hrvatskoj se uništavanjem dvopismenih ploča tijekom 2013. i 2014. godine iskazivala netrpeljivost prema srpskoj manjini. I u drugim zemljama u susjedstvu i EU zabrinjava porast isključivosti, što ne može imati dobar utjecaj na pravosuđe.

Zaključno, želim postaviti pitanje hoće li u Hrvatskoj i u drugim postjugoslavenskim zemljama biti političke mudrosti za odustajanje od političkih utjecaja na pravosuđe, kako bi se omogućilo ujednačavanje standarda u postupanju između pravosudnih tijela država u regiji, a što veći broj počinitelja i zapovjedno odgovornih osoba priveo pravdi, ali i da bi se okončali progoni osoba za koje ne postoje dokazi da su počinitelji ili ukinule presude protiv neopravdano osuđenih.

Tea Gorjanc Prelević[20]: U Crnoj Gori nema nijedne optužnice po osnovu komandne odgovornosti

Vlast u Crnoj Gori smatra da je sa procesiranjem ratnih zločina uglavnom završeno. O tome svedoči predlog Vlade da se Specijalnom tužilaštvu oduzme nadležnost za ratne zločine („treba se okrenuti budućnosti, to je stvar prošlosti“).[21] Uprkos jasnoj preporuci Evropske komisije da Crna Gora treba da suzbije nekažnjivost za ratne zločine, Vlada smatra da to može da reši tako što će tu zahtevnu nadležnost prevaliti na redovna, viša tužilaštva, koja su nadležna za procesiranje gotovo svih drugih krivičnih djela iz Krivičnog zakonika.

Od 90-ih godina do danas, u Crnoj Gori je procesirano 6 predmeta ratnih zločina. U 3 predmeta optuženi su mahom i osuđeni, u 2 predmeta svi su oslobođeni, u jednom svi su oslobođeni prvostepenom presudom. Optuženo je 36 osoba, osuđeno 10, oslobođeno 26. Međutim, iza ove statistike krije se to da se samo jedan predmet u kome je neko osuđen ticao odgovornosti Crne Gore, tj. njenih državljana, tada pripadnika rezervnog sastava JNA. Radi se o slučaju zlostavljanja Hrvata u logoru Morinj na teritoriji Crne Gore, koji je Hrvatska prosledila Crnoj Gori i u kojem su, na kraju, četvorica neposrednih izvršilaca osuđeni minimalnim kaznama.[22]

U jednom od preostala tri predmeta, koji su završeni bez utvrđivanja bilo čije odgovornosti, postupak teče po žalbi, a prvostepenom presudom svi optuženi pripadnici JNA su oslobođeni (slučaj *Kaluđerski laz* – ubistva civila izbjeglih sa Kosova na teritoriju Crne Gore 1999).

Dva slučaja koja se i te kako tiču odgovornosti Crne Gore, koju je ta država donekle i prihvatila, pravosnažno su okončana oslobađanjem svih optuženih. Radi se o slučaju torture i protjerivanja muslimanskog stanovništva iz Bukovice i o jednom od možda najbolje dokumentovanih ratnih

--nalazi-i-preporuke--01-07-2013-30-06-2014-2.pdf

20 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

21 Izjava eksperta kojeg je Vlada Crne Gore angažovala da je savjetuje na izradi Zakona o specijalnom tužilaštvu prilikom rasprave o Nacrtu zakona 22.09.2014. u Podgorici.

22 Tri predmeta koja su dovela do utvrđivanja odgovornosti ticala su se: 1) ubistva tročlane muslimanske porodice Klapuh na teritoriji Crne Gore od strane tri pripadnika Vojske Republike Srpske, dakle, u ovom slučaju je veza Crne Gore s ovim zločinom bila puki slučaj da se događaj desio na njenoj teritoriji (u ovom predmetu je pravosnažno osuđeno pet izvršilaca); 2) osude jedinog optuženog izvršioca otmice i ubistva putnika iz voza na liniji Beograd–Bar u stanici Štrpci, u BiH, 1993. (Nebojša Ranisavljević, inače Srbin iz Srbije, bio je jedan od nekoliko pripadnika paravojne formacije kojom je komandovao Milan Lukić, Srbin iz BiH; ostalima nije suđeno); 3) treći je predmet za zločine u logoru Morinj u Crnoj Gori – od više okrivljenih, optužena su šestorica, od kojih su onda dvojica oslobođena, a osuđena četvorica.

zločina ikada – tzv. „deportaciji" bosansko-hercegovačkih izbeglica iz Crne Gore vlastima Republike Srpske, zapravo nezakonitom hapšenju i izručivanju civila u svojstvu talaca njima neprijateljskoj vojci susjedne države. U oba slučaja, sudske odluke bazirane su na pogrešnom tumačenju prava. U slučaju *Bukovica*, Vrhovni sud je na kraju utvrdio da se nije moglo retroaktivno suditi za zločin protiv čovečnosti, jer on nije bio u Krivičnom zakonu SFRJ, iako su takva djela bila zabranjena međunarodnim krivičnim pravom koje je obavezivalo Crnu Goru (tj. SFRJ) i iako je to, utvrđeni stav u pravosuđu BiH, koji je potvrdio i Evropski sud za ljudska prava.[23] U slučaju „deportacija" politički uticaj bio je još očigledniji – tamo je zaključeno da, iako su optuženi pripadnici policije i Državne bezbjednosti počinili nezakonita hapšenja i izručenja, tj. prinudna preseljenja civila, oni ne mogu da odgovaraju za to kao za ratni zločin jer nisu bili u sastavu strane u oružanom sukobu u BiH, što je bio nekakav unutrašnji sukob. Na ovaj način, proizvoljnom interpretacijom međunarodnog i domaćeg humanitarnog prava, sud je poručio da, ako činite radnje ratnih zločina, a pritom nemate člansku kartu zvanične strane u tom ratu, možete da radite što god hoćete. Naravno, ovakvo stajalište nije pravno već političko, i datira iz vremena Slobodana Miloševića – da Srbija i Crna Gora nikako nisu učestvovale u ratu u BiH. Ovaj slučaj hapšenja i izručivanja civila kao talaca vlastima Republike Srpske, da bi im poslužili za razmjenu ratnih zarobljenika, upravo dokazuje učešće državnih službenika Republike Crne Gore u tom sukobu na strani bosanskih Srba.[24]

Tako je zatvoren krug. Vlada je u slučaju deportacija platila reparacije za 200 žrtava i članova porodica stradalih - žrtava ovog zločina, za koji na kraju niko nije postao i individualno odgovoran. Vlada obnavlja kuće protjeranih iz Bukovice uz program za njihov povratak, dok nažalost, zbog pogrešne kvalifikacije sopstvenog tužilaštva, nema nikakvih osnova za krivičnu odgovornost.

Očigledan nedostatak volje na svim nivoima da se kazne ratni zločini u Crnoj Gori, logična je posljedica činjenice da je predsjednik Vlade Crne Gore ista osoba koja je na tom položaju bila i u vrijeme kada su se zločini dešavali. Za pravosuđe koje stremi ka Evropi, ta je činjenica morala da bude podsticaj da se dokaže nezavisnost i spremnost za sagledavanje i suočavanje sa zločinima iz prošlosti. I mada je jasno da Crna Gora nema takvo pravosuđe, sad je bar postalo jasno da na takvom pravosuđu insistira Evropska unija da bi prihvatila Crnu Goru,[25] pa to ostaje nada za boljitak.

Na kraju, u odnosu na ono što su koleginice i kolege rekle i u prilog zaključcima – ni u Crnoj Gori nema nijedne optužnice po osnovu komandne odgovornosti za nesprječavanje i/ili nekažnjavanje za izvršene zločine, niti je poznato da je ijedna takva istraga uopšte pokrenuta. Nije sproveden ni proces lustracije ni provere ratne prošlosti pripadnika vojske i policije, jer za to i nema zakonskog

23 *Simsic v.* BiH iz 2012.

24 Detaljnije o procesuiranju ratnih zločina u CG vidi „Suđenja za ratne zločine u Crnoj Gori", Akcija za ljudska prava u saradnji sa Bogdanom Ivanišević: http://www.hraction.org/wp-content/uploads/20-maj-2013-Sudjenja-za-ratne-zlocine.pdf

25 „Nije bilo ozbiljnih napora da se suzbije nekažnjivost za ratne zločine. ... CG mora da ubrza napore da suzbije nekažnjivost i da djelotvorno istraži, procesuira, sudi i kazni ratne zločine u skladu sa međunarodnim standardima." Izvještaj Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2014.

osnova.[26] Postupci za reparacije u nekim slučajevima, kao što su *Kaluđerski laz* i žrtve NATO bombardovanja u mjestu *Murino*, prekinuti su do okončanja krivičnog postupka ili je proglašena zastarelost. Spomenici žrtvama ne postoje, uprkos zahtjevima građanskog društva, već postoji jedan spomenik, jedna staklena ploča u jednom parku u Podgorici, posvećena svim „civilnim žrtvama ratova na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 2001. godine".

Osnivanjem REKOM-a, mnoge zajedničke boljke mogle bi da se prevaziđu u okviru tako objedinjenog foruma. U međuvremenu, korisno je da razmenjujemo iskustva i zajednički pomognemo Evropskoj komisiji da sagleda situaciju u regionu i ne odustane od daljeg uslovljavanja napretka u evropskim integracijama upravo ostvarivanjem tranzicione pravde.

Nora Ahmetaj[27]: Prednost suđenjima pred sudovima Republike Kosova

Inicijativa za REKOM predstavlja jedinstvenu priliku za suočavanje sa nasleđem rata u bivšoj Jugoslaviji, i, kao takva, predstavlja ogroman izazov. U proteklih osam godina pokazalo se da je proces pokretanja dijaloga, u kome bi učestvovala sva društva regiona, suočen sa nekim nezaobilaznim preprekama. REKOM tako predstavlja mogućnost suočavanja sa prošlošću, iako je trogodišnji proces mobilizacije društava u regionu da među sobom uspostave dijalog pokazao da taj zadatak nije nimalo lak, te da su neke od prepreka na tom putu bile neizbežne.

Kontekst rada u oblasti tranzicione pravde na Kosovu

U posleratnom periodu uvek postoji potreba za inicijativama usmerenim ka pomirenju i izgradnji poverenja među zajednicama. Pomirenje nije neki statičan proces, naprotiv, ono je fluidno i zahteva holistički pristup suočavanja sa prošlošću.

Čitav proces pomirenja, poput reparacija, treba shvatiti u kontekstu holističkog skupa ciljeva. On uključuje obezbeđivanje pravde za žrtve, utvrđivanje odgovornosti počinilaca i uspostavljanje demokratskih institucija, odnosno obnovu onih institucija koje su uništene u nasilnom sukobu i u sistematskom razaranju koje ga je pratilo. Iskorenjivanje straha od zajedničkog života tako uključuje obnovu poverenja u vladu i njene institucije, ali i izgradnju društvene solidarnosti među građanima. Svi ovi ciljevi zajedno čine holistički tranzicioni paket, koji doprinosi obnovi celokupnog društva.

Čitav region Balkana uopšte, a posebno Kosovo, ne može se pomiriti sa svojom prošlošću bez stvarne političke volje, odlučnosti i priznanja. Proces pomirenja ne može biti posmatran kao odvojeni proces, ograničen na Kosovo, jer su nasleđa oružanog sukoba uticala na sve zemlje bivše Jugoslavije, i on mora biti tretiran kao takav.

26 Predlog Zakona o lustraciji koji je 2007. podnijela Liberalna partija CG nikad nije ni postavljen na dnevni red parlamenta.
27 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15-16. 11. 2014. Beograd, Srbija

Prenos nadležnosti

Kada je reč o ratnim zločinima, Skupština Kosova je 24. aprila 2014. godine donela odluku o produžetku mandata EULEX-a. Na taj način su bili ispunjeni preduslovi za prosleđivanje osetljivih sudskih predmeta koji su otvoreni zahvaljujući istragama Specijalne istražne jedinice o navodima iznetim u Izveštaju Parlamentarne skupštine Saveta Evrope, 2011. godine. Novi saziv Skupštine treba da usvoji izmene nekih ključnih zakona, uključujući i Ustav, koje će omogućiti uspostavljanje posebnog suda i kancelarije tužilaštva.[28]

U ovome trenutku, dok EULEX smanjuje svoju misiju i prebacuje nadležnosti na kosovske organe, postavlja se pitanje kako će kosovske institucije izaći na kraj sa većim obavezama prema žrtvama rata generalno, a posebno prema porodicama nestalih osoba. Uopšteno posmatrano, i dalje ne postoje dovoljna politička podrška i odgovarajući mehanizmi za prikupljanje relevantnih informacija za sprovođenje istraga o ratnim zločinima i nestalim osobama. Zastrašivanje svedoka i dalje je zabrinjavajući problem, iako je policija ipak ostvarila značajan napredak uspostavljanjem Direktorata za zaštitu svedoka.[29] Uprkos nedostatku lokalnih kapaciteta, ja sam jedna od malobrojnih Kosovara koji bi više želeli da naša zemlja sama procesira zločine, bez ikakve međunarodne pomoći, jer bi to, istovremeno, predstavljalo i napor na izgradnji države i uspostavljanju odgovornosti. S tim u vezi, u jednom intervju za *Foreign Policy,* rekla sam da to vidim kao prečicu, injekciju i spoljni podstrek za proces suočavanja s prošlošću, i da, uprkos tome što na Kosovu možda još uvek nisu ispunjeni svi neophodni preduslovi – što više taj proces bude okupljao obične ljude i delovao odozdo, to će korist za našu zemlju biti veća.

Izveštaj o napretku iz 2014. godine sugeriše da vlada treba da odobri pravilnik koji bi regulisao rad Interministarske radne grupe za suočavanje sa prošlošću i pomirenje i da usvoji sveobuhvatnu strategiju tranzicione pravde na Kosovu. Međutim, s obzirom na to da vlada ovu grupu ne shvata dovoljno ozbiljno, ona do sada nije ostvarila nikakav značajniji napredak.

Pitanja koja treba da budu rešena u okviru procesa suočavanja s prošlošću

Kao što je navedeno u Izveštaju o napretku na Kosovu iz 2014. godine, nerasvetljena sudbina nestalih u sukobima devedesetih godina i dalje predstavlja značajan humanitarni problem na zapadnom Balkanu. U tom kontekstu, ukupno 1.709 lica sa Kosova i dalje se vode kao nestala, i tom pitanju je, u okviru tekućeg dijaloga Prištine i Beograda, dat humanitarni karakter. Navodeći napredak na rešavanju nekih važnih pitanja, poput sudbine nestalih i priznavanja žrtava seksualnog nasilja izvršenog tokom oružanog sukoba, UN nastavljaju da ohrabruju zajednice na Kosovu da rade na unapređivanju pomirenja i integracije.[30]

---

28 http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-kosovo-progress-report_en.pdf

29 Idem.

30 Specijalni predstavnik Farid Zarif, 27. 5. 2014. Uprkos sporosti koja je u poslednje vreme primećena u implementaciji ciljeva političkog dijaloga između Beograda i Prištine pod pokroviteljstvom Evropske unije, jedan viši zvaničnik Ujedinjenih nacija danas je izvestio Savet bezbednosti da su dve strane „smanjile preostala neslaganja“ i izrazio nadu da će, nakon kosovskih izbora, dijalog biti nastavljen bez daljeg odlaganja.

U avgustu, četiri zemlje iz regiona – Srbija, Hrvatska, Crna Gora i Bosna i Hercegovina – potpisale su zajedničku Deklaraciju o nestalim licima, nastojeći da se na taj način oslobode svog moralnog tereta. Kosovska vlada o tom pitanju nije raspravljala: iskrenu nameru da istraži sve slučajeve nestalih morala bi dokazati potpisivanjem Regionalne deklaracije o nestalima Komisije za nestala lica. Time bi potvrdila svoju privrženost aktivnom učešću u razmeni informacija i međudržavnoj saradnji u sprovođenju istraga.

Prema novom mandatu EULEX-a, donetom u skupštini Kosova maja 2014. godine, nacionalne institucije će preuzeti bivše nadležnosti i odgovornosti EULEX-a za čitav niz novih zadataka, uključujući i istrage o ratnim zločinima.

EU – štap i šargarepa

Iako su evrointegracije jedini mehanizam koji je u stanju da pokrene proces tranzicione pravde na zapadnom Balkanu, EU je propustila priliku da razvije sveobuhvatan koncept i objedinjeni okvir tranzicione pravde za ovaj region, koji još uvek prolazi kroz postkonfliktni period[31]; EU nikada nije artikulisala koherentnu politiku o tome da „pravda“ u širem smislu treba da vodi i usmerava njene aktivnosti na izgradnji mira na zapadnom Balkanu. Savet Evrope je tek u februaru 2012. objavio izveštaj o tranzicionoj pravdi na zapadnom Balkanu, u kojem je iznet čitav niz preporuka[32] u vezi sa sprečavanjem nekažnjivosti, potrebom za utvrđivanjem istine o nestalima, pružanju delotvornih reparacija i daljim reformama bezbednosnog sistema. Međutim, u tom kontekstu nikada nije postavljen bilo kakav čvrst zahtev ili uslov, niti je ponuđen ijedan konkretan instrument.

Organizacije civilnog društva sa zapadnog Balkana bi trebalo da izgrade zajedničku, regionalnu platformu i, istovremeno, zatraže podršku od Evropske unije u razvoju strategije tranzicione pravde kao instrumenta uslovljavanja evrointegracija zemalja bivše Jugoslavije.

Mirko Klarin[33]: Utvrđene i presuđene činjenice glavno su nasleđe Haškog tribunala

Počnimo od toga da se za trenutak zamislimo šta bi bilo da nema Tribunala. Da li bismo mi danas bili ovde i razgovarali o pomirenju ili bismo se već pomirili, kako kaže moj prijatelj Lazar, pošto smo oprostili jedni drugima, zaboravili šta je bilo i tako išli napred u sretnu budućnost? Možda bi sve i bilo tako. Zapravo, jednom smo to već pokušali, da u ime svetle budućnosti zaboravimo krvavu prošlost, pa nam se ta prošlost vratila. Mi smo zločine iz Drugog svetskog rata pomeli pod tepih, leševe zaključali u plakare i to nam se osvetilo jer je, kada je došao trenutak za to, bilo vrlo lako manipulisati žrtvama iz Drugog svetskog rata, budući da nisu postojale nikakve utvrđene i presuđene činjenice o tome ko je šta kome uradio i zašto i ko je za to odgovoran.

31 http://www.bmlv.gv.at/pdf_pool/publikationen/transitional_justice_sr_11_2013_05_i_kisic.pdf
32 http://www.coe.int/t/commissioner/source/prems/Prems14712_GBR_1700_PostwarJustice.pdf
33 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15-16. 11. 2014. Beograd, Srbija

Ono što smatram glavnim nasleđem Haškog tribunala upravo su te utvrđene i presuđene činjenice, te hiljade i hiljade utvrđenih i presuđenih činjenica o tome šta se i kako tog i tog dana u tom i tom mestu širom Bosne i Hercegovine, u Hrvatskoj ili na Kosovu ili Makedoniji dogodilo. I koje će, ako ništa drugo, onemogućiti da neko time manipuliše u nekoj daljoj budućnosti. Jer u bližoj je sve moguće, budući da niko, manje-više, i ne zna za te u Tribunalu presuđene činjenice. Znamo za presude, znamo za godine zatvora, znamo za pravne kvalifikacije, ali uopšte ne znamo na čemu se sve to zasniva, jer praktično to nije stiglo do javnosti u ovim zemljama.

To je polazna tačka od koje moramo da pođemo u proceni nasleđa Tribunala. Haški tribunal je taj princip *accountability*, odnosno odgovornosti, primenio na relativno malom uzorku od 161 optuženog, ali je vrlo uspešno pokrio praktično sve važnije lokacije masovnih zločina počinjenih u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, na Kosovu, a malo i u Makedoniji. I utvrdio je šta se tamo dogodilo. I ponavljam, nikada neće biti previše ponavljati to da su utvrđene i presuđene činjenice najdragocenije nasleđe i da transkripti i baze podataka Tribunala sadrže zaista pravo bogatstvo. Ali nažalost, malo ko, sem naučnika za sopstvene potrebe, čita te transkripte, jer su toliko opširni i obimni. Potpuno razumem ljude što to ne čitaju. Kao što, uostalom, ne čitaju presude koje u poslednje vreme dostižu i po hiljadu stranica.

U Hagu sam praktično dvadeset godina, prvih pet za *Našu Borbu* a poslednjih petnaest za Agenciju SENSE. Iz dana u dan pratimo sva suđenja. Objavili smo desetine hiljada dnevnih izveštaja i analiza o suđenjima. Napravili smo skoro 600 polusatnih nedeljnih televizijskih emisija o radu suda. Nijednu radnu sedmicu od 3. marta 2000. godine nismo propustili u našim programima. Napravili smo sedam dokumentarnih filmova ali, uprkos svemu tome, moje je osećanje da smo tek zagrebali po površini onoga što je Hag radio u ovih proteklih 20 godina. I da smo možda ispričali, hajde da budem velikodušan, *čak* 10 odsto Tribunalove priče. I sad, kako se približava kraj mandata Tribunala, razmišljamo šta da radimo sa svim tim materijalom koji smo prikupili i koji ćemo prikupiti u ove poslednje dve-tri godine. Nadamo se, naime, da ćemo uspeti da ostanemo tamo do kraja, iako imamo sve više problema, budući da u međunarodnoj zajednici ratni zločini više nisu prioritet; sada je prioritet borba protiv organizovanog kriminala i korupcije, tako da je zavladala izvesna prezasićenost, zamor Tribunalom i ratnim zločinima i onima koji se time bave, uključujući i mene, a pretpostavljam da se sa istim problemima susreću i Koalicija za REKOM i druge nevladine organizacije koje se time bave.

Razmišljamo, dakle, šta da radimo sa svim tim materijalom. U našoj arhivi trenutno ima oko 20.000 sati izabranog audio-vizuelnog materijala sa svih suđenja održanih u proteklih 20 godina, sa iskazima hiljada i hiljada svedoka, preživelih žrtava, očevidaca zločina, sa dokumentarnim snimcima nastalim u vreme tih zločina i na mestima tih zločina. Tu je, smatramo, onih 90 odsto Tribunalove priče koja tek treba da bude ispričana javnosti. Verujemo da će vremenom u javnosti rasti interesovanje za ono što se u proteklih 20 godina događalo u Hagu, da će doći nove generacije koje će postavljati pitanja o tome šta je i kako tamo utvrđeno, spremamo se da sav taj materijal prenesemo u region i da odatle nastavimo Tribunalovu priču, jednom kada Tribunal zatvori svoja vrata.

Denisa Kostovicova[34]: Uslovljavanje evrointegracija saradnjom sa Haškim tribunalom

Evropska unija (EU) je nastala kao mirovni projekat. U srcu tog projekta nalazila se ideja francusko-nemačkog pomirenja i integracije, kako Evropa nikada više ne bi iskusila sukob poput Prvog i zatim Drugog svetskog rata. Kako se Unija širila, taj projekat integracije pretvarao se u tehnički projekat. Ideja o EU kao mirovnom projektu bila je skoro zaboravljena, sve do događaja na Balkanu sa početka 1990-ih. Tada je, odjednom, proces evropskih integracija u regionu ponovo postao mirovni projekat. Za ljude Balkana, ulazak u EU podrazumeva i održiv mir u regionu. Iz tog ugla, primećujem da EU regionu nije nužno prepisivala isti recept koji se pokazao delotvornim u procesu pomirenja unutar same EU. Glavni instrument tranzicione pravde u rukama EU, koji je na neki način predstavljao i instrument pomirenja, bio je uslovljavanje evrointegracija saradnjom sa Haškim tribunalom. EU je tako prišla procesu tranzicione pravde na jedan veoma uzak način. Ne bih želela da u vezi sa tim budem pogrešno shvaćena – ja smatram da je Haški tribunal odigrao veoma važnu ulogu u regionu. Ukoliko se prisetite perioda iz ranih 1990-ih, setićete se da je Tribunal zapravo stvorio prostor za raspravu o ratnim zločinima, sprečio nekažnjivost i zaustavio proces zaborava ratnih zločina. Međutim, Tribunal je imao, i još uvek ima problem sa projektovanjem poruke da zaista ostvaruje pravdu. O razlozima bi moglo da se priča unedogled, ali želim da kažem da se zapravo dosta čudim što se EU nije izrazitije upuštala u inicijative na polju restorativne pravde. Takve inicijative su u svojoj biti mnogo bliže ciljevima obnove društvenih odnosa, koji su u samoj srži pomirenja.

Završiću izlaganje onim što sam i prvobitno nameravala da kažem – a to je moje viđenje najznačajnijih postignuća tranzicione pravde u poslednjih petnaestak godina. Ona se ogledaju u *deliberativnim* i *participatornim* aspektima tranzicione pravde, i ovaj Forum odražava oba ta principa. Deliberacija zapravo znači rasprava. O svim elementima tranzicione pravde u regionu žučno se raspravlja: o činjenicama zločina, njihovom kontekstu, o tome da li bi tranziciona pravda trebalo da bude regionalna ili nacionalna. Ne ulazim u sama pitanja – rasprava se svakako vodi. To je, samo po sebi, velika stvar, baš kao i učešće u toj debati. Mislim da tu moramo da se osvrnemo i na ogromnu ulogu koju je liberalno društvo odigralo u promociji ideje suočavanja sa prošlošću. Samo želim da dodam – kao kratku fusnotu – da nisu svi segmenti civilnog društva u regionu doprineli tom procesu. Nasuprot njima, ovaj forum demonstrira i participatornu dimenziju tranzicione pravde. Mislim da održavanje ovakve civilne debate, a posebno činjenica da u njoj učestvuje sve više predstavnika institucija država iz čitavog regiona, treba sve da nas ohrabri. Ona zapravo označava ključnu promenu u kontekstu čitavog procesa tranzicione pravde.

Zoran Pusić[35]: Haški sud je bio uspješan, najedanput se stalo

Haški tribunal je osnovan Rezolucijom 827, 1993. godine, točno prije 20 godina. To je bilo baš u maju 1993. godine, tačnije 25. maja. I u tih 19 godina djelovanja, prošao je različite faze. Meni se čini da je ostavština impresivna, što se tiče Hrvatske u 90-tim godinama, kada su i politika i

34 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17-18. 05. 2013. Jahorina, BiH
35 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17-18. 05. 2013. Jahorina, BiH

pravosuđe bili vrlo negativno okrenuti prema Tribunalu. Tribunal je bio sotoniziran. Vodeći političari su smatrali da je to direktno upereno protiv nezavisnosti i suvereniteta zemlje. Sudovi su 90-tih godina bili izuzetno pristrani, otvoreno pristrani, i presude su u velikoj mjeri ovisile o etnicitetu žrtve i počinitelja. Za zločine u Novskoj donesena presuda koja će verovatno još stotinak godina u budućnosti biti primjer sudske sramote gdje sud donosi pravorijek na presudu, u kojoj kaže da je nedvojbeno ustanovljeno da su počinioci pripadnici Hrvatske vojske, u uniformama Hrvatske vojske i sa oružjem Hrvatske vojske, ali da je zločin počinjen izvan radnog vremena. Prema tome, Hrvatska nije odgovorna. I onda su tužitelji osuđeni od tog istog suda na dugogodišnje plaćanje parničnih troškova, trećina njihove male penzije odlazila je na to. Godine 2011. i 2012, prvi puta u izricanju presude za ratni zločin počiniocima koji su bili pripadnici Hrvatske vojske, sudac je eksplicite rekao: „To što ste bili pripadnici Hrvatske vojske nije olakšavajuća nego otežavajuća okolonost, jer ste osramotili svojim ponašanjem Hrvatsku vojsku.“ To je ogromna promjena i ja mislim da je tu u bio ključan utjecaj Haškog suda zbog toga jer je Haški sud bio uspješan. On je u tih 19 godina od 161 optuženog doveo pred Sud 161 optuženog. Kada su uhićeni Karadžić, pa Mladić, pa Hadžić, ugled Haškog suda je neobično porastao. Oni koji su bili uvijek vrlo negativno raspoloženi prema Haškom sudu, zbog toga što su ga osjećali kao ugrožavanje svoje ideje nacionalne nezavisnosti, počeli su gajiti respekt prema njemu. Na Haškom sudu osuđeni su predsjednici država, gotovo cijelo vojno i političko rukovodstvo Republike Srpske, veći dio političkog i vojnog rukovodstva Herceg-Bosne, predsjednik Srbije, premijer Srbije, hrpa generala - mnogi ljudi po zapovjednoj odgovornosti. Najedanput se ovdje stalo. Zašto? Ja sam zbilja protivnik bilo kakve teorije zavjere, ali ja naprosto objašnjenje nemam, osim da se tu prvi puta vidjelo da Haški sud sudi pojedincima, ali ako vi sudite predsjednika, ako sudite vodeće generale, naravno da je ta granica između pojedinca i država vrlo blizu i da zapravo vi počinjete suditi ratu kao takvom. To je jedna od najznačajnih ostavština Haškog suda, to je značajan korak, ali su ove zadnje presude znak da su se neki tog koraka preplašili. Prema tome, da se rat kao društvena djelatnost kriminalizira kao što je danas kriminalizirano trgovanje robljem. Ja se nadam da ćemo jedanput ratove tako gledati. Svako od nas ko je učio povjest zapravo zna da je učio samo niz ratova. Mislim da smo na pragu toga, i da je Haški tribunal vrlo važan korak u tom smjeru, kao što je, recimo, bila neuspješna Liga naroda a kao što su uspješne Ujedinjene nacije. Iz Lige naroda velike su sile izlazile, iz Ujedinjenih nacija nikome ne pada na pamet da izlazi. Poštovanje Haškog suda iniciralo je poštovanje niza drugih sudova, među ostalim Međunarodnog kaznenog suda, i jedanput će to voditi onome što ostaje pred REKOM-om, a da to nije pomirenje. To nije pomirenje stavova, nego je to promjena stavova. Mi se s nekim stavovima nikad nećemo pomiriti. Možemo se pomiriti s ljudima koji možda promjene svoje stavove.

Gentian Zyberi[36]: REKOM je instrument za nastavak rasprave o svemu što se dogodilo tokom ratova

Moj utisak je da mnogi nisu toliko zainteresovani za sam sudski proces i kompleksne pravne teorije, poput teorija o zajedničkom zločinačkom poduhvatu i saizvršilaštvu, koliko za krajnji ishod suđenja. Takav ishod će zatim biti protumačen u skladu sa nacionalnim narativom koji je specifičan za svaku od zemalja, etničkih grupa i naroda (u našem slučaju – Bosnu, Srbiju, Hrvatsku, Kosovo i Makedoniju). Štaviše, međunarodna pravda u tom pogledu suočena je sa veoma teškim protivnikom koji nam je podarila sama priroda, a koji se zove kognitivna disonanca. Moje kolege su je ovde definisale kao psihološki proces kojim pojedinac teži da izbegne sve situacije ili informacije koje u njemu bude osećanja nelagodnosti ili disonance. Da, mi jesmo moralna bića, ali prihvatanje kolektivne odgovornosti za teške zločine sasvim je druga stvar. Sada ću preći na drugu tačku, koja se tiče interakcije MKSJ sa ostalim akterima koji rade na pomirenju. Želim da u vezi sa tim budem sasvim jasan – ja smatram da je MKSJ veoma važna komponenta međunarodnog sistema zbog svoje uloge i doprinosa osiguravanju individualne krivične odgovornosti za najteže zločine. Međutim, da bi pomirenje zaista pustilo korenje, neophodno je da aktivnosti međunarodnih krivičnih sudova budu praćene snažnom međunarodnom podrškom nacionalnim pravnim strukturama, institucijama i procesima. Uprkos čestim kritikama da međunarodni krivični sudovi ne doprinose nužno društveno-političkom napretku i pomirenju u postkonfliktnim društvima, treba naglasiti da je, strogo uzevši, njihov mandat zapravo ograničen na procesiranje počinilaca genocida, ratnih zločina i zločina protiv čovečnosti najvišeg ranga, čina ili profila. Šta se događa kada političke elite i mediji u nekoj zemlji šire nacionalni narativ koji podriva rad nekog međunarodnog suda? Kada sudski narativ utvrđen pred MKSJ protivreči nacionalnom narativu nekog od društava kojima se ovde bavimo – šta mislite, koji će od ta dva narativa odneti prevagu? Iako MKSJ može, i zapravo već jeste otvorio određeni prostor za uvođenje drugačijih, uravnoteženijih narativa – dugoročno posmatrano, širi efekti takvih napora će, bez snažne društvene podrške, u svakodnevnom životu verovatno biti zanemarljivi. To je još jedan od razloga zašto podržavam i cenim Inicijativu za REKOM – ona je istovremeno i instrument za nastavak rasprave o svemu što se dogodilo tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji. U krajnjoj liniji, ta rasprava tiče se istine – i pitanja u kakvom društvu zapravo želimo da živimo. Osvrnuću se sada ukratko na treću i poslednju tačku svog izlaganja. Ona se tiče značaja *outreacha* međunarodnih krivičnih sudova i tribunala, uključujući i MKSJ. Želeo bih u vezi sa tim da postavim jedno pitanje: šta je za pomirenje ljudi i naroda bivše Jugoslavije važnije – presuda MKSJ obrazložena na preko 600 strana ili javno izvinjenje žrtvama koje bi uputio lider neke od zemalja u regionu? Oba čina su važna, međutim, funkcija presude MKSJ baš i nije da približi strane u postupku. Gestovi dobre volje i kontakti na najvišim nivoima vlasti jesu mere koje pomirenje mogu da unaprede mnogo brže. Nažalost, do sada nismo videli dovoljno takvih gestova

36 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17-18. 05. 2013. Jahorina, BiH

u bivšoj Jugoslaviji. Da zaključim, međunarodni krivični sudovi, uključujući i MKSJ, postoje da bi osigurali određenu meru odgovornosti, iako nepotpune, i doprineli jačanju vladavine prava na međunarodnom nivou, odnosno ohrabrili i podržali domaće napore u tom pravcu. Međutim, kada je reč o pomirenju, njihove presude u stanju su samo da ponude mogućnosti za pokretanje rasprave o mračnoj strani oružanih sukoba unutar datog društva. Pomirenje se ostvaruje i na nacionalnom, i na međudržavnom nivou, a to je proces koji zahteva, ne samo vreme i strpljenje već i posvećenost, upornost i koordinaciju svih aktera u procesu.

Jelena Subotić[37]: Ideja postkonfliktne pravde ugrađena je u celokupan nacionalni diskurs

Želela bih da počnem od par kratkih zapažanja o određenoj „usmerenosti na prepreke“ u tranzicionoj pravdi i u većini drugih političkih nauka i studija o ljudskim pravima. Analize na temu „gde je zapelo“ i šta su razne prepreke postignućima u oblasti ljudskih prava su u literaturi mnogo prisutnije od „priča sa srećnim završetkom“, jer je ta vrsta istraživanja za praktičare daleko interesantnija i zahvalnija. Naime, veoma mali broj akademika se proslavio pišući knjige o uspehu procesa tranzicije i primerima unapređivanja stanja ljudskih prava koja su se odigrala maltene preko noći. Ono što je većinu nas usmerilo na akademsko istraživanje su upravo razne vrste globalnih problema, i zbog toga smo danas pripremljeni da istražujemo samo prepreke i izazove. Takva kognitivna pristrasnost nije beznačajna i mogla bi ozbiljno da utiče na izbor pitanja koja ćemo istraživati, a koja, opet, oblikuju i naše zaključke. Akademsko istraživanje nije izolovano ni u vakuumu, naprotiv, pokreću ga razne vrste pristrasnosti, uključujući metodološke, političke, lične, situacijske i kulturne.

U oblasti tranzicione pravde došlo je do jasne promene tona u odnosu na rana istraživanja s kraja devedesetih i početka prve decenije ovog veka, koja su bila veoma optimistička i puna nade u pogledu obećanog uspostavljanja institucija tranzicione pravde i opštih, globalnih težnji za zaštitom ljudskih prava. Kako to obećanje o krupnim međunarodnim institucijama tranzicione pravde nikada nije u potpunosti ispunjeno (rad ad hoc tribunala za bivšu Jugoslaviju i Ruandu pratile su ogromne teškoće, dok je stalni Međunarodni krivični sud bio suočen sa dubokim problemima legitimnosti, posebno u Africi), veliki deo novijih radova o tranzicionoj pravdi imao je puno kritičniji ton. Zapravo, taj ključni zaokret u istraživanju tranzicione pravde takođe bio je posledica potencijalno nerealnih, a svakako prilično maksimalističkih očekivanja, koja su generalno postavljana pred sve projekte tranzicione pravde. S obzirom na to da se od tih novih i neproverenih institucija toliko očekivalo, ne samo iz ugla teorije već i politike, zaista ne treba da nas čudi opipljiva razočaranost onim što su postigle.

Upravo iz tog, kritičnijeg ugla, želim da vam ponudim jedan sažet pregled postignuća u oblasti tranzicione pravde u ovom regionu. Nakon toga ću izaći iz okvira metakritike, kako bih se osvrnula na neka konkretna postignuća, koja svakako treba priznati i pohvaliti.

37 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15-16. 11. 2014. Beograd, Srbija

Konceptualni problem merenja postignuća

Veliki deo akademske literature o pitanju kvantifikovanja tranzicione pravde podeljen je, i teško da postoji samo jedan zadovoljavajući odgovor. U studijama o tranzicionoj pravdi ne postoji konsenzus – ni o tome kako se postignuća mere, niti, u slučaju bivše Jugoslavije, o tome da li su razni pokušaji ostvarivanja tranzicione pravde doveli do željenih ishoda. Umesto da se tome predamo i kažemo da ne znamo, mi često govorimo samo da sve to „zavisi".

Odgovor na pitanje da li je tranziciona pravda nešto ostvarila u bivšoj Jugoslaviji „zavisi" od toga šta smo zapravo želeli da ostvari. Da li je donela „pomirenje"? Pa, donela je REKOM, daleko najambiciozniji projekat pomirenja u regionu. REKOM je uspeo da okupi grupe žrtava i preživelih koje se u suprotnom nikada ne bi srele i podelile svoje priče. Ali, kako možemo znati da li su njihove priče i iskustva prodrli u šire društvo, izvan okvira neposrednih učesnika u forumima koji primarno okupljaju žrtve?

Da li je tranziciona pravda donela „pravdu"? Ovde je još teže dati ocenu, i taj problem delom proističe iz različitih shvatanja pravde. Retributivna pravda, odnosno kažnjavanje u krivično-pravnom okviru, predstavljala je glavni mehanizam pravde u ovom regionu. Pored očiglednih kritika na račun MKSJ (nekonzistentnost izrečenih presuda i kazni, greške tužilaca i slab *outreach*), očigledni problemi prate i procesuiranje ratnih zločina pred domaćim sudovima. Od nezamislivo velikog broja predmeta u Bosni i Hercegovini, preko malog broja pokrenutih postupaka u Srbiji, do odsustva bilo kakvih krivičnih procesa na Kosovu, odnosno nasumičnih i nekonzistentnih procesa u Hrvatskoj – taj domaći model suđenja svakako je podbacio. Štaviše, kada uopšte i dođe do pokretanja krivičnog postupka pred nekim domaćim sudom, njegove efekte u širem smislu, ukoliko ih uopšte ima, veoma je teško precizno utvrditi. Da li šira javnost uopšte i zna za ta suđenja? Da li mediji o njima izveštavaju? I, da li svedočanstva svedoka zaista doprinose pravdi za zločine iz prošlosti u jednom širem smislu? U pogledu ovih kritika, teško je dati neku snažnije pozitivnu ocenu.

Iz puno uglova, na ova pitanja zapravo uopšte nije moguće dati odgovor. Možda bi bilo korisnije da pokušamo da identifikujemo konkretna postignuća, od kojih su mnoga, iako ostvarena u znatno manjim okvirima, ipak opipljiva.

Stvaranje arhive dokumenata

Iako indirektna i manje emotivno zadovoljavajuća od potrage za direktnom pravdom, pomirenjem ili istinom, činjenica je da, upravo zahvaljujući aktivnostima MKSJ i (u manjoj meri) domaćih sudova za ratne zločine, danas imamo na raspolaganju obilje dokumenata i podataka o povredama ljudskih prava iz devedesetih, a njihova vrednost zaista je neprocenjiva. Ništa od te dokumentacija danas ne bi postojalo bez međunarodnih sudova i upornosti aktivista za ljudska prava u potrazi za međunarodnom pravdom. Puna vrednost ove arhive postaće očigledna tek u godinama i decenijama koje predstoje, kada se neki novi istraživači budu bavili novim temama i tražili nove odgovore na pitanja o nasilju iz devedesetih i njegovim posledicama.

Usađivanje koncepta „tranzicione pravde“ u javnu svest

Iako u zemljama bivše Jugoslavije tranziciona pravda možda nije toliko popularna, niti je tretirana sa poštovanjem koje zaslužuje (i koje joj je preko potrebno), ipak treba naglasiti jednu veoma važnu činjenicu. Naime, danas svi znaju šta je „tranziciona pravda“. To nije mala stvar. Aktivisti u oblasti tranzicione pravde uspeli su, dakle, da ugrade ideju postkonfliktne pravde, ili suočavanja sa prošlošću, u celokupan nacionalni diskurs. Možda nam se neće dopasti sve što je on proizveo, ali dijalog ipak postoji. To je ogromna razlika u odnosu na stanje tranzicione pravde od pre 15, ili čak 10 godina. Tranziciona pravda je danas prisutna, i to se neće promeniti.

Jasna Dragović-Soso[38]: Sudski narativi nisu imali odjeka u široj javnosti

Htela bih da se osvrnem na dva proučavana tipa tranzicionalne pravde i njihova postignuća i prioritete, koji su i ovde prisutni. Prvi se tiče sudskih mehanizama o kojima smo već govorili, a zatim bih želela da pređem na drugi tip i samo nakratko pomenem komisije za istinu.

Kada je reč o sudskim institucijama, puno toga, nesumnjivo, može da se kaže o njihovim postignućima, ali, rekla bih, i o brojnim propuštenim prilikama i problemima o kojima smo slušali i u vezi sa procesuiranjem ratnih zločina pred domaćim sudovima. Tu, naravno, treba pomenuti i Tribunal. S tim u vezi, trebalo bi reći da se stručna literatura prevashodno bavi sudskim institucijama i procenom njihovog rada, i to je glavni akcenat svih istraživanja na polju tranzicione pravde i u ovom regionu. O tome očigledno treba organizovati odgovarajuću raspravu, ali mislim da to ne možemo postići ovde i sada, niti je to naša svrha. Ukupno posmatrano, moja ocena je da, sa pozitivne strane, nismo imali blanko amnestije koje smo u mnogo slučajeva sretali u prošlosti, tako da neki krivični postupci ipak jesu pokrenuti i određeni pojedinci umešani u naređivanje i izvršenje zločina na kraju su osuđeni i u nekom vidu kažnjeni. Ostvarena su i neka prilično značajna postignuća u razvoju međunarodnog krivičnog prava, pre svega u vezi sa seksualnim nasiljem i komandnom odgovornošću. Želim tu da podvučem jednu stvar koja je ovde često naglašavana i kojom se, između ostalog, bavio i Mirko Klarin – a to je arhiva dokaza i ogromna količina informacija o izvršenim zločinima koja nam je danas na raspolaganju, što je zaista veoma značajno. Međutim, u duhu svoje profesije, moram da se osvrnem i na neke probleme i veoma ozbiljne greške koje su napravljene, i koje utiču na sve aspekte sudskih procesa – od optužnica, preko svedoka i dokaza, do trajanja postupka, oslobađajućih presuda i sličnog. Ukupno posmatrano, mislim da, a čini mi se da ne grešim, kod velikog broja, ili čak većine preživelih i porodica žrtava (baš kao i među organizacijama za ljudska prava i u stručnoj javnosti), vlada uverenje da istinska odgovornost nikada nije zaista uspostavljena, i da nekažnjivost i dalje predstavlja ozbiljan problem širom regiona.

Pre toga, a ovo je nešto čime bih želela da se pozabavim malo detaljnije – kada razmišljamo o efektima sudskih institucija, istovremeno treba da razmišljamo i o širim obrazovnim ili pedagoškim

38 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15-16. 11. 2014. Beograd, Srbija

ciljevima kojima one teže (u nekim slučajevima eksplicitno, poput Tribunala za Ruandu, iako uglavnom implicitno), i koji su svakako deo njihovog posla. Ti ciljevi, rekla bih, uglavnom nisu ostvareni. Iz brojnih razloga sudski narativi nisu imali odjeka u široj javnosti, a time ni među stanovništvom koje je zapravo glavna ciljna grupa ovih procesa. Rekla bih i da su efekti koje je MKSJ ostvario u borbi protiv poricanja zločina u postjugoslovenskom regionu bili posebno ograničeni, a svakako ograničeniji nego što su se njegovi zagovarači nadali. Mislim da je odgovor na pitanje „zašto" oblast za dalje istraživanje i debatu, te da je ono svakako povezano sa greškama koje su napravile same institucije, odnosno sudovi; tu sam već pomenula stvari poput problematičnih i preopterećenih optužnica, proceduralnih problema, lošeg izbora svedoka u nekim instancama, neadekvatnih mehanizama zaštite svedoka, problematičnih oslobađajućih presuda o kojima smo govorili prošli put, ali i zakasnelog uspostavljanja mehanizama za *outreach*, što mislim da je zaista usporilo rad Tribunala. Tu treba pomenuti i veoma teške i nepovoljne lokalne okolnosti; mislim da je tu glavni problem bio visok stepen kontinuiteta između starih i novih režima u postjugoslovenskim državama – ne samo institucionalnog i ideološkog kontinuiteta već, pre svega, kontinuiteta u pogledu njihovih pravosudnih i bezbednosnih sektora. U kombinaciji sa upornim nacionalizmom i onim što Jelena Subotić naziva otimanjem pravde od strane domaćih elita za sopstvene političke potrebe, ovi faktori su se negativno odrazili upravo na tu vrstu pedagoških poruka Tribunala. Sve ove argumente ćete pronaći i u literaturi, koja je u ovom trenutku zaista obimna i značajna. Htela bih takođe da dodam i da mislim da međunarodnu pravdu treba posmatrati u paketu sa međunarodnom intervencijom u regionu kao celini. Lokalne percepcije pravde i narativa o odgovornosti i poricanju zločina su tesno povezane sa lokalnim percepcijama međunarodne intervencije u širem smislu koji, opet, uključuje čitav niz pitanja – poput toga da li je intervencija došla prekasno; da li je bila opravdana (u zavisnosti od toga koga pitate); da li je upotreba nekih instrumenata diplomatske prisile, poput ekonomskih sankcija, bila ispravna i primerena; da li su međunarodni diplomatski napori i mirovni sporazumi zaista bili pravični; da li su omogućili stvaranje održivih država; da li je međunarodno uslovljavanje evrointegracija bilo opravdano i delotvorno; i, na kraju, da li smo zapravo svedoci toga da neokolonijalizam poprima jednu novu formu, formu međunarodnog protektorata. Mislim da sve ove stvari utiču na naše shvatanje međunarodne pravde. Mi ne možemo da izolujemo tranzicionu pravdu, pre svega međunarodnu, od međunarodne intervencije u regionu kao celini, niti od toga kako se ta intervencija shvata i tumači lokalno. To je nešto što mislim da nije u dovoljnoj meri priznato i to je razlog što smatram da spoljna intervencija u oblasti tranzicione pravde u regionu može imati samo ograničene efekte u promociji procesa suočavanja s prošlošću. Da bi do takvog suočavanja uopšte i došlo, mislim da ono mora da bude vođeno i nadzirano lokalno; u suprotnom, čitav će proces biti suočen sa problemima legitimiteta.

To me sada dovodi do druge stvari o kojoj sam želela da govorim, a tiče se komisija za istinu. Kao što svi sigurno već vrlo dobro znate, bilo je više pokušaja da se u postjugoslovenskom regionu uspostave komisije za istinu i pomirenje. Svi su pokušaji, bez izuzetka, bili neuspešni, bar do ovog trenutka, ali nemam vremena da sada analiziram zašto, jer iza neuspeha svake od tih komisija stoji čitav skup kompleksnih razloga. Reći su samo da je reč o tri povezane stvari: prva je mandat ili svrha takvih komisija, druga se tiče lokalnog angažovanja, odnosno, drugim rečima, legitimiteta

i postupaka domaćih političkih aktera, i na kraju, treća, koja obuhvata međunarodne faktore (na primer, MKSJ je u prošlosti imao negativan uticaj na pokušaj uspostavljanja komisije za istinu u Bosni i Hercegovini). Opšta tvrdnja koju tu želim da iznesem jeste da, barem u stručnoj literaturi, komisije za istinu u osnovi predstavljaju političke institucije. Razlog za to, kao što tvrde brojni stručnjaci, jeste činjenica da narativi o istini koje takve komisije pružaju, zapravo sadrže veoma specifično tumačenje stvarnosti, koje istovremeno podrazumeva i procenu legitimiteta i odnosa moći. Drugim rečima, istina koju prenose komisije za istinu neizbežno privileguje jedan narativ o prošlosti, čime zapravo potiskuje ili zanemaruje sve ostale. Tako su odluke o tome koji će narativ biti privilegovan, kako treba definisati žrtve i počinioce ili utvrditi uzroke i odgovornost za događaje i zločine koje komisija pokušava da opiše – inherentno političke odluke i njihov je značaj ogroman. Kada je reč o prepoznavanju ove inherentno političke prirode komisija za istinu, mislim da je dobra polazna tačka upravo pristup koji ima REKOM, koji je primarno usmeren na utvrđivanje činjenica i pojedinačne žrtve.

Za kraj ću samo objasniti zašto to verujem. Mislim da stvaranje arhive zvanično prihvaćenih i potvrđenih činjenica o ljudskim gubicima i povredama ljudskih prava u regionu, zajedno sa narativom koji je usmeren na žrtve, predstavlja prvi korak ka nečemu što smatram veoma važnim, a to je dijalog o prošlosti. Mislim da, kako je to formulisano u literaturi o tranzicionoj pravdi i istraživanjima o raznim komisijama za istinu, zajedničke činjenice ne vode nužno do zajedničkih istina, a to je nešto što je nekoliko govornika već naglasilo. Činjenice, same po sebi, nisu u stanju da ponude odgovore na neka važna i teža pitanja u vezi sa utvrđivanjem uzroka i odgovornosti u nekom sukobu. Narativ o pojedinačnim žrtvama i zločinima tako može biti samo uvod u jedan održiviji javni dijalog o tim, težim pitanjima. I mislim da moramo da prihvatimo da će ljudi do te tačke doći iz različitih perspektiva i da je rad na izgradnji sećanja („travail de memoire“) koji taj proces podrazumeva jedan veoma dug proces. Međutim, ako komisija na kraju zaista bude uspostavljena i ukoliko bude imala legitimitet, to će, u krajnoj liniji, u velikoj meri zavisiti od njenog sastava i članova, ali i sposobnosti da deluje nezavisno od domaćih političkih interesa. Mislim da će to biti značajan prvi korak u pokretanju i promociji dijaloga o tome zašto su nam se sve te stvari desile u prošlosti, i zašto su se odigrale baš onako kako jesu.

Kristen Perrin[39]: Poziv iz sudnice na zaborav

Ukratko ću vam govoriti o svom istraživanju na UCN-u (University College London), kako bih vam izložila jedan malo drugačiji pogled o temi pomirenja. Moje istraživanje prilično detaljno ispituje komunikaciju koja se odvija unutar sudnice Haškog tribunala i zasnovano je na ideji da nam transkripti Tribunala mogu reći mnogo više o zajednicama, pojedincima i grupama, nego što im to u ovom trenutku dozvoljavamo. Oni nam na prvi pogled ne otkrivaju sve što bi mogli, i zato se koristim jednom veoma temeljnom vrstom kognitivne lingvistike, koja nam omogućava da iz njih saznamo više. Lingvistička disciplina koju koristim zove se diskursno-prostorna teorija.

39 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

Kada je reč o sudu, mi zapravo imamo jedno kodifikovano i mehanizovano telo koje postoji da bi ostvarilo određenu funkciju (u ovom slučaju pravdu), dok u svedocima prepoznajemo raznovrsnu i svojevrsnu grupu pojedinaca koji su se pred sudom pojavili iz različitih razloga – od ličnih do profesionalnih i političkih. To, u zavisnosti od perspektive posmatrača, inherentno dovodi do razlika u percepcji pravde, razlika u mandatima (ciljevima) pojedinačnih tribunala, a time i do različitih očekivanja od njih. Kognitivnom lingvistikom i diskursno-prostornom teorijom mi zapravo dublje istražujemo snagu tih različitih perspektiva i njihove potencijalne efekte na širu zajednicu.

Primer koji ću vam navesti je iz transkripta, i konkretno se bavi sudskom instrukcijom o tome šta treba zaboraviti. Sada ću vam pročitati izvod iz svedočanstva zaštićenog svedoka B u predmetu *Kvočka*. Na kraju njenog veoma dugog i teškog svedočenja, odbrana joj se obratila sledećim rečima: „Hvala vam puno, gospođo. Nemam više pitanja. Ja bih vas zamolio da ovo zaboravite što je pre moguće, kako bismo svi mogli da se vratimo u normalno stanje.“ Direktan zahtev da se zaboravi ovde je veoma značajan, kao i način na koji se različiti identiteti pojavljuju u jeziku koji je iskorišćen. On kaže: „Ja bih vas zamolio da ovo zaboravite što je pre moguće, kako bismo **svi** mogli da se vratimo u normalno stanje.“

Dakle, imamo referencu na grupu koja potiče od pojedinca, i tu se pojavljuje nekoliko značajnih stvari. Socijalnopsihološka tumačenja efekata koje ova vrsta izjava može imati na šire sudsko okruženje ukazuju da ove ideje – stvaranje barijera između žrtava i izmirene ili normalne grupe ili grupa, odnosno barijere formirane od sećanja same žrtve – mogu biti u pozadini ne samo sudskog već i jednog šireg društvenog diskursa ili diskursa zajednice. Iako ovaj tip analize može delovati preterano komplikovano i detaljno – shvatam da sve ovo nije lako objasniti – on ipak naglašava potencijal transkripata Haškog tribunala kao poučnih socioloških i psiholoških skupova podataka koji su u stanju nešto da nam otkriju. Kada je reč o pomirenju, ovakva analiza nam omogućava bolje razumevanje efekata Tribunala na više nivoa – kako na individualnom, tako i u pogledu sociološke percepcije suda, čime nam zapravo govori nešto više i o nekim novim sudskim pitanjima i aspektima iskustva svedoka u procesu. Nadam se da će u budućnosti ovi transkripti biti u većoj meri korišćeni kao izvor podataka koji prevazilazi okvire pravne i političke analize, jer verujem da sadrže veliki potencijal za dalja saznanja i uvide.

Katarina Ristić[40]: Legalni narativi o žrtvama ne dolaze do zajednice počinilaca

U svom istraživanju, koje je u stvari moja doktorska teza, pratim šest suđenja pred Haškim tribunalom. To su Mrkšić, Gotovina i Milošević, u kontekstu rata u Hrvatskoj i Kunarac, Orić, Krstić, u vezi sa ratom u Bosni i Hercegovini. U prvom delu analiziram legalne dokumente, za šta su optuženi i za šta su osuđeni u prvoj i u drugoj presudi. U drugom delu dajem svedočenje žrtava, ono što je rečeno tokom suđenja, a onda pratim predstavljanje suđenja u zajednici počinilaca i u zajednici žrtava, kako sam ih nazvala. Nešto ambivalentniji odnos prema legalnim narativima

40 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

postoji u Hrvatskoj, gde se narativi koji potvrđuju da je Hrvatska bila žrtva koriste u stvaranju nacionalnog identiteta, ali ne u stvaranju identiteta nacionalne grupe nego države. U tom smislu mi ovde možemo da govorimo o „sećanju pobednika“ koje se primarno ne bavi žrtvama i ne bavi zločinima, nego se bavi herojima i uzdizanjem generala, bitaka, i nasleđem tih bitaka za kreiranje države koja je najvažnija stvar u javnom govoru. U slučaju ova dva sećanja, u slučaju sećanja žrtve i sećanja pobednika, imamo delimično korišćenje legalnih narativa, u onom stepenu u kojem ove presude i ovi procesi doprinose formiranju ovakvog sećanja. Najproblematičnija je, naravno, situacija u Srbiji zato što u Srbiji vlada konfuzija - premalo je legalnih narativa koji mogu da se koriste za neku upotrebljivu priču o prošlosti. Skoro nigde i skoro ni u jednom slučaju zajednice žrtava nisu bile toliko zadovoljne da bi rekle kako su te presude donele zadovoljenje pravde. Naprotiv, presude su korišćene da se stvaraju nove optužbe i da se smisli prebacivanje kolektivne krivice na drugog. Legalni narativi o žrtvama koji mogu da se čuju u Haškom tribunalu ne dolaze do zajednice počinilaca. Oni se prenose u zajednicu žrtava, dakle perpetuiraju se u okviru iste zajednice koja ih doživljava kao potvrdu onoga što pripadnici zajednice već znaju – da su oni bili žrtve. U tom smislu, na zajednicama ove tri države jeste da tek u nekom budućem radu otkriju šta je to nasleđe Haškog tribunala.

ČINJENICE, ZAJEDNIČKA ISTORIJA

Žarko Puhovski[41]: Naša stvar je sramoćenje počinitelja

Mi se bavimo time kako se nepravda prošvercala iz prošlosti u naše vrijeme i što možemo učiniti da smanjimo negativne efekte te nepravde. Posao nevladinog sektora jeste da čini ono što vlada ne može i ne treba, da ide protiv struje. Da se bavi sramoćenjem počinitelja. To je ono što mi ne radimo. Mi smo se upleli u široko prihvaćeno postjugoslavensko prvenstvo viktimologije, ko ima više žrtava; ne, naše žrtve su najteže. To nije naša stvar, ili je marginalno naša stvar. Naša stvar mora biti sramoćenje počinitelja. Naše nije da im sudimo, naše je da ih sramotimo. I to mi se čini da treba uzeti u obzir kada govorimo o nečemu što bismo zvali tranzicijskom nepravdom, da se pokuša vidjeti što se može učiniti da se ljudima pomogne, što se može učiniti da se činjenice dovedu u prvi plan, a onda i njihova interpretacija. Jer činjenice trebaju biti osnova za interpretaciju. Kod nas je naravno obrnuto, činjenice se izmišljaju na osnovi interpretacija. I zato imamo situaciju u kojoj se ni elementarne podatke o 1945. godini ne mogu pronaći, a kamoli od 1991. ili 1995. Uvjet za to je ono što REKOM ima kao pretpostavku, da je zapravo završeno kad pređemo do državne razine, da ustanovimo imena žrtava i da barem, što radi Nataša Kandić sa *Kosovskom knjigom žrtava*, pokažemo kontekst u kojemu je do sudbine žrtve došlo. Jer kad se govori o žrtvi, onda su naprosto svi jednaki. I onda se jednako tako mora razumjeti i tuga majke čiji je sin bio ratni zločinac, pa je nakon ratnog zločina ubijen, i tuga majke, ili sina ili kćeri nekoga

41 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15– 16. 11. 2014. Beograd, Srbija

ko je doista ubijen, a da sam pritom ništa zlo nije učinio. Uplićemo se u neke emocionalne i psihologijske kontekste iz kojih je veoma teško izaći objektivno van. Treba pomoći žrtvama, to je nešto sasvim drugo. Njima se ne pomaže, ali treba se okrenuti počiniteljima. To je ono što se meni čini bitnim. Jer će se inače doista prihvatiti normalnost života sa zločincem u susjedstvu. A to sigurno jamči nastavak serije ratova na ovom području.

Anna Di Lellio[42]: REKOM-ovo najveće postignuće jeste vraćanje pitanja pravde u prvi plan javne debate

Pre oko godinu dana, napisala sam jedan članak o REKOM-u. On se zapravo bavi Kosovom, odnosno svim onim što sam tamo naučila tokom 12 godina istraživačkog rada, posmatranja i dijaloga sa ljudima Kosova. Na taj način sam došla do tri stvari koje smatram posebno problematičnim – prva se ogleda u skorijem razvoju tranzicione pravde kao profesije koja proizvodi ogroman broj konsultanata; druga proističe iz upotrebe tranzicione pravde kao zamene za rešavanje sukoba koji su i dalje otvoreni (kosovski konflikt, bez sumnje, još uvek je delimično otvoren – postoji određeni sporazum, ali Srbija i dalje ne priznaje Kosovo; pored toga, i dalje prevladava duboko nepoverenje među različitim etničkim grupama da bi se taj konflikt mogao smatrati u potpunosti okončanim); i, treća – upotreba tranzicione pravde kao palijativne forme, kao vida pomoći ili zamene za pravo rešenje (sukoba), čime se zapravo insinuira da je čitav taj proces u potpunosti nezavisan od politike. Na početku, retributivna pravda je svakako važna. Kada razgovarate sa žrtvama, to je jedna od stvari koju žele najviše – da počinioci zločina na kraju završe u zatvoru. Na taj način, sudska pravda im zaista pruža određenu satisfakciju. Ona je poželjna i iz perspektive ljudskih prava. Smatram da je REKOM ostvario izuzetne rezultate kada je reč o pokretanju javne rasprave u regionu i uključivanju ljudi svih profila u nju. Namerno koristim reč ljudi, a ne civilno društvo. Civilno društvo je još jedan pojam koji se konstantno zloupotrebljava, i on danas skoro da ne znači ništa. U tom kontekstu se nazire i jedno od REKOM-ovih najvećih dostignuća – vraćanje pitanja pravde u prvi plan javne debate. Zato ne želim da govorim o REKOM-ovom neuspehu, jer ne mislim da je on nešto realno. REKOM je već puno toga uradio – mi danas imamo priliku da raspravljamo o svim tim važnim pitanjima, i za to je zaslužan upravo REKOM. Međutim, REKOM nam je takođe ukazao i na neka ograničenja ovakvih poduhvata, i stoga želim da vam sugerišem dve stvari. Alternativa nečemu što ne funkcioniše u potpunosti nije ne raditi ništa. Postoje stvari koje možemo da uradimo. Ne želim da vam govorim šta treba da radite, već samo ukazujem na nešto što sam primetila tokom jučerašnje i današnje rasprave – da je potraga za nestalima, telima ubijenih i utvrđivanje svih okolnosti njihove smrti ili nestanka – jedan od glavnih prioriteta svakog napora na polju tranzicione pravde u regionu. U skladu sa tim, kada Nataša govori o putu koji je definisan konkretnim aktivnostima i postupcima, mislim da se jedan od prioriteta – nasuprot sugestijama nekih eksperata da lokalnim zajednicama treba davati instrukcije šta da rade – ogleda u snažnom prekograničnom aktivizmu koji bi podržao udruženja nestalih i žrtava u procesu izgradnje širokog

42 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

društvenog konsenzusa i masovne podrške njihovim porodicama (uključujući sve one koji su, širom regiona, pretrpeli gubitak bliske osobe). Takav napor je u svojoj biti regionalan, i treba primarno da bude usmeren na pronalaženje nestalih i utvrđivanje svih okolnosti njihove smrti ili nestanka. Druga stvar je, i tu ću završiti, sagledavanje vremenskih i kontekstualnih ograničenja svega što tranziciona pravda zaista može da ostvari u (ovom) regionu, ali i napor da se shvate, a time možda i prevaziđu, sva ograničenja međunarodne zajednice u ovoj oblasti.

Jasna Dragović-Soso[43]: Izvinjenja nakon obavljenog rada na očuvanju sećanja

Govoriću o pokrenutim naporima na promociji inicijativa za kazivanje istine, kako regionalnim, tako i nacionalnin (unutar BiH), kao i na pitanje upućivanja izvinjenja za počinjene zločine.

Počeću svoje izlaganje kratkim komentarom o izvinjenjima (u vezi sa nečim što je Nataša već pomenula, i o čemu je Anna Di Lellio govorila u vezi sa Kosovom), a to su izvinjenja kao preduslov šire participacije u procesima kazivanja istine, poput prakse REKOM-a. Izvinjenja su zaista veoma važan element čitavog procesa pomirenja - mislim da je to van svake sumnje. Kao što su brojni stručnjaci i naučnici već primetili, formalno izvinjenje koje uputi parlament ili predsednik neke države može predstavljati neverovatno važan ritual političke transformacije, i otvoriti put ka iskupljenju i pomirenju. Međutim, stručna literatura takođe pokazuje da je kroz istoriju veoma mali broj izvinjenja upućen u uverljivom tonu i sa ubedljivom iskrenošću, i da većina njih nije ostvarila efekte koje je, recimo, imalo ikoničko klečanje (*Kniefall*) Willija Brandta ispred spomenika žrtvama varšavskog geta. Izvinjenja su često rezultat političkih kalkulacija i dogovora. Drugim rečima, iza njih često ne stoje plemeniti motivi. Mislim da smo u regionu i sami bili svedoci brojnih izvinjenja koja su upućena sa takvom, ne preterano plemenitom motivacijom.

Izvinjenja su najdelotvornija i najsmislenija ukoliko su upućena nakon sprovedenih napora na memorijalizaciji ili, da iskoristim nemački termin, već donekle obavljenog suočavanja s prošlošću. Primeri takvih napora jesu zvanične istrage ili usvajanje izveštaja komisije za istinu koji, recimo, detaljno opisuje prirodu i posledice počinjenih zločina. Takođe, zvanična izvinjenja posebno su smislena ukoliko ih, kako navodi Denisa Kostovicova, prati demokratsko i deliberativno razmatranje prošlosti. Drugim rečima – izvinjenja su smislena ukoliko čitav proces obuhvata i debatu u koju su uključene sve suprotstavljene strane (odnosno grupe i pojedinci koji ih čine), i ukoliko im ona omogućava da iznesu svoje poglede. Pored toga, neophodno je i da na kraju takve deliberacije i dijaloga bude izgrađen određeni konsenzus – ne samo o počinjenom zločinu, već i o odgovornosti države za taj zločin. Zato smatram da zahtevanje zvaničnih izvinjenja pre okončanja čitavog tog procesa, kao preduslova za širu društvenu participaciju u istragama o prošlosti (koje bi se, na primer, sprovodile kroz REKOM ili neki drugi mehanizam za kazivanje istine) – nažalost, ne bi bilo produktivno. U najboljem slučaju, ono što bismo time dobili jesu instrumentalizovana izvinjenja kakva sam upravo opisala, koja se upućuju iz političkih razloga. U

43 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013, Jahorina, BiH

najgorem slučaju – ona će samo produbiti tvrdoglavost društva i otpor bilo kojem vidu utvrđivanja istine, a time zapravo i sprečiti pokretanje dijaloga.

To me dovodi do druge tačke koju želim da pomenem u vezi sa mehanizmima kazivanja istine i sa ulogom koju u tom procesu imaju institucije države sa jedne, i civilno društvo sa druge strane. Osvrnuću se sada na nešto što smo imali prilike da vidimo i na ovom skupu, a sigurna sam da ste svi vi, koji ste angažovani u oblasti tranzicione pravde, toga i te kako svesni – naime, širom regiona u jeku je veoma žučna debata o prednostima i manama restorativnih naspram retributivnih formi pravde. Činjenica da međunarodne i lokalne institucije krivične pravde nisu same u stanju da primoraju društvo da konačno svede račune iz prošlosti i suoči se sa nasleđem masovnih povreda i ratnih zločina (ne samo u ovom već ni u jednom drugom regionu na svetu) – izazvala je velike frustracije kod naučnika i aktivističkog dela civilnog društva. Takve frustracije prisutne su i kod nekih drugih aktera civilnog društva, poput organizacija za ljudska prava i udruženja žrtava, i posledica su čitavog niza faktora. Tu su nedostatak političke volje za rešavanje onih pitanja koja se smatraju važnim (i koja se ne tiču isključivo potvrde i priznanja počinjenih zločina, već i uklanjanja pojedinaca umešanih u ratne zločine iz svih državnih institucija, a posebno iz policije i bezbednosnih službi), do procesiranja počinilaca pred domaćim sudovima i utvrđivanja sudbine nestalih. Reč je i o zanemarivanju nekih ključnih praktičnih pitanja iz svakodnevnog života, poput zdravstvene i duševne nege za preživele i srodnike žrtava, penzija, imovinskih prava, socijalne pomoći, nasleđa, itd.

Još jedno značajno pitanje vidi se u rezultatima brojnih ispitivanja javnog mnjenja koja su obavljena prošle godine i koja pokazuju izraženu tendenciju rasta društvene amnezije o pojedinim zločinima iz devedesetih. Iz toga proizlazi i zaboravljanje svih žrtava tih zločina. U vezi sa tim, slažem se sa Ericom Gordyjem i nekim drugim panelistima da je direktno poricanje zločina u javnoj sferi opalo u odnosu na, recimo, period od pre desetak godina, i to svakako predstavlja pozitivan pomak. Međutim, podjednako je jasno i da smo – u ovom periodu velikih ekonomskih teškoća i nesigurnosti, praćenim još uvek rasprostranjenom nespremnošću institucija države da se bave prošlošću – i dalje svedoci dijametralno suprotnih etno-nacionalnih kolektivnih sećanja i zvaničnih verzija istorije. U suštini, proces suočavanja sa prošlošću u regionu nije mnogo napredovao, i to uprkos napornom radu civilnog društva na promociji sećanja na žrtve i priznavanju počinjenih zločina.

Tako smo sada suočeni sa pitanjem – u kom pravcu treba ići dalje? Nataša je u vezi sa tim pomenula dve interesantne i važne inicijative – prva je, naravno, REKOM, a druga predlog UNDP-a za uspostavljanje zvaničnog Foruma za kazivanje istine u Bosni i Hercegovini. Zanimljivo je da je reč o predlogu za osnivanje Foruma kao tela koje koordinara aktivnosti, a ne o Komisiji za istinu, koja se ne bi poklapala sa zvaničnom strategijom BiH (koja, opet, teži stvaranju nacionalne komisije za istinu). I REKOM, i predloženi forum zapravo su zasnovani na svesti, odnosno priznanju toga da je ogromna većina inicijativa koje su pokrenute u civilnom sektoru relativno uskog i lokalnog karaktera. Mislim da je ta vrsta priznanja važna, a to je prethodno pomenula i Anna Di Lellio u svom izlaganju. Takve inicijative među sobom nisu koordinisane, njihovo finansiranje i kredibilitet često

zavise prevashodno od političkih faktora, a povremeno su čak i u sukobu jedne sa drugima. Uz sve to, nedostaje im širi društveni uticaj, a posebno u pogledu prevazilaženja postojećih nacionalnih podela. Drugo, i REKOM i UNDP-ov predlog, a to smo u krajnjoj liniji mogli da primetimo i na ovom skupu – prevashodno se bave idejom pomirenja. E, sada, pomirenje – a to smo takođe čuli mnogo puta danas – veoma je opterećen pojam, bez univerzalno prihvaćene definicije. Čuli smo i da ga neki smatraju krajnjim ciljem, dok drugi u pomirenju vide proces koji je sastavljen od brojnih i raznovrsnih elemenata (poput pravde, istine, reparacija, izvinjenja, itd., pri čemu je svaki od tih pojmova podjednako opterećen značenjem i težak za definisanje) – koji, svi zajedno, teže rešavanju nasleđa sukoba i suočavanju sa prošlošću. Mislim da je važno što – uprkos svim razlikama u tumačenju i nejasnim definicijama – većina stručnjaka ipak vidi pomirenje kao nešto što stoji u vezi sa izgradnjom zajedničke vizije društva. Tu ću citirati Kevina Avrucha: „Pomirenje podrazumeva stvaranje narativa o prošlosti i vizija budućnosti koje građani među sobom dele bar minimalno, a verovatno i u mnogo većoj meri (od minimalne).“ Avruch takođe primećuje da, u najmanju ruku, moramo biti spremni da priznamo istinu „drugih“ kao deo sopstvenog narativa. Mislim da je danas – i ja sa velikim žaljenjem konstatujem da sam u tom pogledu pesimista – veoma teško zamisliti izgradnju zajedničke vizije u tim okvirima, ili čak u nacionalnim okvirima, unutar, recimo, BiH. To će sasvim sigurno biti još teže u regionalnim okvirima, a posebno ako pokušamo da uključimo i državne institucije u čitav taj projekat. Građani regiona i, što je još važnije, političke snage u regionu, još uvek nisu spremni za, kako je to juče opisao dr Šarčević – ideju prihvatanja narativa druge strane kao validnog, čak i kada se sa njim ne slažemo. Mislim da smo i dalje veoma daleko od te vrste pomirenja – zapravo, nisam čak sigurna ni da bi to trebalo da bude rukovodeći cilj u ovom trenutku. Međutim, uprkos tome što se pomirenje zasnovano na zajedničkom narativu ne nalazi na dnevnom redu u ovom trenutku, to ne znači da inicijative usmerene na kazivanje istine, poput REKOM-a i foruma koji je predložio UNDP – nisu dragocene kao procesi sami po sebi. Za kraj, samo još želim da naglasim značaj oblasti u kojima vidim najveći doprinos te dve inicijative.

Prvo, njihov doprinos vidim u stvaranju veza unutar samog civilnog društva i u koordinaciji aktivnosti različitih grupa koje ono obuhvata, kako na nacionalnom (kroz predloženi forum za kazivanje istine u BiH), tako i na regionalnom nivou, preko REKOM-a. Takođe, mislim da je doprinos svih grupa koje su uključene, ili su u nekom trenutku bile uključene u REKOM – od velikog značaja u toj priči. Nataša je u tom kontekstu pomenula projekat *Kosovske knjige mrtvih* i drugih popisa mrtvih, brojne napore usmerene na imenovanje svih žrtava, utvrđivanje činjenica i okolnosti njihove smrti ili nestanka, i slično – sve to svedoči o načinima na koji ovaj vid saradnje može da bude veoma, veoma delotvoran i značajan.

Drugo – opet ću se nadovezati na nešto što je Nataša već pomenula – REKOM-ov fokus na pojedinačne žrtve je, po mom uverenju, odlična polazna tačka za negovanje empatije koja prevazilazi etno-nacionalne podele. U kontekstu u kojem delujemo, u kojem kolektivne vizije žrtvovanja i odgovornosti nacije dominiraju čitavim regionom, i u kojem svako postavljeno pitanje o uzrocima nužno ukazuje na nove i dugoročne podele – fokusiranje na žrtve jedan je od načina da napravimo korak napred. Pružanje platforme žrtvama da o svojim iskustvima govore direktno

– sopstvenim rečima i bez posredovanja institucija u koje ionako nemaju poverenja – zapravo bi suočilo sve građane regiona sa ljudskom stranom patnje koju su pretrpeli pripadnici drugih nacionalnih grupa. Time bi se olakšao i proces buđenja empatije i rehumanizacije drugoga.

Ukupno posmatrano, projekti poput REKOM-a i Foruma za kazivanje istine u BiH, koji su usmereni na utvrđivanje činjenica i rehumanizaciju drugoga – ne mogu, barem ne sami po sebi, proizvesti onu vrstu zajedničkih narativa i vizija koji omogućavaju pomirenje. Međutim, ono što oni jesu u stanju, i ono čemu se ja lično nadam – jeste da će nam svima dati polaznu tačku za jedan konstruktivniji dijalog o prošlosti – ne samo unutar pojedinačnih postjugoslovenskih država već i na nivou čitavog regiona.

Jelena Obradović-Wochnik[44]: *Tiha javnost* nije na strani zločina

Kada govorimo o „postignućima“ i „efektima“ tranzicione pravde, često tražimo nešto što je odmah moguće kvantifikovati: broj suđenja i osuđenih ili broj učesnika u inicijativama tranzicione pravde, poput REKOM-a. Ovakva merenja su korisna, ali samo do određene mere. Ona oslikavaju važna dostignuća i pokazatelje, ali to je samo jedna od dimenzija tranzicione pravde. Posvećujući pažnju ovim pokazateljima, proizvodima i izmerljivim efektima, mi istovremeno rizikujemo da izgubimo iz vida neke manje vidljive i marginalizovanije vrste odgovora na nasleđe prošlosti. Zato ću u svom današnjem izlaganju pokušati da se pozabavim tim manje vidljivim aspektima tranzicione pravde, i osvrnuću se na neke manje primetne aspekte procesa suočavanja sa prošlošću. Mislim da je sa tim u vezi važno naglasiti da ti „alternativni“ ili ređi pristupi prošlosti nisu nužno u suprotnosti sa inicijativama kao što je REKOM, a sasvim sigurno sa njima nisu međusobno isključujući. Moj cilj je da ilustrujem moguće tačke spajanja ove dve vrste pristupa – vidljivog, javnog angažovanja praktičara iz redova civilnog društva, i manje vidljivih, neformalnih shvatanja prošlosti u „običnoj javnosti“ – kako bismo bolje razumeli prostor i prilike u kojima ove dve vrste pristupa mogu delovati zajedno. U tim „nevidljivim“ aspektima leže dostignuća, ali i izazovi. U svakom slučaju, te manje vidljive priče i prakse zapravo ilustruju činjenicu da je bavljenje tranzicionom pravdom jedna nezamislivo kompleksna i kontroverzna praksa. Osvrnuću se stoga i na dostignuća, i na izazove, ali prvo želim da se pozabavim time šta doživljavam kao manje vidljive i tihe, odnosno kompleksne vrste odgovora na događaje iz prošlosti, a to su priče, narativi i sećanja koja ne opažamo neposredno, posebno ako je naš interes usmeren u javni diskurs i dijalog.

Prvo, kada govorimo o dostignućima tranzicione pravde, često nailazimo na jednu temu koja se iznova ponavlja i stalno pojavljuje – a to je nešto što *nije* ostvareno, i reč je o uključivanju javnosti. Često se veruje da šira javnost u postjugoslovenskim prostorima nije dovoljno ili adekvatno angažovana u inicijativama tranzicione pravde, i da žrtve i prošlost u javnosti nisu u dovoljnoj meri priznati i potvrđeni. To je u mnogo aspekata tačno, i to *odsustvo* angažovanja javnosti i javne potvrde prošlosti stvaran je problem (ovde ne želim čak ni da pominjem nedostatak

44 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

angažovanja političkih elita i njihovu nespremnost da priznaju nasleđe prošlosti, jer svi znamo da su one u tom pogledu daleko od onoga gde bi trebalo da budu).

To je ono na šta želim da se usmerim danas, jer mislim da je važno „otpakovati“ svu kompleksnost stvari za koju se čini da je nikada nismo rešili, a to je odsustvo učešća javnosti u procesu suočavanja sa prošlošću i u inicijativama tranzicione pravde. Mislim da to što na prvi pogled deluje kao neuspeh, ili kao nešto što nikada nismo ostvarili, zapravo izgleda tako samo zato što stalno čitamo o nedovoljnom angažovanju i ćutnji javnosti, dakle u negativnom kontekstu. To je nešto što je Jessica Greenberg nazvala „dihotomijom tumačenja odsustva participacije u postsocijalističkim zemljama“, u okviru čega se uspostavlja korelacija između „neuspeha“ i „nedostatka“ (na primer, da iskoristim njene reči, „pomirenje i njegov nedostatak“, odnosno „politička participacija i njeno odsustvo“). Ovo je, naravno, jedno ograničeno shvatanje, s obzirom na to da nas navodi da previđamo ćutanje kao produktivan prostor: ukoliko malo bolje pogledamo ono što deluje kao „javnost koja ćuti“, pronaći ćemo ne samo priče o prošlosti već i odnose moći, angažovanost, otpor i, naravno, potencijalan prostor za uključivanje.

Obična javnost nije uključena u inicijative i debate o tranzicionoj pravdi, posebno u Srbiji. Ovde ne govorim o delovima javnosti koji obuhvataju razna udruženja žrtava i ratnih veterana, jer ona redovno učestvuju, na primer, u konsultacijama i forumima koji se bave Inicijativom za REKOM. Ne govorim ni o studentskim udruženjima i drugim lokalnim organizacijama i akterima koji redovno dobijaju pozive da učestvuju u konsultacijama oko REKOM-a. REKOM je, inače, svakako uradio mnogo toga u svojoj nameri da bude što inkluzivniji – dovoljno je samo pogledati raznovrsne učesnike u javnim konsultacijama koje su održane tokom proteklih nekoliko godina. Međutim, podjednako važna kao i njihova participacija, jeste činjenica da najveći deo učesnika u REKOM-ovim konsultacijama nisu „obični“ učesnici. Naprotiv, većina njih, poput studentskih udruženja i udruženja veterana, već je organizovana u neki vid kolektiva – oni, dakle, imaju svoje interese u javnoj sferi i svoj glas u javnosti, i u raspravama učestvuju na osnovu svojih platformi. Njihovo učešće u konsultacijama ih tako čini privilegovanima, jer im omogućava da se njihovi glasovi i iskustva čuju iznad glasova i iskustava drugih, koji nisu pozvani da učestvuju.

Na koga onda mislim kada govorim o „običnim“ ljudima koji generalno ne učestvuju u raspravama o tranzicionoj pravdi? Bukvalno – na „tihu većinu“ bilo kog društva. Uzmimo Srbiju, na primer. Kada šetam Beogradom, vidim ljude koji se bave svojim svakodnevnim poslovima: kupuju namirnice, voze se autobusom, idu na posao. Većina njih nisu članovi političkih partija, nevladinih organizacija ili nekakvih udruženja. Većina njih ne posećuje forume o tranzicionoj pravdi kao što je ovaj, niti javno učestvuje u raspravama – oni ne pišu pisma medijima, ne dolaze na panelne rasprave i, zapravo, mnogi od njih možda nikada neće razgovarati sa svojim komšijama o prošlosti. Ali, svi oni ipak jesu deo „društva“, i njihovi glasovi i iskustva sastavni su deo društvenog sećanja. Međutim, istraživanje kojim se bavim navodi me na zaključak da oni nikada neće moći da slušaju rasprave o tranzicionoj pravdi – jer su iz njih, namerno ili ne, najčešće isključeni. Oni su bukvalno – da citiram Spivakovu [Gayatri Chakravorty Spivak] – subjekti koji ne govore, ili to ne mogu.

Njihovo isključivanje je višestruko. Na prvom mestu, previđaju ih i isključuju sami istraživači, koji uglavnom imaju tendenciju da se bave nevladinim organizacijama, političkim elitama, intelektualcima ili studentima. Drugo, previđaju ih nevladine organizacije i celokupna praksa tranzicione pravde, iako možda nenamerno, jer većina inicijativa tranzicione pravde u regionu primat daje javnim debatama i razmatranjima, odnosno vidljivom dijalogu, a on se, opet, vodi na forumima poput ovog, u okviru nekakvih javnih panela i sličnih događaja. Sa tim u vezi, moj stav je da ovi događaji svakako jesu važni, i smatram da je javni dijalog ključan za pokretanje debate o prošlosti. Od tranzicione pravde očekujemo da bude sprovedena javno, ali mi moramo shvatiti da javni dijalog ne dopire do svih, i da ne mogu (ili ne žele) svi da govore javno.

To je ujedno i najveći previd svih inicijativa tranzicione pravde koji prioritet daju učešću javnosti. Nova istraživanja o tranzicionoj pravdi širom sveta, a posebno u raznim afričkim zajednicama, pokazuju da akt javnog istupanja i govora o prošlosti nije samo jedna zapadno-centrična normativna praksa, već da kod velikog broja zajednica i pojedinaca uopšte nema kulturni odjek. To odražava i zaključke nekih kritičkih studija o bezbednosti, poput radova naučnica Lene Hansen i Cai Wilkinson, koje sugerišu da akt javnog istupanja, odnosno vidljivost i glas u javnosti, u mnogim zajednicama nisu uvek ni mogućni, ni poželjni. Taj zapadno-centrični, odnosno konfesionalni anglosaksonski model suočavanja, ne samo s prošlošću već i sa svim ostalim političkim ili politizovanim pitanjima, podrazumeva da su svi pojedinci slobodni i da mogu da govore slobodno, kad god to požele i bez ikakvih ograničenja. To očigledno nije slučaj u autoritarnim društvima, ali ni u slučajevima u kojima pritisak zajednice, društvena očekivanja, lična iskustva, rodni, klasni i odnosi moći i drugi „nevidljivi“ mehanizmi – mogu da spreče pojedinca da javno govori ili učestvuje u javnoj raspravi.

Takva situacija vlada u brojnim zajednicama širom sveta, pa i u postjugoslovenskim prostorima. Ne smemo zaboraviti da javno istupanje govornika čini vidljivim, a time i ranjivim. U ovom regionu, gde se ljudi još uvek sećaju premlaćivanja na protestima, ili otkaza na poslu zbog „pogrešnog“ političkog opredeljenja – činjenica da mnogi biraju da ćute, uopšte ne treba da nas iznenađuje. Ovaj region se često shvata u okvirima nepostojanja energičnog civilnog društva, a posebno u poređenju sa nekim drugim postsocijalističkim državama. Međutim, taj nedostatak učešća i angažovanja javnosti ima manje veze sa društvenom apatijom, nego sa povlačenjem pojedinca u privatnu sferu. Meni je prilično jasno da je ovde, a posebno u Srbiji, od devedesetih godina u toku proces povlačenja pojedinca iz javnog života u privatni, što uopšte ne iznenađuje kad uzmemo u obzir koliko su Miloševićev režim, ratovi, korupcija i opšta nestabilnost otežavali učešće u javnom životu i opoziciju vlasti. Mnogi ljudi ovde i dalje žive sa tim sećanjima, mnogi od njih su zato odabrali da se povuku iz javnog učestvovanja i svoje poslove obavljaju isključivo u okvirima svojih porodica, naselja ili čak zgrada.

To je istovremeno dovelo i do nečega što sam nazvala „nečujnom dilemom tranzicione pravde“. U jednom članku koji sam nedavno objavila, oslanjajući se na rad Lene Hansen, zaključila sam da nedostatak običnih glasova u javnoj debati o tranzicionoj pravdi obične ljude čini nevidljivim, ali ih istovremeno dovodi i u položaj da budu shvaćeni kao „nečujni subjekti“, a time često i kao „oni koji poriču prošlost“. Takvo shvatanje ih samo dodatno ućutkuje – kada odluče da progovore, oni

zapravo samo reaguju na predstavu o sebi kao ljudima koji poriču prošlost. Zato brojne inicijative, paneli i projekti tranzicione pravde imaju za cilj da obrazuju ljude koji poriču prošlost, ali su oni na taj način bukvalno dovedeni u dilemu – naime, svojim učešćem u projektima tranzicione pravde, oni su zapravo primorani da učestvuju i u predstavama o sebi kao „lošim momcima“ koji ne razumeju prošlost, ne znaju činjenice i poriču počinjene zločine.

Važno je naglasiti i da odsustvo glasa u javnosti, odnosno nedostatak formalne participacije pojedinaca u debati o tranzicionoj pravdi, ne podrazumeva i potpuno odsustvo suočavanja s prošlošću. Naprotiv, oni se prošlošću bave na manje formalne načine, i to je usađeno u njihovu svakodnevnu praksu. Istraživanje koje naglašava ovu dinamiku veoma je dobro utemeljeno, međutim, ono se uglavnom bavi afričkim zajednicama, i tek se odnedavno proširilo na studije postjugoslovenskih prostora. Na primer, Johanna Mannergren Selimović u svojim radovima primećuje da se „ratne priče“ usađene u svakodnevni život građana Bosne često razlikuju od dominantnih narativa u Bosni, ali istovremeno i od sudskih narativa MKSJ.

Tokom svog rada, utvrdila sam da to važi i za Srbiju. Kada sam, 2006. godine, sprovodila jedno istraživanje sa „običnim“ ljudima, primetila sam da većina onih sa kojima sam razgovarala (reč je o mlađim i starijim Beograđanima sa srednjim i višim obrazovanjem) nije bila spremna da učestvuje u projektima tranzicione pravde, ali se, uprkos tome, ipak bavila prošlošću, i to veoma aktivno: među sobom su razmenjivali priče o prošlosti, prenosili su ih svojoj deci, i – priznavali ratne zločine. Istovremeno, veoma retko su podržavali „nacionaliste“ i pojedince koji aktivno poriču ratne zločine, poput Ljiljane Bulatović. Ovde želim da razjasnim da ne govorim o ljudima koje bismo mogli da identifikujemo kao pojedince koji „aktivno poriču“ ratne zločine. Oni, naravno, postoje, uključujući i javne ličnosti koje još uvek ljutito osporavaju sve zločine i njihove žrtve. Mislim da su takvi glasovi još uvek prilično glasni i očigledni u nekim delovima javne sfere i u određenim političkim partijama, ali mislim i da ljude koji kategorički poriču prošlost u običnoj javnosti više ne srećemo tako često: obični ljudi, naime, generalno ne prilaze prošlosti iz tako isključivih perspektiva. Umesto toga, oni se selektivno bave sukobljenim narativima nacionalista i aktivista iz redova civilnog društva, gradeći tako sopstvena shvatanja prošlosti. Jedna stvar je tu popuno jasna – većina njih, čak i za vreme sukoba, bila je potpuno svesna razmera zločina koje su počinili Srbi. U tome su se uglavnom oslanjali na priče izbeglica i bivših vojnika, dobrovoljaca i paramilitaraca. Mnoge od tih priča prepričavane su i razmenjivane selektivno, i skoro nikada nisu bile pominjane u neobaveznim razgovorima. Zato pravo pitanje zapravo nije odsustvo znanja ili svesti – već norme, običaji, pritisak zajednice i politički pritisci koji sprečavaju „javnu“ cirkulaciju ovih priča.

Ukratko, mislim da se jedno od postignuća tranzicione pravde ogleda upravo u toj činjenici – činjenici da ove priče i ovo znanje zaista postoje. Ljudi se možda neće pojavljivati na panelnim raspravama, ali će se u jednom trenutku ipak baviti činjenicama i idejama koje promovišu projekti tranzicione pravde, i mislim da je ključno to shvatiti. Pojedinci su aktivni – oni stvaraju priče i bave se prošlošću. Ali, to istovremeno predstavlja i izazov. Kako možemo da iskoristimo te priče i iskustva – ako ljudi biraju ili osećaju pritisak da ćute i ostanu nevidljivi? Možda bismo

jedan način da se taj izazov prevaziđe mogli da pronađemo u antropologiji i kritičkoj literaturi o međunarodnim odnosima moći i otpora.

I tranziciona pravda odražava odnose moći, odnosno nešto što je James C. Scott nazvao „skrivenim transkriptima"; oni su zapravo sve ove priče na koje sam aludirala, odnosno priče i iskustva koja se razlikuju od zvaničnih, nezavisno od toga da li ispred njih stoji država, ili civilno društvo. Tranziciona pravda je na taj način veoma slična brojnim drugim političkim praksama i procesima (od glasanja do mirovnih ili humanitarnih intervencija), u okviru kojih određeni učesnici imaju više moći i autoriteta od drugih, dok ostali u toj praksi učestvuju, ali istovremeno pronalaze i načine da joj se suprotstave i odupru. Međutim, mi ne razmišljamo često o tranzicionoj pravdi kao o praksi koja i sama podrazumeva određene odnose moći, jer su njeni ciljevi inherentno dobri i transformativni u smislu težnje tranzicione pravde za „unapređivanjem" društva i odnosa u njemu kroz proces suočavanja sa prošlošću. Kao što autori poput Olivera Richmonda i Davida Chandlera često naglašavaju – ne smemo se pitati da li su pojedinci i njihove zajednice aktivni, već to moramo podrazumevati. Pojedinci i zajednice uvek pružaju otpor zvaničnim inicijativama i inicijativama civilnog društva, čak i inicijativama kao što je REKOM, ali njihov otpor ne predstavlja „kraj priče", niti bilo kakav neuspeh. Naprotiv, on zapravo predstavlja polaznu tačku – otpor i angažovanje su produktivni, na isti način na koji je i interakcija praktičara i javnosti produktivna; oni su zapravo prostor za angažovanje i uključivanje.

Zato, da bismo krenuli napred zajedno, ne smemo na tihu javnost gledati kao na „problematični subjekt" čija ćutnja mora biti prekinuta po svaku cenu. Moramo tu ćutnju razumeti, i zapitati se da li su naša pravila ta koja zapravo stvaraju nečujne subjekte. Moramo pronaći načine da iskoristimo sva pitanja oko kojih se saglašavamo. Takva saglašavaanja postoje, jer i praktičari i tiha javnost veruju u suočavanje sa prošlošću i priznavanje žrtava. Jedan način za uključivanje tog dela javnosti jesu manje formalne inicijative ukorenjene u zajednici, čiji prioritet nisu javno istupanje, publikacije ili povezivanje formalnih inicijativa. U tom pogledu, puno toga možemo da naučimo iz analognih primera u afričkim zajednicama, a istraživači su njihovu potrebu za manje formalnim vidovima suočavanja s prošlošću već odavno prepoznali.

Sari Wastell[45]: Zajednička istorija

Činjenica da ne postoji jedan dominantan koncept zapravo govori o tome da koncept zavisi od konteksta, odnosno kulturnih, verskih, etničkih, pravnih i istorijskih obzira. To je oduvek bila jedna od poteškoća i jedan od nedostataka tranzicione pravde, ta stalna potraga za univerzalnim modelom. Međutim, ono što funkcioniše u Gvatemali neće funkcionisati u Južnoj Africi, dok ono što deluje u Južnoj Africi neće nužno biti delotvorno na Fidžiju ili u Istočnom Timoru, a kamoli u BiH ili nekom drugom delu regiona. Zato treba da razmišljamo o tome kako da se izborimo sa svim tim različitim konceptima, i tu bih želela da se nadovežem na dve stvari koje je pomenula moja

45 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

koleginica tokom svog veoma interesantnog izlaganja. Epistemološki problem bi sugerisao da se odvija neka vrsta dijaloga, i da su u okviru njega prisutni različiti stavovi i pogledi. Ukoliko dijalog zaista postoji, onda postoji i potencijal za direktnu komunikaciju. Međutim, ja sugerišem da dijalog zapravo ne postoji, već je u pitanju određena nespojivost i nedostatak zajedničkog imenitelja. O tome bismo mogli da razmišljamo kao o izazovu koji se zapravo tiče približavanja različitih političkih ontologija i viđenja stvarnosti. To je jedan veoma apstraktan koncept, pa ću probati da ga postavim u lokalniji i konkretniji kontekst Bosne i Hercegovine. Ne želim time da zanemarim ostatak regiona, već jednostavno navodim kontekst koji mi je poznat, s obzirom na to da živim i radim u BiH. Nema ničeg inovativnog u tvrdnji da postoji određeno nepoklapanje između ciljeva brojnih aktivnosti koje se sprovode pod okriljem tranzicione pravde, njihove dominantne percepcije u javnosti, samih definicija nekih ključnih pojmova (poput pravde), i prioritetizovanja potreba onih kojima bi takve aktivnosti i intervencije zapravo trebalo da služe. Svi mi to shvatamo kao problem. Epistemološka zajednica treba da ponudi drugačiju dijagnozu tog problema. Time želim da kažem da je o svim tim specifičnostima i različitim definicijama pojmova kao što su pomirenje, pravda, prioritet, komplementarnost različitih mehanizama tranzicione pravde – neophodno raspravljati. Mislim da je to jedna od stvari koja će, ukoliko ne reformišemo čitavu praksu tranzicione pravde, nastaviti da predstavlja problem, bar u ovom kontekstu. Naš problem se stvara i u sklonosti da čitavo to pitanje tretiramo kao pitanje obrazovanja, koje pritom treba da reše, recimo, međunarodni akteri. Međutim, mi, kao pojedinci angažovani u raznim nevladinim ili transnacionalnim organizacijama poput UN ili Delegacije EU – o kome god da je reč – moramo imati svoj *outreach* program, kako bismo običnim ljudima objasnili šta zapravo za njih radimo, jer oni naše napore ne cene, niti razumeju zašto radimo to što radimo. Sa druge strane, lokalne zajednice će reći: „Da, ali mi želimo da se i naš glas čuje u javnosti. Šta je sa našim potrebama i prioritetima?“ Da li nas, na primer, više interesuje ekonomska i socijalna pravda, ili ulaganje ogromnih resursa u krivično gonjenje počinilaca ratnih zločina? Ako o tome razmišljamo kao o pitanju obrazovanja, odnosno o naporima jednog dela društva da obrazuje drugi – na primer, „ovo je moj glas i moje mišljenje, i to je ono što ja želim da čujem“ – onda to zaista jeste epistemološki problem. Ali, šta ako je reč o nekoj drugoj vrsti problema? Šta ako se taj problem manifestuje više na nivou političke ontologije? Da se izrazim jednostavnije – ukoliko je to zaista pitanje obrazovanja, onda mi zapravo govorimo o tome da postoji jedna stvarnost, i više različitih verzija subjektivnog tumačenja te stvarnosti. Pri tome, naravno, svako želi da iznese svoj stav o tome šta ta jedna stvarnost zaista jeste. Međutim, šta ako prihvatimo ideju o više (paralelnih) stvarnosti? Šta ako je to naš problem? Ukoliko je reč o više nespojivih ili udaljenih realnosti, onda je to sasvim drugačija dijagnoza problema. U vezi sa tim, veoma cenim mišljenje da mi zapravo ne tragamo za istorijom oko koje se svi saglašavaju, već za zajedničkom istorijom. To je potpuno drugačiji vid komunikacije. Šta je tu osnovni problem, bar kada je reč o tranzicionoj pravdi? Ona jednostavno sadrži preveliki broj inherentnih pretpostavki da bi mogla da funkcioniše na način koji otvara mogućnosti za stvaranje zajedničke istorije. Niko ne pita: „Tranzicija u šta?“ Ako je reč o tranziciji u neoliberalni trougao, onda ta tri elementa – demokratija, vladavina prava i tržišni kapitalizam – više nisu predmet rasprave. Međutim, kada je reč o bilo kojoj vrsti učesničkog poduhvata – ako te tri stvari nisu predmet rasprave, i ukoliko nema široke participacije u odlučivanju o tome kamo bi

tranzicija trebalo da vodi i kako se tamo stiže – mi takvim pristupom zapravo sami sebi stvaramo problem. Na taj način, ne bismo stvorili preduslove mogućnosti stvaranja zajedničke istorije, već, eventualno, samo preduslove nemogućnosti. Ukoliko su odnosi srž te ideje o različitim konceptima pomirenja, gde se, onda, nalaze naši najveći resursi? Kao antropološkinja, rekla bih da su ekonomski odnosi apsolutno fundamentalni svim drugim društvenim odnosima. Sada, ako unapred prihvatimo da su kapitalizam i privatizacija morali da budu sprovedeni – mi time zapravo zanemarujemo jedan stvaran resurs. Naime, u eri veoma čudne vrste socijalizma i samoupravljanja koji su vladali u bivšoj Jugoslaviji – radnička klasa uvek je predstavljala ogroman izvor međuetničke solidarnosti. Ukoliko takav model zamenimo ekonomskim odnosima koji su zasnovani na neprijateljskim odnosima tržišne konkurencije, odnosno na mentalitetu ukorenjenom u zakonu jačeg – nije sasvim jasno da li time gradimo i onu vrstu društvenih odnosa koji doprinose, ili mogu da doprinesu pomirenju. U zaključku bih, kao članica epistemološke zajednice i kao jedna iz grupe akademika koji sva ta pitanja vagaju i razmatraju, želela da sugerišem da je svima nama ovde, kao pojedincima koji teže da obrazuju druge – za dijagnozu svega što se događa u konkretnom kontekstu čiji smo i sami deo, i u kojem nudimo neku vrstu zapažanja ili komentara – jednostavno potrebno malo više hrabrosti. Moramo biti hrabriji u našem podučavanju, kako ono ne bi bilo shvaćeno isključivo kao pitanje instrukcije ili olakšavanja dijaloga, u kojem je ta singularna, epistemološka realnost – ionako utvrđena unapred. Neophodno je da našu saglasnost proširimo, da stvari dijagnosticiramo drugačije, i da stalno postavljamo neočekivana i nova pitanja. Kao što uvek govorim svojim studentima – pre nego što stignete do bilo kakvog rešenja, morate utvrditi koje pitanje niko ne postavlja. To je prvi korak. Ukoliko otkrijete bolje pitanje od onog koje se podrazumeva, već ste otišli korak dalje od bilo kakvog maglovitog rešenja, poput „svi znamo šta pomirenje jeste“. Šta ako to ne znamo, ili ne podrazumevamo unapred? Mislim da postavljanjem novih pitanja možemo da izgradimo kritički kapacitet, posebno kod budućih generacija, i odnegujemo jednu drugačiju vrstu emancipatorne politike. Mislim i da bismo time doprineli evoluciji i sazrevanju one vrste učesnika – pravih učesnika u procesu društvenog pomirenja – koji su ovom regionu preko potrebni, i koje on sigurno zaslužuje. Mislim da bi to trebalo da bude naša uloga kao akademika – da pokušamo da postavimo ta nova, neočekivana pitanja, i preispitamo sam pojmovni okvir tranzicione pravde, jer se njeni najveći nedostaci ogledaju upravo u prevelikom broju pojmova i definicija koji se automatski podrazumevaju, ili nisu dovoljno istraženi. Da se izrazim figurativno – potrebno je odvojiti vino od taloga. Sve te fraze – šta je pravda, šta je pomirenje – mi se njima zapravo još uvek i ne bavimo. Dok to ne počnemo, i dok ne saslušamo sve različite verzije stvarnosti koje te pojmove redefinišu – mislim da ćemo biti suočeni sa istim problemima koji, barem kada je reč o ovom regionu, opstaju već skoro dvadeset godina.

Sergej Flere[46]: Istorija je jedan od kanala najjačeg reproduciranja nacionalnih mitova i legendi

Uradio sam istraživanje na temu kako je raspad Jugoslavije obrađen u znanosti. Moram reći da u jugoslovenskim zemljama o tome nije, dok u inozemstvu jeste puno pisano. Danas imamo

46 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

društvene nauke kako u Sloveniji, tako i u Hrvatskoj i Srbiji koje jesu u nekom kontaktu sa svetskom naukom, dok u drugim državama naslednicama SFRJ gotovo da i nema ničega što se tiče pravog društveno-naučnog istraživanja. Ono što se radi poduprto je prvenstveno od strane stranih nevladinih organizacija. Nijedna država nastala na tlu nekadašnje Jugoslavije nije uspela da uspostavi nacionalnu privredu. Sve su u zavisnom položaju od stranog kapitala, pa bi se moglo kazati da su sve te države danas u polukolonijalnom položaju.

Tu je i sveprisutna eksplozija religioznosti. Utvrdili smo, međutim, da je više prividna nego što je stvarna. Bila je stvarna početkom 90-tih godina. Od tada taj trend jenjava ali u političkom diskursu jača, nastavlja se, tako da imamo privid „eksplozije“ religioznosti, zahvaljujući i gradnji verskih objekata.

Naravno, ključno je da se proučava istorija. Mišljenja sam da naši istoričari nisu sposobni da to valjano urade, te da nam stoga treba jedan multiperspektivni udžbenik, čak čitav niz multiperspektivnih udžbenika, više njih za iste razrede, koje bi trebalo nametnuti državama u regionu, jer je upravo istorija jedan od kanala najjačeg reproduciranja nacionalnih mitova i legendi.

Christian Nielsen[47]: Razdoblje prije i posle 1991. jeste povezano

Moja je teza da ako zaista hoćemo razumjeti i analizirati dešavanja devedesetih, i ako ćemo zaista stvoriti stabilniju i bolju i, nadam se, zajedničku budućnost, onda moramo dobro proanalizirati i historiju socijalističke Jugoslavije, pogotovo historiju njenih političkih i bezbednosnih struktura u sedamdesetim i u osamdesetim godinama, pa i ranije. Da se razumijemo, istraživanje tih pitanja nikako ne isključuje ono istraživanje koje traži Koalicija za REKOM. Naprotiv, sve je to jako povezano. Treba baciti naučno svjetlo, na primjer, na povezanost pripadnika KOS-a i UDBE sa jedne strane, i nacionalističkih ekstremista sa druge strane – to je povezanost koja je tokom osamdesetih godina rođena u svim republikama bivše Jugoslavije. Nemamo, osim u Sloveniji, slobodan pristup arhivama tih službi, i uglavnom nisu postavljana ona pitanja koja naučna literatura o tranzicionoj pravdi u drugim zemljama Istočne Evrope smatra ključnim i neophodnim za uspješnu tranziciju. Ovdje, u Bosni i Hercegovini, nemamo slobodan pristup svim arhivima, djelimično zbog toga što su oni uništeni tokom rata, ali djelomično i zbog toga što se neki dokumenti nalaze u takozvanim privatnim arhivima, u kućama bivših oficira tih službi. Neki su pak u državnim arhivima, ali eto ironije, ne možemo ih vidjeti. Zašto? Ne možemo ih proučavati zbog pečata državne tajne. Izgleda da niko u ovoj zemlji danas neće skinuti oznaku državne tajne sa tih dokumenata: oznaku državne tajne jedne danas nepostojeće države. Štoviše, nailazimo ponekad na nekritičan i nostalgičan pogled na bivšu zajedničku državu, zbog toga što je ona ipak bila toliko bolja, tu se slažemo, od svega onoga što je krenulo od 1991. godine pa nadalje, barem do 1999. godine. Ali kad vidim dokumente Saveznog SUP-a iz šezdesetih i sedamdesetih godina koji zagovaraju, citiram iz šezdesetih godina „preventivno logorisanje unutrašnjih neprijatelja“,

47 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

i kad vidim da taj isti dokument spominje, odnosno predlaže kategorizaciju zarobljenika koji u mojim očima, kao analitičara Haškog suda, u potpunosti liči na istu kategorizaciju koju sam vidio u dokumentima u Omarskoj iz 1992. godine, onda vidim nešto što povezuje razdoblja prije i poslije 1991. godine. U epistemološkom smislu, imamo problem ako samo razmatramo sve od 1991. godine pa nadalje. Na kraju, opet da se razumemo, ne prihvatam senzacionalističku tezu o sveprisutnosti KOS-a i UDBE u tadašnjem ili današnjem društvu. To je popularna teza koja prečesto dolazi do izražaja u ovdašnjim medijima, kada novinari i njihovi sagovornici ili ne znaju nešto objasniti, ili neće nešto objasniti, ili kad hoće diskreditovati svog protivnika.

Eric Gordy[48]: Najmanje ima slobodne komunikacije između institucija i javnosti

Tri teme i dalje zavređuju pažnju. To su: ograničenja toga što može biti ostvareno kroz pravo; ograničenja političke volje elita; i problemi u konstrukciji javnog sećanja.

Ograničenja prava

U trenutku u kojem se približava kraj mandata Haškog tribunala, mnogo toga je već rečeno o njegovoj efektivnosti i, uopšteno posmatrano, ta rasprava je primarno bila usmerena na dva pitanja: 1) Da li je za sobom ostavio dobre izvore prava? 2) Da li je doprineo širenju svesti o nasilju izvršenom 1990-ih, i da li je time zaista doprineo pomirenju?

Možemo početi od drugog pitanja. Iako su, tokom prve decenije rada Haškog tribunala, njegovi predstavnici često bili spremni da koriste jezik pomirenja, takva praksa je danas u najvećoj meri napuštena. Tokom poslednjih pet godina, mnogi pojedinci povezani sa Tribunalom, pre svega pravnici, imali su tendenciju da uporno kritikuju kategoriju pomirenja tvrdeći, uglavnom ispravno, da je Tribunal u stanju da obezbedi pravična suđenja i potvrdi određene navode kao činjenice, ali da je pomirenje ipak posao za neku drugu vrstu institucija. Nažalost, to pitanje nije samo teorijske prirode: preterana očekivanja koja su pratila osnivanje Tribunala, zajedno sa slabom političkom voljom elita koje su došle na vlast posle 2000. godine, doveli su do toga da je posao pomirenja u najvećoj meri prepušten Tribunalu, i zbog toga uglavnom ostao nedovršen. Na ovo pitanje ćemo se vratiti kada se budemo bavili temom političke volje.

U vezi sa prvim pitanjem, o tome da li je Haški tribunal za sobom ostavio dobre izvore prava, trebalo bi naglasiti i neka od njegovih dostignuća, jer su mnoga od njih ostala u senci kontroverze koja prati poslednju fazu njegovog rada. Upravo zahvaljujući tribunalima za bivšu Jugoslaviju i Ruandu, danas uopšte i postoji jurisprudencija o genocidu, seksualno nasilje se tretira kao ratni zločin i zločin protiv čovečnosti, a doktrina imuniteta suverena je (barem privremeno) uspešno osporena. Ovaj pravni napredak je trajan, bez obzira na to kako doživljavamo neke kontroverzne oslobađajuće presude koje su donete u poslednjoj fazi rada Tribunala.

48 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

Ne želim previše da se zadržavam na debati o tome da li je Tribunal postupio ispravno kada je oslobodio neke od optuženih, poput Gotovine, Markača, Perišića, Stanišića i Simatovića. Umesto toga, želeo bih da se usredsredim samo na jedan element: naime, zajednički imenitelj svih predmeta pred Tribunalom jeste činjenica da su u donošenju presuda učestvovali profesori prava (u ulozi sudija), koji su zapravo eksperimentalno testirali pravnu teoriju. Doktrina „posebne usmerenosti" prvi put je uvedena u žalbenom postupku u predmetu *Perišić*, i zatim je potvrđena presudama Pretresnog veća u predmetima *Stanišić i Simatović*. Šta se od tada desilo? Ona je odbijena oba puta kada je testirana – jednom pred Tribunalom za Sijera Leone, i jednom pred samim Haškim tribunalom, u okviru žalbenog postupka u predmetu Kosovska šestorica[49]. Neka advokati raspravljaju o tome čija je doktrina ispravna ili pogrešna; oni ionako to već rade, a nastaviće i u budućnosti. Mi, kao građani, primećujemo da je problem širi od samog tog pitanja. Naime, pravnici nisu u stanju da rešavaju socio-politička pitanja poput pomirenja, a čini se da, i to u sve većoj meri, nisu sposobni ni da rešavaju pravna pitanja.

Takođe, u vezi sa pitanjem šta pravo može da ostvari, moramo uzeti u obzir i efekte domaćih sudova i krivičnih postupaka koji su pred njima vođeni. Nisam prvi koji će primetiti da su aktivnosti na tom nivou bile ograničenije nego što bi se mogle očekivati, i da su uglavnom zaobilazile visokorangirane pojedince u komandnoj hijerarhiji. U BiH, taj problem je dodatno uvećan kontroverzom oko napora da se ograniči pristup podacima iznetim tokom samih krivičnih postupaka (što je pokušano i u Srbiji), ali i presudom Evropskog suda za ljudska prava, kojom je utvrđeno da su pojedinci koji su proglašeni krivim za određena krivična dela, zapravo, osuđeni na osnovu neprimenjivih zakona.

Politička volja i pogrešno usmeravanje

Činjenica da za veliki deo svega što je ostvareno na polju tranzicione pravde nisu zaslužne domaće ili međunarodne političke elite govori mnogo. Štaviše, s vremena na vreme možemo da ih vidimo i kako se odnose destruktivno prema shvatanjima do kojih je došao neko drugi. Tako smo bili svedoci namernih provokacija Milorada Dodika tokom nedavnih izbora, uključujući i inicijativu da se jedna javna zgrada nazove po Radovanu Karadžiću; bili smo svedoci i potpunog kolapsa političke volje Iva Josipovića kada je njegov savetnik Dejan Jović izneo određene argumente koji su dovodili u pitanje nacionalnu mitologiju. Međutim, najčešće smo bili svedoci toga kako demonstriraju zbunjenost kada se otkrije da ne rade apsolutno ništa. To je možda najbolje oslikala scena u kojoj predsednik Srbije Tomislav Nikolić govori o svom pokajanju na kolenima – dok sedi u fotelji.

Mladen Ostojić je, u svojoj nedavno objavljenoj knjizi, u velikoj meri objasnio ograničenja političke volje: nove elite bile su poražene ogromnim zadatkom otkrivanja činjenica koje su izlazile na svetlo dana, nedovoljno sigurne u svoje pozicije da bi prihvatile rizik izjava koje bi protivrečile

49 Predmet *Šainović i drugi* (IT-05-87)

dominantnim stavovima domaće javnosti, i nedovoljno demokratski angažovane u interakciji sa njom da bismo uopšte i mogli da zamislimo da će na te nove informacije reagovati na bilo koji drugi način – osim sa gađenjem. Ja bih njegovim zaključcima dodao i da su one institucije, koje u regionu uživaju najveće poverenje (dakle, verske, obrazovne i kulturne), čast izuzecima, takođe pokazale snažniju tendenciju regresa u populizam od spremnosti da preuzmu uloge moralnih ili intelektualnih lidera.

Stiče se utisak da nedostatak političke volje prevazilazi državne i institucionalne granice i da tromost političara i društvenih institucija proističe iz tog istog straha i nesigurnosti. Kao posledica toga, pitanja od širokog društvenog značaja prenesena su na nivo elita, stručne javnosti i međunarodnog prava (bila su, dakle, prosto nabačena pravnicima) i javnost je ostala relativno isključena iz procesa razumevanja svoje sopstvene prošlosti.

Šta je suprotnost sećanju?

Suprotnost sećanju, dakle, nije zaborav – već nekoherentnost. To je vidljivo i u simboličkim predstavama koje su pratile neka skorija, zvanična suočavanja sa prošlošću. Mislim da istraživanje pokazuje da udaljavanje od nekoherentnosti podrazumeva slobodnu komunikaciju – ne samo između nacionalnog i simboličkog već i između institucija i javnosti. To je nešto čega je u protekle dve decenije bilo najmanje, a potrebno nam je najviše.

Ivor Sokolić[50]: Civilno društvo ima potencijal da predvodi promene u percepciji javnosti

Istraživanja koja sprovodim su o institucionalizovanim aspektima ili instancama procesa tranzicione pravde, konkretno u Hrvatskoj. To uključuje Haški tribunal, domaće krivične tribunale, ali i civilno društvo, o kojem ovde govorimo. Kroz identifikaciju normativnih promena u društvu, moje istraživanje ispituje kako su te instance uticale na društveno, političko i kulturno okruženje u zemlji. Norme, kao jedan od temelja identiteta, omogućavaju precizniju analizu vansudskih ishoda čitavog procesa, za razliku od samog identiteta ili pomirenja, koji se takođe veoma često koriste, ali ih je posebno teško kvantifikovati. Jedna od tih normi je i dinamika u odnosu na dominantne ratne naracije u Hrvatskoj - narativa o žrtvovanju nacije i odbrani zemlje od agresora, Srbije - i naracije koja zagovara istraživanje navoda o počinjenim ratnim zločinima. Iz ugla ratnog narativa, sećanje na poslednji rat mora biti očuvano, svi pripadnici oružanih snaga moraju biti zaštićeni od krivičnog gonjenja, dok se svaki počinjeni ili navodni zločin tretira kao vid samoodbrane. Nasuprot tome, nalazi se stav o neophodnosti utvrđivanja činjenične istine o svim događajima koji su se odigrali tokom rata. Iako takva istina nije nužno u suprotnosti sa ratnim narativom, sama spremnost da se istina utvrdi, odnosno njen nedostatak u okviru ratnog narativa - gradi normativnu dinamiku o kojoj govorim. Moja analiza se stoga fokusira na pitanje kako je utvrđivanje činjenica u procesima za ratni zločin uticalo na normativnu debatu o tim temama. Ona utvrđuje okolnosti u kojima se rasprava o normama odigravala, pokušava da identifikuje sporna pitanja, i

50 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

analizira značaj koji se pridaje činjenici da su i same norme jedan od uloga u tom procesu. Na taj način, ona u nekim slučajevima može imati i pozitivan ishod, i sada ću vam navesti jedan sažet primer toga. Govoriću o slučaju splitskog logora *Lora*, u vezi sa kojim su pokrenuti brojni sudski procesi. U suštini, analiza je pokazala da su mediji - u onim instancama u kojima se jesu bavili normama, odnosno kada nisu izveštavali isključivo o činjenicama pokrenutih sudskih procesa – u najvećoj meri bili okupirani dvema glavnim temama: utvrđivanjem istine i efikasnošću sudova. To zapravo znači da su izgledi za prihvatanje normativnih promena obećavajući, obzirom da je medijski diskurs pridao veliki značaj pitanju utvrđivanja istine. Interesantno je i to da se o konceptu utvrđivanja istine više ne govori isključivo u teorijskim okvirima, već se, bar u nekim člancima, o njemu piše i iz praktičnog ugla. O toj temi se često raspravlja i u okviru debate o medijskoj cenzuri, odnosno u kontekstu kritike cenzure koja je navodno sprovedena u onim instancama u kojima su mediji otkrili određene činjenice pre nadležnih organa, uključujući i objavljivanje činjenica i podataka iz sudskih postupka na internetu. To je relevantno za pitanje pomirenja, obzirom da nam ovakav empirijski materijal omogućava da izvučemo određene zaključke o tome kako se pravo u opisanim situacijama može efektivno koristiti za intervenciju u postupku usvajanja, promena ili u održavanju normi u kontekstu čitavog procesa tranzicione pravde. To nam pomaže i da odgovorimo na jedno šire pitanje – koji projekti su se pokazali (relativno) uspešnijim od, recimo, Haškog tribunala, i da li stoga lokalne inicijative i inicijative u okviru zajednica imaju bolje izglede za uspeh. Nažalost, istraživanja pokazuju da u hrvatskoj javnosti (tj. u njenom velikom delu) i dalje prevladava stav da su zvaničnici i vojnici optuženi pred Haškim tribunalom ili domaćim sudovima – zapravo heroji, a ne zločinci. Diskutabilno je da li se takva percepcija može promeniti isključivo pravnim sredstvima, obzirom na utisak da su izrečene kazne, bar do ovog trenutka, ostvarile zanemarljive efekte na stav šire javnosti. Da zaključim, ukoliko promena ne potiče od samog suda, domaćeg ili međunarodnog – ona mora biti pokrenuta sa nekog drugog mesta. Sprovedeno istraživanje mi je pokazalo - i to je nešto u šta zaista verujem – da upravo civilno društvo, uprkos svim unutrašnjim podelama (koje su veće nego što se to obično pretpostavlja) – otvara obilje novih prilika, i da je ono to koje ima potencijal da takvu promenu predvodi.

Adriatik Kelmendi[51]: Priznavanje žrtava i Kosova

Polazeći od premise da jedni drugima moramo priznati bol, ja čvrsto verujem da treba postići društveni konsenzus svih građana bivše Jugoslavije o onome što se desilo tokom rata. Njegova osnova je u radu koji nastavlja REKOM - imenovanje svake žrtve rata, bez obzira na etničku pripadnost, veru, bez obzira na teritoriju na kojoj je žrtva postala žrtvom. Svi mi imamo svoje brojke - znam da je 2006. godine Skupština Srbije čak usvojila rezoluciju u kojoj se kaže da je broj žrtava rata na Kosovu oko šest hiljada i nešto, i to je zvanični izveštaj srpske države.

51 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

S druge strane, upravo prošle nedelje je na Kosovu jedna organizacija kao zvaničan broj žrtava na Kosovu iznela cifru nešto manju od 12.000. Da li obe strane prihvataju ovakve podatke? Mislim da ne, jer se brojke razlikuju. Bez zbližavanja, prihvatanja brojki jednih među drugima i saglasnosti oko ovih brojeva ne možemo da stignemo do pomirenja.

Zašto sam priznavanje državnosti Kosova od strane Srbije nazvao „priznavanjem postojanja"? Naravno da je priznavanje politički proces i naravno da aktivisti za ljudska prava ne žele da spoje ova dva priznavanja u jedno, znači političko priznavanje i priznavanje žrtava rata. Ali se na Kosovu nastavlja rat i posle rata - sada već 14 godina nakon rata ni nove generacije ne vode normalan život, jer Srbija ne priznaje Kosovo.

Ima mladih ljudi koji su rođeni posle rata, koji danas imaju 13-14 godina - oni ne mogu da putuju van Kosova, jer postoje države, kao što je ova država u kojoj smo sada mi, Bosna i Hercegovina, koja ne priznaje državljanstvo ni pasoš Kosova. Na tu činjenicu mladi sa Kosova gledaju kao na negiranje njihove egzistencije i normalnog života, koji imaju svi mladi u svetu, i zato okrivljuju onog koji je na Kosovu vodio rat i izazvao sve te žrtve. S druge strane, ovo nepriznavanje čini kosovsku omladinu i sportiste verovatno jedinima koji nemaju pravo da se takmiče sa drugima. Koji je glavni faktor ovakvog stanja stvari? To je nepriznavanje Kosova od strane Srbije, koje direktno dovodi do negiranja postojanja.

Kažem da je kontekst Kosova jedinstven jer se ove dve stvari povezuju. Kada bi došlo do priznavanja Kosova ali ne i priznavanja onoga što se u stvari dogodilo na Kosovu, toga šta je ko od svih zaraćenih strana učinio na Kosovu, to bi bilo slično primerima drugih zemalja, koje priznaju međusobna državljanstva ali ne priznaju žrtve i bol, i zbog toga nema ni pomirenja. Upravo zbog toga sam zagovarač REKOM-a i zagovarač priznavanja državnosti Kosova.

Igor Cvetkovski[52]: Diskriminacija i nejednak tretman veterana i civilnih žrtava su i dalje prisutni

U junu 2013. godine, Međunarodna organizacija za migracije (IOM) je objavila izveštaj pod naslovom „Reparacije za žrtve rata u bivšoj Jugoslaviji: u potrazi za napretkom".

Prema nalazima IOM-a, ni u jednoj zemlji regiona pomoć žrtvama nije sprovedena na sveobuhvatan način, ali su ipak neke vlade regiona ostvarile određeni napredak na institucionalizaciji reparacija i ostalih mera i mehanizama za pomoć žrtvama. Najznačajniji primeri toga su usvajanje Zakona o žrtvama seksualnog nasilja i izrada nacrta Zakona o civilnim žrtvama rata u Hrvatskoj.

Nalazi iz izveštaja:

Uprkos formalnom pravu na sudsku reparaciju, za većinu žrtava ona je i dalje nedostižna. Žrtve su i dalje suočene sa značajnim preprekama u ostvarivanju pristupa pravdi (kroz krivične i civilne postupke) i pomoći kroz postojeće šeme socijalne podrške.

52 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15 –16. 11. 2014. Beograd, Srbija

Programi iz prošlosti se ne doživljavaju kao pravi „programi reparacija“, već više kao obični „socijalni programi“.

Diskriminacija i nejednak tretman veterana i civilnih žrtava su i dalje prisutni u svim postojećim programima, što samo doprinosi osećanju žrtava da „pravda nije ostvarena“.

Nedavni pokušaji da se, u pogledu dostupnih privilegija i podrške, smanje razlike između veterana i civilnih žrtava rata u Hrvatskoj, izazvale su negativnu reakciju nekih veterana i samo su dodatno iskomplikovale javnu debatu i zakonodavni proces.

Podaci i informacije o žrtvama u posedu sudskih institucija, vladinih tela, udruženja žrtava, zagovaračkih organizacija i profesionalnih nevladinih organizacija još uvek nisu objedinjene. Zbog takvog stanja, javne debate i rasprave podložne su političkim uticajima i zavise od političkih odluka o neophodnim sredstvima za uspostavljanje reparacionih mehanizama i dodelu stvarnih reparacija žrtvama.

Pozitivni pomaci

Kao što je već pomenuto, Vlada Hrvatske je pokrenula postupak za donošenje i sprovođenje Zakona o žrtvama seksualnog nasilja. Uporedo sa tim, Ministarstvo za pitanja boraca objavilo je predlog Zakona o civilnim žrtvama rata. Ovi pozitivni koraci, koji i dalje nailaze na određeni otpor, predstavljaju rezultat dobre saradnje vladinog i nevladinog sektora u okviru koje su ključnu ulogu imale hrvatske NVO za ljudska prava, poput organizacije Documenta, pa bi taj model mogao da se iskoristi i u drugim zemljama.

Tim UN-a u BiH i bosansko civilno društvo spremaju se da pokrenu trogodišnji program koji će biti u potpunosti usmeren u žrtve seksualnog nasilja u vezi sa sukobom. Ovaj program, inicijalno finansiran iz Velike Britanije i podržan od strane Specijalne predstavnice UN-a za seksualno nasilje u ratu, gđe Zeinab Bangura, baviće se tim pitanjem iz više uglova (pravda, reparacije, izgradnja kapaciteta, podrška i nega za žrtve itd.) i ima potencijal da se proširi na sve ostale kategorije žrtava i bude primenjen i u drugim zemljama.

Fond za humanitarno pravo aktivno zagovara ideju da pitanje tranzicione pravde bude uključeno u proces evrointegracija kao jedan od kriterijuma za priključivanje, i sve rasprave i pregovori koji su u tom kontekstu organizovani takođe predstavljaju jedan hrabar korak napred. Ova inicijativa FHP-a je pokrenuta u pravi čas, posebno imajući u vidu aktuelne napore EU da razvije sveobuhvatnu politiku tranzicione pravde.

Na Kosovu je takođe ostvaren primetan napredak osnivanjem međuministarske Radne grupe za suočavanje s prošlošću, sačinjene od predstavnika civilnog društva i vladinih sektora i ministarstava. Predviđeno je da Radna grupa bude podeljena u četiri podgrupe, od kojih će jedna biti zadužena samo za reparacije.

Izazovi

Uporna politizacija čitavog pitanja reparacija i dalje predstavlja najveći kamen spoticanja u skoro svim zemljama regiona. Najozbiljnija je situacija u BiH, gde pitanje etničke pripadnosti žrtava još uvek predstavlja jednu od ključnih prepreka. Da bi se ona zaobišla, potrebno je fokusirati se na kategorije žrtava, umesto na njihovu etničku pripadnost. U Hrvatskoj, uprkos napretku koji je ostvaren usvajanjem zakona, pitanje etničke pripadnosti žrtava se najviše manifestuje u aktualnom protivljenju nekih udruženja veterana da budućim zakonodavstvom budu obuhvaćene i sve civilne žrtve rata. Na Kosovu, čitavo pitanje žrtava se i dalje percipira monoetnički, dok se u vezi sa Srbijom stiče utisak da politički faktori zapravo izbegavaju da se bave tom temom, što samo dodatno šteti srpskim izbeglicama i interno raseljenim licima, među kojima verovatno ima i puno žrtava.

Zaključci

Brojni su razlozi u postjugoslovenskim zemljama što su reparacije i utvrđivanje istine, kao temelji koncepta tranzicione pravde i prakse, bili zanemareni i potisnuti u drugi plan.

Organizacije civilnog društva (profesionalne nevladine organizacije, udruženja žrtava i aktivističke i zagovaračke grupe), akademici i neke međunarodne agencije su imali, i još uvek imaju značajnu ulogu u usmeravanju pažnje javnosti i vlada regiona na potrebe i prava žrtava. Vlade regiona su zbog mnogih razloga sve osetljivije, obazrivije i proaktivnije u pogledu svojih obaveza i potrebe da svim žrtvama obezbede priznanje i podršku.

Inicijativa za REKOM predstavlja jedinstveni regionalni forum za raspravu o političkim i tehničkim pitanjima i rešenjima.

Članovi Koalicije za REKOM, profesionalne nevladine organizacije, aktivističke i zagovaračke grupe, međunarodne organizacije, eksperti, akademici, vlade i donatori mogu i treba da iskoriste ovaj pozitivni impuls za prevazilaženje svih preostalih političkih i tehničkih prepreka, kako bi efekti tranzicione pravde u bivšoj Jugoslaviji bili sveobuhvatniji i, u većoj meri, usmereni na same žrtve. Ključni međunarodni partneri i donatori, poput EU, prepoznaju značaj tranzicione pravde i pokušavaju da razviju adekvatnu politiku i mehanizme saradnje i finansiranja. Zagovarači reparacija u ovom regionu tako imaju priliku da iznesu svoje stavove i promovišu čitav region kao „poligon za učenje i testiranje“ nekih budućih inicijativa.

Zdravko Grebo[53]: Činjenice, najpre!

Zadatak REKOM-a je poprilično jasan i doveden je do ove faze u kojoj moramo, u stvari hoćemo, i uspjećemo – da sve svoje snage i energije koje smo dosada uložili predamo u ruke predsjednika država čiji su se izaslanici usaglasili oko osnovnih stvari. Na tom nivou civilnog društva, nevladinog sektora, mi smo svoju misiju obavili. Naravno da ja govorim u svoje ime, nikome neću prepustiti da bez ikakve rezerve time upravlja kako mu padne na pamet, ali dostigli smo momentum kada

53 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

predsjednici država, preko svojih izaslanika, treba stvar da preuzmu u svoje ruke, jer tu zadaću koja nam predstoji mi ne možemo, sve i da hoćemo, obaviti. Mi hoćemo da završimo ovaj naš proces utvrđivanjem činjenica, dakle da napravimo popis o ljudskim gubicima. Mi ne govorimo o krivici, nije to naša zadaća, ali ratni zločini, okolnosti u kojima su ti ljudi ubijani, mučeni itd, nisu nimalo nebitne činjenice. Prema tome, htio bih da vas ohrabrim, meni samom je dugo trebalo da to smjestim u glavu. Da, naravno, ja imam svoju percepciju kako je počeo rat, pogotovo kako je to bilo u Bosni i Hercegovini. Znao bih ja pričati i o agresiji i o masovnim silovanjima. Evo imamo i drugu Inicijativu Koaliicje za REKOM, o dokumentiranju logora, itd. Ali hajdemo ovo čega smo se dohvatili izvesti do kraja i natjerati predsjednike da angažuju svoje državne, predsjedničke, vladine mehanizme, da stvar dovedu do kraja. Još jednom želim da vas zamolim da nemate grižu savjesti. Vjerovatno među nama postoje ljudi koji različito misle o onome što se desilo 1991. godine, sve do Kosova. O tome ćemo kasnije. I naravno da su sve to istine. Ja kad govorim u svoje ime, a ne u ime REKOM-a, ja o tome govorim javno. Hajdemo sada ovu stvar dovesti do kraja. Da li je u Jasenovcu ubijeno sedamsto hiljada ljudi ili je ubijeno sedamdeset hiljada ljudi, da li je u Srebrenici ubijeno devet hiljada i da li su većina njih bili vojnici ili ne... Ali ako ne damo svoj mali doprinos tome, makar na činjeničnoj ravni utvrđivanja brojki – pa u krajnoj liniji imamo mi u Statutu REKOM-a i „društveno političke okolnosti“ koje su dovele do zločina i pod kojima su izvršeni – bojim se da će naredni rat početi upravo manipulacijom činjenicama. Kao što Nataša reče, proslavimo jučerašnji veliki uspjeh i dajmo još dodatni doprinos.

Žarko Puhovski[54]: Iz poraza u poraz do konačne pobjede

REKOM kasni godinama, ali nešto smo do sad učinili. Ova priča o progresu je naravno sasvim relativna i mene podsjeća na glasovitu izreku pruskog feldmaršala Gebhard Leberecht von Blüchera „iz poraza u poraz do konačne pobjede“. To je iskustvo koje imam. Mi smo stalno doživljavali neuspjeh za neuspjehom, stalno su nas odbijali, mi smo moljakali, oni su nas odbijali, stalno su govorili „pričekajte, pa vidjet ćemo“, ali nekako smo im dojadili, barem nekima od njih. I to je sadašnje stanje – pri čemu je strašno važno imati na pameti da nismo došli do onoga što se zove *point of no return* (točka bez povratka). To je točka ireverzibilnosti. Sve se to može promijeniti. Nije naročito vjerojatno, ali primjerice, da u Hrvatskoj predsjednik Ivo Josipović izgubi izbore, čitava situacija izgledala bi sasvim drukčije. Prema tomu, mi smo u situaciji, ne toliko „udvarača“, kako je govorio Zdravko Grebo, mi smo prosjaci. Kako kaže stara engleska poslovica *Beggars can't be choosers* (prosjaci ne mogu birati).

A mi nismo mogli birati ni s kime ćemo razgovarati, tu sad mislim na Natašu Kandić i njezine razgovore s njezinim srpskim „prijateljima“, niti smo mogli birati kako ćemo razgovarati, nego smo razgovarali s onima koji su, ako nađu dobre volje, mogli nešto učiniti. Tu se nije radilo o tomu da li smo mi u pravu ili nismo, to nije bilo pitanje. Radilo se o tomu možemo li ih uvjeriti da je za njih dobro da to naprave. I tko god misli da se može doći, kao u američkim filmovima,

54 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

s moralnim argumentima, pa će druga strana, poražena snagom naše moralne argumentacije, prihvatiti što mi govorimo, nema pojma gdje je. To je realnost. U toj realnosti s nekima je bilo puno lakše, s nekima je bilo puno teže. I s nekima od naših kolegica i kolega nije baš bilo lako, jer su rado prihvaćali tuđe argumente, a ne naše.

I to smo imali, ali sad smo došli do toga da imamo jasan stav hrvatskog predsjednika, koji dijele dva i pol ostala predsjednika, recimo za sada, i koji otprilike glasi ovako: „Predsjednik države će, u dogovoru s drugim predsjednicima postjugoslavenskih država, dati svojem parlamentu izjavu da podržava proces REKOM i zbog toga traži da parlament poduzme korake koji su potrebni da bi REKOM postao ono što je od početka bila intencija, međudržavna, dakle, regionalna komisija za ustanovljenje činjenica o ratnim zločinima“. To za sada skoro imamo. To je, s jedne strane, veliki uspjeh onog metodičkog napora koji se zove civilno društvo. To je ona točka na kojoj je civilno društvo prodrlo u takozvane vrhove državne politike.

To je, s druge strane, točka u kojoj se napušta civilno društvo kao medij djelovanja i tu će biti velikih poteškoća među nama. Dio ljudi, kao aktivisti, naprosto ne žele pustiti iz ruke ovu vrstu aktivizma. Razmislite o nečemu: koliko organizacija civilnoga društva, koliko god ih imamo, očajnički želi očuvati svoju egzistenciju, čak i kad su njihovi ciljevi ispunjeni. To je dio problema. Međutim, sve u svemu, postigli smo to da smo stavili na dnevni red nešto nad čime su se prije deset godina svi zgražali, čemu su se prije pet, šest godina smijali.

Taj naš veliki uspjeh, i to bih htio samo reći na kraju, kad već toliko kasnimo, da ne bude predugo izlaganje: kada bih došao do kraja, kada bi doista bilo ono što se u jednoj staroj emisiji zvalo „po željama slušalaca“, dakle, po željama svih nas, rezultat bi bio – ustanovila bi se komisija koju bi prihvatili svi parlamenti, a komisija bi, ako bi jako dobro radila, došla do katastrofalnog rezultata. Ustanovila bi ono što mi dobrim dijelom znamo, ali ne u potpunosti, koliko se svinjarija dogodilo.

Dakle, naš veliki uspjeh, ako bi ikada do njega došlo, bio bi razbacivanje svinjarija po javnostima postjugoslavenskih država. Ideja da ih se opameti je u tom pogledu dosta sporna, ali možemo se nadati. Ali, to bi bio uspjeh da se spriječi ono što je sada već postjugoslavensko viktimološko takmičenje u disciplini tko ima najviše žrtava, i tko onda ima najbolju strategijsku poziciju za naredni sukob. To ćemo sada spriječiti (ili barem jako otežati), ako nam nešto od ovoga što sad radimo uspije, i zato se mi ipak više bavimo budućnošću nego prošlošću.

II POMIRENJE

Željko Komšić[55]: Treba reagovati, ali i pružiti ruku pomirenja

Pomirenje u postjugoslovenskim zemljama i dalje je aktuelno, i nakon 18 godina od okončanja rata na ovim prostorima. Zapravo, ako uzmemo u obzir intervenciju NATO-a na Kosovu, riječ je

55 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

o 14 godina poslije. Postavlja se pitanje zašto nam treba toliko vremena za pomirenje? Da li je to kratak period ili predug za proces pomirenja? Pretpostavljam da ima onih koji zagovaraju i jednu i drugu tezu. Da li je to zbog razmjera sukoba, zločina, trajanja, medijskog dokumentiranja i usađivanja u svijest ljudi, ili zbog toga što smo mi bili toliko povezani kao društvo u bivšoj Jugoslaviji pa je sukob pokidao ne samo veze već i slomio srca ljudi na ovim prostorima? Vjerujem da ćete u nastavku diskusije doći do nekih odgovora. Ako uzmemo u obzir nama najbliže iskustvo - Drugog svjetskog rata, imamo primjer začetaka organizirane europske zajednice već 12 godina nakon Drugog svjetskog rata, i to od strane zemalja koje su bile u sukobu, okupatori ili okupirane. Često nam se nameće teza o potrebi za europeizacijom našeg društva, no ono što je, po mom mišljenju, bitnije kao temelj tog procesa, jeste normalizacija društvenih odnosa i demokratizacija političkog ambijenta. Govoreći o Bosni i Hercegovini, nažalost moram konstatirati da nismo uspjeli normalizirati društvene odnose, jer su oni sukobljeni više nego ikada prije, na etničkom, političkom i egzistencijalnom nivou. Također nismo demokratizirali politički ambijent, demokratija je oteta od građana, a političke elite je drže kao taoca i na kapaljku je serviraju građanima isključivo pred izbore. Kao da su demokratija samo izbori, popunjavanje funkcija vlasti ili kontrola nad resursima. No ipak vjerujem da je pomirenje među ljudima mnogo više odmaklo nego među političarima i mnogo više nego što možemo vidjeti iz servirane verzije političke stvarnosti, koju gledamo u centralnim informativnim emisijama ili političkim TV raspravama koje dominiraju medijskim prostorom. A mediji su izuzetno važni za pomirenje i međusobno razumjevanje ljudi u društvima poput našeg. Uvjek ćete imati glasne grupe nacionalšovinista koji mrze sve što je dugačije. Ima ih i svuda u Europi. Uvjek ćete imati i sukobe huligana s etničkim predznakom, koji su više izraz bijesa mladih ljudi zbog perspektivnosti, usmjerene na one druge, koji su krivi za sve. Uvjek ćete imati beskrupulozne političare koji dizanjem tenzija svojom retorikom nastoje priskrbiti sebi više glasova među određenim biračkim tijelom, jer je to najlakši način. No to nije i ne može biti naše društvo. Ne smijemo dopustiti da promotori tih marginalnih grupa svoje ponašanje nametnu kao „mainstream“, kao vrijednost u društvenim odnosima. No, nažalost, diskriminacija i nejednakost dominantni su u političkom aktivizmu u BiH. Kako da govorimo o pomirenju ako nismo spremni, mi u Bosni i Hercegovini, da prihvatimo jednostavnu činjenicu i univerzalnu vrijednost da su svi ljudi rođeni jednaki, da moraju imati sva prava kao građani ove zemlje, bez obzira na svoje rasno ili etničko porijeklo? Nažalost, mi u BiH imamo slučaj *Sejdić-Finci*, po presudi Evropskog suda za ljudska prava, prema poslednjem izvještaju Vijeća Europe koji kaže da su: „iz domena razgovora o pronalaženju načina za ukidanje diskriminacije, prešli u domen traženja matematičkih formula, koje bi praktično garantovale nastavak izborne ekskluzivnosti tri konstitutivna naroda za određene visoke funkcije“. A presuda *Sejdić-Finci* je jednostavna: svi ljudi su jednaki u svojim političkim pravima kao građani BiH. Želio bih reći i par riječi o našem regionu. Imali smo određene poremećaje u komunikaciji u poslednjih godinu dana, kojima ste bili svjedoci. Bilo je trenutaka kad je trebalo reagirati, ali i trenutaka kada je trebalo pružiti ruku pomirenja, kao pokušaj shvatanja stavova drugih ljudi, razumjevanja njihovih uzroka, ali i posljedica određenih izjava. Iskreno se nadam da je to iza nas u regionu i da na nivou šefova država možemo nastaviti dalje u zajedničkom interesu ekonomskog razvoja i pokušaja izlaska iz ekonomske krize. Haški

tribunal okončava svoj rad, imao je određenu ulogu, no porodicama žrtava nijedna presuda nije dovoljna, jer ne može vratiti njihove najmilije. Najmanje što mi političari možemo uraditi jeste da im ne stavljamo so na rane već da poštujemo institucije međunarodnog prava, međunarodno priznate činjenice, a da istoriju ostavimo akademskim diskusijama i konačno počnemo graditi budućnost za našu djecu. No Tribunal je samo jedan mali djelić slagalice u pomirenju na ovim prostorima. Mnogo više je na samom društvu i stoga pozdravljam ovakav eminentan skup. Zašto sam od pitanja tranzicijske pravde i pomirenja, preko osnovnih ljudskih prava došao do borbe za izlazak iz ekonomske krize i privredni razvoj? Zato što vjerujem da ogromna većina ljudi sa ovih prostora ipak želi samo običan, normalan život, osnovnu sigurnost za sebe i svoju porodicu, posao od koga se može živjeti i nadu u budućnost njihove djece na ovim prostorima. Bez pomirenja, bez jednakosti i bez stabilnosti i ekonomskog razvoja teško će biti održati tu nadu. Zato vam još jednom zahvaljujem na pozivu i prilici da pričamo na ovu temu.

Mioljub Vitorović[56]: Pomirenje je proces

Prilično je nezahvalno biti tužilac, zamenik tužioca za ratne zločine ili, kako to ovde piše, predstavnik države, i govoriti o tome šta država radi. Ja se nekako nikada u to nisam uklapao, pa neću govoriti o tome šta radi država ili šta je država uradila ili šta država treba da uradi, ili šta će u sledećih 200 godina da uradi. Ne, ja bih se ograničio na ono šta može pojedinac, bez obzira gde radi. Ključna prva reč je *dobrota*. Dobrota je kad žrtva iz nekog drugog naroda poveruje onome ko zastupa optužnicu, odnosno ako tužilac uspe da ubedi drugu stranu, žrtvu, da taj posao radi pošteno. To se ne može bez osećaja dobrote. Da li ćete ga zvati drugačije i da li je to profesionalizam? Ne znam. Mi smo se naučili da ovde najveći profesionalci naprave najveće brljotine i najveće zločine. A druga reč koja je ključna, čini mi se ovih dana, jeste *pomirenje.* Ono je proces koji traje, trajaće i trajao je. Nigde to nije završeno. Ali taj proces se, čini mi se, ne sastoji se u megalomanskim projektima, u nacionalnim strategijama. Videli ste kako je u Srbiji uspela nacionalna strategija o pravosuđu. Potpuna katastrofa. Tako ja više verujem u pojedinačne napore i eventualne uspehe.

Engjellushe Morina[57]: Suočavanje s prošlošću najpre započeti u okviru jednog društva

Ne možemo negirati religijski elemenat u sukobima u BiH i na Kosovu. To potvrđuje i činjenica da je pravoslavno kulturno nasleđe uključeno u dva glavna dokumenta stvaranja državnosti Kosova i BiH – Dejtonski sporazum i Ahtisarijev plan.

Suočavanje sa prošlošću, naročito u slučaju Kosova, zahteva tri vrste dijaloga. Pogrešan je stav da Albanci treba da razgovaraju sa Srbima u Srbiji. Dijalog treba započeti u kosovskom društvu. Treba ga započeti između Albanaca i Srba na Kosovu; istovremeno, kosovsko društvo, a mislim

56 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH
57 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

da je korisno i za društvo u Bosni, treba da započne dijalog sa svojom vladom, centralnim i lokalnim institucijama.

Fra Ivan Šarčević[58]: Moramo se suočiti s našom poviješću, s našom prošlošću

Naša društva su prezasićena religijskim govorom o pomirenju. Mi moramo tražiti mir, stalno govoriti o miru i stvarati mir. Razlog tome je da odgovorimo onome što supstancijalno pripada samoj definiciji *re-ligije*, jer je ona ta koja traži *ponovno povezivanje* čovjeka s Bogom u miru i ljudi međusobno. Koristim se starom sentencom *Corruptio optimi pessima:* najgore je kad se najbolje izopači. Mislim da su religije, odnosno vjernici i religijski službenici u izvjesnom smislu sudjelovali u metafizičkom opravdavanju i religijskom opravdavanju zločina. Time tvrdim, što je toliko puta i dokazano, da kod nas nisu bili religijski i vjerski ratovi, nego su ti ratovi i zločini bili teološki branjeni i opravdavani.

Tri zahtjeva mi se čine jako važnim ovdje, da ih podijelimo zajednički mi koji dolazimo iz religijskih zajednica, bilo drugi ljudi koji se smatraju ateistima. Pod jedan: uvijek treba inzistirati na **suočavanju s prošlošću**. Pomirenje kao sastavni dio tranzicijske pravde, za religijske zajednice i za vjernike znači suočiti se s prošlošću vlastitom, ali i zajedničkom. Jer u toj prošlosti položeni su temelji naših identiteta. Mi znamo da su to često religijski, ali ponekad i nacionalni, pogotovo nacionalni identiteti, koji koriste religiju i religijske identitete u političke svrhe. Neki ljudi se možda neće složiti s time da se suočimo s prošlošću, jer govore da mi bolujemo od viška prošlosti. Na tome posebno inzistiraju oni koji su odgovorniji i krivlji za našu prošlost. Dakle, počinitelji i zločinci često žele izbrisati prošlost. No, nisu samo oni ti, nego su to često i ljudi kojima je pomirenje samo ideološko sredstvo zarade; ima recimo, i u nevladinim organizacijama onih koji žele nekakvom „tehničkom racionalizacijom“ da postignu brisanje prošlosti, a često i dobronamjerni ljudi i u religijskim zajednicama kažu: „Više mi je dosta te priče o patnji, o prošlosti, o krivnji. Hajdemo u budućnost“. Usuđujem se kazati da mi nećemo moći tako izići iz svoje prošlosti. Moramo se suočiti s našom poviješću, s našom prošlošću. Ona jest teška. Ja ovdje zagovaram – nije to nekakva moja ideja, nego onih ljudi koji su radili, recimo, u Južnoj Africi na pomirenju – zagovaram takozvani „konfliktni model“ suočavanja s prošlošću, ne „konsenzualni model“. To je malo opasna ideja, ne zagovaram rat, nego da počnemo prihvaćati različito razumijevanje prošlosti i razlike koje mogu biti, naravno, čiste laži iz našega kuta gledanja, odnosno, može biti falsificirano sve. Mi moramo, dakle, falsifikat drugih doista uvažavati kao vid njihove istine, al’ ne pri tome šutjeti, nego u tolerantnom, iako konfliktnom razgovoru, razgovoru s poštivanjem, uz uvjeravanje i razuvjeravanje iznijeti svoje mišljenje. Kao primjer navodim, recimo, udžbenik iz povijesti koji su napravili Palestinci i Židovi. Napravili su tako da je s jedne strane (na jednoj stranici) „židovska istina“ a na drugoj stranici „palestinska“. U sredini je ostavljen prostor za primjedbe pojedinca. To je mogući model sučeljavanja s našom zajedničkom prošlošću. Druga stvar koja mi se čini važnom, pogotovo za religijske zajednice i za svakoga vjernika, ali i za one koji nisu vjernici: vjernike i religijske zajednice treba stalno pozivati, ako smijem kazati, na odnos prema Bogu. Obligacija, moralna obligacija za vjernika, politička obligacija vjernika za njegovo

58 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

djelovanje u društvu ne proistječe samo iz političke i moralne odgovornosti ili moralne obligacije, nego proistječe iz temeljnog podatka vjere, iz odnosa s Bogom. U nas se, baš u tom temeljnom stanovištu, događaju promašaji i izopačenja. U krizi je metafizička odgovornost, činjenica da nisu ni religijske zajednice, ni svi ljudi odgovorni samo za svoje, nego za čovjeka uopće kao čovjeka. Mi u religijskim zajednicama i kao vjernici imamo odgovornost i pred Bogom, pogotovo zbog eshatološkog stava da ćemo svi jednoga dana odgovarati pred Bogom. I ako je gdje izostala ta metafizička odgovornost (Jaspers), jest baš u religijskim zajednicama. Može se i ovako kazati – da je „božanski“ Bog postao previše „ljudski“, snižen je u nacionalističko blato. To vidimo kod drugih; kad slušamo o Bogu druge religije, onda vidimo da je to Bog ratnoga zločina, ali u nas ne. O bogu ratnog zločina i zločinca kazivali su naši najbolji pjesnici s ovih prostora, književnici, umjetnici. Nama je to jako teško priznati. Dakle, ovdje je u drugom koraku prema društvenom pomirenju važno da se vratimo svom temeljnom podatku stajanja pred Bogom. Jer taj Bog, ako mi vidimo dobro, uvijek je veći od svakog našeg imena i pojma koji mu pripisujemo, uvijek ostaje neki ostatak. Ne možemo ga svesti na „svoga“ Boga, odnosno, mi vjernici i religijske institucije imamo zadatak oslobađanja od svoje dvostruke privatizacije Boga. Jednom kao „moga“ privatnog Boga, a drugi put ga valja deprivatizirat iz kolektivističkoga „mi“, iz kolektivističke „mi“ forme, dakle „našega“ Boga. To će biti dobra i temeljna mogućnost da uđemo u dijalog s ljudima drugih vjera i istodobno u dijalog i s ateistima. Ne s ateistima kojima je ateizam intelektualna poza ili kojima je ateizam vrsta zarade, nego s onima koji ne dopuštaju, kao ni vjernici, da to najviše mjesto, da tako kažemo uvjetno, zauzme bilo kakav koncept, zemaljska ideja, osobito ne nacionalni bog, nikakva nacija ili vođa. Time se otvara mogućnost dijaloga između ljudi, put ka pomirenju. I treći zahtjev koji mi se čini važnim u ovim tezama jest odnos prema „drugima“. Tu su zakazale monoteističke religije, ne kažem sve jednako i ne svi vjernici jednako, i to baš u ovom nužnom suočavanju s prošlošću, jer su se ponašale „kao da Boga nema“, kao da taj Bog nije „božanski Bog“, nego Bog kao svojina; ako uzvišenog Boga nema, onda treba sve učiniti „da ni drugoga ne bude“. Ako se, dakle, djeluje kao da Boga nema, onda drugi ne smije postojati, zato je došlo do demonizacije drugoga, do homogenizacije drugoga u sredinama gdje je netko etnička većina, i konačno do marginalizacije ili „vaporizacije“ drugoga. Nama vjernicima jest temeljno pitanje je li Bog u koga se vjeruje najprije osjetljiv na naše zločince, jer njih spašavamo. Je li onda osjetljiv za zločince drugih, koji su nama učinili zlo, ili je taj Bog, u koga vjerujemo, osjetljiviji za patnju ne samo mojih, u mome narodu i kod mojih bližnjih, nego i za patnju onih drugih. Tu bi trebalo okrenuti smjer, da povjerujemo u Boga koji nije osjetljiv samo za zločine i grijehe, za zlo, nego i za patnju i žrtve. Pogledajmo - gotovo sve religijske institucije tako i komemoriraju svoje žrtve, da bi svojom komemoracijom upozorile kako su samo drugi genocidni, a mi jedini žrtve i nevini. Često su naši spomenici i religijske komemoracije dvostruko unižavanje naših žrtava, jer kao da im se, uz njihovo stvarno stradanje, želi kazati: Niste bili dovoljno svjesni nacionalno; tako se njihova nevinost tumači kao naivnost, a njihova žrtva i dobrota kao neka vrsta grijeha, jer nisu bili dovoljno nacionalno svjesni. Štoviše, kaže se ponekad u religijskom diskursu da je njihova smrt Božja kazna za njihove grijehe. Ja bih sad završio s dvije glavne teze: 1) Prije dijaloga s drugima valja preispitati odnos s Bogom. Moramo se, dakle, vratiti tom temeljnom odnosu i svi ljudi moraju pozivati vjernike i religijske zajednice na taj autentični a ne

licemjerni odnos s Bogom. 2) S druge strane, valja poštivati prava drugoga na svjetonazor i vjeru. I na koncu, jedan primjer korištenja vjerskih simbola. U mojoj kršćanskoj zajednici, odnosi se na katoličku i pravoslavnu crkvu, trebalo bi preispitati značenje Isusova križa ili krsta: Je li Isus išao na križ zato da na ovoj zemlji bude posijano još više križeva ili da križeva više uopće ne bude? Ili da, po riječima jednog ateista, arhitekta Bogdana Bogdanovića, sanjamo zemlju u kojoj više neće biti spomenika žrtvama. Vjernici i ja osobno, stojimo pred pitanjem: koji je to Bog u koga vjerujem, da li je to univerzalni ili partikularni Bog, neki nacionalni moloh koji jede ljudsku djecu? Pitam se zatim, poštujem li spomenike kojih je ova zemlja prepuna. Jedno od rješenja jest da počnemo poštivati spomenike drugih i da ih istovremeno prestanemo sijati. U kršćanstvu kao i u islamu, prema temeljnim predajama, prema Bibliji i Kuranu, Bog je milostivan i za one koji ne vjeruju. On se ne brine toliko za pravovjerje, koliko za patnje drugih. Tu su položeni i veliki zadaci za vjernike i religijske institucije. Zahvaljujem vam na pozornosti.

Husein efendija Smajić[59]: Vjerske zajednice nisu odgovorne za ono što se dogodilo od 1992. do 1996.

Vjerske zajednice su 1996. godine morale da kažu javnosti, a pogotovo vjernicima, da u Bosni i Hercegovini nije vođen rat vjerski i da vjerske zajednice, izuzimajući pojedince, nisu odgovorne za ono što se desilo od 1992. do 1996. godine. Prvo su istina i pravda i pomirenje, dakle, puna sloboda žrtava da kažu istinu i mogućnost javnog kazivanja o ovom ratu. Treba obavezati sve institucije da iznesu sve podatke o ratnim zločinima s kojima raspolažu. Prikrivanje ratnih zločina takođe predstavlja ratni zločin. Drugo: privođenje svih ratnih zločinaca sudu, međunarodnom ili nacionalnom. Islamska zajednica će sudjelovati u svakom projektu poput REKOM-a pod uslovima uvažavanja istine i pravde.

Otac Vanja Jovanović[60]: Pomirenje jednih s drugima je proces

Nema religije za koju je čovjek nešto što nije dobro i nema religije koja kaže da nekog drugog čovjeka, koji je različit od mene, takođe nije stvorio Bog.

Što se tiče uloge crkava i vjerskih zajednica u pomirenju, to jeste u suštini vraćanje na izvor vjere. Znam da mnogi ljudi van vjerskih zajednica imaju problem kada nas posmatraju. Doživljavaju nas kao nekakve nevladine organizacije, nekakve pokrete. Ne, mi smo ljudi koji smo svoj život opredjelili ka Bogu i duboko sa sigurnošću vjerujemo u Njegovo postojanje i naše postojanje u Njemu. U tom smislu mi kažemo: Pomirenje jednih s drugima je proces. Čovjek nije mašina koja se može naviti. Čovjek nije projekat, gdje će neko napraviti plan i reći nekome ko je izgubio muža, ženu ili dijete: „e, sad ćeš ti da se pomiriš i funkcionišeš tako i tako u tom društvu“. To ne može, to nije lako, to je proces koji traje. Ono što možemo mi učiniti, jeste ulivati vjeru i vraćati ljude na izvor.

59 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH
60 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

Jakob Finci[61]: Pomirenje preko povjerenja

Kada bi se prihvatili uslovi koje judaizam traži, REKOM bi bio apsolutno suvišan. Naime, judaizam traži prvo da onaj koji je zgrješio prihvati svoju grešku i traži oprost. I taj oprost traži ne samo jednom nego traži tri puta, a ako mu onaj koji je uvrijeđen i povrijeđen ne oprosti, onda mora da mu traži još tri puta, sa tri prijatelja koja će lobirati za njega. Pored toga, onaj ko je zgriješio mora da plati štetu, da isplati naknadu koja je možda i veća od štete koja je prouzrokovana; onda je određena vrsta kazne, i tada mu je dat oproštaj. Drugim riječima, kad bi se to moglo postići na prostorima bivše Jugoslavije, REKOM ne bi bio potreban, jer bi se svi jednostavno izvinili jedni drugima, platili odštetu i oprostili. Naravno, ima onih koji ne opraštaju - a za takve, ako ne prihvate oprost tri puta uz tri svedoka koji će podržati zahtjev, smatra se da je njima grijeh namiren, jer je taj bio dužan da oprosti. Čak i ako umre onaj koji je povrijeđen ili uvrijeđen treba mu onaj koji je zgriješio otići na grob, na sahranu, i u prisustvu deset ljudi tražiti oprost za svoje grijehe, a njegovim nasljednicima platiti štetu. Ako nema nasljednika ili se ne zna ko su oni, treba da isplati sudu da bi sud time raspolagao. Samo žrtva može oprostiti i niko ne može oprostiti u ime žrtve. U ime žrtve niko ne može oprostiti. Tako da pomalo čudno zvuči kad mi tražimo da se jedan narod izvini drugom narodu. Nikad nije cijeli narod kriv. Uvjek se radi o pojedincima. Kad govorimo o pomirenju, barem iz vidika BiH, mislim da treba prvo da govorimo o povjerenju kojega nema. Dok ne ostvarimo povjerenje jedni prema drugima, teško će biti pomirenja.

Hodža Rexhep Lushta[62]**:** Istinski dijalog i razumevanje između suprotstavljenih strana najbolji je način za opraštanje i pomirenje

Filozofi će raspravljati o konceptu istine i o tome kako je dostići, dok nama, u međuvremenu, kao verskim vođama, ostaje da tragamo za činjenicama i da na osnovu njih, otkrivenih činjenica, dajemo svoju verziju ove istine.

A jesmo li mi spremni za istinski mir? Dvadeset godina posle krvavog rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i četrnaest godina posle rata na Kosovu, posledice rata još su prisutne. Na Kosovu imamo još oko 1.750 nestalih lica o čijoj se sudbini ne zna ništa, a imamo i priličan broj silovanih žena koje traže obeštećenje i pravdu. Posledice rata se primećuju svuda, u dušama ljudi pogođenih ovim ratovima – svako na svoj način pokušava da nađe mir koji je izgubio zbog tih dešavanja.

Kao član Koalicije za REKOM-a, mislim da je REKOM jedina sveobuhvatna inicijativa, a ujedno i najozbiljnija do sada, koja je krenula korak dalje u istraživanju istine. Uzimajući u obzir da je uticaj verskih lidera u regionu ogroman, mislim da neki verski krugovi nisu dovoljno učinili da među vernicima ugase mržnju i nacionalizam, već čine suprotno – bilo je i ima još slučajeva kada verski lideri svojim govorima utiču i još više promovišu mržnju između naroda, a toga ne bi trebalo da bude u našoj sredini.

61 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17-18. 05. 2013. Jahorina, BiH
62 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17-18. 05. 2013. Jahorina, BiH

Kao verske vođe, razgovaramo sa rukovodiocima, tražimo da i oni učine nemoguće u pronalaženju puteva koji će nas odvesti prema jednom održivom miru, uvek uzimajući u obzir da je rat iza sebe ostavio posledice kao što je, recimo, sudbina nestalih. Mi tražimo da kao verske vođe podignemo glas, da utičemo na naše vlade da se obelodani sudbina nestalih, jer je ovo jedini mogući način da se zaleče rane porodica nestalih; nesumnjivo da će to omogućiti postizanje pomirenja i održivog mira.

Podršku REKOM-u treba shvatiti kao misiju i dug prema našim žrtvama. Sa teološke tačke gledišta, vera nas uči da budemo srdačni, tolerantni, darežljivi i plemeniti, nikako okrutni i agresivni – a ponajmanje zločinci koji uzimaju nevine živote. Ako želimo biti među onima koji su primer dobrote, sa našim vernicima treba da budemo iskreni i spremni da opraštamo. Ako smo deo onih koji se osećaju krivim, za dela koja su počinjena treba tražiti izvinjenje. Ako smo deo onih koje misle da su nad njima počinjeni zločini i da su žrtve, moramo biti spremni da oprostimo kad nam druga strana nudi izvinjenje.

U društvima u tranziciji pod izvinjenjem se podrazumeva proces suočavanja dveju strana koje su donedavno međusobno ratovale i sada su spremne da sednu za zajednički sto, da pregovaraju i saslušaju jedna drugu. Da čuju tuđu patnju i žrtvovanje i da priznaju identitet drugog. To bi bio put suočavanja dveju strana koje bi zatim razgovarale o prošlosti, imajući pred sobom činjenice o tome ko je šta učinio. I posle toga neka ostane u rukama žrtava da odluče kako će postupati spram onih koji su počinili zločine. Međutim, iskustvo žrtava u različitim društvima širom sveta ukazuje na to da su traženjem izvinjenja za počinjene zločine žrtvama otvoreni putevi za praštanje. Tako nešto ne može se nametnuti, ali treba da se stvore uslovi za istinski dijalog i razumevanje između samih strana. Mislim da je ovo najbolji način za opraštanje i pomirenje.

Christopher Lamont[63]: Odgovornost i praštanje su komplementarne perspektive

Uloga verskih zajednica – njihova stvarna, ali i tentativna uloga u kontekstu pomirenja – u javnosti još uvek nije dovoljno dobro shvaćena. To je delom i zbog toga što su teorija i praksa u ovoj oblasti evoluirale u dva paralelna pravca. Jedan je zasnovan na shvatanjima tranzicione pravde i pomirenja koja su usađena u sekularnu tradiciju izgradnje vladavine prava i međunarodnog humanitarnog prava, i taj pravac posmatra tranziciju i pomirenje kao funkciju ovih procesa. Drugi, paralelni pravac posmatra pomirenje iz određenih perspektiva koje su nam danas već predočene, i koje naglašavaju donekle različite koncepte. Tako sa jedne strane imamo princip neodređenosti koji je duboko usađen u sekularnu tradiciju jačanja i izgradnje vladavine prava, dok se sa druge pojavljuju reči koje smo danas puno puta čuli tokom nekih prethodnih izlaganja – reči poput praštanja, iskupljenja i pokajanja. Postavlja se pitanje da li je moguće pronaći zajednički jezik i tlo, odnosno otvoriti dijalog između te dve tradicije, to jest paralelnih pravaca. U tom smislu, prilika zaista postoji – iako samo na površini, mada su „kapilari“ u suštini isti. Često smo ovde

63 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

mogli da čujemo reči poput odgovornosti, na primer, ili praštanja. Ali, kao što smo već naučili iz nekih od prethodnih izlaganja – čim zagrebemo površinu, značenje tih reči se menja u zavisnosti od tradicije kojoj se priklanja sam posmatrač. Na primer, ukoliko definišemo odgovornost, odnosno njeno značenje na osnovu prvog pravca koji sam opisao, onda ta reč označava individualnu odgovornost pred zakonom u kontekstu sprečavanja nekažnjivosti. Nasuprot tome, odgovornost koju su opisali neki od prethodnih panelista – zapravo označava odgovornost koja je metafizička, i koja postoji u nekoj drugoj oblasti ili domenu. Kako je moguće približiti ta dva shvatanja? Drugo pitanje, i druga poenta koju bih želeo da iznesem, tiče se njihovih različitih akcenata – jedan pravac naglašava odgovornost, drugi ističe praštanje. U tom smislu, možda ste u stanju da primetite i određenu komplementarnost te dve perspektive – dok je prva usmerena na optimističko tumačenje procesa odgovornosti, druga bi mogla da bude iskorišćena kao resurs za ispitivanje nekih širih pitanja. Ali, kao što je već rečeno, iako je zaista neophodno razumeti ulogu različitih zajednica u čitavom procesu pomirenja, podjednako važno je i za trenutak zastati i razmisliti o ulozi verskih zajednica i njihovih lidera u pronalaženju i pružanju utehe.

Fra Ivo Marković [64]: Ideji pomirenja treba vizija i iskorak

Zovem se Ivo Marković, Religijska služba, ili još više hor *Pontanima*, pa ću nešto malo reći o umjetnosti. Čini mi se da nam trenutno u procesu pomirenja nedostaje perspektiva, vizija; mi imamo jedinu viziju, to je ujedinjujuća Evropa. Mislim da bi bilo vrlo važno imati ideju koja bi povukla sve ljude. Za to, po mome sudu, ostaje samo umjetnost. Ja bih spomenuo nekoliko aspekata umjetnosti koji su vrlo važni, a danas nisu spomenuti. Bertold Breht govori o *Verfremdungseffekt*, engleski *astonishing effect.* To je zapravo „začuđujući efekt“, da se ljudi iznenade što su o nečemu tako mislili, pa se i promijene. Najbolji umjetnici u tome su pjesnici, književnici, novinari, komentatori, osobito kad nastupaju na radiju i televiziji. Drugu ideju dao je filozof Hans Georg Gadamer. On gleda na umjetnost kao - otprilike - na igru. Umjetnost stvara energiju koja ovde može djelovati. Umjetnost koja bi prevazilazila granice, *cross border*, kad nastane u Bosni da može osvojiti i Srbiju, pa i druge dijelove regije. Ono što hoću reći jeste to da ideji pomirenja ovdje treba vizija i iskorak.

Nataša Kandić[65]: Razumevanje i tumačenje pojma i procesa pomirenja

Moj zadatak je da pokušam da u kratkim crtama predstavim kako se pomirenje razume u regiji. Danas smo čuli brojne definicije tranzicione pravde i pomirenja, a sada da vidimo kako mi razumemo pojam pomirenja i kako to razumeju organizacije civilnog društva, udruženja žrtava i žrtve, kako oni vide put do pomirenja. Rekla bih da postoji nekoliko prepoznatljivih inicijativa, pogleda ili mišljenja o tome kako to treba da se sprovede ili kako da dođemo do pomirenja. Počela bih od Bosne i Hercegovine, i od predloga eksperata UNDP-a koji prate dokument o kojem smo danas slušali, a to je Strategija tranzicione pravde u BiH. Stav UNDP eksperata je da je suviše rano za osnivanje nacionalnih komisija za istinu, da ostaje mogućnost za povezivanje sa regionalnim

64 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH
65 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH.

inicijativama, ali da je u BiH u ovom trenutku najvažnije stvoriti javni prostor, i oni predlažu da to bude Forum za istinu, u kojem bi se govorilo, iznosile bi se ideje, mišljenja, predstavljale studije, rezultati istraživanja o tome šta se dogodilo u prošlosti; da to bude platforma za ispovesti koje samim tim što će biti izgovorene, mogu vremenom da vode i približavanju viđenja o onome što se dogodilo u prošlosti. Nije reč o usvojenoj, odnosno zvaničnoj inicijativi, ali budući da prati zvanični dokument Strategije tranzicione pravde i da iza nje stoje eminentna imena eksperata tranzicione pravde, ovaj predlog treba uzeti ozbiljno i razmišljati koji su potencijali predloženog državnog foruma za istinu u postizanju pomirenja. U nekim krugovima civilnog društva u Srbiji smatra se da nema pomirenja ukoliko određena društva ne sprovedu denacifikaciju. Ta ideja polazi od nemačkog iskustva, nikada nije detaljno elaborirana, ali zagovarači denacifikacije ukazuju da Srbija treba da pođe od onoga što je ona učinila drugima i da će na taj način pokrenuti proces pomirenja. Treća, javno prepoznatljiva inicijativa, koja se može prepoznati u tekstovima, usmenim izlaganjima, na konferencijama, jeste viđenje civilnog društva na Kosovu o tome da je uslov za pomirenje da Srbija, njene zvanične institucije, najviši predstavnici te države, priznaju i izvine se za zločine koje su počinili prema Albancima, počevši od masovnih zločina do proterivanja. I to je, prema zagovornicima tog pristupa, uslov koji može da otvori put prema pomirenju.

Svi se slažu, čak i oni koji se ne slažu da su sve žrtve jednake u smrti, da je javno priznanje žrtava uslov pomirenja, ali za razliku od praktičara i teoretičara tranzicione pravde, političari pomirenje dovode u vezu sa presudama generalima kao dokazom zločina prema narodu. To se moglo jasno videti nakon oslobađajućih presuda hrvatskim generalima, kada su političari iz Srbije poručili: „eto, ova oslobađajuća presuda hrvatskim generalima je kraj pomirenja“. U osnovi takvog političkog, zvaničnog stava, stoji razumevanje da, ako nema presude za zločine koji su počinjeni prema srpskom narodu, onda nema ni uslova za pomirenje. Tako da je, čini mi se, upravo zbog takvog razumevanja procesa i pojma pomirenja, jako dobar i važan ovaj naš pokušaj da u raspravu o instrumentima utvrđivanja činjenica o prošlosti uključimo istraživače i teoretičare iz redova akademske zajednice, kako bismo zajedno pokušali da uključimo i političare u debatu o pomirenju. Rekla bih da jedan od današnjih zaključaka ipak jeste da je pomirenje proces, i da znači dugi put. Taj put mora da bude osmišljen i viđen, definisan, određen i konkretnim postupcima i merama koje će nas dovesti do toga da se složimo da nam je za pomirenje potrebno saosećanje sa drugima, priznanje i uvažavanje drugih, poverenje, poštovanje, i da smo te vrednosti propustili da gradimo, ne samo nakon ovog rata nego i nakon prethodnih ratova. To znači da nam je zadatak da svakodnevno podsećamo političare na opšti interes, kako bi oni menjali svoje razumevanje pomirenja, da ih uverimo, da im pokažemo da pomirenja nema bez priznavanja drugih. A ako uslovljavamo pomirenje priznavanjem samo naših žrtava, bojim se da nećemo dobiti ono što mi hoćemo: pomirenje, i danas nekoliko puta istaknuto, koje će se zasnivati i na poverenju i na javnom priznanju drugih i njihovih ličnih istina. U zavisnosti odakle govore udruženja žrtava, mi takođe imamo bezbroj različitih mišljenja i pogleda o tome šta je poverenje. I danas smo mogli da čujemo da postoji potreba žrtava iz Bosne i Hercegovine da budu javno priznate ne samo nepravde prema njima nego da budu javno priznate i pravne kvalifikacije krivičnih dela koje su zapravo u nadležnosti Haškog tribunala i domaćih sudova.

Kada imamo različita mišljenja, poglede o tome šta je pomirenje i koliko u tom procesu pomirenja vidimo druge, u čemu je osobenost ove inicijative REKOM? Danas je, da ponovim, nekoliko učesnika pomenulo da moramo stati na put balkanskoj kulturi i praksi da su žrtve posmatrane kao brojevi i da je ta kultura sećanja zapravo uvek bila kultura nadmetanja u brojkama. Upravo ova inicijativa REKOM polazi od toga. Nema javnog priznanja ni žrtava iz sopstvene sredine ukoliko nema njihovih imena, ukoliko ne znamo njihov identitet i ukoliko ne znamo okolnosti u kojima su te žrtve izgubile život ili nestale. Nismo još blizu tome, ali svi oni koji su okupljeni oko Inicijative REKOM, shvatili su već pre nekoliko godina da nije dovoljno samo zalagati se za primenu regionalnog pristupa u utvrđivanju činjenica o prošlosti, s obzirom na to da očekujemo da države budu nosioci međudržavnog projekta REKOM; imajući u vidu kakve su naše državne institucije, mi tu ideju moramo da podržimo u ostvarivanju našeg osnovnog zadatka, a to je da pripremimo podatke i činjenice na kojima se zasniva forenzička istina za javno priznanje žrtava. Otuda *Kosovska knjiga pamćenja*, otuda *Bosanska knjiga mrtvih*, otuda sada napreduje dokumentovanje pojedinačnih žrtava rata u Hrvatskoj, otuda dokumentovanje ljudskih gubitaka Srbije i Crne Gore, dokumentovanje okolnosti u kojima su policajci i vojnici Srbije i Crne Gore izgubili život u ratu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Imenovanje žrtava nam daje okvir za ono što mi ne možemo da uradimo, a to je javno priznanje žrtava. Tome države mogu dodati još jedan važan element koji ne možemo mi, iako zdušno zagovaramo ovu ideju, i ako budemo uspeli da dokumentujemo sve pojedinačne žrtve, javno priznanje mora da bude praćeno javnim svedočenjem. Ispovesti žrtava se moraju čuti, mora se čuti glas žrtava iz Knina u Zagrebu, albanskih žrtava u Beogradu, ali isto tako i glas srpskih žrtava u Prištini. Mora se čuti glas izbrisanih iz Slovenije, ma koliko mislili da je to drugačije nego što su masovne grobnice napravljene posle 1991. ili tokom 1998. i 1999. godine na Kosovu. I sada, moj zadatak je da vas pozovem da komentarišete i iznesete svoje argumente u odnosu na prezentirane civilne i zvanične inicijative. Sasvim je moguće da inicijativa ima više, i da ih nisam sve navela. Sve ih treba mapirati i analizirati njihove potencijale. Kao zagovaračica Inicijative REKOM smatram da sve to ima veliki potencijal. Ova inicijativa ima rezultate i preciznu sliku o tome šta treba uraditi da bismo bili bliže ne samo koegzistenciji nego i poverenju, izgradnji kulture saosećanja, solidarnosti i neponavljanju zločina. Inicijativa REKOM je do sada pokazala da utiče na smanjenje etničkih i političkih tenzija u regionu, da ima potencijal da približi one koji su se donedavno videli na neprijateljskim stranama. Ima potencijal da okupi veliki broj istraživača i naučnika koji se na dobrim univerzitetima bave nama i našom prošlošću, koji mogu da podstaknu akademske zajednice u postjugoslovenskim zemljama. Svesni smo da nam je trebalo dve godine da uverimo predsednike država u regionu da je ovo njihov posao, da ih ubedimo da oni imenuju svoje lične izaslanike u Regionalnu ekspertsku grupu za REKOM. Molim vas da imate u vidu da nema sukoba, kao što je rekao profesor Zdravko Grebo, jer ova Inicijativa REKOM nema nikakvih posebnih interesa da umanjuje značaj nasleđa Haškog tribunala. Ali postoji jedna bitna razlika između Inicijative REKOM i sudova. Evo primera, kako bi vam bilo jasno o čemu govorim. Za one koji ne znaju, 1. juna 1992. godine u opštini Zvornik je oko 700 Muslimana, muškaraca, zarobljeno, odvojeno od porodica, i zatvoreno u Školsko-tehničkom centru u Karakaju kod Zvornika. U roku od nedelju dana svi su ubijeni, na najužasniji način. Još uvek posmrtni ostaci svih njih nisu nađeni.

U Beogradu je tri i po godine trajalo suđenje bivšem predsedniku opštine Zvornik, komandantu Teritorijalne odbrane i grupi pripadnika srpskih dobrovoljačkih formacija koje su izvršile ovaj zločin – za njih je to bilo herojsko delo i dokaz njihovog patriotizma. Sud je utvrdio da su optuženi odgovorni sa smrt 300 a ne za 700, koliko je ukupno streljano. Kako je moguće da sud osudi dvojicu optuženih i desetak direktnih počinilaca za manje od polovine ljudi koji su ubijeni? Sud nije raspolagao izveštajima o ekshumacijama i potvrdama o smrti, delom i zbog toga što nisu svi ekshumirani i identifikovani, te se u aneksu presude navode imena samo 300 ljudi. S druge strane, nevladine organizacije dokumentovale su okolnosti smrti 700 ljudi, imenom i prezimenom. U tome je taj potencijal Inicijative REKOM – može da ispravi ograničenja koje nosi sa sobom sudski postupak i da izgradi potpuniju činjeničnu sliku o tome šta se događalo. Mi iz Koalicije za REKOM volimo da kažemo da će REKOM dati forenzičku sliku o prošlosti. Ako uz forenzičku sliku uspemo da ustanovimo okolnosti stradanja svake pojedinačne žrtve, onda je regionalna komisija, bilo kako da se zove, nadohvat ruke, i bila bi greška političara koji ne bi toliki rad, toliko podataka, toliko činjenica i forenzičke istine iskoristili prvi put u balkanskoj kulturi za jedno dobro delo, koje ima potencijal da spreči ponavljanje zločina.

Hrvoje Klasić[66]: Proces pomirenja ne može se posmatrati odvojeno od procesa razumjevanja

Proces pomirenja zbilja ne možemo promatrati odvojeno od procesa razumjevanja prošlosti, odnosno nema pomirenja bez razumjevanja ili kontekstualiziranja povjesnih procesa. Znanstvena zajednica povjesničara na ovim prostorima još uvijek je jako opterećena nacionalizmom koji je često upakiran u patriotizam. Historiografija je još uvijek prečesto sluškinja politike, a o multiperspektivnosti zbilja možemo govoriti u tragovima, posebno kada govorimo o udžbenicima. Ja sam jučer, prije nego što sam došao ovde, u Zagrebu na jednom okruglom stolu upravo govorio o multiperspektivnosti u udžbenicima povjesti, i naveo sam jedan primjer izraelsko-palestinskog udžbenika gdje se jednoj te istoj temi pristupa tako da se s jedne strane daje izraelski izvor, s druge strane palestinski. Pokušavam zamisliti takvu situaciju na ovom našem području i nekako mi je još uvijek vrlo teško zamisliva. Ono što nam nedostaje - govorim o znanstvenoj zajednici povjesničara, bez obzira na pojedinačne pokušaj - jeste dijalog, i to dijalog unutar svake historiografije, nacionalne historiografije, ali i dijalog unutar različitih, odnosno državnih historiografija. Mi vrlo često ulazimo u, nazvaću to tako, znanstveni (možete tu iščitavati i neke druge pojmove) larpurlartizam. Mi sami sebi sa našim istraživanjima postajemo svrhom. To što napišemo manje-više ne čitaju čak ni naše kolege, a društvo u najvećoj mjeri od toga ima vrlo, vrlo malo koristi. Ali bih volio da ljudi komentiraju, da moji studenti komentiraju moju knjigu onako kako su komentirali seriju koju je napravio Oliver Stoun: ta je serija utemeljena na znanstvenim činjenicama i pokazatelj je jednog novog pristupa, kombinacije umjetnosti, znanosti, medija i tako dalje. Po meni je apsolutno poželjna, kada pred sobom imamo generacije koje na svijet i na znanje gledaju ipak drugačije nego što se gledalo prije 30, 40 ili 50 godina.

66 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17 –18. 05. 2013. Jahorina, BiH

Zoran Pajić[67]: Ponavlja se međugeneracijski ciklus „istorijskog obračuna“ i nasilja

Mene posebno zanima odnos između tranzicijske pravde i pomirenja, a o tome mislim da ne postoji dovoljno razumijevanja u javnosti, pa čak ni među dobro informisanim zagovornicima jednog i drugog procesa. Zbog toga sam zahvalan Hrvoju Klasiću koji je precizno ukazao na istorijski kontekst identifikacije ratnih zločina i njihovih počinilaca u postjugoslovenskim ratovima. Zaista je zapanjujuće sa kakvom je lakoćom najširа javnost reaktivirala izraze „četnik“, „ustaša“, „balija“ i kako su oni postali dio svakodnevnog zvaničnog i nezvaničnog narativa o ratu. Kao da se podrazumijevalo da ćemo nastaviti gdje smo bili stali 1945. godine! Iz ovoga se može zaključiti da, ako je i bilo napora da se pristupi pomirenju poslije građanskog rata u Jugoslaviji (1941–1945), bili su ili površni ili neiskreni. Primjer koji ću pomenuti seže još dalje u prošlost. Postoji jedan video-klip BBC 2 koji je snimljen sredinom 1992. tokom opsade Sarajeva. Reporter BBC-ja prilazi vojniku Vojske Republike Srpske koji leži pored mitraljeza na Trebeviću i koji puca nasumice na Sarajevo, i pita: „Pa, dobro, na koga pucaš dolje? Ko ti je na nišanu?“ Vojnik lakonski odgovori: „Pa, Turci, bogati.“

U istom smislu je Žarko Puhovski primijetio da udžbenici kojima smo se mi služili generacijama očigledno nisu otkrivali pravu istinu te istorije. Zato se mi tako lako vraćamo na Turke, na ustaše i četnike. Taj međugeneracijski ciklus „istorijskog obračuna“ i nasilja stalno se ponavlja i novim generacijama redovno se ispostavljaju računi njihovih predaka.

Htio bih da vašu pažnju skrenem na jedan fenomen koji je, posebno u BiH, veoma rasprostranjen. Radi se o skepticizmu sa kojom javnost dočekuje izjave izvinjenja i žaljenja koje se povremeno čuju od najviših političkih predstavnika susjednih zemalja. Uglavnom se izražavaju sumnje u njihovu iskrenost, pravovremenost, često ih se diskredituje kao iznuđene ustupke Evropskoj uniji ili Americi. I umjesto da ih bošnjačka javnost (kojoj su ova izvinjenja najčešće upućena) prihvati kao „face value“, tj. onakva kakva su od riječi do riječi i sa težinom koju nosi ličnost koja izražava žaljenje (šef države ili vlade, predsjednik parlamenta) – očekuje se nemoguće. Što reče jedan moj prijatelj, kada bi se predsjednik Srbije Nikolić javno spalio na platou Skenderije, Sarajevo bi reklo da je podmetnuo dvojnika. Dakle, prihvatiti izvinjenja, kakva su - takva su, i njima stalno podsjećati njihove davaoce da moraju ići i dalje i odgovornije u stvaranju političkih pretpostavki za pomirenje – jedina je opcija.

S druge strane, ukazao bih na mnogo kompleksniji aspekt pomenutog fenomena skepticizma u pogledu prihvatanja izvinjenja. Mislim da se u javnosti počelo suviše rano, gotovo neposredno po završetku rata u BiH, govoriti o pomirenju. U zagovaranju pomirenja prednjačile su neke nevladine organizacije, često podstaknute retorikom poznatih humanista iz inostranstva, od kojih mnogi nisu razumjeli dubinu niti sve nijanse rata u bivšoj Jugoslaviji. Za ogromnu populaciju žrtava i svih onih koji su se osjećali teško ranjeni ovim sveobuhvatnim međunacionalnim sukobom, svaka

67 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

pomisao na pomirenje bila je preuranjena i isforsirana. Prvo nas je „preplavila“ terminologija pomirenja (dijalog, sučeljavanje sa drugom stranom, koegzistencija, zajednička bol, gubitak za sve, itd.), a da još nije bilo jasno šta su bili uzroci rata, ko su bili naredbodavci zločina, ko je imao kakav ratni cilj u tom haosu. Drugim riječima, insistiralo se na pomirenju, a da nijedan mehanizam tranzicione pravde nije bio ponuđen i stavljen u funkciju tog procesa. Saznanja o svim činjenicama zločina i dan-danas su nepotpuna, poricanje zločina u svim nacionalnim zajednicama već je postalo dio nacionalne kulture i identiteta, nije uspostavljen konzistentan sistem retribucija i kompenzacija za žrtve, nivo satisfakcije koji se nudi žrtvama putem sudskih presuda počiniocima zločina nedovoljan je, i sl. Jednom rječju, dok se ovi preduslovi ne počnu ispunjavati, neozbiljno je i arogantno govoriti o pomirenju.

Na kraju, mislim da mi kao protagonisti procesa tranzicione pravde treba u stvari da istražimo, da upitamo žrtve i sve one koji žive u prošlosti, da li će pomirenje promijeniti njihovu svakodnevnicu. Jedini, kako bih rekao, nenacionalni spomenik, koliko ja znam, nalazi se u Sarajevu. To je spomenik ubijenoj djeci Sarajeva, gdje nema nikakve reference na bilo koju stranu u ratu.

Spomenka Hribar[68]: Pomirenje: proces ili konačni cilj?

Stvar kulture nije samo da razara ideologije, različite idologeme, nego i da stvara osnovicu za život u budućnosti, da vrednostima koje su sve razarane u ratu daje novi smisao ili možda novi niz vrednosti. Novi niz vrednosti može se zasnivati samo na četiri prastare vrednosti, ili iskonske vrednosti, a to su: svetost života, posvećenost mrtvih, dostojanstvo čoveka i zlatno pravilo. Sve ove četiri iskonske vrednosti pratimo od početka u nenapisanom obliku, a kasnije su ih sve religije uzele u svoje učenje i dakako ih ideologizirale.

Svetost čoveka znači priznanje da je čovek smrtno biće, u tom smislu jedinstveno biće; svaki čovek je poseban, sa smrću ili ubistvom čoveka ne uzima se samo sva njegova budućnost, nego i pravo na prirodnu smrt. Zbog toga čoveka ne smeš ubiti, jer ga ne možeš oživeti. Ako nešto ne možeš popraviti, ispraviti, onda to ni u kom slučaju ne smeš raditi. I zbog toga države koje su na razini kulture takve spoznaje ukidaju smrtnu kaznu.

Druga vrednost: posvećenost mrtvih – ako malo pogledamo u prošlost, u Jugoslaviju, znamo da su neke žrtve bile glorificirane, a druge potiskivane u zaborav i pokrivane ćutanjem, i tako implicitno latentni rat traje i dalje. Zbog čega? Dok ne pokopamo, dok ne sahranimo sve mrtve, i jedne i druge, dok diskriminišemo jedne mrtve nasuprot drugima, nema i ne može biti mira i rat nije zaključen. To smo mi doživeli; a bilo je već spomenuto da su se radikalne grupe nazivale među sobom i četnicima i ustašama ili su jedni drugima to prebacivali. Dakle, rat treba okončati! Već je bilo mnogo reči o tome, o zločinima koje treba postaviti pred sud.

Treća vrednost je dostojanstvo čoveka. Samo čovek ima odnos do smrti, do svojeg konačnog bitka, i u tom smislu do bitka kao takvog. Čovek nema dostojanstvo zbog toga da bi bila

68 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

neukaljana njegova duša, kao što to govore religije, nego baš zbog toga što je smrtno biće, što je biće obdareno bolom.

Četvrto pravilo je zlatno pravilo, što znači: ne čini drugome ono što ne želiš da drugi učini tebi.

To su četiri regulative na kojima se zasniva i ustanovljava novi ili prastari, kako god hoćete, niz vrednosti koje omogućavaju život u budućnosti. Za pomirenje je potrebna demokratija na razini politike, a na razini društva sloboda stvaralaštva, da ljudi mogu svoje traume, svoju žalost, svoje patnje da prerade i time da ih prevaziđu; i na trećoj razini je nivo individue, pojedinca koji za sebe mora da obavi proces: Svako ko nosi u sebi strahote, strašne uspomene, patnje, mora da doživi katarzu, da prevaziđe mržnju i želju za osvetom.

Moram da napomenem da redukcija pomirenja na individualnu razinu ni u kom slučaju nije primarna; u tom slučaju svaljujemo krivicu na pojedinca za sve prošle patnje, a to naravno ne stoji. Treba ustanoviti krivicu i na nacionalnoj i na nadnacionalnoj razini, dakle na društvenoj razini: sve dok se ne ustanove gresi i međusobni gresi nema pomirenja.

Da odgovorim na pitanje: pomirenje – proces ili konačni cilj? Ako uzmemo da je pomirenje konačni cilj, znači da ga razumemo kao neku nirvanu gde svi misle jednako. To je suprotno od pomirenja. Jer tamo gde svi misle jednako, ne treba pomirenje, oni su već „pomireni“. Pomiriti se moram sa onim sa kojim se nikako ne mogu slagati u njegovoj interpetaciji bilo čega, prošlosti ili nekih drugih sporova. No moram živeti sa njim u toleranciji, kako bi uopšte bilo mogućno živeti normalno i ljudski. Pomirenje je cilj, ako za cilj uzmemo permanentno traženje puta do drugoga, da drugog čoveka razuzemo kao drugo ja: da tražimo neku toplinu u međuljudskim odnosima, jer to je ono što nam treba.

Temelj pomirenja je saosećanje; to je ono što ostvaruje ljude pomirenja, ljude nove/stare etike, i ono što nam otvara budućnost.

Denisa Kostovicova[69]: Proces pomirenja primarno se odigrava kroz komunikaciju

Moj zadatak je da definišem pomirenje, ali će moje celo izlaganje zapravo biti o tome zašto to nisam u stanju da uradim. Stoga bih želela da vas provedem kroz nekoliko različitih načina razmišljanja o pomirenju. Nadam se da, kada budemo saslušali stvarne probleme i potrebe žrtava, ova vrsta akademskog razmišljanja neće izgledati beznačajno, i da će pružiti neke smernice za razmišljanje o tome šta bi pomirenje moglo da podrazumeva na zapadnom Balkanu. Pomirenje je veoma važan koncept, jer je ujedno i pokazatelj uspeha tranzicione pravde. Tako često možemo čuti procene delotvornosti Haškog tribunala, i one su uglavnom izražene u apsolutnim kategorijama: na primer da Haški tribunal na kraju nije doveo do pomirenja u regionu. Nasuprot tome, mnogi drugi će tvrditi da Tribunal ipak jeste postavio određenu osnovu za pomirenje, recimo utvrđivanjem pravne istine. Međutim, koncept pomirenja puno je kompleksniji od toga. Mnogo je lakše reći šta

69 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17 –18. 05. 2013. Jahorina, BiH

pomirenje nije. Mislim da je veoma interesantno i to što su neki predstavnici državnih institucija i civilnog društva ovde izneli tvrdnju da pomirenje nije politika „oproštaja i zaborava“, niti bilo kakva vrsta relativizacije odgovornosti ili izjednačavanja krivice – što odražava i stavove sadržane u većem delu stručne literature iz te oblasti. Ukoliko bismo u rečniku pogledali sinonime za pojam pomirenje, oni bi nam otkrili pravu kompleksnost tog koncepta. Pomirenje se tiče obnove prijateljskih odnosa, približavanja ličnih pogleda i stavova, i uspostavljanja konzistentnosti. Ali, upravo se ti aspekti nakon masovnih zločina nameću kao posebno teški i problematični. Kako možemo biti sigurni da je obnova prijateljskih odnosa nešto čemu treba težiti – ukoliko su ti odnosi na kraju doveli do sukoba i patnji? Šta je, onda, srž pomirenja? U njegovoj srži su odnosi, i struka ga posmatra kroz horizontalne, ljudske odnose grupa i pojedinaca, i vertikalne odnose koji postoje između zajednica i institucija. To smo danas mogli da čujemo i na primeru Severne Irske. Poverenje je, stoga, potrebno izgraditi ne samo između zajednica već i među ljudima i institucijama. To su dve pozornice pomirenja – društvena i institucionalna. Ali, kako se do pomirenja stiže? Ukoliko je pomirenje zasnovano na odnosima ukorenjenim u poverenju, koji je to onda put koji nas vodi iz nepoverenja i patnje u poverenje i pomirenje? Traganje za odgovorima u stručnoj literaturi tu postaje mnogo problematičnije. Htela bih da se fokusiram na jednu konkretnu ideju iz stručne literature. Reč je o značaju koji istine i činjenice imaju u procesu pomirenja. Kako nam one pomažu da dođemo do nekog vida pomirenja? Brojni autori govore o stvaranju kognitivne disonance koja ublažava kognitivni dogmatizam. Kako se taj koncept transformiše u razumevanje procesa pomirenja u postkonfliktnom kontekstu? U kontekstu kriminalnog nasleđa, kognitivna disonanca implicira da procesi kazivanja istine i utvrđivanja činjenica mogu dovesti do izvesne nesigurnosti i sumnje u ispravnost nečijih (svojih) ciljeva ili ideala. Šta to znači u praksi? Ukoliko se osvrnemo na put koji smo prešli u bivšoj Jugoslaviji, primetićemo određeni pomak u razotkrivanju vela potpunog ideološkog poricanja koje je obeležilo posleratni period devedesetih. Sporovi oko činjenica počinjenih zločina, tj. preispitivanje „ispravnosti“ jedne strane dovodi do određenih sumnji u sve tvrdnje koje se nalaze u temelju kognitivne disonance. Tu treba naglasiti da je pretpostavka nevinosti „svoje“ strane bila jedna od najvećih prepreka procesima pomirenja i priznavanju žrtava „druge“ strane. Iako se o žrtvama u regionu mnogo govorilo, različite etničke grupe uglavnom su se bavile samo svojim žrtvama. Dodatno, ono što koncept pomirenja čini teškim za prihvatanje jeste i proširivanje javne debate na pitanja koja prevazilaze okvire činjenica o počinjenim zločinima, i koja uključuju razmatranje motiva, političke dinamike, i slično. Zaključiću ovu sekciju o pomirenju jednim citatom Michaela Ignatieffa: „Istina i činjenice služe sužavanju okvira dopustivih laži o prošlosti“. U skladu sa tim, ukoliko govorimo o svemu što je neophodno za uspešno pomirenje, primetila bih da je došlo do određene kognitivne promene, do promene u načinu na koji ljudi razmišljaju o zločinima, a posebno o zločinima svoje etničke grupe počinjenim u njihovo ime. Na kraju, pitanje pomirenja veoma je kontekstualno. Preduslovi uspešnog pomirenja sigurno će se razlikovati od jedne do druge postkonfliktne oblasti. Da zaključim: šta je to što bih ja mogla da dodam u raspravi o pomirenju? Tu ću citirati Alexa Borrainea koji je rekao: „Pomirenje ne može biti koncept koji se, poput slike, kači na zid.“ Drugim rečima, pomirenje nije nešto statično, već čitav jedan proces. Moje istraživanje sugeriše

da, u kompleksnim postkonfliktnim okruženjima, ono ne uključuje samo sukobljene strane iz perioda konflikta, već je potrebno da se odvija i paralelno, unutar svake od strana. U tom procesu ključno je suočavanje sa kriminalnim nasleđem unutar same grupe. Kada stručnjaci govore o konceptu pomirenja, oni zapravo govore o priznavanju i praštanju. Stanley Cohen, jedan od najfascinantnijih autora literature o pitanjima istine, priznanja i pomirenja, smatra da je to ipak „radikalan način suočavanja sa prošlošću". Neki drugi autori iznose umerenije stavove, tvrdeći da pomirenje nikada ne može biti potpuno. Međutim, i takav pristup odražava činjenicu da je pomirenje proces. Ono nikada nije potpuno, i nikada ne uključuje sve pripadnike suprotstavljenih strana. Uvek će biti pojedinaca koji će se čvrsto držati svojih tvrdo ukorenjenih stavova. Čitav taj proces nikada ne uključuje sve dimenzije pomirenja, barem ne u potpunosti, i verovatno nikada ne može biti potpuno simetričan i recipročan iz ugla svake od strana. Ali, pomirenje treba definisati i kroz održiv proces prevazilaženja svih prepreka koje predstavljaju kultura, rasa, vera i političko opredeljenje. Dodala bih i da se proces pomirenja primarno odigrava kroz komunikaciju. Zapravo, samo mogu da kažem da nema jednostavnih odgovora na pitanje „šta je pomirenje", a rekla bih i da je na pitanje o „dobrom pomirenju" još teže pronaći odgovor. Razvoj situacije na Balkanu govori nam da odgovor očigledno ne može biti izražen u apsolutnim kategorijama. Ovde ću se pozvati na Galtunga, koji smatra da se čitavo to pitanje zapravo tiče koegzistencije. Ljudi mogu živeti jedni sa drugima, a pritom nemati nikakve odnose. Stoga je jasno da svaki vid pomirenja zahteva i nešto više u pogledu saradnje koja prevazilazi etničke podele, odnosno granice povučene kolektivnom patnjom. Skupovi kao što je ovaj u stanju su da nam pomognu da bolje shvatimo kako bi pomirenje moglo da izgleda u ovom regionu, i u tome se, bar delimično, ogleda značaj njihovog doprinosa čitavom tom procesu. Struka je u tome pogledu jednoglasna – pojedinačne zajednice „prevode" koncept pomirenja u svoju stvarnost na veoma različite načine. Na primer, u Čileu, za uspešno okončanje procesa pomirenja bilo je važno prikazati imena žrtava na semaforu jednog stadiona, kao gest javnog priznanja njihove patnje – i to upravo na mestu na kojem im je patnja naneta. Ne mogu vam dati jasan odgovor o tome šta bi pomirenje moglo da podrazumeva na zapadnom Balkanu, ali bih želela da sugerišem da je i samo značenje pomirenja nešto čime se vredi baviti, kako iz ugla trenutnih političkih i drugih izazova, tako i u kontekstu nasleđa brojnih zločina koji su ovde počinjeni.

Nebojša Petrović[70]: Potrebno je humanizovati druge

Daću nekoliko ideja u vezi sa onim što je tema ovog skupa, i za koje mi se čini da je vredno razmotriti ih. Vrlo sažeto, naravno. Prvo, po mome mišljenju, neophodna je veća balansiranost pristupa kada je u pitanju budućnost. Čini mi se da preteže prošlost koja takođe treba da se uzme u obzir, to podvlačim, da ne ispadne da je treba izostaviti. Treba ukazati i na neke pozitivne primere: šta je, recimo, izbegnuto time što je potpisan Dejtonski sporazum ili šta je izbegnuto time što postoji Haški tribunal. Opštepoznato je da u skoro svim zemljama, i onima sa velikom

70 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05.2013. Jahorina, BiH

demokratijom, stare ratne vođe kasnije postaju predsednici ili premijeri. I ja sam siguran da bi to bilo i ovde da ne postoji Tribunal u Hagu. Treba ukazati na druge pozitivne promene u odnosu na mnoga post-konfliktna područja. Bosna ili bivša Jugoslavija praktično su nedosanjani san i za Demokratsku Republiku Kongo i za Nagorno Karabah i za Kašmir i za izraelsko-palestinski odnos i za Avganistan i Somaliju, da ne nabrajam dalje. Isto kao što ima onih koji su, da kažem, ispred nas: da se vratimo malo dalje u prošlost, to je odnos Francuske i Nemačke. Čuli smo ovde i o Irskoj; mislim da je ona takođe nešto ispred nas, te nam u nekim stvarima to mogu biti modeli. Imam ideju o komparativnoj studiji problema običnih ljudi od Argentine, preko Bosne do Šri Lanke, na osnovu koje bi se mogli izvući mnoge kroskulturalne paralele i preporuke od jednih ka drugima. No, to treba prvo organizovati pa onda videti rezultate. Dalje, u vezi sa uravnoteženošću. Treba zaceliti rane, promovisati istinu i pravdu. To niko ne može da spori. Međutim, ja bih ovde podvukao – to jesu neophodni ali nisu dovoljni uslovi. Pored tih uslova potrebno je još humanizovati druge, razviti kontakte, razviti kulturu mira. Tu dolazimo, po mom mišljenju, do jedne vrlo značajne stvari. Ako je ono prvo, recimo, govorenje istine u protivrečnosti s ovim drugim, recimo da se govorenjem istine dehumanizuje a ne humanizuje *drugi*, to nije korisno, nego može biti i štetno za društvo u celini, a verovatno i za ljude koji iznose ta gledišta. Postavlja se pitanje kako da ipak bude korisno. U najkraćem: kada se govori o utvrđivanju istine, krucijalno je to na šta staviti akcenat, gde izazvati osećaj nepravde kod ljudi koji slušaju ili za zajednice, što je jak motiv za ljude. Treba razviti averziju prema zločinima uopšte, a ne prema *njima*, prema drugima. Kada ljudi slušaju o zločinima, problem je što često mrze čitavu grupu kojoj zločinci pripadaju. Ideje koje se nude moraju biti složene, da podstaknu upitnost i razmišljanje. Kao što znate, sva velika umetnička dela su takva. Jednostavne istine, čak i one koje nisu uopšte sporne, obično se posmatraju kao obična propaganda i ne doprinose povećanju empatije već, nažalost, povećavanju osvetoljubivosti. I moramo uzeti u obzir određene stalne osobine ljudske prirode. Ljudi izbegavaju i odbacuju lošu sliku o sebi. Denisa je pominjala kognitivnu disonancu. Iz nje može da se izađe na različite načine – konstruktivno, ali nažalost i destruktivno. Kada neko ugrožava našu sliku o nama, kada je nešto što govorimo na našu štetu, mi obično izbegavamo takve stvari. Istraživanja su pokazala da to izbegavamo čak i ako nikoga drugog time ne ugrožavamo, nego ugrožavamo samo sami sebe. Na primer, u odvikavanju od pušenja pokazalo se da ljudi pušači uopšte ne čuju poruke koje doživljavaju kao pretnju ili koje izazivaju jak strah za zdravlje kod njih, pa tako isto i za identitet u nekim drugim pitanjima. Pretnje i moralisanje, stigmatizacija, posebno pripadnika neke grupe odnosno nacije, bez isticanja lične krivice samo udaljavaju ljude i stvaraju nove omraze. Postoji čitava nauka i primenljiva disciplina o postupcima promene stavova ljudi i o postupcima promene ponašanja ljudi, gde naučnici dugotrajno, objektivno i sistematski proveravaju faktore koji povećavaju i koji umanjuju uspešnost, između ostalog, i društvenih akcija, kao što su akcije koje vode pomirenju društvenih ideja, političkih ideja, komercijalnih ideja i tako dalje. Mislim da bi na njih trebalo obratiti mnogo veću pažnju kako bi brzina pozitivnih promena koje svi priželjkujemo bila veća i vidljivija.

Mirko Klarin[71]: Pomirenje iz ugla ratnih zločinaca

Mali doprinos debati o pomirenju, ali iz drugog ugla. Mi smo ovde razmatrali proces pomirenja iz raznih uglova: iz ugla akademske zajednice, verskih zajednica, država, REKOM-a, nevladinih organizacija i udruženja žrtava. I propustili smo da pomenemo „pomirenje iz ugla ratnih zločinaca“. Nisam ni psiholog ni sociolog, tako da mogu da dam samo svoju laičku analizu mogućih tumačenja zašto je pomirenje mnogo lakše tamo, u Haškome sudu i u zatvoru, nego ovde. Prvo, oni su tamo u istom sosu, istoj socijalnoj situaciji, suočeni sa sličnim optužbama i istim „neprijateljima“ – Tužilaštvom i sudijama. Drugi faktor koji je doprineo njihovom pomirenju možda je u činjenici da su tada, 1998. ili 1999. godine, u Tribunalovom pritvoru uglavnom bile takozvane sitne ribe. Veliki još nisu došli tamo. Svi su manje-više optuženi kao neposredni izvršioci, tu i tamo bi se našao poneki od političara (Kordić) ili vojnih zapovednika (Blaškić). Tadašnji upravnik Pritvorske jedinice koji je prethodno bio u irskom zatvoru, jednom ih je opisao kao *pussycats* u odnosu na irske zatvorenike. Njegov je utisak bio da je reč o ljudima bez nekih snažnih uverenja, da ne veruju ni u šta, a najmanje u neku „uzvišenu stvar“ u ime koje su ubijali i mučili ljude. I onda je njima bilo, naravno, mnogo lakše, pošto ni u šta ne veruju, da se pomire – sad je ovo, što je bilo bilo je. Treće, za razliku od nas ovde, „oni naši tamo“ znaju šta su uradili, znaju šta se dogodilo i znaju zašto se mire. Uostalom, ako nisu sami znali to, videli su iz dokaza koje im je Tužilaštvo podastrlo, tako da su imali jasnu situaciju i saznali su: „Mi smo vama uradili to i to, vi ste nama uradili to i to, hajde da se lepo pomirimo i idemo dalje“. A mi ovde i dalje ne znamo zašto bi trebalo da se mirimo: šta smo mi to učinili njima, a šta oni nama?

Četvrta stvar koja bi mogla da bude značajna jeste to što su u pritvoru u Hagu ti ljudi bili u velikoj meri izolovani od pogubnih uticaja kojima su bili podvrgnuti „oni naši kod kuće“, izloženi svakodnevnom govoru mržnje, propagandi, neprijateljstvu koje se nastavilo. Govorim o 1998, 1999. godini i imajte na umu da su sve naše vođe i svi gospodari rata bili i dalje na vlasti u to vreme. Tako da su oni, budući izolovani u Hagu, bili slobodni od svih tih pogubnih uticaja kojima ste vi ovde bili izloženi.

To bi bila moja laička analiza, ali mislim da bi ovaj fenomen – zašto je pomirenje daleko lakše u zatvoru nego na slobodi – valjalo istražiti u sociološkoj, psihološkoj ili psihijatrijskoj zajednici.

Avila Kilmurray[72]: Potreba je žrtve da ispriča svoju priču i bude saslušana

Poređenja konfliktnih situacija uvek su teška i komplikovana. Sukob u Severnoj Irskoj, čak i u svojoj najskorijoj manifestaciji, trajao je mnogo duže od vašeg. Međutim, kada je reč o broju žrtava i ukupnim posledicama sukoba, naša društva su zapravo pretrpela mnogo manje nego vi ovde. Fondacija „Zajednica za Severnu Irsku“ je nezavisna dobrotvorna fondacija. Osnovana je 1979. godine na zahtev brojnih lokalnih aktivista (sa obe strane verske podele) kako bi pružala podršku najugroženijim zajednicama i društvenim grupama u zemlji. Osmišljena je da funkcioniše

71 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH
72 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

u duboko podeljenom društvu, pod rukovodstvom odbora sačinjenog od predstavnika obe strane. Delovala je u periodu nasilnog konflikta i tranzicije posle sukoba, i za to vreme je izgradila široku mrežu kontakata i poverenja u lokalnim zajednicama širom zemlje. Ispostavilo se da je to veoma važno, jer su izgradnja mreža i poverenja, kao što već i sami znate, od ključnog značaja za svako polarizovano društvo. Nakon što je 1994. godine potpisan glavni sporazum o prekidu vatre, Fondacija je, kao rukovodilac fondova EU za mirovne programe, podržala i finansirala brojne lokalne inicijative za pomirenje i reintegraciju bivših političkih zatvorenika, žrtava sukoba i njihovih porodica. Jedan od najvažnijih aspekata tog procesa ogledao se u postavljanju okvira za rad Fondacije, čime je istovremeno pružen i strateški kontekst za njeno delovanje, jer nakon perioda nasilja, zahtevi i potrebe društva postaju ogromni, a ono što smo u stanju da uradimo, deluje nedovoljno ili beznačajno. U skladu sa tim, ključno je bilo da napravimo analizu sukoba koja bi nam omogućila da razaberemo i shvatimo sve izazove i prilike sa kojima smo suočeni. Tako smo usvojili okvir za transformaciju sukoba koji je predložio američki akademik John Paul Lederach, koji opisuje izgradnju mira kao trougao, u okviru kojeg je neophodno raditi sa osnovicom trougla (obični građani, zajednice i lokalne grupe), njegovim stranicama (državne institucije i agencije, crkve, mediji, bezbednosne strukture, obrazovne institucije, itd.), i temenom (političari i pojedinci na rukovodećim položajima). Međutim, u poslednje vreme, takav okvir ne uživa nužno i podršku izabranih zvaničnika, koji u konceptu aktivnog civilnog društva i participativne demokratije često prepoznaju neku vrstu pretnje. Zato smo u veoma ranoj fazi počeli da organizujemo sastanke sa ljudima koje je sukob najviše pogodio, što nam je omogućilo da direktno čujemo njihova iskustva i upoznamo se sa njihovim prioritetima. To nije bio lak poduhvat, jer oni koji su u sukobu izgubili najviše, u najvećem broju slučajeva nisu bili samo duboko povređeni, već i veoma besni. U pregovorima i mirovnim sporazumima, oni su bili samo nemi posmatrači, dok su njihovi gubici i patnja delovali zaboravljeno i zanemareno. Kada je u čitavu jednačinu uveden i faktor sredstava EU, na površinu su isplivale oštre optužbe i podele oko toga ko su nevine žrtve sukoba, ko bi trebalo da ima prioritet prilikom dodele sredstava i odštete, i, na kraju – ko nosi stigmu glavnog počinioca i krivca za nasilje. Te podele najčešće su raspirivali izabrani zvaničnici, motivisani uskim političkim i partijskim interesima. Tako je stvarna patnja žrtava i njihovih porodica zloupotrebljena u političke svrhe. Ta praksa opstaje i danas, 15 godina nakon potpisivanja Sporazuma iz Belfasta, našeg primarnog mirovnog sporazuma. Međutim, tokom rada sa žrtvama sukoba i njihovim porodicama, bili smo suočeni sa njihovim brojnim i stvarnim potrebama. Jedna od njih je i potreba žrtve da ispriča svoju priču i bude saslušana. Najgora stvar za žrtve i njihove porodice bila je da postanu samo statistički podatak u katalogu rata, jer iza svakog takvog podatka krili su se život, ljubav i gubitak, bez obzira o kome je reč. Zato su stvarne priče žrtava bile veoma važne za humanizaciju čitavog konflikta. Međutim, kada su priče jednom ispričane, ljudima je potrebna podrška da se izbore sa svim implikacijama svojih iskustava. Tako prečesto nailazimo na pojedince koji potiskuju sve što se dogodilo njima i njihovim najbližima, što često vodi u zavisnost od lekova za depresiju ili bes, ili čak do porasta porodičnog nasilja. Zato smo podržali uspostavljanje grupa za samopomoć žrtvama i njihovim porodicama, što je u tom trenutku bilo veoma važno, jer im je na taj način dat glas koji do tada nisu imale. Međutim, i taj pristup je imao svoje probleme – takve

grupe su prečesto odražavale iskustva samo jedne strane u sukobu. Kao takve, bile su podložne polarizujućoj političkoj manipulaciji, i mogle su biti zloupotrebljene kao fokus za samoopravdavanje jedne od strana, odnosno potvrdu samo jedne verzije istine o konfliktu. Kao organizacija zadužena za raspodelu sredstava iz fondova EU, redovno smo organizovali zajedničke skupove za sve žrtve sukoba i njihove porodice, kako bismo im omogućili da razmenjuju stavove i koordiniraju svoje političke zahteve. Ali, to su i dalje bili veoma čudni odnosi. Takvim grupama često su dominirali malobrojni pojedinci motivisani političkim interesima, koji su i sami bili žrtve sukoba, i na taj način su pokušavali da se izbore sa bolom i besom koje su i dalje nosili u sebi.

Trenutno sarađujemo na jednom projektu koji ispituje mogućnosti za stvaranje zajedničke istorije sukoba – dakle, ne istorije oko koje se svi slažu već zajedničke istorije – kako bismo u čitavu raspravu uključili što više mladih ljudi. Tu treba istaći i stalno angažovanje bivših zatvorenika i boraca na smirivanju nasilja u svojim zajednicama. Neke naše zajednice su inače razdvojene desetak metara visokim bezbednosnim zidovima. Zato smo sa njima izgradili čitavu mobilnu telefonsku mrežu, kako bi, u situacijama povišenih tenzija, lakše mogli da stupe u kontakt jedni sa drugima i zajedno pokušaju da spreče dalje širenje glasina i nasilja.

Osvrnuću se ukratko samo na još dve grupe čije je delovanje bilo posebno značajno u periodu nasilja i tranzicije iz sukoba. Prva je Koalicija žena Severne Irske, koja je kasnije izabrana da učestvuje u mirovnim pregovorima. Ta pionirska inicijativa je uključivala brojna udruženja žena koja su sve vreme održavala kontakt oko nekih zajedničkih pitanja. Druga je bila jedna veoma široka koalicija organizacija civilnog društva (organizacije poslodavaca, udruženja poljoprivrednika, brojne nevladine organizacije, trgovinski sindikati, itd.), ironično nazvana *G7*, koja je konstantno ohrabrivala političare da podrže mirovni proces, čak i kada je situacija bila veoma teška.

KULTURA, UMETNOST I ČINJENICE

Svetlana Slapšak[73]: Kultura smelo pita o tome šta je prošlost

Pitanje odgovornosti, pitanje saosećanja sa žrtvama, pitanje empatije, pitanje razumevanja prošlosti, relativno je dobro zastupljeno u kulturama na području bivše Jugoslavije. Kultura je na samome početku sukoba odigrala dobrom delom sramotnu ulogu pristajanja na nacionalističke diskurse produkcije koja je pogodovala raspirivanju mržnje, pristajanju na jeftine modele patriotizma, i tako dalje. Kultura je isto tako među prvima izabrala nove puteve radikalizacije, smelog pitanja o tome šta je prošlost i šta nam se desilo i koliko smo za to krivi: kulturno područje i stvaralaštvo interpretacije koje je možda najbolje odgovorilo na ova pitanja jeste performativna umetnost.

73 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

Svetlana Slapšak[74]: Širenje istine i etika obada

Ako, kao prihvatljiv operativni kratki pojam za akcije i rezultate REKOM-a uzmemo termin „širenje istine“, onda možemo odrediti nekoliko epistemoloških polja humanistike i društvenih nauka u kojima su zabeležene ili se mogu opredeliti, opisati i nagovestiti promene. U tom kontekstu me, jednako kao naučna dela (uglavnom najmlađe generacije), zanimaju mogućnosti da se tim rezultatima odgovori na neke nove izazove razumevanja i objašnjavanja društva u kojem živimo.

Širenje istine i političko krivljenje istorije: Političko krivljenje istorije, koliko god ponekad bilo transparentno, pa i komično u medijskom prostoru i u javnom diskursu, može imati ozbiljne posledice na istorijsku „pismenost“ mladih generacija. U Zapadnoj Evropi i SAD-u saglasnost oko savezništva protiv nacizma i fašizma u Drugom svetskom ratu smatra se nedodirljivom, dok se, istovremeno, smatra da se promene oko razumevanja borbe i pobede u Drugom svetskom ratu u Istočnoj Evropi podrazumevaju kao sredstvo borbe protiv uspomene na socijalizam i komunizam i njihovog eventualnog oživljavanja. Ponovno vrednovanje kolaboracije, pa i nacističkih i fašističkih zločina, temeljno menjanje strana u ratu i davanje novih uloga precima današnjih političkih saveznika, ne uzbuđuje mnogo stabilan antifašistički deo Evrope. Antifašistički pokreti ili ponovno osvajanje istorije nemaju, dakle, nedvosmislenih saveznika u Evropi – treba ih pažljivo tražiti. U regionu koji nas zanima, rezultati REKOM-a mogu poslužiti i za to da se dâ čvrsta osnova antifašističkim inicijativama i, uopšte, pokušajima da se istorija Drugog svetskog rata stabilizuje u opšteprihvaćenim osnovama: ti rezultati uverljivo govore o pogubnoj povezanosti kolaboracionističkih i kvislinških pokreta za vreme rata i onih koji su odgovorni za genocid, masovna uništavanja ljudi, imovine i kulturnih spomenika u jugoslovenskim ratovima, kako u ratnim, tako i u drugim područjima. Reč je o nesumnjivom kontinuitetu ideoloških tekstova, istorijskih tumačenja, ponavljanja diskursa; sve do vizuelnih podudarnosti – imitiranja uniformi, ponašanja, odgovarajuće pop-kulturne i situacionističke produkcije... Reinterpretacija, odnosno političko krivljenje istorije, sreće u rezultatima REKOM-a ubedljiv kompleks koji opominje na opasnosti postupka i svake pomisli na njegovu obnovu.

Širenje istine i etika obada[75]: Obad je ona veoma gadna buba koja napada velike životinje. I to je jedna od Platonovih uspešnih figura u „Odbrani Sokratovoj“. Sokrat, naime, sebe, na sudu pred Atinjanima, svojim građanima koji mu sude, brani i time što je on njihov obad i što velikog, debelog, pomalo mirnog i glupog konja demokratije, stalno ubada da nešto radi, da se pokreće. To je njegova društvena uloga – da bude obad. Dakle, neko bez koga se ne može, jer vas stalno ubada, stalno podseća da nešto nije u redu.

74 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

75 Jedna od Platonovih uspešnih figura – metafora: u „Sokratovoj odbrani“ (30e-31c), Sokrat opominje Atinjane da će, ako ga ubiju, izgubiti dar koji im je bog dao, da imaju nekoga ko ih stalno opominje, bocka, tera da razmišljaju; on poredi atinsku demokratiju sa velikim i plemenitim, ali sporim i nepokretnim konjem, koga jedino ubod obada može da pokrene. Da on sam od te svoje građanske aktivnosti nije imao nikakve koristi, Sokrat dokazuje time što je ostao siromašan. Sokrat je ranije objasnio koji je njegov položaj među drugim filozofima, i razložio je svoju motivisanost istinom. Zato u ovome odlomku ne ulazi u detaljno objašnjavanje zašto se ponaša kao obad. Reč je o javnoj funkciji, koja je samo osnažena prizivom na prirodu i na božju volju; i priroda i bog očito brinu za demokratiju.

Može li se etika obada problematizovati u savremenim južnoslovenskim (i balkanskim) kulturama i može li se zahtev za istinom, odgovornošću i ukidanjem svih cenzura na sećanje i pamćenje čitati u umetničkim praksama tih kultura? Važan uslov da se to uradi jeste da se ispišu jasne granice između umetničkih praksi koje komuniciraju sa publikom – populacijom društvene i ekonomske, profesionalne i institucionalne moći, koje mogu biti upitne, problematizirajuće i provokativne, pa i opasne po život umetnika/umetnice, ali još uvek ne postavljaju politička i društvena pitanja koja je kolektiv (građani) zapostavio. Ponekad, opet, i slučajno institucionalno „iščašenje" dovodi do „obadovskog" obrata koji, skoro uvek, nosi uračunatu pretrpljenu štetu ili korist oštećenog pojedinca. Ponekad, naravno, provokativne zamisli sa „obadovskim" potencijalom propadaju u pogubnoj kombinaciji obilja informacija i nedostatka zanimanja. Kako državna uređenja tih kultura zavise od površnih, nereflektiranih, naučno nepotvrđenih oblika imitiranja parlamentarne demokratije, sa jasnim tabuom na socijalizam/komunizam, područje u kojem bi pojedinac-obad delovao je ogromno, fluidno i maglovito. Pitanje koje se izdvaja, jer oblikuje stvarnost posle traumatičnih ratnih događaja, bez obzira na tip državnog uređenja, jeste odgovornost za rat, zločine i druge nepravde koje su nove države ugradile u svoj zbrda-zdola skrpljeni kolektivni identitet. U naracijama koje tvore novi identiteti, nema nimalo mesta za odgovornost, kažnjavanje i pomirenje; to područje je moguće umestiti u nova društva jedino u saradnji aktivizma, akademije i umetnosti. Sam državni sistem, sa svim svojim nepravdama koje se danas pokazuju u nepodnošljivo velikom broju, nije na udaru ovih zahteva. Odgovornost, kažnjavanje i pomirenje izvodili su se uspešno i u kraljevstvima, i u tek nastajućim državnim konstrukcijama, i u rekonstruisanju državnog uređenja; Maroko, Južna Afrika i Uganda bili bi dobri primeri za to. Umetnička obrada ovih tema, međutim, nužno postavlja i pitanje demokratije i društvene pravde jer, skoro obavezno, povezuje istoriju, odgovornost i današnju socijalnu situaciju južnoslovenskih i balkanskih kultura, za koju dovoljno dobro znamo da je katastrofalna. Devastirano područje od Atine do Budimpešte, od Vardara do Soče, danas nema nijednu veliku lokalnu industriju koja bi bila u vlasti lokalne i/ili državne uprave i/ili društvenog kolektiva, recimo zadruge. Industrijska smrt regiona funkcioniše kao groteskna parodija nacionalnih/nacionalističkih diskursa, koji nemaju nikakve materijalne osnove i za vreme rata ili posle mogu se oslanjati samo na jedno te isto sredstvo, represivni aparat i moralnu korupciju medija i kulturnih i prosvetnih elita. Nacionalni/nacionalistički diskursi o prirodnim lepotama ili kulturnim spomenicima, isto tako, deluju kao samoparodija u situaciji devastacije svih eko-sistema i masovnog zatvaranja muzeja ili nedostatka sredstava za praktično svaku kulturnu instituciju. Pitanje kritičke intervencije umetnosti i umetničkog čina tako, ipak, postaje centralno pitanje demokratije (zamišljene, buduće, u obrisima), jer teži da probudi, podstakne, aktivira i kritički usmeri kognitivni potencijal građana i obuči ih za delovanje u takvim društvima, tačnije za promenu takvih društava. Očekivano, u ideološkom vakuumu i, isto tako, u nedostatku nekompromitovanih imaginarija za kolektive, ono što je, u javnom diskursu, sa velikim naporima i agresivno kompromitovano, postaje upravo najprivlačnije za različite reciklirane imaginarije; od nostalgije, skoro potpuno uklopljene u potrošački krug, preko nejasnoća u definisanju pamćenja i kolektivnog sećanja, do nekritičke revizitacije najtvrđih diskursa nomenklatura socijalizama, blokovskog i jugoslovenskog. To nije

samo loš trening razuma koji bi morao ići dalje od ponavljanja preživljenog, nego je i negiranje kritičke misli koja se tim mislenim okvirima svojevremeno opirala, drugim rečima – cenzura kao zahvat u istoriju, u korist onih koji su, dok su bili na vlasti, cenzuru i izvodili.

Širenje istine i vremensko-prostorna manipulacija: Cenzura sećanja, ili mehanizmi prinudnog zaborava, ne moraju uključivati samo javni govor i vladajuće diskurse. To može biti manje vidljiv trend zamagljivanja hronologije i pojedinih istorijskih događaja (krivljenje istorije), a može biti i posezanje u prostornu organizaciju. Primera radi – zapuštanje spomeničkog kompleksa Sutjeske i proglašavanje toga prostora za „ekološki" u Republici Srpskoj. Drugi primer je još izrazitiji. Reč je o delu severoistočne Bosne (između Broda i Doboja), u kojem ruševine kuća u kojima su pre rata većinom živeli Muslimani nisu ni adaptirane, ni uklonjene, već funkconišu kao opomena nekadašnjim stanovnicima da im tu nema povratka. Dvadeset godina posle Drugog svetskog rata, tragovi rušenja u Jugoslaviji već su bili sklonjeni; dvadeset godina posle jugoslovenskog rata, ruševine su upotrebljene za političku poruku netolerancije. Rezultati REKOM-a, u ovome slučaju, predstavljaju ne samo protivmeru cenzuri sećanja nego i inspirišu na obračun sa njom, recimo na akciju u kojoj bi se fotografije ruševina označile imenima nekadašnjih stanovnika.

Dino Mustafić[76]: Umjetnička istina ne smije da relativizira

U ratu su se upravo razbijali civilizacijski supstrati, rušili su se gradovi, zatiralo se, rušilo se kulturno-historijsko nasljeđe, zapravo oni materijalni spomenici kulture koji su govorili o prisustvu druge kulture na nekom teritoriju koji je u ratnim doktrinama trebalo da postane monoetnički, da postane ekskluzivno nacionalni. Mislim da umjetnici nemaju zadatak da njeguju kulturu sjećanja ili da njeguju empatiju, nego naprosto umjetnici polaze iz svog osnovnog motiva, a to je da su oni odgovorni prema samima sebi i prema onome što govore u javnosti, i u tome smislu uvijek su postojala relevantna, važna umjetnička djela koja su postala dio kulturne istorije ili istorije umjetnosti. Postojala su i relevantna djela koja su naprosto loše starila i koja su nestala kao neki propagandni ili ideološki pamfleti. U tom smislu, ja bih želio da kažem da je vrlo važno da imamo još jedan aspekt u vidu, a to je da umjetnička istina ne mora biti ono što je i faktička ili istorijska istina, ali da svakako umjetnička istina mora polaziti od toga da ne smije da falsifikuje stvari, da ne smije da ih retušira i da ne smije da relativizira. Umjetnik je, po svojoj definiciji, jedan subverzivan čovjek, njemu je mjesto u opoziciji, on je taj koji kritički preispituje svoju stvarnost. No sve više u upotrebu dolaze te riječi koje se zapravo iskazuju u budžetskim proračunima, gdje institucije, koje treba da čuvaju sjećanje, same sebi govore o multietničnosti: vrlo je mali broj onih koji shvataju kakvu je pustoš u kulturi ostavila dominacija nacionalnog koja je trajala od devedesetih pa do negdje dvijehiljaditih godina, i drastično je manji broj onih drugih, koji svoj kulturni identitet zasnivaju u širem smislu od nacionalnog identiteta. Profesor Grebo je govorio o određenom zamoru materijala ili ljudi koji se već dugo, više od 25 godina, bore protiv zla, i onda se naravno pitate: pa kome ja sve ovo govorim i zbog čega? I ako sebi postavljate to pitanje, i ako ste uopšte u pravu, počinjete da dovodite sve

76 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

svoje postulate, političke, intelektualne i sve što mislite, pod veliki upitnik. Vulgarni nacionalizam, prostački fašizam, koji je više-manje s kratkim prekidima na vlasti u poslednjih 25 godina, nešto je sa čime se mi i danas susrećemo i zaista je u tom smislu umjetnička zajednica ili porodica, rekao bih, jedna manjinska grupa ljudi koja kroz svoja vredna ostvarenja i djela ima uticaj. Ali postoji i jedna paralelna (i ne treba je zanemariti niti potcijeniti) produkcija nacionalnog kiča i šunda, i te kako snažna, ili ona umjetnička produkcija koja sve čini da se do ovoga važnoga procesa pomirenja uopšte ne dođe. Mislim da uz to moramo nešto reći i o generalnom trendu posustajanja kulture, uopšte umjetničkim djelima s nekim visokim dometima i vrijednostima, zato što se to naprosto uklapa i u svjetski trend kulture za široku potrošnju; mnogo toga je komercijalizovano i u tom smislu je, naravno, nacionalizam vrlo pogodno tlo da se raširi komercijalizacija ili estradizacija kulture, da joj se zakači određena tržišna vrijednost. Ovakvi uslovi stvaraju, čini mi se, dihotomiju u našem društvu koje je razapeto između pokušaja ostvarenja kolektivnog identiteta, nacionalne proevropske ili regionalne orijentacije: u tome prošlost mora biti slavna, a ne kritička, mesto gjde se svi neuspjesi sadašnjosti pokušavaju opravdati, obično orkestrirano krivnjom onih drugih. Sada ću govoriti o nadi: mislim da je djelovanje jedne nove generacije umjetnika koja se pojavila i uspela da se okupi, vrlo zanimljivo; iz nevladinog sektora, spomenuću na primer „Hartefakt“ iz Beograda, ljudi koji su pravi primjer takve produkcije, potpuno neopterećeni lokalnim uspomenama i mitovima, generacija koja je sazrela u vrijeme informacijskog društva. To je upravo primjer dijaloga između umjetnosti i sadašnjeg trenutka. Posmatrajući različite aspekte društvenih fenomena u kojima se ogledaju naša politička, ekonomska i socijalna realnost, rat jeste razorio zajednička sjećanja, ali umjetnost mora raditi na njegovanju kulture sjećanja i utvrđivanju povezivanja sa službenom politikom i njenom načinu očuvanja sjećanja i političke kulture. Nažalost, sjećanja su i dalje izraz nacionalne homogenizacije, ona utemeljuju mit nacije i države, postaju herojska tačka nacionalne istorije, a neka druga jako je teško potisnuti iz javnog diskursa i prepustiti zaboravu. Obično je emotivni naboj takvih intelektualnih debata visok, zbog sjećanja na rat, pogrome, bijeg, zbjegove, i to se veoma sporo ublažava. Ako imate stalnu historizaciju, o čemu smo slušali iz aspekta nauke, istorije i izučavanja društvenog diskursa, onda je naravno normalno da je dotično viđenje historije uvijek nacionalistički obojeno i često se konotira kao historija gubitka izgubljene veličine i značaja. No napravljena su vrlo značajna djela koja su dodirivala našu neposrednu prošlost, a i daleku prošlost, dodirivala istoriju i sjećanje na jedan odgovoran i human način kroz mikrosvijetove pojedinaca i žrtava, i to je ona umjetnost koja je preskakala sve podignute nacionalne barijere, administrativne granice, rušila sve zidove mržnje, to je ona umjetnost koja budi samilost, i to je umjetnost koja nas vodi preispitivanju savjesti i pokajanju. U toj umjetnosti mi možemo tražiti nadu za naš proces pomirenja.

Lazar Stojanović[77]: Kada hoće i kada se usudi, umetnost osvaja slobodu za žrtve

Kad ovde govorimo o umetničkoj zajednici, govorimo nerestriktivno. Dakle, reč je o ljudima koji proizvode nešto što i oni i njihova šira okolina zovu umetnošću. Oni su često udruženi u

77 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

razna svoja granska i područna udruženja, a obično i nezavisno od tih udruženja nastupaju kao prepoznatljiva grupa u široj društvenoj zajednici. Odmah se uočava razlika: od svakovrsnih stručnih udruženja i njihovih članova očekujemo podršku, istupanje, pomoć, a od umetnika, uza sve to, očekuje se još i neko prigodno delo, angažovanje sopstvenim radom. Oni su, smatramo, dužni da uspostave i demonstriraju vezu između dela koja iznose u javnost i misije koju vrše ili barem podržavaju. Umetnička zajednica ima ogroman i potvrđen potencijal za širenje ideja i za implementiranje humanitarnih projekata. Setimo se slavnog primera Boba Geldofa i mobilisanja muzičara inspirisanih njegovim angažovanjem povodom teške humanitarne krize, gladi u Africi.

U vreme sukoba, naša umetnička zajednica i zajednica kulturologa svrstavale su se uglavnom u grupe za podršku tekućim političkim projekatima pojedinih zaraćenih režima ili pokreta. Ne bih unapred osuđivao bilo kojeg pripadnika umetničke zajednice ili kulturologa zbog toga što više voli one koji mu plaćaju usluge i slave ga, od onih koji bi ga rado zatukli u mraku iza ugla. Ako ipak odluče da plivaju protiv struje, a to ponekad biva i među umetnicima, obično verujemo da to od njih treba da očekujemo, i tada moraju da računaju i sa značajnim društvenim rizicima. Morate umetniku dopustiti da iznese sopstveno sagledavanje političkog procesa, odnosno konteksta u kojem se sve to događa. Ne upuštajući se zbog čega ta stvar kod nas stoji dosta rđavo, očigledno je da široka, aktivna, moćna podrška ljudi iz kulture pokretima za rehabilitaciju žrtava kod nas još uvek napreduje sporom i uskom stazom, ne onako kako to biva u razvijenijem i većem svetu. Jedan od razloga za to jeste uobičajeno nametanje okvira, zadavanje domaćih zadataka umetnicima. Nije dobro ako građanske inicijative ili ljudi koji se bave tranzicijskom pravdom polaze od pretpostavke da oni rade nešto mnogo važno i nešto mnogo dobro, a vi, pesnici, slikari i muzičari, niste u stanju to da shvatite i nećete da nam pomognete onako kako mi to želimo i tražimo od vas. Ne pojavljuje se tu predstavnik pokreta za tranzicionu pravdu kao inovator ili predvodnik, nego u mnogo skromnijoj ulozi, u ulozi motivacijskog govornika, čoveka koji treba da vas uveri da bi bilo dobro i za umetnika da na neki način poveže svoj rad sa tim pokretom.

Središnji predmet našeg angažovanja, bilo da smo umetnici, sportisti, vojnici ili aktivisti nevladinih organizacija, centralna kategorija u ovom poslu za nas je žrtva. Stalno čujem, i naravno slažem se s tim, da mi za žrtvu tražimo saosećanje, da za žrtvu tražimo pravo da izađe u javnost, da za žrtvu tražimo restituciju i još mnoga druga, ne manje važna društvena priznanja. Međutim, ima jedna stvar koju mi uglavnom ne vidimo i ne tražimo, a meni se čini da je osnovna. To je sloboda za žrtvu, sloboda da se čovek predstavi kao žrtva. Jer žrtva nije samo onaj kojeg su ubili, onaj koji je ostao invalid ili onaj kome je oteta ili uništena imovina, pasivna žrtva. Mi u ovoj nesreći kroz koju smo prošli na teritoriji bivše Jugoslavije imamo i jednu srećnu okolnost, a to je što nije proglašen zvanični pobednik ni zvanični poraženi u ovom ratu, te imamo mogućnost da tim žrtvama i tom problemu priđemo šire, sa manje političkih predrasuda, uz širu primenu humanitarnih instrumenata za sagledavanje u kontekstu kojim se inače umetnost služi. To bih očekivao od umetnosti i umetnika. Međutim, od civilnog sektora bih očekivao nešto više od ohrabrenja i motivacionih govora u tom smislu. Od njih očekujem da pitaju umetnike kako bi to najbolje moglo da bude urađeno, a ne da im daju domaće zadatke o tome šta treba propagirati,

koja je strana prava i šta je prihvatljivo gledanje na zločin. Sloboda za žrtvu ne nastupa time što se apstraktno propagira jednakost žrtava, nego praktikovanjem, osvajanjem slobode za žrtvu. Tako to radi umetnost, kad hoće i kad se usudi.

Ante Perković[78]: Nevidljivi duhovni prostor i danas postoji

Prije skoro tri godine napisao sam knjigu *Sedma republika*, koja se bavi jednim duhovnim, kulturnim prostorom nastalim u bivšoj Jugoslaviji, naravno nevidljim i naravno preslabim da se izbori sa onim što se u preostalih šest repubika događalo kroz osamdesete i što je rezultiralo ratovima devedesetih. Ono što je meni osobno ključna teza te knjige jeste da „sedma republika", taj nevidljivi duhovni prostor i danas postoji, da ga ratovi nisu uništili, da ga politika nije uništila i da je uprkos svim pojavama koje su prethodni govornici spominjali i koje su apsolutno točne, supstanca zajedničke suradnje, kulturne suradnje, umjetničke suradnje i dalje ostala živa i danas. Etika i estetika su ono što bi trebalo voditi zajednicu umjetnika i kulturologa, ljude koji se bave kulturom, prije svega i poslije svega. Ljudi koji se bave kulturom i umjetnošću, obrazovani ljudi, nikako ne smiju upasti u zamku da smo „mi" kulturni, obrazovani, kozmopolitski orijentirani iznad „onih" koji to nisu. Naša dužnost je da premostimo taj jaz. Naša dužnost nije da radimo umjetnička djela ili medijske poruke ili tekstove ili knjige koje se obraćaju našim istomišljenicima.

Svetlana Slapšak[79]: Pozorište služi da uznemirava i izaziva nelagodnost

Umetnost i nauka nikada ne kasne, i ne mogu se optužiti za kašnjenje. Kad god budu odgovorile na neka pitanja, biće dobro. Umesto drugog odgovora, evo jednog primera kako umetnost može da odgovori i da rizikuje da bude netačna, a da istovremeno ima smisla. To je predstava Olivera Frljića u Kranjskom pozorištu, koju sam gledala u Ljubljani, i koja se zove *25671*, to je utvrđeni broj izbrisanih, građana neslovenaca kojima su oduzeta građanska i ljudska prava u periodu od 1991. do 1993. godine. To je za sada utvrđen broj. Šta će se desiti ako se utvrdi još jedan izbisani? Hoće li predstava pasti? Naravno da neće. Predstava služi tome da u publici izazove vrhunsku nelagodnost.

Alban Ukaj[80]: Otvaranje tema iz rata nije bilo jednostavno

Kada je u pitanju moj rad na predstavi „Hipermnezija", na prvom susretu s glumcima iz Beograda, neke od njih sam znao i odranije, nije bilo jednostavno otvaranje tema o kojima govorimo u predstavi. S druge strane, u meni postoji empatija do neke granice, šta mogu, a šta ne mogu da prihvatim. Kolegama iz Beograda bilo je apsolutno čudno što sam se ja radovao bombardovanju. Naravno nisam, pokušavam da se što iskrenije izražavam... Ni danas nisam promijenio mišljenje, jer je to za nas, za mene lično i vjerujem za dosta ljudi tada na Kosovu bio jedini oblik spasa. Kolegama iz Beograda, kada su to po prvi put čuli od mene na probama, nije bilo jednostavno,

78 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH
79 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija
80 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

to znam. Kao što meni nije bilo jednostavno da čujem da njima nije bilo jednostavno. A što se tiče saradnje, mislim da je najbitnije u samome procesu bilo da osjećamo empatiju jedni prema drugima, da imamo razumijevanje, bez obzira što ne gledamo isto na određenu stvar, ali da greške koje su pravile generacije naših roditelja mi ne ponavljamo. I da taj lanac krivica i optuživanja jednostavno prekinemo, i da se trudimo da jedni drugima opraštamo koliko god je to moguće. Mislim da smo mi jednim dobrim dijelom u tome uspjeli. Mi smo ostali veliki prijatelji nakon te predstave, užasno smo se zbližili. Predstava je na početku imala naslov „Prešućivanje". Mi smo izgovarali na tim probama stvari koje nismo rekli ni svojim roditeljima, nešto što smo krili od njih ili oni od nas, ali smo ih znali, a nikad se o tome nije pričalo. Nije bilo jednostavno to izgovarati pred nekim koga prvi put vidiš u životu i ne znaš ga baš najbolje. I onda kad je došla premijera, to izgovarati pred roditeljima i nakon toga se nositi s tim u razgovoru s roditeljima, to je zapravo bila neka vrsta suočavanja. Neko je iznio, ono što je Stevan maloprije spomenuo, i neke nacionalističke izjave naših roditelja: nije bilo lako s tim se suočavati.

Maja Izetbegović[81]: Imam privilegiju da na sceni pričam o svom iskustvu

Ja sam imala sedam godina kad je rat počeo i moji roditelji su odlučili da ostanu u ratu. To je nešto što je mene apsolutno obilježilo i determiniralo, to ratno iskustvo, a bez moje volje. Kad o ratu govorim privatno, uvijek me emocija ponese, uvijek imam osjećaj ljutnje. U ratu je meni bilo lijepo kao djetetu, ali kada se retrospektivno prisjećam u kakvim smo okolnostima četiri godine živjeli, kao u konclogoru, granatirani iz dana u dan, obuzme me ogroman osjećaj ljutnje, nepravde i ne mogu da racionaliziram to šta se dešavalo. Ne mogu na nekom racionalnom nivou da komuniciram s ljudima o tome. Međutim, kada sam u pozorištu počela malo više da se bavim time, preko „Elijahove stolice", pa do „Hipermnezije" sa mojim ličnim iskustvom, odnosno kako je Alban rekao, kada smo pričali jedni drugima priče i, kako je rekao Dino, kada se isključi relativizacija iskustva i tragedije drugog, to je meni pomoglo da racionaliziram činjenice i da, slušajući tuđe tragedije, i svoju negdje smjestim i kažem sebi, aha, da, hvala bogu imam tu privilegiju da na sceni, u pozorištu, na scenama bivše Jugoslavije, pa i svijeta, (jer smo sa „Hipermnezijom" putovali) pričam o nečemu što se mene lično tiče, a što je u pozorišnom smislu, odnosno u pozorišnom jeziku, upakovano na univerzalni nivo gdje cijeli svijet s time može da se identificira. Ja sam to, kao glumica, shvatila kao ogromnu privilegiju i kao svoj zadatak, da je to moja dužnost, da moram o tome da govorim. Na probama su se, čini mi se, promjene dešavale u komunikaciji između nas i glumaca iz Srbije: jednostavno, ja nisam imala pojma o bombardovanju. Oni nisu imali pojma o tome šta smo mi preživljavali i tu su se dešavale ljudske promjene. Za mene je to bilo dovoljno. Međutim, nakon predstava u Njemačkoj i u Poljskoj, svi su ljudi prilazili, videli smo da su oni prosvjetljeni. Pa kao, zar je to tako stvarno bilo, pa mi nismo imali pojma i nekako je to, nažalost, satisfakcija. I sa druge strane, nakon ovoga što

81 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

smo pogledali, ovih 40 minuta, ja sam jako tužna što su nam takve okolnosti da radimo takve predstave. Ali mi smo dužni da pričamo.

Stevan Bodroža[82]: Umetnost koja propituje

Kada sam dobio poziv iz Beča da predložim tekst koji se bavi ratovima u bivšoj Jugoslaviji 90-ih, nisam mogao dobiti uopšteniji i komplikovaniji zahtev. Ipak, vrlo brzo sam izdvojio tekst Almira Bašovića; već sam imao priliku da ga pročitam i dopao mi se. I dolazeći iz Srbije, moj odnos je prema ratu koji se dešavao u Bosni i Hercegovini, koji se dešavao u Hrvatskoj, samim tim što sam iz Srbije, specifičan. U vreme kada se rat dešavao ja sam bio tinejdžer i svi oko mene, svi odrasli oko mene, pokušavali su da mojoj generaciji daju do znanja da to što se dešava nema veze sa nama, da mi u tome nemamo nikakvog udela. Ja sam tada imao nekakav jasan osećaj da nas oni lažu. Nisam baš bio siguran na koje nas sve načine lažu, ali sam osećao da se dešava neko veliko zlo u kojem smo mi apsolutno deo i koje će nas zauvek obeležiti. I vrlo se dobro sećam tih napisa u novinama 1995. godine, kada je Ratko Mladić ušao sa vojskom u Srebrenicu. U štampi u Srbiji to je prikazano kao pobeda, kao dobijena bitka, ali se osećala užasna pozadina svega toga. Mnogo, mnogo godina kasnije ja sam pred sobom, radeći sa glumcima iz Beča, imao tekst Almira Bašovića koji je čitavu priču Srebrenice stavio u jedan koncept koji je vrlo transcedentan, vrlo širok. On nijednog trena nije pisao scenu u kojoj se pojavljuju vojnici, vojska Republike Srpske. Ja sam imao potrebu da stavim u svoju predstavu jasnije reference – ko je zapravo učinio taj masakr – i to sam i učinio. Upravo zato sam izabrao tu temu, zato što postoji osećaj sramote da je neko uradio nešto tvrdeći da to radi u vaše ime i tvrdeći da će to da radi za dobrobit naroda kome vi pripadate: to je žig sramote koji je utisnut u vas i prosto ne možete ga se osloboditi nikako, ako ste misleće biće i ako preuzimate odgovornost za svoju egzistenciju. Ne možete mirno spavati kad znate da je neko činio takve stvari tobože u vaše ime. Međutim, meni je zanimljivo i zato hoću da podelim sa vama – kako sam radio sa austrijskim glumcima. Prvo sam se pitao da li će publika razumeti tu temu i da li će ti glumci razumeti kompleksnost onoga što se desilo na Balkanu. Međutim, istina balkanskih ratova, koliko god s jedne strane bila kompleksna, zapravo je jako jednostavna. U Srebrenici se zna ko je ubijao i ko je bio ubijan, i radeći na tekstu gledali smo gomile dokumentaraca i mnogo filmova; premda su oni prosto Austrijanci ili Nemci, vrlo brzo su počele da isplivavaju njihove lične, porodične istorije, njihov lični osećaj srama i osećaj stida za stvari za koje su znali da su se dešavale u istoriji njihovih porodica. Vrlo brzo smo na probama imali katarzu, kada smo u stvari svi počeli da prekopavamo po sopstvenim porodičnim istorijama. Ja nisam lično, moja uža porodica nije učestvovala u ratu, ali se suviše dobro sećam nekih nacionalističkih izjava koje su bile izgovarane na porodičnim okupljanjima. Oni su imali žešća sećanja na svoje porodice iz Drugog svetskog rata, ali vrlo brzo se stvorilo empatijsko strujno kolo među nama, koje je učinilo da oni sudbinu neke srebreničke žene prepoznaju i da mogu da ispričaju priču o njoj.

82 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

Onako kako patnja i bol ljudi koji su doživeli tragediju ne zastareva, ne može da prođe i zauvek traje, tako ja duboko verujem da društvena bitnost ovakve umetnosti ne može da zastari. Mi se nalazimo, ako bismo pravili istorijska poređenja i nekakve ekvivalencije, mi se nalazimo u onom trenutku u kojem se Nemačka nalazila dvadeset godina nakon Drugog svetskog rata. I tada otprilike kreću na širem nivou umetnici da prave umetnost koja propituje ulogu Nemačke u Drugom svetskom ratu. To se nastavilo decenijama i decenijama i traje i dan-danas u tome društvu. Znači, ovakva vrsta umetničkog promišljanja prošlosti ne može da bude i ne sme da bude moda koja će trajati nekoliko sezona dok postoji neka podrška, već treba da traje decenijama, da se nastavi sve dok god naša društva ne ozdrave.

Hazim Begagić[83]: Važno je da smo fenomen muzičke škole u Zenici vratili u javni diksurs

Predstava „Pismo iz 1920.“, koja je nastala kao autorski projekat Olivera Frljića, imala je svoju premijernu izvedbu u Zenici i Sarajevu 2011. godine. U međuvremenu, izvođena je u 22 grada na prostoru bivše Jugoslavije. I na neki način, ostali smo Beogradu dužni ovu predstavu, a sa druge strane, čini mi se da se ona vrlo lijepo uklopila u kontekst ovog Foruma za tranzicionu pravdu, i bila je solidna priprema za ovu jutrošnju sesiju. Kada smo Oliveru Frljiću ponudili projekat ove vrste, bili smo, zapravo, ponukani idejom da u Zenici, koju nisu zadesila direktna i velika ratna stradanja, u sjeni velikih bosanskohercegovačkih tragedija kao što su Srebrenica, Sarajevo, Mostar, Prijedor i neki drugi gradovi i neke druge sredine, otvorimo lokalne ratne priče koje nikad nisu preispitane. Zenica je bila grad koji je u toku rata bio pod kontrolom Armije Bosne i Hercegovine. Zenica je uspjela zadržati relativno častan odnos prema svojim građanima srpske i hrvatske nacionalnosti, ali nikako čist odnos do kraja. Taj odnos nikad nije bio preispitan ili načet kao ozbiljnija tema. U tom smislu, fenomen muzičke škole koja je svega 10 metara udaljena od teatra u koji su pripadnici Sedme muslimanske brigade Armije BiH privodili građane srpske i hrvatske nacionalnosti, meni je lično bila tema s kojom sam po svaku cijenu želio da se pozabavimo, da je pokrenemo, ali i da je ponovo vratimo u javni diskurs. Tu je i pitanje doktora Sladojevića, uglednog građanina Zenice, koji je jedne noći 1993. godine jednostavno nestao iz grada, i niz drugih, koja nisu samo lokalnog karaktera. To je pitanje Bosne danas, njene istorije, njene sudbine i na neki način njene budućnosti. Mi smo zapravo odlučili da predstavu koja se zaista bavi takvom, generalno i široko postavljenom temom, povjerimo Oliveru Frljiću, kao pozorišnom stvaraocu jakog i prepoznatljivog autorskog pristupa, i stvaraocu koji ima i svoju intimnu priču sa Bosnom. Oliver je prvih 17 godina svog života proveo u Bosni. U jeku ratnih stradanja 1993. godine, napustio je Bosnu i prve svoje predstave gledao je upravo u našem pozorištu. Predstava je vrlo precizne strukture, ona ima, uslovno rečeno, svoja dva dijela, prvi neverbalni dio u kojem autor priča svoju priču, daje svoj pogled na Bosnu, na njenu sudbinu, njen usud, rekao bih da govori o Bosni danas. I s druge strane, imamo dijaloške forme, pet polemika, debata, diskusija između glumaca koji zapravo govore u svoje lično ime. To su njihovi

83 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

stavovi. Reditelj se služi vrlo pojednostavljenim slikama što je, nerijetko, predmet kritike publike. Najčešće se govori da je to krajnje pojednostavljena priča o kompleksnom problemu i pitanju Bosne danas. Međutim, sa druge strane, kada god je prikazujemo u Bosni, u Zenici, u našem partnerskom teatru „Sartr“ u Sarajevu, mi zaista tamo imamo potpuno drugačiju reakciju nego kada je prikazujemo u zemljama regiona: publika vrlo emotivno i gotovo katarzično reagira na nju, možda upravo zbog tog njenog pojednostavljenog jezika.

Andrej Nosov[84]: Pogled iz perspektive drugog

Mi u „Hartefaktu“ razumeli smo da nam, u našim prilikama, pozorište daje mogućnost u odnosu na prevlađujuću sliku društvenih nemogućnosti. To je odlučilo da se bavimo „Hipermnezijom“ kao mogućnošću koja nudi „pogled iz perspektive drugoga“. Pozorište nam, pored empatije, daje jedinstvenu priliku, mogućnost da vidimo drugu stranu. Da zapravo budemo spremni i sposobni da sagledamo poziciju i onog koji je možda preko nišana gledao na naš grad, da vidimo i čujemo njegovu priču. Ne govorim o nekoj vrsti potrebe za praštanjem, samo govorim o tome da ovaj proces, čiji je deo i REKOM, iziskuje da budemo spremni da se i sami menjamo. Radeći kao producent na predstavama koje otvaraju perspektivu drugog, ja sam se mnogo i brzo menjao.

Drugo važno pitanje jeste pitanje publike. Bez obzira na to koliko smo mi glasni, prošlost se slabo čuje. Pozorište i film pomažu da se probije taj zid, da se o prošlosti govori. Devet foruma za tranzicionu pravdu, koliko ih je do sada održano, svakako su doprineli da taj „drugi“ ne bude više neprijatelj, barem među žrtvama koje iz godine u godinu, učestvuju u tim forumima. Dakle, glavno je pitanje kako da pozorište, kako da ja kao producent, predstava koju stvaramo, otvori nova pitanja, nova polja i novi prostor za novu publiku, a da pritom razume i prihvati „perspektivu drugog“. Dokumentarni teatar danas se nalazi u ozbiljnoj krizi. Mislim da nam je dosta pukog prenošenja činjenica, uslovno rečeno ilustracije na sceni, i da, zapravo, većina autora i većina publike želi da vidi dalje. Šta je to dalje i na koji način zapravo možemo da dođemo, pre svega, do „perspektive drugoga“, koja se meni čini najvažnijom. To je da vi, u Beogradu na sceni u Bitef teatru možete da čujete priču Albana Ukaja, da budemo spremni da čujemo drugu perspektivu. Mislim da je to početak nečega što bismo mogli da nazovemo kraj rata. To je za mene važno.

Bojan Munjin[85]: Na jednom mestu protagonisti jugoslavenske tragedije

Kada se s dovoljne vremenske distance pogleda [Inicijativa] REKOM, to nedjeljno prije podne kada se diskutiralo na temu proteklih ratova, umjetnosti i činjenica (unutar Desetog foruma za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama), onda se može reći da je taj susret u sebi sadržavao neki trenutak katarzične uzvišenosti, ali i zrnce tegobne drame. Na jednom mjestu, kao u Hamletovom četvrtom činu, našli su se protagonisti jugoslavenske tragedije koju ni nakon 25 godina ne možemo zaboraviti; njezine žrtve, svjedoci, mobilizirani ratnici, kazališni (i filmski) umjetnici, aktivisti koji su

84 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija
85 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

brojali mrtve i pomagali živima, te i oni, danas odrasli ljudi, koji su tada bili još jako mali i koji su sa užasom u dječjim očima gledali ljudsku katastrofu. Zapravo, mnogima od prisutnih te nedjelje ujutro u životnu sudbinu bile su utisnute višestruke uloge u kojima su se izmiješale profesionalne biografije i ljudske patnje, lijepa umjetnost i grozna stvarnost, izbjeglički kampovi i reflektori pozornice, ožiljci na duši i tuga na licu: taj potmuli unutrašnji pejsaž mogao se osjetiti među prisutnima još dok su ispijali jutarnju kavu pripremajući se za konferenciju koja je – po površnim vanjskim znakovima – ličila na bilo koju drugu pod kapom nebeskom. Nečega toga jutra ipak nije bilo, a zapazio bi to valjda samo neki posttraumatski terapeut: ljudi su razgovarali u grupicama, ali glasnog i neobaveznog smijeha nije bilo. Samo nasilna smrt kao toliko nemoralna činjenica i savjest kao preostali ljudski refleks, spojili su sve ove ljude da se nađu zajedno pretvarajući naoko rutinski skup u mjesto potencijalne i možda izuzetne humanosti. Gledano nestrpljivo i poprijeko, umjetnost se ovdje činila suvišnim dekorom, jer – kao da smo svu jugoslavensku ratnu strahotu naučili napamet – mi već dve i po decenije grozničavo izgovaramo stotine imena, i žrtava i zločinaca; kako je ko poginuo a nije morao, i kako je sve to bilo a nije moralo biti. Svađamo se i urlamo i na prijatelje i na neistomišljenike, obnevidjeli smo od ponovnog prepričavanja užasa u Vukovaru i Sarajevu, u „Oluji“ i u izbjegličkoj koloni kod Kosovske Mitrovice, tako da smo spremni i poginuti još jednom ako treba, dokazujući time samo to da smo duboko nesretni zbog onoga što se dogodilo, što nismo mogli ili nismo željeli spriječiti, te da sve to ne možemo oprostiti ni sebi ni drugima. Stoga pred ljudima koji su se mnogih od tih godina nagutali straha i očaja, sesija „Upotreba činjenica u umetničkim delima“ mogla je zvučati kao drski incident ili intelektualno prenemaganje, ali to bi bio slučaj da smo toga jutra razgovarali o komediji, šaljivim sapunicama ili teoretizirali o kazalištu. Toga jutra bavili smo se predstavama koje su govorile o proteklim ratovima i ono čega je možda od „veselja“ jedino bilo jeste crni humor; zovu ga još i „smijeh pod vješalima“, kojim se služe ljudi da od užasa ne bi poludjeli, jednako kao i umjetnici da bi pokazali ironiju i prezir prema činjenicama koje su nas u ratnim vremenima bile spremne progutati.

Prikazan je uvodni video s dijelovima šest predstava koje se bave ratom u Jugoslaviji i činjenicama oko njega; jedan dio, iz predstave „Hipermnezija“ u režiji sarajevske rediteljke Selme Spahić naročito je „smiješan“ jer pokazuje sluđene stanare jednog sarajevskog nebodera koje vojnik na graničnoj crti razvrstava po nacionalnosti i traži da potpišu da dobrovoljno napuštaju svoju imovinu... Kada se pogleda čitav video, mogu se, na primjer, vidjeti mladići koji glume same sebe („Generacija 91-95“, Montažstroj Zagreb, režija Borut Šeparović), koje su roditelji ili društvo svojim otrovnim ideologijama mržnje željeli gurnuti u rat, ili se pak može vidjeti kosovsko društvo („Patriotic Hipermarket“, u produkciji Novog Sada, Prištine i Beograda) u kojem i Srbi i Albanci priznaju da su „govna i jedni i drugi“ i da je mnogo nesreće napravljeno zbog gluposti, pokvarenosti i primitivizma. Vidi se i dio iz predstave „Aleksandra Zec“ (režija Oliver Frljić) koja opisuje autentični događaj ubistva maloljetne Aleksandre Zec, njezinog oca i majke, kao i čitav talog krivnje i odgovornosti koji su opteretili savjest hrvatskog društva... Gledali smo i kazališni izvještaj preživjelih iz Srebrenice („Potočari Party“, režija Stevan Bodroža, produkcija kazalište „Nestroyhof“ Beč) kao i smrt „Izbrisanih“ u Sloveniji... Zapravo, čitav taj pozorišni putopis, scenu po scenu, djelovao je mračno nestvarno, kao ružan san, „zar je moguće?“, kao da se to nije

dogodilo nama, i pretvorio se u jedan iscereni festival zaumnosti u kojima se ljudska bića tjeraju u položaj u kojem nikada ne bi željela biti, a neki drugi ljudi čine stvari za koje bi se još trenutak prije zakleli da ih nikada neće učiniti. Mislim da smo te nedjelje ujutro bili svjesni, osim neposredne ljudske odgovornosti, i spiralnog djelovanja zla i njegovih metafizičkih razmjera.

Panelisti su bili redatelji Dino Mustafić, Andrej Nosov i Stevan Bodroža, glumci Alban Ukaj i Maja Izetbegović, direktor Bosanskog narodnog pozorišta u Zenici Hazim Begagić i dramaturg Almir Bašović; naravno svi oni govorili su o iskustvima u pravljenju spomenutih i sličnih predstava, o tegobnim doživljajima rata i o činjenicama smrti i razaranja, ali nekako se u zraku osjećalo da je najvažnije to što su prisutni, što svjedoče pred žrtvama i ljudima zaogrnutim bolom i lošim sjećanjima. Na taj se način tog prijepodneva iskristalizirala i svijest o dignitetu i hrabrosti jedne generacije umjetnika koja je stvorena u patnjama i frustracijama raspada jedne lijepe zemlje i u krvi i jaucima poginulih i raseljenih. Bilo je generacija u posljednjih 25 godina koje nisu reagirale ili su bljuvale šovinističke ideologije i huškale na rat; sedmoro panelista nisu govorili iz pozicije bilo kakve ideologije, nego s jednostavnim ljudskim nervom pružene ruke, utjehe i razumijevanja. Pri tome bilo je ljudi u dvorani i za stolom koji su u ratovima bili „na suprotnim stranama“: od početka je bilo jasno da neće biti lako ni jednima ni drugima, ali „poštenje suočavanja“ i ovdje se pokazalo ljekovitim – ratovi devedesetih jednim su dijelom posljedica ranijih nesuočavanja i uporne plemenske šutnje svih pravednika na ovim prostorima koji su, svatko sa svojim ponosom i svojom istinom, odlazili u grob.

Za moje lično iskustvo, susret te nedjelje prije podne posjedovao je i mogućnost ljudskog oprosta. Želim duboko vjerovati da se on u nekim srcima i dogodio.

Lazar Stojanović[86]: Činjenica u različitim kontekstima menja vrednost i predznak

Kad govorimo o činjenicama, najčešće podrazumevamo dva dominantna značenja. Jedno su podaci koje utvrđuju sudovi. Kad sud pravosnažno utvrdi nešto, ma šta mi o tome mislili, kad sud odluči da vi imate treće oko, ili da ste uzleteli u nebo i spustili se posle nekoliko dana, to postaje činjenica bez obzira što nije ni u čijem iskustvu. Jer je sud tako rešio. Doduše, to se češće događalo u srednjem veku nego u ovom našem, ali se događa i danas. Drugo značenje koje se pridaje reči *činjenica* jeste konsenzus koji postoji među relativno razumnim svetom. Recimo, zemlja se okreće oko sunca i ima jedan satelit. Pošto se oko toga slažu svi ljudi, dakle ne i svi zečevi, ne i svi majmuni, ne i svi ludaci, ne i svi pripadnici raznih sekti koji bi to osporavali, nego zajednica razumnih ljudi – to tretiramo kao činjenicu. O činjenicama se ne raspravlja, njih smatramo utvrđenim. Smatramo utvrđenim da se oko zemlje vrti jedan satelit i nećemo se oko toga svađati. A šta biva s tim na filmu? Šta god se u nekom filmu pomene, neki događaj, neka ličnost, nečija ispovest ili neka činjenica koju je utvrdio sud ili neka iskustvena činjenica, ona se nikada ne pojavljuje van konteksta. Ako je stavite u različite kontekste, ona menja i vrednost i predznak, a ponekad se i opaža na sasvim drugi način; prema tome nije više ista ta činjenica.

86 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

Zbog toga što nismo obavezni prema filmu kao prema umetnosti, to je naša povlastica, i pošto se filmovi uveliko, u devet od deset slučajeva, bave predočavanjem nekakvih činjenica koje su utvrđene na drugi način, mi onda i ne vezujemo obavezno filmove za neke autore, za neke umetnike ili za neku posebnu profesiju, tako da najveći broj filmova koje prikazuje televizija rade zapravo novinari, a ne filmski autori. Zbog toga je i vrlo teško utvrditi koliko mi filmova koji se bave činjenicama o ratu uopšte na ovom prostoru imamo. Ako smatramo da u to spadaju sve televizijske reportaže koje nam nešto govore o sukobima koji su se događali na teritoriji bivše Jugoslavije u 90-im godinama prošlog i početkom ovog veka, onda ih ima nekoliko hiljada. Ako smatramo da su samo filmovi koji su autorizovani, koji imaju producenta, reditelja, špicu, nekoga ko je to znalački snimio, nekog ko je to posle ozbiljno montirao i slično, onda imamo samo nekoliko desetina takvih filmova. S druge strane, filmovi su kao ljudi. Pojavljuju se u svim oblicima, u svim veličinama i na neočekivane načine. Imamo i igrane i dokumentarne filmove i filmove koji su napravljeni za neku konkretnu priliku ili upotrebu, serijale i uopšte razne forme koje nisu ograničene, a mogu da se pojavljuju i neke druge forme, i neke od njih idu na platno, neke idu na televiziju, dakle oni su kakvi hoćete, ali ono što je tu bitno jeste to da se svi oni na neki način ratom bave i da na neki način pokušavaju nešto da vam kažu. Ako, dakle, nisu ograničeni formom i ako to nije problem sadržaja koji predočavaju, mislim da je korisnije, a nadam se da ćete vi osporavati ovu moju tezu, da je korisnije posmatrati film kao deo borbe za prostor u medijima i kao jednu vrstu angažmana koji se protivi suprotnom angažmanu, nego kao sredstvo i postupak dolaženja do nečega što bismo zvali istinom. Ne bih hteo da isključim tu opciju, ali se ona javlja vrlo retko, a kad se javi onda je to veoma vredno, upotreba filma kao istraživačkog instrumenta, i to su neki od najboljih dokumentarnih filmova koje znam i pamtim, gde upotrebljavate kameru da biste prodrli u situaciju neke ličnosti ili neke grupe ljudi, ili u neku pojavu, i gde tek nakon toga pokušavate da tu temu artikulišete u neku celinu koja ima smisla. Dakle, osim što je način predočavanja, film je još i alat. Filmovi kojima ćemo se danas baviti ispituju kako rat menja živote svih ljudi, onih na koje obično ne mislimo. Jer, na ovom skupu dominira tema, i to s pravom, jer je ta tema najdramatičnija, tema žrtava, ljudi koji su izgubili živote ili su njihovi životi oštećeni time što je neko izvršio nekakav zločin nad njima. Međutim, mi zbog toga ponekad ne vidimo da rat menja živote svih nas. I onih koji su agresori i onih koji su žrtve, i onih koji su samo posmatrači ili novinari, ili su na neki način tu profesionalno uključeni, često na nepredviđene načine. Dakle, svi filmovi koje ćemo danas videti tiču se tog problema – kako rat menja živote ljudi. Prvi među njima jeste film poznatog reditelja sa Kosova, Ise Qosje. Film se zove „Tri prozora i jedno vešanje“. Govori o ženi koju su silovali pripadnici paravojske iz Srbije. U ovom filmu ona od žrtve postaje krivac, jer objavljivanje njenog stradanja ugrožava norme i predrasude čitave zajednice.

Pre nego što dam reč Vesni Kesić, hteo sam samo da vam skrenem pažnju, u duhu onoga što smo govorili na početku, kako je ključna scena ovoga filma napravljena praktično gotovo bez slike. Likovi govore u mraku. Qosja je mogao to da napravi kako god je želeo. Mogao je, kao u nekoj emisiji za History Channel, da napravi rekonstrukciju tog događaja. Mogao je sa svojim glumcima da napravi da oni govore pod punim svetlom, tako da vi tu dramu pratite na njihovim licima. Međutim nije. On je dopustio najvećem umetniku posle gospoda boga, a to ste vi sami,

da slobodno zamisli kako bi taj prizor mogao da izgleda, dajući vam tu činjenicu svedeno, u gotovo potpuno osušenom vidu. To je vrlo dosetljiv i uspešan rediteljski postupak.

Pogledaćemo i insert iz filma o zaštićenim svedocima, bez kojih do činjenica u mnogim slučajevima nikada ne bismo ni došli, jer ako je žrtva izgubila život, nema je više, jedini ko o tome može da govori jeste svedok toga zločina, a da bi govorio morate ga zaštititi. Oni izazivaju ogromne kontroverze deleći čitavu javnost na one koji ih smatraju izdajnicima i one koji ih smatraju herojima, a retko kada se pitamo o njima samima. Njima se život promeni iz temelja, često i tako da moraju da promene identitet, da postanu neki drugi ljudi, da se rode na nekoj drugoj planeti. Da nastave svoj život u nekoj dalekoj zemlji, kao neko ko više nema ništa sa prostorom sa kojeg je otišao.

Svi koji prate domaći film znaju Pjera Žalicu kao autora proslavljene serije kratkih filmova „SAGA“, napravljenih u Sarajevu tokom opsade. To nisu samo svedočanstva, nego su sjajni mali umetnički filmovi koji su isečci iz života tadašnjeg Sarajeva, za koje je bilo potrebno mnogo hladnokrvne opservacije, mnogo temeljne analize, mnogo mašte i mnogo spontanosti – u okolnostima rata. Večeras nam je gospodin Žalica doneo inserte iz svog filma „Djeca kao sva druga“ prema kojem, mislim, niko ne može ostati ravnodušan, jer je reč o žrtvama koje su apsolutno nedužne, koje su po definiciji nedužne.

Vesna Kesić[87]: Na žene žrtve gleda se kao na krivce vlastite sudbine

Upravo odgledani fragment filma „Tri prozora i jedno vješanje“, Ise Qosja obavezuje me da nešto kažem o njemu. Redatelj, nažalost, nije prisutan, a ja sam se od početka rata u Hrvatskoj, ranih 90-ih, bavila ženama žrtvama rata, izbjeglicama iz Hrvatske i BiH, među kojima je bilo i silovanih žena. Mi, aktivistice Centra za žene žrtve rata, namjerno nismo govorile o silovanim ženama, već o svim ženama žrtvama rata, a silovanje nije jedini oblik. Zanimala nas je ženina osobna tragedija, njen osobni doživljaj i njena osobna dobrobit, ono što se u feminizmu zove – stvoriti mogućnost da žene ponovo ovladaju vlastitim životom nakon izbjegličke traume. Krenule smo od pretpostavke da su žene i djeca najveće žrtve rata, ali ne zato što bi samo one bile maltretirane, terorizirane, pa čak ni silovane, nego zato što žene ne sudjeluju u političkim odlukama koje dovode do ratova, niti u vojnim operacijama i u počinjenju ratnih zločina. U svakom slučaju, u ogromno manjoj proporciji od muškaraca. To znači da su one, kao i djeca, na neki način, nevinije žrtve rata od muškog roda koji dominantno donosi političke i vojne odluke i vodi ratnu politiku. Mi smo radili i sa dosta žena koje jesu proživjele silovanje, neke i sekundarnu traumu prijezira i stigme okoline i, tu bih željela korigirati Lazarovu terminologiju, one u takvim situacijama nisu „krivci“ nego su po drugi puta žrtve patrijarhalnih politika i odnosa moći. Najprije je žrtva tog najgoreg mogućeg napada na vlastito tijelo i integritet – mislim da je svakoj ženi prepoznatljiv strah od tog užasa, da ga nosi negdje u svom genetskom kodu, osjeća ga instinktivno čak i ako nikad nije doživjela takvu situaciju. Pogotovo kada je riječ o ratnim, kolektivnim, masovnim silovanjima. Kako će to preživjeti, kako će osobno proraditi i kako će to iskustvo intregrirati u

87 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

svoj život i vlastitu osobnost, ovisi od niza faktora. Međutim, ono što se ženama poslije toga događa u nekim kulturama, da ih njihove patrijarhalne, konzeravativne sredine, pa čak i obitelji, gledaju kao krivca vlastite sudbine, to je ta tzv. druga viktimizacija. Mi smo naišle na nekoliko takvih priča, međutim, moram reći da to nije bio dominantan način na koji su žene prihvatane u svojoj sredini. Sretale smo i žene koje su rekle: „Moj stari je rekao, pa naravno da ti nisi kriva, i djeca su mi davala podršku, mi smo super to prevladali, niko me nije u mojoj sredini okrivljavao". Proglašavanje žene krivom za vlastitu tragediju, nastavak je patrijarhalnog nasilja nad ženom i moramo se sjetiti da nije prošlo ni pedesetak godina kako se to događalo i ženama silovanim u tzv. mirnodopskim uvjetima. Šta se poslije s tom ženom događa, kako će proraditi traumu i oporaviti se, to jako puno ovisi o njenoj vlastitoj unutarnjoj snazi i o tome kako je prihvaćena u svojoj neposrednoj sredini. No, ono što bih još željela reći i što, možda, neće zazvučati najbolje u ovoj sredini koja nastoji težište problema pravednosti okrenuti prema žrtvama, jeste da žene s tom sudbinom i iskustvom mogu biti viktimizirane, iskorištene, izmanipulirane na još jednoj razini. Mogu biti instrumentalizirane za ciljeve nacionalističkih vladajućih politika, ali i u svrhu bjelosvjetskog antiratnog senzacionalizma. Nismo povezivali žrtve seksualnih zločina s medijima, jer je to užasno opasno, to nam je odmah bilo jasno. Evropski i američki mediji, u najboljoj namjeri, širili su stereotipe da smo mi regija u kojoj vlada tvrdi patrijarhalni model, onakav kakav je poznat na Bliskom istoku, gdje je možda sredina još patrijarhalnija, gdje se događaju „honor killings". Ženu ubijaju, nema tu rasprave. Ona je silovana, ona je kriva. Bila kriva, ne bila, to se događa do danas. Mislim da je važno ženama ostaviti pravo da traumu liječe, prežive, integriraju kako god one smatraju najbolje za sebe. U filmu čiji smo isječak pogledali, imamo tu dvostruku viktimizaciju; na kraju se čini potpuno nemogućim da ta žena ikada više izađe iz te traume, jer umjesto da dobije podršku, nameće joj se patrijarhalna krivnja.

Ali mi smo i u Hrvatskoj i u Bosni imali situacije gdje su te žene iskorištavale Tuđmanova ili neka druga propagandna mašinerija. Govorilo se o izmišljenim velikim brojevima, lansirane su priče koje su stavljene u funkciju nacionalističkih propagandi, poput: samo su „oni" zločinci, njima je to u genima, oni su silovatelji, mi smo žrtve. I onda nisu više žrtve samo žene koje su stvarno doživjele ratno seksualno nasilje. Nacionalističkoj politici bilo je važno da izjednači metaforički ženu i naciju, da to nije više silovana Hrvatica ili silovana Muslimanka ili Bošnjakinja, nego je to silovana Bosna ili silovana Hrvatska. Nama je bilo izrazito važno pokazati da su žene žrtve i kao demografska grupa po spolu i rodu, ali i kao pojedinke kojima je potrebna pomoć i koje imaju pravo na pomoć svake vrste, uključujući reparacije.

Ivana Lalić[88]: Zaštićeni svedoci razočarani su institucijama sistema

Ja se nadam da će činjenice koje su iznete u filmu „Svedoci" barem malo otkloniti ravnodušnost koja u Srbiji vlada u odnosu na albanske žrtve. Motiv kolege Miloša Teodorovića, koji je koautor ovog filma, i moj lični bio je, zapravo, taj što u Srbiji nema političke volje da se zločini rasvetle, da

88 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

se o njima javno i dovoljno govori i da se građani suoče sa njima. Naravno, isto tako se nadamo da će i kolege Albanci na Kosovu da se bave srpskim žrtvama i zločinima počinjenim nad Srbima i nad ostalim nealbancima. Sad, kakav je tretman albanskih žrtava u Srbiji, može se posmatrati i kroz tretman samih vesti. Kada se, na primer, iskopava grobnica u Raškoj, pa se ta tela prenose nazad na Kosovo, takva jedna vest, po pravilu, na svim televizijama u dnevnicima objavi se u dvadesetom minutu. I kada se posmatraju žrtve sa celokupnog prostora bivše Jugoslavije, nekako se stiče utisak da su albanske žrtve na samom dnu te lestvice. Takav je odnos medija prema njima, takav je odnos većine građana, ali takav je odnos, nažalost, i političkih elita u Srbiji prema njima. A kako u Srbiji prolaze oni koji otvoreno govore o tome šta se događalo na Kosovu, vidi se i na osnovu ispovesti zaštićenih svedoka o kojima mi govorimo u ovom dokumentarnom filmu. Naime, pored potresnih opisa tih zločina nad albanskim civilima, ovi svedoci opisuju i, rekla bih, jedan pakleni period osude kroz koji su sami prošli nakon što su izneli te činjenice pred Tužilaštvom za ratne zločine Srbije. Oni su naišli na osudu svojih kolega, bivših saboraca, užeg okruženja, uopšte od strane sredine u kojoj žive. Posebno govore o problemima koje su imali, paradoksalno zvuči, ali tako je, sa policijom koja je trebalo da ih čuva. To je Jedinica za zaštitu svedoka, koja je formirana upravo zbog toga da bi se starala o bezbednosti zaštićenih svedoka. Međutim, pojedini policajci te jedinice bili su pripadnici „Crvenih beretki“ i, ne samo da nisu pokazivali nikakvu solidarnost sa ovim ljudima koji svedoče o zločinima, nego su ih, naprotiv, psihički maltretirali, direktno zastrašivali i odvraćali od svedočenja. Zbog toga su neki svedoci samoinicijativno napustili program zaštite i radije nastavljali da žive u tim svojim sredinama bukvalno kao pokretne mete. Svi do jednog, ovi svedoci u filmu svedoče o tome koliko su razočarani zapravo institucijama sistema. Oni su naišli na osudu i nerazumevanje. Konkretno u slučaju ovih policajaca, koji su bili pripadnici 37. odreda Posebnih jedinica policije, dogodilo se čak i to da su smogli hrabrosti da svedoče protiv svog glavnokomandujućeg Radoslava Mitrovića, koji je bio optužen za jedan težak zločin, kada je u Suvoj Reci ubijeno 48 članova porodice Berisha. Međutim, taj čovek je oslobođen, a osuđeni su samo neki nižerangirani policajci. Takođe, svi policajci koje su svedoci označili kao direktne izvršioce, pušteni su nakon kraćeg pritvora, i sada ti svedoci, za koje je njihova okolina vrlo brzo saznala da su svedočili, žive zajedno sa ljudima protiv kojih su svedočili. I možete misliti kako sada izgleda njihov život. Oni su iz Leskovca, Vlasotinca, gde su bukvalno na svakom koraku prokaženi kao srpski izdajnici. Na kraju ovog inserta videli ste i jednog bivšeg pripadnika vojne jedinice zvane „Šakali“. To je bila formacija koja je počinila teške zločine u selu Ćuška i okolnim selima na Kosovu. On se šeta po jednom zgarištu, tu nam je dao i intervju, a to zgarište gde smo mi njega snimali zapravo je njegov splav-kućica na Adi Ciganliji koja je spaljena od strane nepoznatih počinilaca noć uoči izricanja presude „Šakalima“ protiv kojih je on svedočio. Pošto su donete prvostepene presude, ti „Šakali“ su slobodno išetali iz zgrade suda, i oni se sad šetaju po ulicama Beogada i Srbije sve do okončanja postupka. Lazar je ovaj segment filma naslovio kao „katarza zaštićenog svedoka“. Zaštićeni svedoci su insajderi, pripadnici policijskih i paramilitarnih formacija, prisutni kada se zločin dogodio, očevici zločina, ali nisu direktni počinioci. Tako da oni nikada nisu ni bili optuženi za ratni zločin i time što su odlučili da svedoče nikakve benificije od strane države nisu

dobili. Ti ljudi su izložili sebe javnosti, javno progovorili, i mnogo rizikovali. Rizikovali su svoje živote, rizikovali su živote svojih porodica. Ali isto tako, time što su rekli istinu, samo su pomogli sebi samima. Jer ukoliko je to uopšte moguće, oni ipak sada žive u miru. I ako išta može da ih oslobodi tih užasa kojima su prisustvovali a čiji su deo, samim tim, nepobitno i bili, to je onda istina o kojoj su progovorili. I mislim da su i oni toga svesni.

Pjer Žalica[89]: Žrtve su heroji rata

Prema naučnim istraživanjima, nema djeteta u Bosni i Hercegovini koje nema psihotraumatske posljedice od života u ratu. To nije nevažna informacija. Mi smo, kao grupa, cijeli rat snimali filmove. Nastavili smo i pojedinačno poslije rata. Dok je rat trajao, nekako je to bilo logično i osjećali smo se i privilegovano što nam je dopušteno da to radimo, jer je većina drugih ljudi imala mnogo teže zadatke, naročito muškarci. Verovali smo da radimo važnu stvar i da smo u nekoj plemenitoj misiji koja je također borba za nešto dobro. Ovdje je nekoliko puta ponovljeno da mi to radimo zato da se ne bi ponovilo. Ja tada nisam bio svjestan toga, moram priznat da ni poslije nisam bio svjestan toga. Nikad nisam imao predumišljaj da radim, da se bavim nekim teškim pričama, temama zbog toga da se one ne bi ponovile. Nadam se i strasno vjerujem da je to tako i da postoji mogućnost da se ne ponovi. Ne možemo biti proroci i onako garantovati, mislim prije ćemo bit pesimistični nego optimistični, međutim, to nije razlog da se ne trudimo; bar ja se naprosto trudim da razlikujem dobro od lošeg i da to neprestano ponavljam, ovo je dobro, a ovo je loše, i mislim da ima smisla raditi te stvari, govoriti priče o ratovima ili priče koje nisu vezane za rat, ali se bave nekim temeljnim principima. Ja sam ovdje snimao film o djeci koja su prošla kroz tešku traumu života u opkoljenom gradu, a nastojala su da žive život kao što žive sva druga djeca. Time nisam rekao da u drugim gradovima djeca nisu imala ta iskustva. Dakle, ja kad snimim film o nekoj konkretnoj djeci, koja su zlostavljana ili imala težak život u Sarajevu, ne kažem da njih nije bilo na Kosovu, da njih nije bilo u Ruandi, da njih nije bilo. Ja naprosto govorim da je neprihvatljivo, grozno da se takve stvari događaju i da, naravno, ne bi trebalo da se događaju, što je naša zajednička odgovornost. Da li ćemo uspjeti, ne znam. Ova djevojčica u filmu, koja nema nogu, ona je sad žena, mlada, vrlo uspješna. Neki reditelj iz Kolumbije vidio je ovaj film i želio je da radi neku vrstu igranog dokumentarnog filma o tome šta je s tom djecom danas. U mom filmu, njih je troje, četvoro. Ova djevojka koja nema nogu nije željela da učestvuje u tom njegovom projektu. Rekla je: „Meni se dogodila grozna stvar, ali ja ne pristajem na to da sam žrtva. Ja neću da živim kao žrtva i ne želim da se vraćam na to“. Ona je odabrala način kako da izliječi svoju traumu. Ja to strašno cijenim i ne mogu porediti svoje iskustvo i posljedice koje sam lično imao u ratu sa mnogima od vas ovdje u dvorani, ali na neki način sam prošao kroz teške stvari i mogao bih reći da sam žrtva. Ne pristajem na to, prije svega zato što ja kao čovjek smatram da su žrtve rata, u stvari, heroji rata. Imali smo jednu inicijativu koja je zaboravljena za pola sata, a to je da se sve silovane žene u ratovima na Balkanu proglase herojima rata.

89 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

Nisu me ozbiljno ni saslušali. I taj aspekt s kojeg ja posmatram žrtve rata kao heroje, mislim da mnogi, misleći ili ne misleći isto – osjećaju. Ja mislim da je to nama kao filmadžijama veliki plus, jer su nama kao pripovjedačima potrebni heroji. Nama su potrebni junaci za naše filmove, za naše priče, bilo kojom narativnom vrstom se bavili. Nerijetko su takvi heroji, te žrtve, naši junaci i mislim da je to ogromna odgovornost. Alban je vrlo lijepo završio prošlu sesiju riječima da iako možda nemamo rješenja da pogledamo jedni druge, ali imamo jedan zajednički imenitelj – što smo prošli kroz grozno iskustvo iz kojeg niko ne izlazi neoštećen, bez obzira na to gdje se zatekao. Jer rijetko ko je od nas birao na kojem će se mjestu i na kojoj poziciji naći, pa čak i oni koji pokreću ratove. Da pomenem jedan događaj koji je obilježio protekle dane. Povratak u Beograd, iz Haga, jednog mog bivšeg sugrađanina, onako je vrlo snažno odjeknuo, u regionu i šire. Bilo bi jako dobro kad bi i mi našli način da razbijemo ove zidove i da se sve ovo fantastično što je pokrenuto na ovom mjestu, što jače čuje i na našim ulicama. Ja nemam rješenje za to, međutim, spreman sam da, na bilo koji način, učestvujem u pokušajima da se to desi.

III GLASOVI ŽRTAVA

†Mirko Kovačić[90]: Dijalog u logoru

Ja sam iz Vukovara. Bio sam u logoru u Stajićevu u Srbiji. Ja sam matematičar, strojar i konstruktor. Objasniću vam šta je dijalog u jednome logoru. Iz podruma sam doveden u logor. Bio sam starac od 61 godine. Sa sinom sam doveden u Stajićevo. Drugi dan je s nama bio i jedan podvornik koji je umirao od šećerne bolesti, inače je bio podvornik kod moje supruge u Službi društvenog knjigovodstva, stariji znaju šta je SDK. Ja sam rekao komandantu Miroslavu Živanoviću, bez pardona: „Ovaj čovek umire, to je taj i taj, i tako dalje, šta da radimo?“ A on reče: „Znate šta, njemu je potreban neki lijek, on dobija svaki dan to, potrebna mu je masaža radi protoka krvi. Ko će to da radi?“ Rekoh: „Moj sin, on je profesor fizičkog odgoja, a ja ću paziti na njega“. Bila je jedna mala prostorija u tom Stajićevu gde su se telile krave, i tu smo bili smešteni nas pet staraca. Nije bilo vode pet dana u logoru, pa je moj sin dobio stražu i išao je dva kilometra preko njive, negde na neki bunar, tako da su ti bolesnici dobili i vodu. Prilikom posete delegacije Međunarodnog Crvenog križa došla je izvesna gospođa Meri, sa dve prevoditeljice engleskog jezika. Ja znam talijanski, njemački i češki. Ona je bila Talijanka, i ja njoj pojasnim šta je ovdje, šta se čini, šta se radi. Kad je ona otišla, dolazi sada Živanović i počinje dijalog. „Šta ste vi njoj rekli?“ Rekoh: „Rekao sam da se ovaj gospodin razbolio, da ste vi priskočili u pomoć tako i tako, hvala vam“. Drugi put dođe i pita: „Kako su bolesnici?“ On je bio dežurni i dolazio je u logor do tri, četiri sata posle podne, a noću su razbojnici drugi, pripadnici raznih partija ondašnjih tamo, pravili nered, mučili ljude, tukli i tako dalje, a on to nije čuo. Ja sam i to njemu rekao nakon par dana. „Pa šta da radim?“ On meni kaže: „Gospodine Kovačiću, pazite“. „Druže pukovniče“, ja njemu rekoh. Kaže ovako: „Znate šta,

90 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH. Mirko Kovačić, bivši zatvorenik logora Stajićevo u Srbiji.

gospodine Kovačiću, ja nisam išao u Akademiju da učim i da budem komandant logora, ja sam vojnik". I smestio je ove naše bolesnike u drugom dijelu logora, tako da je spasio te bolesnike. Njih je bilo pet-šest. I sad na kraju, naređenjem gospođe Meri nas 24 trebali smo biti pušteni iz logora - 24 nas je bilo starijih od 61 godinu. Po međunarodnim zakonima nismo bili vojnici, bili smo civili, i 28 je bilo maloljetnika. Nakon deset dana od prve posete ponovo je došla gospođa Meri. Ujutro u 6.00 sati, postrojimo se, ja sam bio na redu da počnem da prevam himnu. Toga dana moj sin je imao rođendan. On zna engleski. I gospođa Meri s njim razgovara. Darko me prati, mi smo u stroju starci, i ona njega poljubi. Đođe kod mene gospodin Živanović, pukovnik, gospodin: „Šta radi Darko?" Pošto je do sada pazio na starce, ja kažem: „Pukovniče, on ima danas rođendan." On je uzeo memorandum Međunardonog križa, gde su bila otkucana imena oslobođenih zarobljenika, i dopiše olovkom Darko Kovačić. I tako sam ja izašao sa sinom van. I da završim – šta je dijalog? I sada sam već treći put pozivan na Županijski sud u Osijeku. Neko je od rukovodilaca logoraša optužio Živanovića kao glavnog mučitelja, kao glavnog ne znam ovo i ono. Ja sam uporno ponovio ovo što sam vama rekao, i stojim iza Živanovića kao jednoga korektnoga, istinskoga, pravoga vojnika, a nikakvoga mučitelja. Evo, to se postiže dijalogom.

Zoran Kosić[91]: Veterani razgovaraju o pomirenju

Vidite, ovako, ovo nešto što je malopre ispričao gospodin iz Vukovara, to je prava ljudskost. Znači, nije radi mode i hira optužio čoveka koji je stvarno bio čovek. Nije pogrešio što ga je zvao *drug pukovnik*, jer su tek u feburaru 1992. godine svi postali gospoda. Mi veterani ovde, koji se okupljamo iz svih krajeva, već naveliko razgovaramo da mi napravimo jedan gest koji će se zvati: „Mi se pomirili, a vi?"

Mirjana Učakar[92]: „Izbrisani" imaju poteškoće u ostvarivanju prava na odštetu

Ja vas pozdravljam, dolazim iz Slovenije. Nemam u stvari pitanja, nego bih navela neke činjenice. Rat je stvarno počeo u Sloveniji. Mi u Sloveniji imamo na stotine ratnih veterana, heroja. Kod nas se ne govori ništa o tome da su ubijani mladi vojnici stari 19 i 20 godina. Kod nas ima samo heroja koji su pobjedili u desetodnevnom ratu. To je jedna stvar. Druga stvar je to da imamo predsjednika koji ne mari za probleme, kao što su problemi izbrisanih. U tri godine, koliko traje njegov mandat, on nije nijednom riječju spomenuo izbrisane, nas ima 25.000. Od tog broja, mnogi ljudi žive u drugim republikama, u drugim državama. Za nas izbrisane donet je zakon koji nam daje tri godine za regulisanje statusa slovenskog državljanstva. Mnogi nisu uspjeli dobiti status. Nikako neće da to ograničenje produže. Mi smo zaista pobjedili na Sudu za ljudska prava u Strazburu, ali mi nismo nikakvi pobjednici. Mi imamo poteškoće da ostvarimo pravo na odštetu, prave nam probleme obični birokrati, političari neće da čuju za nas. Naša država je država koja ne mari za ljudska prava. Ljudska prava da, ali samo za političare i za manjinu. Kod nas je stvarno teško, teško govoriti o

91 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH, Zoran Kosić, Udruženje boraca ratova 90-ih, Kikinda, Srbija

92 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Mirjana Učakar, Inicijativa izbrisanih, Slovenija

nekoj pravdi. Dešava se da mi izbrisani na slovenskim sudovima nikako ne postižemo pravdu. Naš Ustavni sud je ubij bože... Kod nas se ne mari za ono što Evropa kaže, mi ne marimo ni za šta.

Dragan Pjevač[93]: Oslobađajuće haške presude vratile su proces suočavanja s prošlošću na početak

Ja sam izbeglica iz Hrvatske. Živim u Srbiji. Moja majka je ubijena 1993. godine, u Medačkom džepu, u Hrvatskoj. Inače sam predsednik Koordinacije srpskih udruženja porodica nestalih. Ali sam ovdje kao član Koalicije za REKOM.

Sve države govore samo o svojim žrtvama. I to se nije promenilo. Većina udruženja porodica žrtava organizirana su kroz države, sufinancirana od strane države. I u tom pogledu, porodice žrtava, sljedom toga, pričaju samo o svojoj žrtvi.

I mi ovdje moramo konstatovati da su poslednje oslobađajuće haške presude vratile proces suočavanja s prošlošću na početak, a možda još i dalje. Ja pogotovo tu imam u vidu Srbiju i Hrvatsku.

U tom delu je proces suočavanja s prošlošću stao. Ilustrujem tim što je, primera radi, ministar odbrane Hrvatske, Ante Kotromanović, u prvom komentaru nakon presude hrvatskim generalima rekao: „Sad smo čisti kao suza“.

A što se tiče žrtava i nas samih, ima udruženja koja su predstavnici žrtava, ali na neki način i oni koji ih predstavljaju ne mogu pomoći nikome, nego moram reći – da ne budem grub, da ne budem pogrešno shvaćen – njima treba pomoći. Jer nama žrtvama doista treba jedna pomoć nakon trauma koje smo preživeli. Ja ću vam dati nekolika primjera, bez ikakve patetike, najiskrenije: za albanske žrtve zakopane u Batajnici, preko 800 ljudi, neko je kriv. Neko je te ljude dovozio kamionima kao drva. Ja osjećam te ljude kao svoje roditelje i kao svoju braću. Ja ne vidim razlike između moje žrtve i žrtava tih ljudi; isto tako za Srbe koji su odvođeni sa Kosova – to su isto moji roditelji i moja braća. Imao sam prilike da prije 10 dana posjetim Memorijalni centar u Srebrenici koji je napravila agencija SENSE, dobra reparacija žrtvama u Srebrenici, treba otići i videti. Ali je vrlo važno da odu videti, pre svega, pod jedan, oni kojima je to pet kilometara daleko, to su Srbi iz Bratunca. Ja sam imao prilike da razgovaram malo, došao sam dan ranije u Bratunac pa sam razgovarao sa momkom koji ima 20 godina, Srbinom, i pitam ga šta on zna o tome. On zna da tu u Srebrenici nije bilo više od 2.000 žrtava, on zna da je pre toga u Kravicama bilo 107 srpskih žrtava za Božić, i tako dalje, i tako dalje. Pitao sam ga jesi li bio tamo. Odgovor je: „Nisam“. Mislim da u Srebrenicu treba otići i videti, i da stvarno treba sesti i saslušati šta se tu dešavalo, ali je činjenica da su ti „paketi“, kako su ih zvali, voženi na egzekuciju. I treba se s tim suočiti, ne vidim ja da je to nešto s čim se ne može suočiti. Isto tako za srpske žrtve u Sarajevu – ne vidim zašto se ne može suočiti. I sada da dodam, žrtve *Oluje*, srpske žrtve, žrtve na Ovčari... Ako je žena ubijena, to je bila moja majka. Ako je muškarac ubijen, to je bio moj brat. Ja ne vidim razlike,

93 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Dragan Pjevač, izbeglica iz Hrvatske, živi u Srbiji.

pogotovo iz pozicije žrtve, zašto bi to bio nekakav Hrvat ili, ne znam, Albanac ili Srbin. To su žrtve. Iste su. I to je pristup koji mislim da mi ovdje kroz REKOM prihvatamo i shvaćamo.

I ovdje je jedna žena jutros dobro rekla da je ona osjetila to pomirenje među nama.

Hrvatska je primljena u Evropsku uniju. Po evidenciji naših udruženja nestalih, postoji 238 poznatih grobnih mesta u kojima su sahranjeni Srbi, ali nema ekshumacija. Ozbiljno ulaziti u procese traženja nestalih... o nestalima pričati, a imati taj deo i ne rešiti najpre taj deo, pa hajdemo sada... Idemo svako poznato grobno mesto iskopati... Mi nismo u stanju nakon 20 godina da prisilimo države da naprave taj elementarni posao. U vezi sa ovim, čuo sam dva ozbiljna čoveka iz samog vrha vlasti koji su rekli da je to stvar trgovine. Kada sam to čuo, stvarno mi je puklo pred očima. Znači da je trebalo da se napravi neki ustupak u Srbiji da bi tamo u Hrvatskoj oni iskopali 50 ljudi koji su nestali u ratu. To je otprilike nešto s čim sam se ja suočio... Imam 58 godina i da sada neke stvari naučim... Da to tako valjda ide. A ne ide nekakvim ljudskim pristupom.

I da kažem sad najnovije. Prije 10 dana, moj je brat dobio opomenu od suda u Hrvatskoj da plati nekakvu taksu na 12.000 kuna. Ne zna čovek šta je. Prije 11 godina podneli smo tužbu za naknadu štete za duševne bolove zbog ubistva majke... Jedanaest godina je trajalo... Prvostepena presuda, doneta 2013. godine, bila je u našu korist. I moj brat je dobio prvostepenu presudu u njegovu korist i onda drugostepena presuda nije vratila postupak na prvostepeno suđenje, kao što je to uobičajeno, nego je preinačila prvostepenu presudu i odbila zahtev za naknadu štete i uručila mu 12.000 kuna takse za plaćanje. I svih nas šestero braće čeka ista stvar, preko 10.000 eura plaćanja takse. I onda je prva stvar koju je moj brat rekao: „Najprije mi zapališ kuću, što je istina u našem slučaju, pa mi masakriraš majku, pa mi sada uljuđena država Evropske unije ispostavlja račun preko 10.000 kuna za to“.

Eto, to je taj deo koji otprilike više-manje svi znamo. I ja znam da od ovog mog primjera ima i gorih. I svako od žrtava verovatno može pričati sličnu priču, a sigurno još i goru.

Bekim Gashi[94]: Ja sam najpovređeniji čovek na svetu

Dolazim sa Kosova, iz sela Trnje u opštini Suva Reka. U martu 1999. godine, ubijeni su mi majka Hyra i četiri sestre – Selvete, Luljeta, Blerta i Lumturije. Njihova tela su srpski vojnici odneli nakon ubistva, 24. marta 1999. godine. Moram vam reći da tragedija moje porodice nije time okončana; srpska vojska i policija ih je ubila i masakrirala, a zatim su nestala bez traga i 23 člana moje šire porodice.

Ne znam da li možete zamisliti moje duševno stanje, ali verujem, ako jednu sekundu uđete u moju kožu, doživećete duševno stanje najpovređenijeg čoveka na svetu, ili ćete doživeti sam pakao.

Pitam na osnovu kojeg prava čovek sme da povredi čoveka?

94 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Bekim Gashi, iz sela Trnje, opština Suva Reka, Kosovo.

Ja verujem da civilizovani svet ne treba da ostane ravnodušan prema takvim zbivanjima koja ostavljaju teške posledice na ljudsko biće. Mi smo svedoci toga da međunarodno pravo nije dovoljno dotaklo ratne zločine.

Priznavanje ljudskog dostojanstva, jednakih i neotuđivih prava svih pripadnika ljudskog roda stub je slobode, pravde i mira na svetu. A nepoštovanje i omalovažavanje ljudskih prava dovelo je do varvarskih dela koja vređaju savest čovečanstva. Ljubav prema stvaranju sveta u kojem će ljudi uživati slobodu izražavanja i vere i slobodu od straha i siromaštva jeste cilj i treba ga obznaniti kao najvišu želju svakog čoveka, svakog naroda, nacije ili države. Ljudska prava svakako treba štititi pravnim odredbama, kako čovek, pojedinac, grupa ili narod ne bi bili prinuđeni do krajnje mere da se okrenu ustanku protiv tiranije i pritiska. Uvek i posebno u trenutnim okolnostima jedne globalne političke dinamike, potrebno je da se podstakne razvoj društveno-političkih, prijateljskih odnosa između naroda. Saradnja između naroda jeste i treba da bude, ne samo opšti uzor nego i potreba, neophodnost, racionalnost i neotuđivost, preko koje dolazi do izražaja organizovanje boljeg života za sve nas, bez razlika, i preko tih faktičkih raspoloživih okolnosti jača se mir, stabilnost i ljubav među ljudima, narodima, nacijama i državama.

Na nama je veliki teret obrazovanja novih generacija da mir i ljubav među narodima nije kukavičluk, nego velike ljudske vrednosti i da se, kao takve, postižu kroz obostranu i dobronamernu komunikaciju, prvobitno između pojedinaca, a zatim između grupa i naroda.

A što se tiče Kosova, odnosno užasnog rata koji se tamo vodio protiv civilnog i nenaoružanog stanovništva, protiv običnih ljudi koji su bili odgovorni samo zbog toga što su Albanci i ništa više, to se ne može drugačije komentarisati nego kao zločin, genocid, masovno uništavanje jednog naroda od strane vojnih, policijskih i paravojnih snaga kontrolisanih od strane države i vlade Srbije.

U takvim okolnostima, kada je srpski narod sam doveo predsednika Miloševića na čelo Srbije, a on zasukao rukave i latio se Kosova svojom politikom uništavanja svega albanskog, preko kasapskih i varvarskih jedinica, zar srpskom narodu tog vremena nije barem moral zahtevao da kaže Miloševiću: „Stani, dosta više!“

Prema tome, juče, danas i sutra, da bi narod Kosova živeo u miru i dobrim susedskim odnosima sa srpskim narodom, od njega se očekuje:

Prvo, javno izvinjenje za zločine, teror i varvarstvo koje su izvršile institucije Srbije pod vođstvom Miloševića, tokom njegovog političkog despotizma na teritoriji bivše Jugoslavije; hitno ubrzanje aktivnosti REKOM-a da bi se pronašli, identifikovali, evidentirali i vratili posmrtni ostaci Hrvata, Bosanaca i Albanaca, ubijenih, a zatim i nestalih bez traga, u vremenskom periodu 1991–1999; bezrezervna podrška vlada zemalja bivše Jugoslavije, u pravcu ohrabrivanja, pomoći i jačanja aktivnosti REKOM-a; oslobađanje, bez razmišljanja, svih onih koji se zbog svojih političkih uverenja drže po zatvorima u Srbiji bez obzira ko su oni: Albanci, Hrvati, Bosanci ili Slovenci.

I najzad, potrebno je pokretanje obostrano iskrenih odnosa između dva naroda na diplomatskom, ekonomskom, društvenom i političkom planu u cilju stvaranja opšte sigurnosti i mira u regionu.

Nataša Kandić:

Žao mi je što Bekim nije pričao više o svojim osećanjima, o svojoj borbi da Tužilaštvo Srbije podigne optužnice za zločine prema njegovoj porodici i drugim porodicama u selu Trnje na Kosovu. Svi mi, duboko i iskreno, saosećamo sa njegovom ličnom i porodičnom tragedijom. Pozivam vam vas da pratimo koliko će to suđenje zadovoljiti pravdu i doneti Bekimu bar malo olakšanja. Posebno u vezi sa činjenicom da posmrtni ostaci Bekimove porodice i članova drugih porodica, ubijenih u Trnju, još uvek nisu pronađeni.

Molim vas, govorite o onome što osećate u odnosu na prošlost i podršku u životu koji je krenuo drugim tokom nego što ste planirali. Niko od vas ili nas ne može da zameni sudove, ali možemo da utičemo da sudovi ipak sude za zločine koji su počinjeni i da ne dozvolimo da se prošlost i ljudi kojih više nema zaborave.

Nada Bodiroga[95]: Cipela moje mame, jedini preživjeli svjedok

Dolazim iz Inđije u Srbiji. Inače sam član udruženja Suza, sa sedištem u Beogradu, koje okuplja porodice nestalih u Hrvatskoj. Moji roditelji su nestali u „Oluji" 1995. godine.

Dobro se sjećam, svaki dan sam tuda putovala u školu: Karlovac, Orlovac, Rečica, Skakavac, Sjeničak, Utinja, Utinja vrelo, Vojnić kolodvor, Slavsko polje, Vrginmost, pa sve tako do Siska... Moja majka Danica, a moj tata Teodor, zvali su ga Teša. Cijeli je radni vijek prodavao vozne karte u Orlovcu. Nema toga tko ga nije znao: vedar i duhovit, svi su ga voljeli. Oružje nije volio, Drugi svjetski rat proživio je u njemačkom zarobljeništvu.

Ni devedesetih ništa s vojskom nije imao: on i majka, domaćica, rat su preživljavali u neimaštini, od sitne poljoprivrede, jer penzija je u ratu prestala dolaziti, a drugih prihoda nisu imali. Ali bar nikome ništa nažao nisu učinili. Pa ipak, kada sam došla na svoje kućno zgarište, jedino što sam ispod jednog kamena našla bila je cipela moje mame, jedini preživjeli „svjedok" da su tu živjeli moji roditelji. Sve ostalo nestalo je u plamenu.

Kada je počeo rat, moji roditelji nastavili su živjeti u našoj kući, podnoseći neimaštinu. Posjećivala sam ih preko Bosne kad sam mogla i donosila im pomoć. Bojali su se, živjeli u strahu, ali uvijek sam ih tješila, govoreći im da se ne boje, jer ništa nisu krivi, pa ih nitko neće ni dirati. Posljednji put bila sam tri mjeseca prije pada Knina. Sjećam se njihovog straha, kao da su predosjećali. I tada sam ih uvjeravala da im nitko neće ništa. Toga jutra, kad sam na radiju čula da je pao Knin, isprva nisam ni shvatila što to znači. Veze su odmah prekinute, nisam više mogla zvati. Tek kad su počele stizati prve izbjegličke kolone, shvatila sam da se dogodilo nešto strašno.

Sačekivala sam autobuse, kolone da bih saznala... da li su moji roditelji krenuli, šta se desilo sa njima. Naišao je jedan autobus, i kad je vozač otvorio vrata, ja sam pitala – Ima li nekoga iz Slavskog Polja – nadajući se da ću nešto saznati o mojim roditeljima. Vozač je bukvalno meni

95 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Nada Bodiroga, ćerka Danice i Teodora, ubijenih tokom hrvatske vojno-policijske operacije „Oluja".

pružio dete u naručje koje je imalo možda četiri, pet godina i rekao: „Iz Slavskog Polja imamo ovo dete“. Dete se uhvatilo meni oko vrata, toliko me je steglo, sećam se samo reči „Teto, uzmi me ti. Ja nemam nikoga“. Pitao me je: „Je l’ imaš decu?“ I ja sam u tom momentu bila šokirana. On se nije odvajao od mene. Počeo je da plače. Noge su mi počele klecati. Naišao je policajac, hteo je da ga uzme od mene. Međutim, on se nije dao. Jedva ga je uspeo odvojiti od mene. Odneli su ga u Dom zdravlja. Ja sam kasnije, kad sam došla k sebi, išla da se interesujem za to dete, međutim, rekli su mi da on nije za kuću. Doživeo je takav stres da mu je potrebno bolničko lečenje. Kasnije sam se raspitivala za njega. Čula sam da je bio u domu. Na kraju ga je uzeo jedan grčki košarkaš koji ga je usvojio i dečko je završio školu. I kasnije smo bili u kontaktu. Vratio se u Hrvatsku.

Tih dana, dok sam sačekivala kolone, zvao me jedan susjed koji je živio u Italiji, i rekao mi da su roditelji dobro, i da će njegova sestra otići k njima, pa će mi javiti kako su i što da radim. Više se nije javio. Zvala me i supruga jednog mog rođaka iz Karlovca, i rekla mi otprilike isto što i taj susjed, obećavajući da će me još zvati. Ni ona više nikad nije zvala. Ipak, nadala sam se da su ih odveli nekamo, da su živi... Tragala sam dalje. Bilo mi je važno samo da su živi.

Godine su prošle. Noćima ne spavam. Sanjam ih: živi su, ovdje su, ondje su... Dvijetisuće dolazim na posao, uzimam novine. Veliki naslov: „General Stipetić previdio žrtve Oluje“, i u tekstu pasus, dobro ga se sjećam: „General Stipetić negira da su njegovi časni vojnici, kad su ušli u selo Slavsko polje, zatekli Teodora i Danicu Samardžiju na njihovom kućnom pragu, zapalili kuću i njih bacili u vatru“. Novine su mi ispale, oduzele mi se noge i ruke, završila sam na hitnoj pomoći, potom i u Urgentnom centru, gdje mi je posle mnogih ispitivanja utvrđena multipla skleroza.

Zašto sam je dobila, nikad nije tačno utvrđeno, ali lekari pretpostavljaju da je od tog stresa. Nikad ranije nisam bolovala. Mesec dana sam ležala u bolnici, ali nisam mogla na noge. Imala sam, srećom, dobru doktorku koja me hrabrila: „Samo volja! Ne predaj se! Moraš se boriti da staneš na noge!“. Poslušala sam je, stalno sam osećala poriv da moram prohodati, da neću u kolica, da se moram izboriti za istinu o roditeljima, a da to ne mogu ako ne hodam... I uspjela sam. Nekoliko sam se godina borila, ali sam se izborila – stala sam na svoje noge, i dalje tražim roditelje.

Od gospodina Ivana Grujića [predsednik Komisije Vlade Hrvatske za nestala lica] dobila sam poruku da su pronađeni fragmenti izgorelih kostiju, da su prebačeni na sudsku medicinu u Zagreb, gde će biti utvrđeno jesu li humanog ili životinjskog porekla, te da ću o svemu biti obaveštena. Ivan Grujić je kazao kako postoji i devet „nepodobnih“ slučajeva. Strašno me pogodila ta reč – „nepodobnih“. Javila sam se i rekla: „Gospodine Grujiću, nemojte mi samo reći da su posmrtni ostaci mojih roditelja u tih devet nepodobnih“. „Nažalost, gospođo Bodiroga, moram vam reći da jesu. Fragmenti su toliko izgorjeli da je DNK analiza nemoguća. Tri puta smo pokušali, ali nismo uspjeli.“ „I što mi preostaje, sad, kad sam se nadala da ćete me pozvati na identifikaciju, da napokon sahranim roditelje i mirno spavam?“, upitala sam Grujića. „Mi ćemo pokušati još jednom, ali preporučam vam da ili prihvatite i sahranite ove posmrtne ostatke, ili da čekate suvremeniju tehnologiju i neka bolja vremena“, glasio je odgovor.

Na poziv iz policije u Vrginmostu, otišla sam tamo 13. avgusta 2014. Primila me je inspektorka Katica i pitala jesam li spremna dati krv. „Kakvu krv?“, pitala sam je. Inspektorka je odgovorila da stalno dobijaju dopise iz Zagreba da ne mogu identifikovati posmrtne ostatke s mog zgarišta, jer da ne postoje uzorci krvi za analizu. Ostala sam zatečena. Pokazala sam inspektorki pismo Ivana Grujića iz kojeg je jasno da smo i ja i sestra još 2009. dale uzorke krvi, i da su oni uredno prosleđeni u Zagreb. To je šokiralo i inspektorku. Odmah je nazvala Grujićev ured u Zagrebu i pritom uključila mikrofon na telefonu. Dobro sam čula taj razgovor, bila je tu i moja rođaka. Inspektorka se predstavila Grujićevoj sekretarici i objasnila zašto zove. Odgovor je bio, svaku reč sam čula: „Da, one su dale krv, ali pronađeni ostaci nisu ljudskog nego životinjskog porijekla...“ Opet sam doživjela šok. I ne sećam se kako sam izašla iz zgrade policije. I dalje ne spavam. Jednostavno ne znam više kome da se obratim, koga da pitam, kome da verujem. Tražim samo jedno – da me pismeno obaveste jesu li proveli analizu i kakvog su porekla ekshumirani ostaci. Izdržat ću. Neću odustati. Hoću istinu, jer imam pravo na istinu.

Ja samo mogu da poručim ovim mlađim generacijama da čuju, da dobro znaju šta znači rat i da u ratu najviše stradaju nevini, civilne žrtve i da se to nikad više... ko zagovara rat... i da se nikad više nigde ne ponovi. Ja ne želim nikakvu osvetu. Ja saosjećam sa svim žrtvama podjednako.

Sunčica Antić[96]: Moj mrtav otac se 15 godina vodio kao živ

Ja sam Sunčica Antić. Moj suprug Negovan Antić stradao je na Kosovu. Kidnapovan je, a potom ubijen. Ali, nije postojala dokumentacija o tome da je mrtav. Fond za humanitarno pravo pomogao mi je da dođem do nekih podataka i ja se zahvaljujem.

Posle ulaska KFOR-a na Kosovo i Metohiju, mi smo ostali, nadajući se da nemamo neprijatelje. Desilo se to što se desilo. Moj suprug, Negovan, i moj ujak, Novica Ilić, naočigled mase, izvučeni su iz kola i kindapovani, u selu Koretin, opština Kamenica, 31. jula 1999. godine. Posle dva dana, uz pomoć jednog tatinog kolege, Albanca, koji je sad pokojni, kome se zahvaljujem, mi smo našli tela koja su bila masakrirana. U pratnji KFOR-a podižemo tela, sahranjujemo ih na gradskom groblju u Kosovskoj Kamenici. Međutim, tada ne dobijamo nikakav dokument o preuzimanju tela ili o bilo čemu, o njihovom ubistvu, ništa. Prošlo je 15 godina. O tom događaju nema nijednog dokumenta. Ja sam umrlicu dobila pre jedno tri, četiri meseca. Samim tim, nisam mogla da ostvarim nikakva prava, a ni moje pravo da znam njegov grob. Znači, čovek je 15 godina sahranjen, a vodi se kao... kao... ma ne vodi se ni kao nestao. Vodi se kao živ. Htela sam da skrenem vašu pažnju i na probleme nas živih; verujem da i neke druge porodice imaju slične probleme. Međutim, uz pomoć Fonda za humanitarno pravo iz Beograda i iz Prištine... Oni su mi pomogli, pa sam tako došla do dokumentacije i dobila umrlicu kako bih mogla da ostvarim socijalna prava za sebe i za svoje dete. I mislim da su i žrtve i članovi njihovih porodica ugroženi po tom pitanju. Ne znaju kome da se obrate, ko može da ih sasluša, ko može da im pomogne.

96 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Sunčica Antić, raseljeno lice sa Kosova

Pravda i sud... Pravedni sud i pravda. Ja se nadam da će doneti istinu za sve žrtve, a posebno... Ja mislim da se civilne žrtve slabo pominju. Svaka žrtva je žrtva, pa bilo koje nacionalnosti bila. Žrtva je žrtva. Ja saosećam sa svim žrtvama. Žao mi je svih žrtava.

Ljubiša Filipović[97]: Prvo pomirenje, pa povratak

Nikada nisam govorio o sebi i svojoj porodici. Ovo mi je prvi put. Uvijek sam govorio o drugim porodicama koje kao predsednik udruženja zastupam. Hoću prvo da kažem da je mnogo teško svim porodicama žrtava, pogotovo kada javno govore. Prethodnik iz sela Trnja kod Suve Reke... Za ovaj slučaj saznao sam tek na ovim sastancima, a ne dok sam bio na Kosovu. Izgubio je toliko članova porodice, to je jedna velika rana koja se teško može zaceliti. Ja sam u njegovom selu Trnju izgubio brata od strica, Žarka Filipovića. Ne izgubio, nego su ga kidnapovali 1999. godine. Nakon toga, u porodičnoj kući u Prizrenu maltretirali su, mučili, a onda odveli mog strica Pantu Filipovića, koji je bio zdravstveni radnik u bolnici. On je pomagao svima. Na nagovor komšija ostao je u Prizrenu. Nagovarali ga da ostane, da neće niko da ga dira, da će oni da ga zaštite. Kada su prolazile i dolazile razne paravojne i vojne jedinice kroz Prizren, tu su došli neki uniformisani, crnokošuljaši su ih zvali, ko zna odakle. Oni ga nisu znali, mučili su ga i zaklali. Najstarijeg brata su mi ubili u Maloj Kruši.

Ja sam uspeo, uz pomoć Fonda Velike Britanije, da se u Prizrenu napravi deset kuća za povratnike. Te su kuće napravljene na starim temeljima, ali u te kuće ni dan-danas ljudi se nisu uselili. Nema slobode kretanja, niko im ne garantuje bezbednost, nemaju škole na svom jeziku, nemaju zaposlenje i ne može čovek da opstane i da živi dole. Trebalo bi da se radi na pomirenju, na povratku, na trajnom povratku. Međutim, sa ovakvim dešavanjima, ja ne verujem da će se iko ikada moći vratiti da sretno i bezbedno živi dole kao što je ranije. Ali nadamo se boljoj budućnosti.

Verujem da, pre svega, prvo mora doći do pomirenja među narodom, pa je tek onda moguć povratak. Inače drugačije nikako.

Marica Šeatović[98]: Moja potraga za istinom i za pravdom

Moj suprug Mihajlo ubijen je 21. studenoga ili novembra 1991. godine u susednoj kući, u obitelji Rašković, u Novskoj. Istom prilikom ubijeni su bračni par, Išo i Sajka Rašković, u njihovoj kući, i još jedan naš rođak, Ljubomir Vujić. Oni su, u stvari, meni svi rođaci. Ubili su ih pripadnici hrvatske vojske, Prve gardijske brigade – *Tigrovi*. Oni su u večernjim satima upali u kuću obitelji Rašković i tamo su zatekli bračni par Rašković i pitali: „Je l' tu ima u blizini Srba?" Oni su rekli da je u susjednoj kući moj suprug i naš rođak Ljubomir Vujić. I onaj jedan koji se između njih pravio da je neki zapovjednik njihov, poslao je dva vojnika da ovu dvojicu dovedu u kuću Raškovića i

97 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Ljubiša Filipović, Udruženje porodica nestalih na Kosovu i Metohiji Božur, Crna Gora

98 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Marica Šeatović iz Novske, Hrvatska.

onda je počela tortura. To nije da su oni njih doveli tamo i ubili, rafalno, nego su ih mučili na sve moguće načine. Tjerali su ih da pjevaju pjesme četničke, ustaške, ovakve, onakve i ne znam kakve sve... Uglavnom, bilo je mučenja i maltretiranja. A ovu gospođu Sajku su odveli na kat dvojica ili jedan, nađena je na kauču potpuno naga, prerezana preko vrata i rasporena preko prsnog koša. Nađeni su okolo tog kauča ostaci majica, čarapa. To je sve bilo razderano. Na plafonu te sobe je zatečena krv, ne znam i danas da li je nestala. Ja tada nisam bila kod kuće. Bila sam u jednom susjednom selu sa mojim susjedima Hrvatima. Ali mi smo dolazili svaki dan kući, pošto su oni imali dvojicu dječaka u Hrvatskoj vojsci i kad je koji bio slobodan, onda smo dolazili kući. I dan prije toga bili smo kod kuće. Čak je ta moja susjeda zvala mog supruga da ide s nama. Moj Mihajlo nije htjeo. On je rekao: „Ne osjećam se krivim. Nisam nikom ništa napravio. Ja neću iz svoje kuće". Uglavnom, imao je radnu obavezu. To je to, što se tiče tog ubojstva. Ja o tome saznajem nakon tri-četiri dana i, uz pomoć tih mojih susjeda, mi njih sahranjujemo. Godine 1992. počinje moja potraga za istinom i za pravdom. Istina se saznala, gorka i teška, a pravda neka polovična, ne znam... nije nikakva. Onda, 1992. godine, dvojica su bila uhapšena i pritvorena u Sisku, jer mi pripadamo toj županiji. Oko devetog mjeseca 1992. godine, Vojno tužilaštvo podiglo je optužnicu. I bila su tri ročišta na Vojnom sudu, a onda je donet Zakon o amnestiji i njih dvojica su amnestirani, pušteni na slobodu. Čak je na tom rješenju o njihovoj amnestiji bilo olovkom napisano da se tužitelj ne žali. I to saznajem puno, puno vremena kasnije. Prva moja borba je počela... Ja i ta gospođa Vujić smo počele potragu. Išle smo u sve institucije do kojih smo mogle doći. I, uglavnom, 2004. godine mi podnosimo privatnu tužbu protiv Republike Hrvatske za obeštećenje i tu, u vrlo kratkom roku, prvostupanjski sud u Novskoj odlučuje negativno. Mi se žalimo Županijskom sudu. I Županijski sud potvrđuje tu presudu i meni dolazi na naplatu... Na moju mirovinu koja je onda bila jako mala, to je bilo 2.600 kuna, nije ni sad veća puno, da plaćam svaki mjesec 500 kuna, 18 mjeseci. A to nije bio sav trošak sudski, nego samo za državno odvjetništvo. U međuvremenu smo se žalili Vrhovnom sudu koji je vratio predmet na ponovno suđenje i opet isti postupak, odbijenica, a u ponovljenom suđenju ja sam dobila kaznu od 10.000 kuna, koja još nije došla na naplatu. Možda mi dođe još. Kad sam dobila da plaćam troškove, obratila sam se nekim nevladinim organizacijama. To je prvo bila Documenta. Obratila sam se i nekim novinarima, ne znam da li je sada tu Boris Pavelić, novinar *Novog lista*, s kojim sam se srela u Sisku na projekciji dokumentarnog filma o Vjeri Solar, mnogi nju poznaju, njena kćerka je ubijena. I onda je Boris Pavelić počeo pisati o tome i počela je naša potraga. Išla sam kod državnog odvjetnika Mladena Bajića, ne znam kod koga sve nisam išla, i kod saborskih zastupnika, i u Građanski odbor za ljudska prava kod Zorana Pusića. Nevladine organizacije koje postoje u Novskoj... u Hrvatskoj su mi pomagale. Ja sam osjetila jako veliku podršku i ja im se ovog puta svima zahvaljujem. I mojima u Hrvatskoj i ovima iz Srbije, iz Sarajeva, jer oni svi rade jednu istu stvar, pomažu nama. Meni je to jako puno značilo. Puno više mi je značila ta podrška, od tih svih ljudi, nego da mi je neko iz bilo koje institucije nešto rekao. Jer ovo smatram da je iz srca i iskreno, a institucija vas samo ono... odreže i odbaci.

Oni [počinitelji] su bili amnestirani i pušteni. 2009. godine smo mi uspjeli, na neki način, da ponovo podnesemo kaznenu prijavu protiv te dvojice počinitelja. Jedan je u međuvremenu poginuo, u

nekoj je saobraćajnoj nesreći izgorio 1998. godine. Ovaj jedan je, u tom međuvremenu, pobjegao u Bosnu i Hercegovinu. Protiv njega je bila ponovo podignuta optužnica, za njega i još jednoga koji je tad živio u Novskoj, i sad živi u Novskoj. Taj naš predmet je u prvom stupnju bio, to kad se vodilo na Vojnom sudu, ubojstvo iz najnižih pobuda. Ja sam uz pomoć svih tih organizacija... uspjeli smo da to bude preimenovano u ratni zločin i podignuta je optužnica protiv te dve osobe. Taj jedan je bio u bjekstvu, ovaj drugi je oslobođen 2010. godine, a taj je u odsutnosti, na Županijskom sudu u Sisku, bio osuđen na 20 godina. Da bi se onda žalili, normalno, i državni odvjetnici, a Vrhovni sud je vratio na ponovno suđenje. U međuvremenu su osnovana ona četiri suda za ratne zločine i vraćeno je na ponovno suđenje, 2012. godine na Županijski sud u Zagrebu. I to je bilo jedno šest, sedam ročišta. Da vam kažem, ja sam na sva ročišta išla i onaj ko je prošao te sve sudove u bilo kojoj državi od ovih koje su novonastale, mislim da je to jedno teško razdoblje. Ja mislim da samo oni ljudi koji su jaki, čvrste volje da istraju do kraja, mogu to da podnesu. Za sve te nepravde koje vam čine na tim sudovima, kad ti okrivljenici ili njihovi zapovjednici lažu, lažu vam u oči, vi to ne možete jednostavno da istrpite. To je nešto neprimjereno.

Na kraju su, u ponovljenom suđenju, oslobođena obojica optuženih. I ovaj što je bio u odsutnosti osuđen. Sad je pravomoćna presuda... Nisam pročitala to, ali uglavnom, sudac je na neki način obrazložio da je ipak hrvatska država odgovorna, jer su njih ipak ubili hrvatski vojnici. Pa tu imam sad, hajdemo reći, neku satisfakciju.

Amir Kulaglić[99]: Behar, proljeće nas podsjeća na one kojih više nema

Ja želim, prije svega, onima koji imaju vlastito iskustvo rata i gubitka, da izrazim svoje duboko suosjećanje, ali i da nam preporučim mir, zajednički rad u korist opšteg dobra. Jedino tako si možemo dobiti neki osjećaj zadovoljenja neke pravde. Prije svega, izvinjavam se svim majkama koje su izgubile djecu. Ja mislim da je njihova bol najveća. Ali evo, dozvolite i meni da i ja ispričam par riječi o mojoj porodici i mom nekom ratnom iskustvu. Ja ću prvo reći par riječi o mom ocu Safetu koji je ubijen 8. maja 1992. godine. Ubijen je iz vatrenog oružja u leđa. Imao je više od 60 godina. Bio je sto odsto invalid. Bio je na štakama. Imao je obe noge polomljene. Jedna je bila i kraća, tako da nije predstavljao nikakvu prijetnju nikome. Nije želio napustiti Srebrenicu, zato što je smatrao, kao i većina drugih običnih prosječnih ljudi, da nije nikome ništa kriv. U to vrijeme, u Srebrenici, kada je on ubijen, ubijeno je za nekoliko dana više od 30 starih i bolesnih ljudi, ali na različite načine. Neki su živi spaljeni, neki su otrovani bojnim otrovima, a neki su zaklani. Iz metoda kojima su ti ljudi umoreni, možemo vidjeti da je cilj ubijanja tih nevinih starijih ljudi bio, prije svega, da se pošalje poruka da se neće sve završiti bez krvi; i drugo, da se zaplaše svi oni koji nisu pobjegli u neke šume i nadali se da će se sve završiti za nekih 10 do 15 dana. Što je karakterističan moj otac? Prvo, što on i većina tih starijih ljudi nisu danima sahranjeni; ležali su razbacani po ulicama i to je bila jedna poruka. Paralelno s tim, zapaljene su 82 kuće, čime je faktički uništena svaka nada da će to biti kratko i da neće biti žrtava. Ja i još neke porodice

99 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Amir Kulaglić, iz Srebrenice, BiH

koje su u to vreme izgubile svoje članove podneli smo, pre nekog vremena, prijavu Tužilaštvu. Međutim, rekli su nam da nema niko da svjedoči. Što znači, svi imamo znanje, ali nemamo priznanje. I prvo, moje komšije, prijatelji, Bošnjaci, iz straha ne mogu ili neće da svjedoče. A moji susjedi, komšije srpske nacionalnosti nisu spremni, verovatno iz straha za vlastiti život ili iz nekog svog uvjerenja. Druga stvar, moj otac je jedan od primjera zločina bez kazne. Među nama, ovdje, ima dosta sličnih iskustava – da imamo znanje, nemamo priznanje, ali imamo dosta zločina bez kazne koji će sigurno ostati dugo u dušama sviju nas koji smo izgubili. Pored mog oca, ja sam izgubio mog očuha, mog daidžu, njegovog sina koji je bio dječak od 16 godina. Prvo ću reći par riječi o tom dječaku. On je bio u Tuzli, pošao za Srebrenicu, nestao je na tom putu i mojoj daidžinici, ili mojoj ujni, rekli su jednom da je pronađen i identificiran klasičnom metodom. Ona je bila tužna, ali barem sretna, došla je do posmrtnih ostataka, ukopan je, i ona je njega obilazila, da tako kažem, svakodnevno je išla u Tuzlu na to mjesto gdje su joj rekli da je bio ukopan. Međutim, kasnije se pokazalo da to nije tačno, što je bila jedna nova trauma koju ona i sada, kažem, nosi u duši i teško se nosi s tim. Hoću samo ovim primjerom istaknuti i zamoliti sve one koji rade u tužilaštvima, komisijama za nestale i tako dalje – budite vrlo oprezni, molim vas, sa takvim ponašanjem, jer ponekad ona zakašnjela trauma donosi mnogo veći bol i dugotrajnija je nego ona prva. Što su karakteristični moj daidža i moj očuh? Njih su našli u četiri ili pet masovnih grobnica. Vrlo je malo posmrtnih ostataka nađeno u jednoj grobnici. Prvo da kažem da su mene učili ili da sam ja mislio da čovjek može samo jednom umrijeti, jednom kad izgubi fizički život. Međutim, pronalaženje kostiju u četiri ili pet masovih grobnica govori nam da možete umrijeti i drugi put. Raskomadaju tijelo, onda ga raznesu tamo negdje okolo. Pri tome uništavaju najveći dio toga. Izvinjavam se, nije baš jednostavno pričati o tome. Možda kad je u pitanju moj daidža i njegov sin... Ono što je često, i treća stvar koja je bitna u ovom slučaju, jeste – ne samo što su ubili, ne samo što su raskomadali tijelo, već nakon toga ide jedno sistematično negiranje da su ti ljudi uopće postojali. To je ono najteže što vam dođe na kraju, hajde da kažemo, kao završni udarac na vas, vašu ličnost i sve... A to je vjerovatno tako i kod većine ovih ovdje koji imaju vlastito iskustvo, iskustvo gubitka najmilijih kojima to najteže pada. A pogotovo kako je tek teško onima koji nisu došli do posmrtnih ostataka. Pored toga, ja sam izgubio tetka i njegovog sina. Oni su takođe pronađeni u više masovnih grobnica. Ali zašto su moj daidža i moj tetak i njihovi sinovi karakteristični za srebreničku situaciju? Možda iz dva ili tri razloga. Prvi je što su se porodica Kamenić, iz koje je moj tetak, i porodica Bektić ugasila. Bio je djed, bio je moj daidža kao jedinac i njihov sin jedinac. Sad njih više nema i ta porodica više ne postoji. Moja tetka, koja je već umrla, u stvari precrkla od boli, i moja daidžinica faktički su reproduktivno nesposobne i znači tih porodica više neće biti. To su samo karakteristični slučajevi, jer je na području Srebrenice dosta takvih slučajeva, to je taj transgeneracijski zločin genocida koji ne ostavlja... ne prestaje sa nestankom, da kažemo, fizičkim, već ostavlja trajne posljedice i tako dalje. Šta bih još mogao reći? Ja sam izgubio, pored toga, izgubio sam svoga zeta, koji je bio moj veliki prijatelj. Međutim, do njegovih posmrtnih ostataka nismo došli i teško da ćemo ih naći. Za smrt mog očuha i mog daidže bio je odgovoran Grbić, onaj oficir Grbić koji je bio osuđen na sudu Bosne i Hercegovine i prepoznat kao odgovoran za njihovu smrt. On je bio osuđen na višegodišnju kaznu robije od

30 godina i prije par dana je oslobođen uz obrazloženje da nije primjenjen zakon bivše SFRJ, da je napravljena neka proceduralna greška, molim vas... Mislim da za sve ovo ne treba komentar. Možete li zamisliti koja je to trauma za moju majku, za moju sestru i tako dalje, i tako dalje... Kad je u pitanju moja supruga, ona je u momentu kada je padala Srebrenica bila u sedmom mjesecu trudnoće. Ja sam bio u šumi. Mi se nismo vidjeli. Ona je došla u Potočare sa ocem, djedom i majkom i sestrama i... Zašto nju spominjem? Njoj su iz ruku otjeli oca i djeda, ona se gurala. Nije ih htjela pustiti. Međutim, nju su htjeli da udare puškom u stomak da ubiju tu bebu u stomaku, i onda je moj punac, rekao: „Nemojte, molim vas, pustite je, evo mi idemo, nemojte nju dirati". Ono što je meni teško bilo, jer ja sam prošao kroz tu šumu od Srebrenice do Tuzle, sedam dana i osam noći, ta slika kako su rasporili moju suprugu, izvadili dijete, nabili na nož, to je, u stvari, mene... i sad mi često bude problem. (…) Vidim kako je žrtvama teško izaći i govoriti o vlastitom iskustvu. Puno je lakše pričati o iskustvu drugih. Međutim, sve one koji imaju hrabrosti da na ovakvim skupovima pričaju o vlastitom iskustvu smatram herojima a ne žrtvama. Treba naći snage da izađete ovdje i pred svima nama pričate o svom bolu. Gdje sam ja danas? Ja nisam izgubio samo to, već je i moja supruga izgubila sve svoje muške članove familije. I ono s čim mi danas živimo, ja i moja porodica, jeste da supruga ima svoje traume, a ja imam svoje. Kad dođe vrijeme aprila, maja, kad dođe behar, proljeće, ja i moja supruga imamo dosta problema, ne međusobno, imamo psihičkih problema zato što nas taj miris, umjesto da nas raduje, podsjeća na smrt i na one kojih više nema. Oprostite.

Nikola Šašo[100]: Oni su dobili svoj vječni dom, te njihove kosti

Ja sam izbeglica iz Hrvatske. Ja sam cijeli svoj život živio u Zagrebu. Moji roditelji, Ljubica i Petar, živeli su na Baniji, u selu Ljeskovcu, Dvor na Uni. I tamo su tih dvoje ljudi imali svoje imanje i radili. Bili su u mirovini. Oni mrava nisu u životu zgazili. I nikad nisu mislili da njima može doći nešto loše. Toga dana [4. avgusta 1995] kada je Tuđman „oslobodio" Srbe u Krajini i govorio da ne treba nikud da idu od svojih kuća, moj otac je pomalo pristao na to i rekao: „Što ja da idem od svoje kuće, nisam ništa loše nikom učinio. Ni u jednoj vojsci nisam bio i ništa nisam radio". Međutim, na nagovor komšija, krenuli su sa njima u koloni. Natovarili su i majku koja nije bila baš pokretna, i došli su u Dvor na Uni negdje oko 18 časova. Tu ih je zarobila hrvatska vojska. Oni su se odmah predali i dali su izjavu da žele da ostanu kod svoje kuće. Oni su ih odvajali – ko želi da ide prema Bosanskom Novom, prema Srbiji, a ko želi da ostane, na drugu stranu. Moji roditelji su ostali na drugoj strani, jer su mislili da ostaju kod svoje kuće. Međutim, tu su, da li su napravili grešku ili ne, jer bi se isto tako izdogađalo da su rekli da žele da idu, oni su popisani od strane hrvatske vojske. Znači, popisani. Komandant na zauzimanju... recimo... to je sve poznato, komandant je bio Željko Krapljanin. To zna i hrvatska vojska, zna i Ivan Grujić. Svi to znaju. Međutim, ovo što je rekao gospodin Žarko Puhovski, to je hod po trnju – da vi dođete i nekog odobrovoljite da dobijete bilo kakvu informaciju. Ja pošto sam živio u Zagrebu, ja sam non-stop išao u privatnu potragu

100 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Nikola Šašo, izbeglica iz Hrvatske, živi u Srbiji.

za mojim roditeljima. Verovao sam da su negdje ostali živi. Međutim, dok god nisam saznao, a to sam slučajno saznao od pomoćnika ministra Ivana Grujića, da nisu među živima... Tad sam se dao u potragu. Ti svedoci koji su bili s njima, oni su pobijeni. Moga oca su ranili, pucali su mu direktno u prsa u jednome suterenu u kući u ulici Voje Strinake u Dvoru. Majka je sjedila, kako je nepokretna, na torbi putnoj. Nije se uspjela ni podići, a oni su joj pucali u glavu i raznijeli joj glavu. Mislim i nakon toga... Oni su roditelji petoro djece, ja, moj brat koji je aktivan u Udruženju porodica nestalih u Hrvatskoj, on je dio svog života i posvetio tome, obolio je, i tako dalje... Mi smo svi završili sa traumama. Svi smo uglavnom zaradili infarkte, što je isto, neko je govorio od ove rodbine – to je tiho ubijanje rodbine na takav način, doziranje istine i to. Tiho ubijanje. Nakon 19 godina, mi smo pozvani u Zagreb nakon drugog davanja krvi u Osijeku. Jednom smo dali krv nekoj međunarodnoj organizaciji, što nije važilo. Hrvatska ne da kosti. I sve je to tako igra mačke i miša. I samo ako se neko malo odobrovolji da vam tu odškrine vrata i da vi saznate neku istinu. Međutim, ja sam zahvalan za to. Mi sad tek razmišljamo o tome da tražimo krivce, jer Hrvatska država se tako postavila da nemate kakvog krivca. Kakav krivac! Samo postoje žrtve njihove. Nema krivca na drugoj strani. I sada mi, recimo nakon 19 godina smo uspjeli... Pozvali su nas sa sudske medicine u Zagrebu. Mi smo preuzeli ta tijela i, hvala bogu, bili smo uporni. Mnogi su tu ljudi zaslužni. Od REKOM foruma u Budvi, gdje sam ja isto ovako izašao, tresle su mi se noge, a izašao sam za govornicu i govorio o ovom problemu. Tad je malo krenula ta istina o tome u etar, i tako dalje... Svakoga ko nije dobio kosti čeka takav put. To je mozaik sa sto kockica i nečijom dobrom voljom na kraju, da vam udjeli, samo da vi možete dobiti onu hrpu kostiju da možete da sahranite. Ja vam kažem iskreno, onako, meni je laknulo i ja sam zadovoljan. Hvala svima koji su pomogli, Nataši, Grujiću, svima koji su pomogli da mi to riješimo.

Ako ovaj REKOM ne zaživi, ne postoji nijedan neki drugi jači sistem, recimo, da bi mogao da objedini to i da neke bar, što reče profesor Puhovski, bar da neke norme uskladi i da udobrovolji te feudalce da daju bar tijela. Jer mi smo žrtve. Nisu oni žrtve. Mi smo žrtve. I da ti feudalci bar pristanu na to da nam daju koliko-toliko – naša tijela ili suđenje tim zločincima koji su ih pobili. Otom-potom, jer oni kroz to suđenje... Do suđenja tim zločincima, to je toliko dalek put. Ja sam u Zagrebu živio do 2000. godine. Hrvatska je raspisala potjernice za svim Srbima koji žive u Krajini. Mog brata su deportirali iz Vrbovskog, iz Rijeke, u Sisak u zatvor. Gdje god da ste se vi pojavili, opština ta i ta, to je Krajina, za vašim roditeljima, za mojim ocem, ne znam, koliko poternica. Čovek 70 godina od stočne pijace dalje nije otišao. Nikud se maknuo nije. Za njim je raspisana potjernica za rušenje policijskih objekata, za masovna ubistva. Svako je, uglavnom, imao neku takvu optužnicu. I šta bi god pokušali... Ja sam po Zagrebu hodao tri godine bez ikakvih dokumenata, kao duh. Kad dođete u policiju na Velesajmu i tamo ima neka Marija iz Zenice i ona kaže: „Za vašim ocem je raspisana tjeralica?“ Ja velim: „Koja tjeralica? Da li je međunarodna? Da li je ova hrvatska? Ova hrvatska je raspisana za svim Srbima. Ova međunarodna,“ rekoh, „ja priznajem nju“. Ne možete dobiti nikakve dokumente. Ja sam po Zagrebu tri godine hodao dok nisam zamolio pokojnoga Đukića, hodao kao duh bez ikakvih dokumenata. Tužio sam i hrvatsku državu i policiju i sve. Nema tu... Sve institucije tu opadaju. Zato kažem svima onima, ja saosjećam s vama. Neću mnogo dužiti.

I morate do kraja biti uporni... Evo mi smo uspjeli sahraniti svoje roditelje na Orlovači u Beogradu. Oni su dobili svoj vječni dom, te njihove kosti. I s time smo mi zadovoljni. E sad, ovaj drugi dio koji treba da nastupi, da se nađu ti koji su izvršili te zločine, to će tek biti hod po mukama. Znajući kako Hrvatska udara troškove ovima koji su nastradali, ona još privali da plate sudske troškove. Zamislite vi, ja primam 240 evra penzije i oni mi kažu kad ja dignem tužbu: „Stop, ovo su ti troškovi javnog Državnog odvjetništva". Nemaš ništa više. Da li iko od Srba ima snage da dođe tamo i podigne bilo koju tužbu ili krivičnu prijavu? Ali ja vjerujem sada, pošto je taj REKOM, da će se ta pitanja pomalo riješiti. Pojedinačno, to ne pije vodu.

Hvala vam mnogo što ste me saslušali i želim da svi... Dugo smo čekali, 19 godina, al' želim vam da nađete psihički mir, kao što smo mi sada našli.

Kada Hotić[101]: Al' kako će zločinac zaspati kad mu se budu slike vraćale

Sad ovom prilikom neću pričati u ime organizacije, nego u lično ime, ono što sam preživjela. Kad bih pričala cijelu priču, trebalo bi mi dana. U Srebrenici sam živjela sa svojim mužem, sinom, ćerkom. Tu su mi bila i dvojica braće, deveri. Tako, svi smo bili blizu. Međutim, rat nas zateče. Iznenadio nas. Nismo uspjeli otići iz Srebrenice, kao i mnogi što nisu. I prvi doživljaj napada, artiljerijskog napada na Srebrenicu; pobjegla sam sa grupom ljudi u šumu. To je bio april. Za to vrijeme, i Amirov otac i ono što je bilo nepokretno u gradu – pohvatano, pobijeno i spaljeno. Oni što nisu mogli da ustanu iz kreveta – to su popalili. To je Amir [Kulaglić] ispričao. Srebrenica je gorila. Jedanaest dana sam u šumi bila. Bilo je nas 56 muškaraca, žena i djece. Bio snijeg onaj aprilski što je pao kasno, pa kasnije kiša. Izdržali smo nekako. Niko se nije prehladio. I kad je Srebrenica zapaljena, vratimo se u tu izgorjelu Srebrenicu, da bi nastavili nekako živjeti. Međutim, granatirani smo non-stop s brda. Disati se nije moglo. Za kratko vrijeme hrane nestalo. Neću pričati o patnji bez hrane, o svemu, o onim naporima preko brda, u tuđu teritoriju, pod kontrolom Srba, odakle sam donosila hranu. Išla sam 19 puta. Prvi put kad sam otišla svi su mi nokti s nogu spali. Bila mi obuća jedan broj veća i u toku noći, dok sam ja nosila 25 kila kukuruza, u borbi da preživim i da prehranim tu svoju porodicu... Nisam dozvolila sinu da ide na taj teren da donese. Ja sam se izlagala. Sve je to nekako bilo... Podnošljivo bi to bilo, ta muka od granatiranja, avio-bombardovanje... Nema šta nas nije tuklo. Kad kažu – nije bilo avio-bombardovanja... Migovima su nas tukli. Donešena je rezolucija o zabrani upotrebe aviona. Pa su nas kasnije bombardovali... Neki kažu – iz Ponikvi dolaze poljoprivredni avioni. Ali ni puška ne može da ga obori, a malo ko je imao pušku. Zna Amir kako je tamo bilo bez oružja. Ja znam, odbrana se formirala sa 40 pušaka. Neko imao onu... moj Samir nekakvu napravio. Morali smo se braniti, jer smo napadnuti. Ostali smo tu. Nemamo kud. Ali sve bi se to pritrpilo, sva ta muka, ja bih to s ponosom pričala kako smo uspjeli da preživimo. To je pravo umijeće. To je čudo. Bez hrane, bez vode, bez struje, zatvoreni. A kad je Srebrenica pala tretirali su nas kao vojsku. Međutim, taj 11. juli kad je bio završetak naše sudbine, kad sam

101 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Kada Hotić, Udruženje Pokret majki enklava Srebrenica i Žepa

se ponadala, još sam se radovala, živi smo, i moj Samir je živ, i moj Senad, moj muž je živ. I moja braća su živa. Jedni su otišli šumom. Jedni su u Potočarima. Dođe Mladić sa onom grupom. Odvedoše mog brata Ekrema u onu nekakvu bijelu kuću što se sad pominje. Nema mog Ekrema. Moj jedan brat otišao preko šume, i moj sin i djever. Nisu uspjeli proći. Ja taman u autobus jedan, da vam kažem da je bio transport svih marki autobusa iz Srbije, i *Lasta*, i *7. juli* iz Šapca, i ne znam ni ja ko sve nije bio. Prevoze taj narod, deportacija. Moj muž krenuo sa mnom u autobus, međutim, staviše mu pušku za vrat, ode u stranu, kad ja pogledah, tamo je grupa ljudi, stoje, ne umijem reći ni što, ni kako. Nosio je ruksak sa sobom gdje su nam bile fotografije. To su nam bile uspomene, da njih barem imam. Ta dva dana što sam bila u tim Potočarima s tim narodom, a dragi bože, kakve patnje. Porađa se žena blizu mene, u grupi, u masi. I dođe čovjek i samo joj zgnječi onu bebu, dijete ni vrisnulo nije, ni javilo se. Nije mu ni ime zapisano. Nije među nestalim, nije među rođenim, a bilo je. Jedna drži bebu. Dijete plače. Kaže „Ućuti ženo to dijete“. „A šta ću mu ja?“, kaže žena. Šuti žena, ništa ne govori. Samo jedna curica vrišti, kažu da je iz Šušnjara. Mati joj viče, valjda je mati: „Pustite je, njoj je samo devet godina“. Od usta do usta, nema možda deset metara do mene, silovali dijete. Vrištalo dijete, vrištalo dok mu nije nestalo daha. Prestade. Gužva je. Mi svi čekamo da se proguramo tamo. Držim se mom mužu za rame samo da... da ... Ono prije nego što su ga odveli, da se ne izgubimo. Trebam u WC negdje. U nekakav kukuruz ja pređoh. Tri tijela tamo jedno preko drugog bez glava. Tamo iza nekakve kuće, opet ima kuća nadomak tu, devet tijela potrbuške, bez glava. Ja se vratila. Nije mi ni trebao WC. Muža mi odvojiše. Ja sam bila prazna. Nemam više ni straha, ni želje, ni volje. Kasnije kad sam prešla i nastavila tražiti, sve bolnice, sve sam pretražila, kažu mi: „Samir ti je ranjen“. Sve sam obišla, tražila, nema moga Samira nigdje. Mjesec, dva čekala. Nema mog Samira nigdje. Čuvala cipele velike, 46 broj. Doći će moj Samir. Nema ga. Nije nikad došao, ni dan-danas. Ohrabrila sam se, osnažila sam se da se borim da tražim nestale, da tražim krivca. Pa i u REKOM-u i raznim organizacijama, pa u svim udrugama širom Jugoslavije i po bijelom svijetu. I ožilavila sam, otplačem i opet kažem – pa makar se ne stidim nikoga. Nije od mojih niko zločinac bio. Hvala dragom Alahu, nisu. Imam svoje patnje, svoje suze, svoju bol. Al’ kako će zločinac zaspati kad mu se budu slike vraćale? Rekoh, njemu je teže. Dobili smo jedno pismo iz Vlasenice, u kom jedan tako slično opisao život koji ne bih poželela nikom, ni tom dušmanu koji mi je dijete ubio. Hvala vam.

Mevludin Lupić[102]: Treba nam saosjećanje

Tačno 25. maja 1992. godine, u Lupićama, selu u kojem sam ja živio i okolnim selima gdje je živilo većinsko muslimansko stanovništvo, opkoljeni smo, da bi u roku od dan, dva, tri, svi bili protjerani u jedno selo, u Klisu, da bi odmah nakon te noći, dvije, bilo je negdje oko... sigurno 5.000 stanovnika, što žena, djece, muškaraca. Prvog juna na Bijelom potoku, za nas crnom, bili su razdvojeni svi muškarci od 15 do 90 godina, od svojih porodica, svojih supruga, majki i ostalih, natovareni u kamione i odvezeni u Tehnički školski centar u Karakaj kod Zvornika.

102 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Mevludin Lupić, Udruženje porodica ubijenih i nestalih u opštini Zvornik

Između ostalog, u tim kamionima je bio moj otac Ramo, moj amidža, amidžići, veći broj dalje familije, komšije, prijatelji, ukupno 668 muškaraca. Šta se dešavalo u tom Tehničko-školskom centru nismo znali dok nije počelo suđenje u Beogradu. Tako smo saznali da je od 1. juna do 7. juna pobijeno u Tehničko-školskom centru njih približno oko dvije stotine, a neki su se ugušili od nedostatka vazduha i od vrućine. Onda su prevezeni u Dom kulture u Pilici, takođe opština Zvornik, gdje su isto tako mučeni, ubijani, da bi na kraju, u grupama, odvođeni u Gerinu klaonicu u Karakaj, i ubijani. Ovo što sam vam prenio, to se desilo u roku od tih nekih sedam dana, a sve to smo mi saznali godinama kasnije. U nadi smo živjeli da su živi, da će se pojaviti odnekud živi. Kada je rat stao, nastala je potraga dalje, potraga da li su živi. Pa su razne informacije, odnosno, dezinformacije kružile – nalaze se u Srbiji, ovdje, ondje, dok se nije prva masovna grobnica otkopala, u Pilici, pa onda masovna grobnica na Crnom Vrhu. Ja sam do 2001. godine sa ostatkom svoje porodice živio u Tuzli. Kad smo se vratili u svoje kuće, onda počinje potraga za, ako ništa drugo, posmrtnim ostacima. A onda nekad, čini mi se 2005. godine, ne mogu se sjetiti baš datuma, dobili smo poziv iz Fonda za humanitarno pravo da kao članovi porodica prisustvujemo sudskom procesu jer je podignuta nekakva optužnica. Sad kažem „nekakva“ a tada mi se činilo da je dobra bilo kakva. Nisam se razumio ni u optužnice, nisam znao ni gdje idem u Beograd sa mojim komšijama, članovima porodica. Došli smo u Beograd. Taj sudski proces koji smo krenuli da pratimo bio je za ratne zločine počinjene u Domu kulture u Čelopeku, prema našim komšijama iz Diviča, a ne za stradanje 1. juna, u radionici Tehničko-školskog centra, Gerinoj klaonici ili u Domu kulture u Pilici. Ali zahvaljujući ovom suđenju, iskoristiću priliku da zahvalim gospođi Kandić i Fondu za humanitarno pravo i svim saradnicima koji su podržali članove porodica, došlo je i do suđenja za zločin na Bijelom potoku i Gerinoj klaonici. Te iste 2005. godine, moj otac Ramo nađen je u jednoj od masovnih grobnica na planini Crni vrh kod Zvornika. U tom trenutku je sva moja nada da je živ, sve što sam ja zamišljao, što sam ja sanjao, umrlo. Taj sudski proces nekako mi je otvorio oči. Nekako mi je... Onda, naravno, Nataša i saradnici njeni, pa i uvjeravanja tužilaca, sudija i svih onih da će jednog dana pravda doći za sve one... To me nekako ponukalo da dalje nastavim, da smognem snage da jednostavno krenem dalje, jer još nisam pronašao svoje rođake, to jest najbliže. Još uvijek tragamo za njihovim posmrtnim ostacima i dan-danas. Ali ne mogu, nisam se pripremao za ovaj današnji govor. Ovo govorim iz duše i srca. Kada je završen sudski proces u Beogradu, kada sam u presudi video ime mog oca, i potvrdu o njegovoj smrti, to sam primio kao jedan vid pravde, priznanje da je nevin čovek ubijen. Ali kazna od šest godina zatvora bivšem predsedniku opštine, i mene i sve porodice, duboko je razočarala. S moje tačke gledišta, presuda je katastrofalna. Čovjek koji je imao svu moć, osuđen je na šest godina zatvora. Čovjek koji je komandovao Teritorijalnom odbranom u to vrijeme i svim onim jedinicama koje su tamo bile, osuđen je na 15 godina zatvora. Ali ono što me hrabri i dalje, jeste onaj jučerašnji dan, jučerašnja Skupština. Ima nade, hrabrite me svi vi koji ste ovdje prisutni u ovoj sali, ne želim da napustim vas, ni priliku da slušam druge. Posvetio sam sebe ovom pitanju. Želim mir, želim da se pravda zadovolji, želim da jednog dana porodice žrtava dožive bar malu satisfakciju, da živimo i kažemo da je bar jednim dijelom pravda zadovoljena, da je istina izašla na vidjelo, da su zločinci kažnjeni. Međutim, nažalost, evo i ovih dana, jednostavno svi vidimo

šta se dešava u Haškom tribunalu, tako da sve to ima svoje. Ali ipak mislim da ima snage, da možemo izdržati svi zajedno ako budemo nešto pojedinačno radili. Mislim da smo nemoćni, ali ono što me ohrabruje jeste da smo svi zajedno u ovom problemu i da se nadam da ćemo jednog dana sjediti i govoriti o onome da smo barem jednim dijelom zadovoljni. Naravno, naše patnje ostaju sa nama, a možete nas saosećanjem tješiti, i to nam treba.

Prenk Gjetaj[103]: Porodice nestalih najugroženija su kategorija ljudi pogođena ratom

Ne predstavljam nijednu instituciju, niti Komisiju za nestale Vlade Kosova, čiji sam predsednik. Došao sam ovde da slušam i odam poštovanje ljudima koji su doživeli nasilje i zločine. Na ova vrata, mislim na Forum u kojem učestvujemo, treba da ulaze samo ljudi koji imaju humana osećanja, jer samo oni mogu da razumeju patnju, bol i iskustvo rata. Jer zločin je zločin, bez obzira gde je i od koga je počinjen i on nema drugog naziva.

Prvo ću nešto reči o Nataši Kandić. Neko je naziva izdajnicom, neko je naziva i nacionalistkinjom koja pokušava da izjednači zločine i tako dalje. Ja je nazivam snažnom ženom koja uspeva da ujedini ljude u zajedničkom bolu, bolu za najbližima. Koliko istina može prodreti i kako postići da istinu prihvate oni koji su odgovorni, to je veoma teško da se postigne i to samo jedna žena ili jedna individua sama ne može. Međutim, svi treba da radimo na tome.

Porodice nestalih su najugroženija kategorija ljudi pogođena ratom. One su lišene prava da znaju sudbinu svojih bližnjih. Nisu ravnopravne, njihov bol se ne smanjuje, ne umiruje. Njihov košmar je drugačiji, i on povezuje porodice, nezavisno od nacionalne pripadnosti. Na sastancima i forumima čuli smo jednu poruku – da nestali imaju samo jednu jedinu karakteristiku, da im je to i etnička pripadnost, a to je da su nestali. I ako pokušamo da ih razumemo iz ove perspektive, napravićemo veliki napredak. Porodicama nestalih uskraćeno je pravo da znaju, ali i pravo na kompenzaciju i reparaciju. Njima je teško da dođu do institucija do kojih se najlakše stiže kada se nastupa u ime nacionalnih zajednica. Dete koje je izgubilo oca, žena koja je izgubila supruga i koja se stara o detetu – zar nemaju pravo na minimum pravde, da žive kao ljudska bića, a u položaju su žrtava ne svojom krivicom. Da barem imaju satisfakciju po pitanju osude zločina, a daleko smo od utvrđivanja odgovornosti za nestanke ljudi.

I možemo li mi odustati od odgovornosti? Naravno da ne. Jer kao prvo, pravo na odustajanje od odgovornosti imaju oni koji su doživeli nasilje. I ne vidim niti sam čuo neku takvu spremnost od predstavnika institucija ili članova porodica bilo koje nacionalnosti da su spremni da odustanu od odgovornosti za zločine.

A kada je reč o odgovornosti, ona mora biti praćena spremnošću za izvinjenje.

Svi govore da su žrtve. Zna se ko je žrtva. Stoga ja danas ne želim preuzeti odgovornost da kažem Srbija, Hrvatska, Bosna ili Srbi, Hrvati, Bošnjaci, Albanci. Zna se vrlo dobro... vrlo dobro se zna,

103 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Prenk Gjetaj, Komisija za nestale Vlade Kosova.

treba da rade organi, nadležne institucije, tužilaštva, sudovi, istraga. Istina se zna, ali se krije. Istinu svi znamo, stoga ta istina mora izaći na površinu i tada možemo prevazići teškoće. To može biti određena vrsta satisfakcije i rehabilitacije za nepravde koje su doživele žrtve. Hvala vam.

Munira Subašić[104]: Najviše je potrebno povjerenje među ljudima

Čula sam dosta puta da se priča o pravdi i pomirenju. Nijednom nisam čula ni od koga da je neko govorio o odgovornosti i povjerenju. Mislim, na prostorima bivše Jugoslavije, najviše je potrebno povjerenje među ljudima. Znamo da je Haški tribunal osnovan 1993. godine kako bi uradio tri stvari: priveo odgovorne, zaustavio zločin i uspostavio mir. Međutim, od toga nema ništa. Čula sam ovu mladu gospođicu [Jelena Subotić], baš sam je pažljivo slušala, kada je rekla da će ona braniti Haški tribunal. O Haškom tribunalu će na kraju njegovog mandata davati ocjenu žrtve – da li je prošao ili nije prošao. A može ga braniti ko god hoće, može govoriti šta god hoće, ali mi žrtve imamo pravo da kažemo da li je njihov mandat bio dobar. Na početku, Haški tribunal je radio dobro, dok se nije inscenirala smrt Slobodana Miloševića. Ja kao majka koja sam u genocidu u Srebrenici izgubila 22 člana uže familije i možda preko stotinu šire, i koja sam prošle godine ukopala samo dvije male koščice moga sina Nermina koje su nađene u dvije masovne grobnice, 25 kilometara jedna od druge... I mislim da ja nisam takvo dijete rodila, da sam ga rodila i sa rukama i sa nogama i očima i glavom i sve. Nažalost, eto. Ali, opet, imam nišan među 6.500 njegovih drugova, komšija, prijatelja, pa sam nekako zadovoljna. Našla sam bar mali smiraj. REKOM jeste dobro da se priča, da se govori, da se ne zaboravi, ali mislim da se u REKOM-u moraju malo više žrtve uključiti. Nije samo – uradili smo izvještaj, došlo je do pomirenja, došlo je do ovoga. Mora REKOM raditi na povjerenju ljudi, običnih ljudi, političara, intelektualaca i svih drugih. To je ono što sam ja zapazila sad u ovome svemu. I mislim na kraju na oslobađajuće presude u našem sudu u Bosni i Hercegovini. Sud ratnih zločina u Bosni i Hercegovini koji je osnovan, takođe je na početku radio dobro, ali sad, u posljednje vrijeme, više tamo ne sjede, nažalost, ja se izvinjavam jednom malom broju sudija i tužioca, sposobni nego podobni. Tamo politika stavlja naše sudije i naše tužioce. Tako da i za sud u Hagu možemo komotno, mi žrtve genocida, da kažemo da je politički sud. Oslobađanje generala, puštanje na slobodu Šešelja... jeste da je on bio njihova noćna mora... i evo sad će biti noćna mora u Srbiji. Mislim, to je opet politika. Držati čovjeka ili zločinca 11 godina i ne presuditi mu. Moramo se svi kao obični ljudi zapitati šta je tamo, šta to opet nije dobro. Ja bih vas sve opet lijepo pozdravila. Ja sam htjela malo da otvorim da se govori malo više o povjerenju i o odgovornosti ljudi na prostorima bivše Jugoslavije.

Desanka Pejčinović[105]: Zbog dece smo spremni da kleknemo i ponizimo se

Ja sam Desanka Pejčinović iz Peći, majka sam Slobodana, deteta otetog u gradu u kojem je odrastao. Predstavnica sam Udruženja kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji. Teško je,

104 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Munira Subašić, Udruženje Pokret majki enklava Srebrenica i Žepa

105 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Desanka Pejčinović, raseljeno lice sa Kosova, Udruženje kidnapovanih, ubijenih i nestalih na Kosovu i Metohiji

15 godina, mnogo je teško za nas, za majke, za žrtve... za nas su ti naši članovi porodice i te žrtve juče oteti i ubijeni. Mi moramo nastaviti svom snagom ovako kako smo se borili više od 15 godina. Dakle, borba neće prestajati, ali, nažalost, gotovo da su svi roditelji otete dece pomrli, a nisu saznali istinu. Ja sam očekivala, a i sve naše porodice, mnogo više od REKOM-a. Mi smo očekivali da ćemo, ne samo preko REKOM-a nego i preko drugih institucija, domaćih i stranih, mnogo brže se približiti istini. Ja sam lično, kao i porodice iz našeg udruženja, očekivala... Znate, nama je REKOM ovde blizu, Fond za humanitarno pravo je blizu, mi smo se hvatale i dalje se hvatamo za svakog. Čak i neprijatelja ne smatramo neprijateljem ukoliko će nam pomoći da se približimo istini. Teško je živeti 15 godina u neizvesnosti. Članovi naših porodica su oboleli i živimo svakodnevno u grču; taj grč nikako ne prestaje. Ja hoću da kažem, a pokušaću da ne odužim, jer ima i drugih, da su naše žrtve tako ponižene, a da se nimalo nismo približili istini, a prošla je decenija i po. I ono što sam ja lično, a i sve porodice mog udruženja, na šta smo mi spremni zarad istine... Mi smo spremni, pogotovo mi roditelji koji ne znamo za tu svoju mladu decu od četrnaeste godine pa nadalje, ne znamo ništa, mi smo spremni da kleknemo i ponizimo se zbog naše dece, da oprostimo zarad istine ili barem da se približimo istini.

U vezi sa opraštanjem, jedna mama iz Prištine, Dragica Majstorović, zamolila me je da vam pročitam pesmu koju je ona napisala, vezano za njenog sina Ivana koji je otet u Prištini ispred zgrade, dok je stajao sa svojom ličnom torbicom da krene u raseljeništvo. Nema ga i dan-danas, ne zna se njegova sudbina, evo, čujte, na šta smo mi majke i naše porodice spremne. Njena pesma se zove „Ubico“.

„Ubico, biće ti oprošteno, samo mi kaži gde si mi sina zakopao,

da li si mu lapski kamen na grudi stavio ili si sipnički pijesak po njemu prosuo?

Možda si ga u moju njivu položio.

Kako si ga osudio, koju si mu krivicu pronašao, šta si mu na kraju rekao,

da li si mu oči svezao ili si smelo u lice dete gledao?

Ni ljubav još nije spoznao, ni žilet nije kupio da bi bradu obrijao, da mu naraste stalno je čekao.

Ubico, reci mi, da li se na smrtnom času Bogu pomolio, da li je majku dozivao?

Kakvu si mu smrt odredio, da li si ga streljao, jer samo dete je bio, kako si mogao?

Ubico, biće ti sve oprošteno, samo mi kaži gde si ga sahranio, ispod kog drveta si mu život ugasio, kojom si ga travom ozelenio, kako si kući otišao i decu pomilovao?

Kad si moje dete ubio, kako si noćas spavao, da li si moje čedo sanjao?

Ubico, biće ti sve oprošteno, samo mi kaži gde si mi sina pokopao.“

Mi smo spremni da sve oprostimo i da poniženo stojimo zarad istine. Nema ih među mrtvima, nema ih među živima i zato ja molim, ne samo REKOM nego ljude dobre volje, karakterne, širokog srca, da nam pomognu. Neizdrživo je čekati na kosti, da mu napravim grob, da mu se odužim kao majka. Možda sam vas opteretila, ali teško mi je, vi ćete me bolje razumeti nego drugi.

ČIJI SU GLASOVI

Ahmetaj, Nora, Centar za istraživanje i dokumentaciju, Kosovo

Antić, Sunčica, raseljeno lice s Kosova

Begagić, Hazim, režiser, BiH

Bodiroga, Nada, Udruženje porodica nestalih i ubijenih Srba u Hrvatskoj *Suza*, Srbija

Bodroža, Stevan, reditelj, Srbija

Cvetkovski, Igor, Međunarodna organizacija za migracije (IOM), Švajcarska

Di Lelio, Anna, dr, New School, Univerzitet Njujork, USA

Dragović-Soso, Jasna, dr, viša predavačica, Londonski Univerzitet, Goldsmiths, Velika Britanija

Filipović, Ljubiša, Udruženje porodica kidnapovanih i ubijenih na KiM, *Božur*, Crna Gora

Finci, Jakob, predsjednik Jevrejske zajednice, BiH

Flere, Sergej, prof. dr, Maribor, Slovenija

Gashi, Bekim, selo Trnje, opština Suva Reka, Kosovo

Gjetaj, Prenk, Komisija Vlade Kosova za nestala lica

Glavašević, Bojan, Ministarstvo branitelja, Hrvatska

Gordy, Eric, dr, viši predavač, Univerzitet College London, Velika Britanija

Gorjanc Prelević, Tea, Akcija za ljudska prava, Crna Gora

Grebo, Zdravko, prof. dr, Pravni fakultet, Sarajevo**,** javni zagovarač REKOM-a

Grubešić, Niko, Ministarstvo pravde BiH

Hennessey, Mary Anne, Vijeće Evrope u BiH

Hotić, Kada, Udruženje *Pokret majki enklava Srebrenice i Žepe*, BiH

Hoxha, Dhurata, Međuministarska radna grupa za suočavanje sa prošlošću i pomirenje, Kosovo

Hribar, Spomenka, dr, publicistkinja, Ljubljana, Slovenija

Izetbegović, Maja, glumica, Sarajevo, BiH

Jovanović, Vanja, paroh sarajevski, Srpska pravoslavna crkva, BiH

Kandić, Nataša, koordinatorka projekta REKOM, javna zagovaračica REKOM-a

Karup Druško, Dženana, Udruženje za tranzicionu pravdu, pomirenje i sjećanje u BiH (TPOS), javna zagovaračica REKOM-a

Kelmendi, Adriatik, urednik TV Kohavision, Kosovo, javni zagovarač REKOM-a

Kesić, Vesna, novinarka, Hrvatska

Kilmurray Avila, dr, fondacija „Zajednica za Severnu Irsku“ (Community Foundation for Northern Ireland)

Klarin, Mirko, novinska agencija SENSE

Klasić, Hrvoje, dr, predavač na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Hrvatska

Komšić, Željko, član Predsjedništva Bosne i Hercegovine

Kosić, Zoran, Udruženje boraca ratova 90-ih, Kikinda, Srbija

Kostovicova, Denisa, dr, viša predavačica, Londonska škola za ekonomiju i političke nauke, Velika Britanija

†Kovačić, Mirko, logoraš, Vukovar, Hrvatska

Kulaglić, Amir, Srebrenica, BiH

Lalić, Ivana, novinarka i režiserka dokumentarnih filmova, Beograd, Srbija

Lamont, Christopher, dr, Univerzitet u Groningenu, Holandija

Lupić, Mevludin, Udruženje porodica zarobljenih i nestalih općine Zvornik, BiH

Lushta, Rexhep, hodža, Islamska zajednica, Kosovo

Marković, fra Ivo, hor *Pontanima,* Franjevačka teologija Sarajevo, BiH

Morina, Engjellushe, koosnivač Kosovskog saveta za spoljne poslove, Kosovo

Munjin, Bojan, pozorišni kritičar, Hrvatska

Mustafić, Dino, režiser, BiH

Nielsen, Christian, dr, Univerzitet u Århusu, Danska

Nosov, Andrej, reditelj i producent, Hartefakt, Srbija

Obradović-Wochnik, Jelena, dr, predavačica, Univerzitet Aston, Birmingem, Velika Britanija

Orlović, Sandra, Fond za humanitarno pravo, Beograd

Pajić, Zoran, prof. dr, Pravni fakultet, Sarajevo, BiH

Pejčinović, Desanka, Udruženje kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji, Srbija

Perković, Ante, publicist, Hrvatska

Perrin, Kristen, dr, University College London, Velika Britanija

Petrović, Nebojša, Filozofski fakultet u Beogradu, Srbija

Pjevač, Dragan, izbeglica iz Hrvatske, advokat u Srbiji, član Koalicije za REKOM

Puhovski, Žarko, prof. dr, javni zagovarač REKOM-a

Pusić, Zoran, Građanski odbor za ljudska prava, Hrvatska

Ristić, Katarina, dr, Fakultet istorije, umetnosti i orijentalistike, Leipzig, Nemačka

Selimi, Selim, lični izaslanik predsednice Kosova za REKOM

Slapšak, Svetlana, prof. dr, Ljubljana, Slovenija

Smajić efendija, Husein, muftija sarajevski, Islamska zajednica, BiH

Sokolić, Ivor, University College, London, Velika Britanija

Staničić, Tonči, veleposlanik Republike Hrvatske u BiH

Stojanović, Lazar, režiser, Srbija

Subašić, Munira, Srebrenica, Udruženje *Pokret majki enklava Srebrenica i Žepa*, BiH

Subotić, Jelena, dr, profesorica, Georgia State University

Šarčević, fra Ivan, dr, Franjevačka teologija Sarajevo, BiH

Šašo, Nikola, izbeglica iz Hrvatske, roditelji ubijeni u vojno-policijskoj akciji Republike Hrvatske *Oluja*, 1995.

Šeatović, Marica, Novska, Hrvatska, muž i rođaci ubijeni u kući

Šimić, Goran, dr, Ekspertna radna grupa Ministarstva pravde i Ministarstva za ljudska prava i izbeglice BiH za izradu Strategije tranzicijske pravde u BiH 2012–2016.

Teršelič, Vesna, Documenta, Hrvatska

Učakar, Mirjana, Udruženje izbrisanih, Slovenija

Ukaj, Alban, glumac, Sarajevo, BiH

Vitorović, Mioljub, zamenik tužioca za ratne zločine, Srbija

Wastell, Sari, dr, Goldsmiths, Univerzitet London, Velika Britanija

Zyberi, Gentian, dr, Norveški centar za ljudska prava, Norveška

Žalica, Pjer, režiser, Sarajevo, BiH

Izdavač: Koalicija za REKOM

Urednice: Svetlana Slapšak i Nataša Kandić

Prevod: Dragan Novaković, Stefan Stojanović, Angelina Misina, Besim Rexhaj

Lektura i korektura: Smilja Bogdanović, Đorđe Božović, Jonathan Boulting

Grafičko oblikovanje: Todor Cvetković

Tiraž: 800

Štampa: Publikum

Beograd, jun 2015.

ISBN 978-86-7932-062-9

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

316.485.6(4-12)"20"(082)
323.1(4-12)"20"(082)

TRANZICIONA pravda i pomirenje u postjugoslovenskim zemljama : glasovi institucija, verskih zajednica, aktivista, akademije, kulture i žrtava / uredile Svetlana Slapšak i Nataša Kandić ; [prevod: Dragan Novaković, Stefan Stojanović, Angelina Misina, Besim Rexhaj]. - Beograd : Koalicija za REKOM, 2015 (Beograd : Publikum). - 118, 141, 136 str. ; 27 cm

Srp. tekst i engl i alb. prevod. - Str. 9-10: Uvod / Nataša Kandić. - Napomene i bibliografske reference uz svaki rad.

ISBN 978-86-7932-062-9

a) Помирење - Југоисточна Европа - 21в - Зборници b) Етнички односи - Југоисточна Европа - 21в - Зборници COBISS.SR-ID 216004364

COLLECTION OF TEXTS

TRANSITIONAL JUSTICE AND RECONCILIATION

in post-Yugoslav countries

The voices of institutions, religious communities, activists, academics, culture and victims

Edited by
Svetlana Slapšak and Nataša Kandić

coalition for
RECOM

TABLE

COLLECTION OF TEXTS 9

INTRODUCTION 9

Nataša Kandić: RECOM is the cornerstone of the attitude to the past 9

I TRANSITIONAL JUSTICE 11

Niko Grubešić: The achievements in Bosnia and Herzegovina 11

Tonči Staničić: The victims must talk 12

Selim Selimi: Kosovo has made progress 12

Dhurata Hoxha: The establishment of the Inter-Ministerial Working Group on Dealing with the Past in Kosovo 13

Mary Anne Hennessey: Institutional reforms and reconciliation are the basis of sustainable peace 13

Goran Šimić PhD: The strategy of transitional justice in Bosnia and Herzegovina 15

Bojan Glavašević: We have drawn a clear distinction between law and justice 15

CRIMINAL JUSTICE 16

Sandra Orlović: Serbia has no strategy for prosecuting war crimes 16

Dženana Karup Druško: BiH does not implement State Strategy for War Crimes Trials 18

Vesna Teršelič: The increase of exclusiveness gives rise for concern 21

Tea Gorjanc Prelević: Not a single indictment on grounds of command responsibility in Montenegro 23

Nora Ahmetaj: Priority should be given to trials before the courts of the Republic of Kosovo 26

Mirko Klarin: The established and adjudicated facts are the main legacy of the Hague Tribunal 28

Denisa Kostovicova PhD: A deliberative and participatory aspect of transitional justice 29

Zoran Pusić: The Hague Tribunal was successful before suddenly coming to a halt 33

Gentian Zyberi PhD: Reconciliation through the international criminal courts and tribunals: mission (im)possible? 34

Jelena Subotić PhD: “Obstacle bias” in transitional justice scholarship 38

Jasna Dragović-Soso PhD: The ICTY, in particular, has had very limited success in countering denial of crimes in the post-Yugoslav region 40

Kristen Perrin PhD: The implications of in-court discussions on memory 42

Katarina Ristić PhD: The legal narratives about the victims do not reach the community of the perpetrators 46

THE FACTS, THE SHARED HISTORY 47

Professor Žarko Puhovski: Shaming the perpetrators is our concern 47

Anna Di Lellio PhD: A great achievement of RECOM: bringing the issue of justice back to the foreground 48

Jasna Dragović-Soso PhD: Apologies after completing the work on preserving the memory 50

Jelena Obradović-Wochnik PhD: Achievements of transitional justice in the Post-Yugoslav space 53

Sari Wastell PhD: Shared history 57

Professor Sergej Flere: History is the main channel for reproducing national myths and legends 59

Christian Nielsen PhD: The periods before and after 1991 are interconnected 60

Eric Gordy PhD: Limitations and problems in the construction of public memory 61

Ivor Sokolić: The civil society has the potential to spearhead changes in public perceptions 64

Adriatik Kelmendi: Recognizing the victims in the case of Kosovo, and Kosovo’s existence 65

Igor Cvetkovski: Reparations for wartime victims in the former Yugoslavia 66

Professor Zdravko Grebo: The facts, first of all! 68

Professor Žarko Puhovski: From defeat to defeat until the final victory 69

II RECONCILIATION

71

Željko Komšić: One should react, but also reach out a hand of reconciliation 71

Mioljub Vitorović: Reconciliation is a process 72

Engjellushe Morina: Dealing with the past should start first within the framework of a society 73

Friar Ivan Šarčević: We must confront our history, our past 73

Husein effendi Smajić: Religious communities are not responsible for what happened between 1992 and 1996 76

Father Vanja Jovanović: Reconciliation of the one with the other is a process 76

Jakob Finci: Reconciliation through confidence 77

Hoxha Rexhep Lushta: Forgiveness and reconciliation are best effected through genuine dialogue and understanding between contending sides 77

Christopher Lamont PhD: Accountability and forgiveness are complementary perspectives 79

Friar Ivo Marković: The idea of reconciliation requires a vision and a step forward 79

Nataša Kandić: Understanding and interpreting the concept and process of reconciliation 80

Hrvoje Klasić PhD: The process of reconciliation cannot be viewed separately from the process of understanding 83

Professor Zoran Pajić: The inter-generational cycle of “historical reckoning” and violence repeats itself 84

Spomenka Hribar PhD: Reconciliation: a process or an ultimate goal? 85

Denisa Kostovicova PhD: The reconciliation process primarily takes place through communication 87

Nebojša Petrović: It is necessary to humanize the others 89

Mirko Klarin: Reconciliation from the point of view of war criminals 90

Avila Kilmurray PhD: Northern Ireland - a comparative perspective 91

CULTURE, ART AND FACTS 97

Professor Svetlana Slapšak: Culture boldly addresses our past 97

Professor Svetlana Slapšak: Spreading the truth: a gadfly ethics 97

Dino Mustafić: Artistic truth should not “relativize” 100

Lazar Stojanović: If it wants and if it dares, art can win freedom for victims 102

Ante Perković: That invisible spiritual space still exists 103

Professor Svetlana Slapšak: The theatre is supposed to upset and cause discomfort 103

Alban Ukaj: Raising war topics was not easy 104

Maja Izetbegović: I have the privilege to speak about my personal experience on stage 104

Stevan Bodroža: Art that questions 105

Hazim Begagić: It is important that we brought the phenomenon of the music school in Zenica back into the public discourse 106

Andrej Nosov: A view from the perspective of the other 107

Bojan Munjin: Protagonists of the Yugoslav tragedy in one place 107

Lazar Stojanović: A fact may change its value depending on the context 109

Vesna Kesić: Women war victims are held responsible for the fate that befell them 111

Ivana Lalić: Protected witnesses are disappointed in state institutions 113

Pjer Žalica: Victims are the real heroes of war 114

III THE VOICES OF THE VICTIMS 116

†Mirko Kovačić: Dialogue in prison camp 116

Zoran Kosić: Veterans talk about reconciliation 117

Mirjana Učakar: The “erased” have difficulties in exercising their right to compensation 117

Dragan Pjevač: Hague acquittals drove process of dealing with the past back to the beginning 118

Bekim Gashi: I am the most wounded man in the world 119

Nada Bodiroga: My mother’s shoe, the only surviving witness 121

Sunčica Antić: My dead father has been listed as alive for 15 years 124

Ljubiša Filipović: Reconciliation first, then the Return 124

Marica Šeatović: My pursuit of truth and justice 125

Amir Kulaglić: Blossom and springtime remind me of those who are now gone 127

Nikola Šašo: Their bones have found their eternal home 129

Kada Hotić: But how does a criminal go to sleep at night, when the images start coming back? 131

Mevludin Lupić: We need compassion 133

Prenk Gjetaj: The families of the disappeared are the most vulnerable category of people affected by the war 135

Munira Subašić: Confidence is what is most needed 136

Desanka Pejčinović: We are willing to kneel and humiliate ourselves for the sake of our children 137

THE VOICES ARE THOSE OF 139

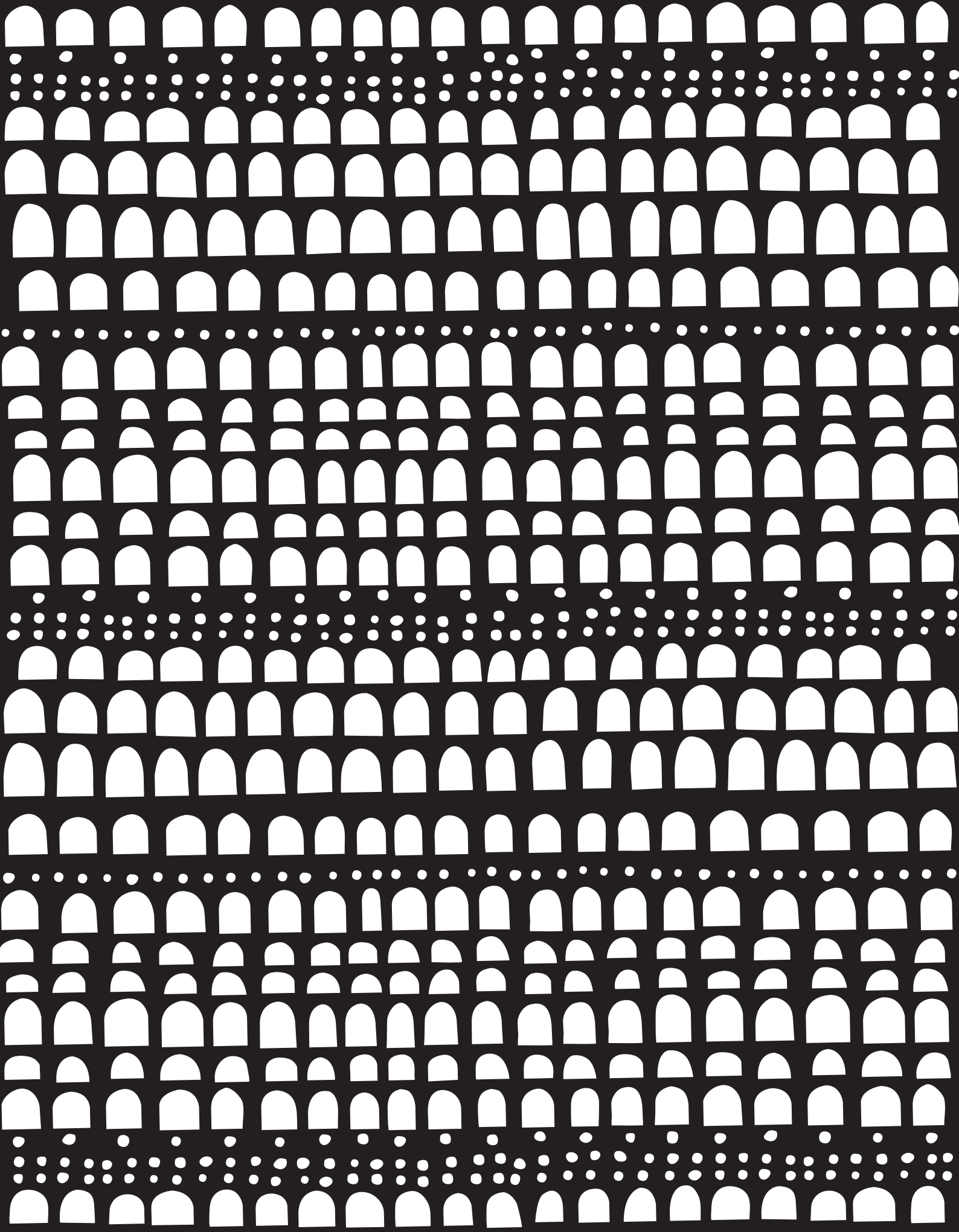

WHOSE VOICES ARE THESE?

THE COLLECTION OF TEXTS

The Collection of Texts comprises the addresses, discussions and commentaries of representatives of institutions, religious communities, non-governmental organizations, members of the epistemological community and artists about the achievements made and the obstacles encountered in the process of dealing with the past and reconciliation, as well as testimony by victims, participants at the Ninth and Tenth Forums for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries.

INTRODUCTION

Nataša Kandić:[1] RECOM is the cornerstone of the attitude to the past

As we open the Tenth Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, there is good news to report. Eight years since the First Forum, at which we promoted the idea of a regional approach to dealing with the past, the civil society has rallied around the Initiative to establish a Regional Commission to Establish the Facts about the War Crimes and other Gross Violations of Human Rights on the Territory of the Former Yugoslavia, and has succeeded in persuading the politicians in the region to set up jointly a commission focusing on the victims, on the circumstances in which they lost their lives or went missing, and on the facts about all the war crimes. I dare say that this is something which has the potential to become the cornerstone of our joint attitude to the past, and an important instrument for revealing the past. On 14 November 2014, the Coalition for RECOM unreservedly upheld the RECOM Statute Changes drawn up by the official envoys to RECOM of the presidents of the post-Yugoslav countries.[2] We all have experience of dealing with politicians and we know how difficult it is and how much time it takes for a civil society initiative to secure concrete political support. It took us two years to persuade the presidents and the two members of the Presidency of Bosnia and Herzegovina to appoint their envoys to RECOM, in order to produce, on the basis of our proposed RECOM Statute, a document which constitutes the legal, political and constitutional framework for the establishment of a Regional Commission. In post-Yugoslav states, criminal trials have become the principal and the only mechanism for dealing with the past. The Coalition for RECOM supports trials of war crimes, although it is aware of the serious limitations of this mechanism of transitional justice. That is why, in 2006, the Coalition launched the Initiative for establishing an official extrajudicial body of a regional character which would focus on the victims and which would be capable of giving shape to a factual picture about what happened during the

1 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

2 The envoys of the presidents of Croatia, Montenegro, Kosovo, Macedonia and Serbia and of two members of the Presidency of Bosnia and Herzegovina.

recent wars. Over the years, we strove with great perseverance to develop communication with the politicians in order to persuade them to act as political sponsors of that initiative. Within the Coalition for RECOM itself, we did not find it easy to build relations of confidence, understanding and responsibility regardless of our private and personal ideas about the war. It was not easy to persuade the victims to take part in the debate on the mandate of the regional body. Unaccustomed to taking part in expert discussions with lawyers, artists and activists, in the course of time the victims came to realize that what they had to say mattered a lot. Once we had agreed that the "enemy side" also had its own victims, we proceeded with less difficulty. What still happens is that even when we are all in agreement with Professor Puhovski's words that civil society's duty is to bring public disgrace upon the perpetrators, the givers of the orders and those who covered up the traces of war crimes, we actually imply the "others" and not "our own". The fact that we have reached a moment of concrete political support means success, but it is not the end of our engagement. Our task is to monitor the process which will be conducted by the state institutions.

And, lest we should forget, the Coalition for RECOM has from the very beginning encountered obstacles in the form of elections, particularly presidential elections. No sooner do we obtain the support of a president than an election follows; the new president is another politician and we are back to square one. Although we have by now adopted the document entitled RECOM Statute Changes, elections have meanwhile been held in Bosnia and Herzegovina, a new Presidency has been elected, and presidential elections are due in Croatia.[3] We thus find ourselves waiting again for a new government. Judging by our experience so far, we shall also have to play our old part again – explaining, reasoning, pleading, though we will not stop our work of documenting the human losses. The more we do in this regard, the greater our chances of the politicians taking responsibility for the establishment of RECOM. Our primary tasks include compiling lists of people who lost their lives or went missing in the wars, in situations before or after the wars and, in general, in connection with the wars. The public will be informed finally about the decisions of the presidents and the members of the Presidency regarding their support for the establishment of RECOM after the constitution of the Presidency of Bosnia and Herzegovina and the Croatian elections, and after the Coalition for RECOM and/or its public advocates win the support of the newly-elected leaders for the establishment of RECOM.

We have all these years been building up the RECOM Process by relying on our own capacity, though with considerable support from transitional justice researchers and members of the academic community in Europe and America, as well as from the European Parliament, the European Commission and the Council of Europe: all of them have appreciated our determination to develop the RECOM Process by ourselves. We have been able to organize the forums and meetings of the Coalition for RECOM and the many local activities and events, thanks to the support of the European Commission, the Rockefeller Brothers Fund, the French organization CCFD, the OSCE and the Norwegian Foreign Ministry. I take this opportunity to recall that the success of

3 The presidential elections in Croatia ended in January 2015 with the election of Kolinda Grabar Kitanović.

the RECOM Initiative has been contributed to by its public advocates: Professor Zdravko Grebo, Professor Žarko Puhovski, Professor Židas Daskalovski, journalists Adriatik Kelmendi, Dženana Karup Druško, Dinko Gruhonjić, Duško Vuković, theatre producer Dino Mustafić, and also myself.

I TRANSITIONAL JUSTICE

Niko Grubešić:[4] The achievements in Bosnia and Herzegovina

Since its establishment in 2003, the Ministry of Justice of Bosnia and Herzegovina has been pursuing reforms of the justice sector in Bosnia and Herzegovina, which encompass a range of strategic programmes and activities. In the conditions of a post-conflict society, an efficient justice system can only be established if comprehensive activities are carried out also in the field of transitional justice. The exchange of experiences regarding this practice at a regional level represents an exceptionally important element of all pro-reform activities: as we employ this mechanism in other fields too, so also in the field of transitional justice.

As regards the achievements of Bosnia and Herzegovina, I can single out the following. Bosnia and Herzegovina has launched several important activities in the field of transitional justice, thus laying some key groundwork. However, much still remains to be done. For instance, the capacity of the Court and the Prosecutor's Office of Bosnia and Herzegovina has been established and empowered and also, as I have already pointed out, the Strategy for War Crimes Processing in Bosnia and Herzegovina whose implementation is in progress. The significant results achieved in the prosecution of war crimes cases in Bosnia and Herzegovina are borne out by the reports of the European Commission on Bosnia and Herzegovina's progress in this field.

While problems and ups and downs attend every activity, of course, one can generally make such a positive appraisal as this. In order to prosecute war crimes cases more efficiently, Bosnia and Herzegovina has cooperation with all the neighbouring states under the ratified agreements on legal assistance and cooperation with them and with other countries. Those signed with Croatia and Serbia are among the most important. Furthermore, a Missing Persons Institute has been established in Bosnia and Herzegovina. While implementing the activities of solving war crimes cases, we realized that they could not be completed within the planned time frame; therefore, our Strategy provides that certain less sensitive cases of war crimes are prosecuted by cantonal and/or district courts and by the Prosecutor's offices in Bosnia and Herzegovina. Nevertheless, we have also realized that new efforts should be made to strengthen the capacity for prosecuting the war crimes cases of the courts and the prosecutor's offices at all levels of government, as well as the instruments for protecting and supporting witnesses, particularly witnesses for the victims. These are the key challenges facing the governmental institutions of Bosnia and Herzegovina.

4 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

Attaching equal importance to the establishment of other instruments designed to ensure social and economic justice to the victims and to pointing out the need for strengthening the capacity of governmental institutions in order to enhance the confidence of the citizens, the Council of Ministers at the beginning of 2010 adopted the decision to draw up a Transitional Justice Strategy in Bosnia and Herzegovina. A 15-member Expert Working Group was set up comprised of representatives of governmental institutions and of the civil society and including representatives of the victims of the past war. The Expert Working Group's activities include the organization of numerous consultations; also, we have ready today a working paper of the Strategy which encompasses three strategic pillars. This fourth one, as I have said, for trials of war crimes, constitutes a separate document, though in essence they make up a joint document. Those original three pillars are: determination of facts and truth-telling, reparations and memorials, and institutional reforms.

Tonči Staničić:[5] The victims must talk

The victims have the right to be heard, they have the right to justice, they have the right to public recognition; this right of the victims and of the sufferers in the war is the guarantee of peace, so their suffering must not be forgotten. This must be a constant reminder to both the present and the future generations of the perniciousness and curse of war. The victims can raise their voices only as persons with names and surnames, the victims must not remain mere numbers. It is necessary to establish the identity of each one of them. The unresolved status of the civilian victims calls for extensive and committed efforts towards raising awareness of this problem in all our states, in order that the victims may gain recognition and exercise their right to benefits. Generally, the problem of the missing is the most painful one in all our states, because a great many missing persons are still being looked for - in Croatia, according to official figures, 1,705 of them. I believe that, other than through the relevant state institutions, as well as through transitional justice meetings, we can obtain information about the fate of those people in others way too, and establish their exact number. In addition to the tasks already mentioned, a major future task awaiting all the experts and nongovernmental organizations concerned with transitional justice will be to strive to establish the facts about the recent past in order to eliminate all possible ideological and world-view prejudices, something which alone can bring about a change of atmosphere and develop a new cooperation between our peoples based on mutual respect and confidence. We can make a step forward only if we are aware that the difference of the other constitutes the wealth of all, as well as that familiarity with our differences enriches us. Differences are no cause for conflict but for cooperation.

Selim Selimi:[6] Kosovo has made progress

As far as transitional justice is concerned, Kosovo has been making progress. As a new state, we have begun to step up our engagement in this field. As regards the judicial system, you may

5 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina
6 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

be aware that our system provides for a number of competences reserved for the mission of the European Union, EULEX – while some criminal offences are prosecuted in collaboration with our institutions, war crimes are under the jurisdiction of EULEX, with local prosecutors and judges already being involved.

We have adopted several laws concerning war crimes. I wish to mention one of them, the Law on the Status and Rights of Victims and Families of Victims, which provides for financial compensation as part of reparation. Small though this financial compensation may be, its importance to these families is symbolically great. At the moment, this law is back at the stage of being amended, because it leaves out a very painful category - the category of women raped during the war. Through this amendment, we will seek to increase compensation for the victims above the level of the existing financial compensation, in the shape of social compensation.

As regards our commitment to finding the truth, Kosovo has developed several mechanisms such as the Commission on Missing Persons and the Inter-Ministerial Working Group on Dealing with the Past, and others.

Dhurata Hoxha:[7] The establishment of the Inter-Ministerial Working Group on Dealing with the Past in Kosovo

The subject raised by the Inter-Ministerial Working Group on Dealing with the Past and Reconciliation, established by decision of the Government of Kosovo, is more challenging than any other subject discussed by working groups in the Government of the Republic of Kosovo. The objective of this group is to develop a state strategy for dealing with the past; the strategy will include the manner and method of finding the truth on the basis of that which the group considers necessary for Kosovo. Also, the object of this group is dealing with the past massive human rights violations and serious violations of international humanitarian law in Kosovo committed in the periods of war and transition. Another objective is to promote reconciliation and sustainable peace, something which invariably calls for and ensures accountability: those who committed crimes ought to be brought to justice, which implies seeing justice done, providing the victims with compensation and creating mechanisms for seeking the truth. As the chair of this group, I assure you that all the victim categories will be treated in a dignified manner and that the whole process will be victim-oriented, with always keeping in mind their needs. Fortunately, our group has the support of the civil society organizations; but what is most important is that we have the support of the victims' families and victims' associations.

Mary Anne Hennessey[8]: Institutional reforms and reconciliation are the basis of sustainable peace

For the Council of Europe, democracy, human rights and the rule of law are the foundation of durable peace and sustainable reconciliation throughout the whole of Europe. Thinking about achievements from the Council of Europe perspective, we can see that achievements in criminal

7 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina
8 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

justice and civil justice are much more noticeable in the region than the broader concept of justice, which is based on societal reconciliation and institutional reforms in order to make those reforms sustainable in the future. Everyone knows about the work of the ICTY, and of domestic courts dealing with war crimes. This has been very important, and will remain important into the future, in order to establish some of those truths, and to ensure that there's no sense of impunity for the crimes committed at that time. There's been a lot of success in the region in the restitution of property and, to some extent, with returns of people to their previous places of residence. There have been very huge efforts and quite a lot of success with missing persons, a lot of people being given back their identity, and a place established to express respect for the victims. There has been a certain amount of success also with housing issues, and with closing the last collective centres, with assistance to the most vulnerable people. Additionally, there is international cooperation to formalize and close the last ICTY war-related trials. And, since all of the states in the region, with the exception of Kosovo, of course, are member states of the Council of Europe, they are also participating in the broad European legal cooperation, and making use of the Council of Europe's legal norms and standards and conventional mechanisms in relation to war crimes, extradition and the use of the European Court for Human Rights, for example. The Committee of Ministers' guidelines on avoiding impunity for war crimes, are being widely applied in the region. So these are all very positive - what we can put in the basket of opportunities. However, in my view, the basket of challenges is heavier, and a much larger basket, especially as it contains a very crucial question for the future - for the present and for the future - and for justice in a broader sense. I would just like to raise three issues, only a few of which are directly in the mandate of the Council of Europe, but which taken altogether, form the crucial challenges for real justice, and real peace and reconciliation in the region. First of all, repudiation - repudiation of the rhetoric and manipulation through the media, of the facts we've mentioned a few times in the conference already. Secondly, reparations - and reparations in the global sense, not only of physical property, but in relation to civilian victims, victims of sexual violence, and the continuing trauma that people suffer today. Recognition and acknowledgement of victims - and not only civilian victims - in a public way - and that is a challenge we've also mentioned several times in Bosnia and Herzegovina in relation to memorialization and commemoration. Returns - returns, I think, needs to remain an issue for the international community to take seriously, and not to allow, in particular in the regional housing programme, any signals of the end of our concern, as there are still large numbers of people who would like to return home. However, reconciliation is the key to that. People must be able to feel safe and secure, they must be able to feel that there is a future perspective for their family, the next generations; and this is directly connected to one element of the importance of institutional reforms that the Human Rights Commissioner of the Council of Europe highlighted in his report on transitional justice and durable peace in the former Yugoslavia. Institutional reforms to insure non-repetition, education, judicial independence, solutions of media and cultural issues, and human rights.

Goran Šimić:[9] The strategy of transitional justice in Bosnia and Herzegovina

I would like to focus on the three points I consider the most important with respect to the consultative process, the activities connected with it and, finally, the relationship between the strategy and the determination of facts - that is, to the Coalition for RECOM which advocates the establishment of a regional commission. The years have passed quickly from the moment I was appointed to the Commission charged with drawing up the Transitional Justice Strategy in Bosnia and Herzegovina: I went to Google and typed *strategy for transitional justice*. There were no results. At the beginning, we had to decide the most important thing – who will be at the centre of our strategy. We decided that only the victim and no one else should be at the centre of this strategy; also, that the activities we wish to propose must be oriented towards all the victims in Bosnia and Herzegovina and, when all is said and done, towards all of us. I am sometimes impatient with those of my students who regard as victims only those who have experienced some psychosocial or social or physical trauma. I would dare to say that all of us who live on the territory of the former Yugoslavia are victims of the war we have gone through. This is why we decided to appeal to the victims and their representatives from the victim associations, members of the public, and members of the academic, religious and other communities from all over Bosnia and Herzegovina to create a consultative process together with us. In the end, we produced a 130-page document envisaging more than 80 activities which in our opinion must be implemented in Bosnia and Herzegovina. The Strategy includes other mechanisms such as extrajudicial determination of facts, reparation, restitution, erection of memorial centres, memorialization of suffering and, lastly, activities aimed at specific institutional reforms in order that we may have publicly and socially credible institutions we can all trust.

Bojan Glavašević:[10] We have drawn a clear distinction between law and justice

What I am going to talk about are specific things accomplished by the Croatian Government matters of transitional justice. To begin with, we have drawn a clear distinction between law and justice. When we talk about lawsuits, borders, and reparations, these things have nothing to do with justice, which is subjective; and for this reason, we have treated them as separate. These matters are the concern of the Ministry of Justice and of other related institutions. However, where justice is concerned, that is something subjective; there we are talking about people's destinies, about whether or not something makes sense, about reconciliation and coexistence. These are much more complex issues which call for a far more serious approach. For a start, there is the matter of the missing persons, the people we have been looking for since the end of the war. The Law on [the Rights of] Victims of Sexual Violence itself will serve our purpose as a sort of prelude to fundamentally changing the Law on [the Rights of] Civilian Victims of War. The third field with which we are concerned regarding transitional justice is dealing with trauma. And, finally, the fourth field, which I would call the truth about the war and about peace-building. The idea is to consolidate a curriculum of teaching about the Homeland War, to produce something which is objective, applicable to all, acceptable by all, devoid of hate speech,

9 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina
10 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

and something which terminates in a school of peace. This is something which has not existed in Croatia so far. Pupils of different nationalities attend different schools and are taught different histories. The Croatian Government has invested efforts to establish integrated schools.

CRIMINAL JUSTICE

Sandra Orlović[11]**:** Serbia has no strategy for prosecuting war crimes

Serbian officials have not included in their priority list the establishment and implementation of transitional justice mechanisms designed to deal with the crimes committed during the 1990s. The establishment of specialized institutions for criminal prosecution of war crimes perpetrators has figured as the only mechanism of transitional justice in Serbia so far. Although Serbia's failure to satisfy justice regarding the crimes of the 1990s has been criticized repeatedly by international organizations and institutions, Serbian institutions have not put even the smallest effort into addressing this problem.

Over the past ten years, Serbia has issued indictments against 154 persons in 48 cases, 56 of whom have been convicted. When measured against the scale and nature of the crimes committed during the wars in the former Yugoslavia, bringing war criminals to justice in Serbia, despite the solid legal and institutional framework, has had very modest results.

Among the many reasons for this kind of underachievement, the first to be singled out are the social and political circumstances that have directly affected the operation of the institutions specializing in war crimes prosecution. There is no doubt that the general indifference of the political and social stakeholders in the process of dealing with the crimes of the 1990s adversely affects the prosecution of war crimes. In addition, numerous examples in Serbia in the past last ten years demonstrate that the representatives of the institutions often openly obstruct the work of the institutions authorized to prosecute war crimes perpetrators, or exert pressure on them.

The absence of a responsible attitude on the part of the political institutions towards the problem of establishing criminal justice for war crimes has been most seriously felt in the mechanism for the protection and support to witnesses and victims. Problems in the protection of former members of the army and the police willing to testify about the crimes of their former colleagues have been sharply criticized, for years on end, by international institutions and organizations. However, the local institutions that could have addressed such problems have remained inactive. It should not be forgotten that several former members of the armed forces have publicly spoken about the threats and pressures exerted on them by the members of the police unit responsible for their protection; some have even been forced to leave the witness protection programme altogether. With regard to support for the victims who testify in war crimes cases, the existing system does not meet the corresponding international standards. The support is reduced to a single service within the Higher

11 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

Court in Belgrade, the mandate of which is limited to the time of the victims' residence in the court. For years, the Council of Europe and the EU have been vocal in drawing attention to these problems, but their attention has not resulted in the action and involvement of local institutions.

In the past several years, the prosecutorial activity of the Office of the War Crimes Prosecutor (OWCP) has significantly declined. This can be observed by simply examining the number of charges filed and the fact that the indictments issued in these years have targeted less demanding cases. There has been no prosecution of complex cases which reveal the systemic nature of the crimes backed by the state – such as the mass killings in Kosovo, or politically sensitive cases like the genocide in Srebrenica, or the camps in the Vojvodina region, and in Sljivovica and Mitrovo Polje. Furthermore, the OWCP is continuously criticized because of its de facto amnesty for those responsible on grounds of command responsibility, since the OWCP has not applied this legal concept in any of its cases.

The objective difficulties contributing to the OWCP's underperformance include the passivity of the police department responsible for crimes investigation, along with the lack of resources, especially those needed for the hiring of associates and investigators, who constitute the necessary foundation for the investigations, analyses and preparation of cases in any prosecutors' office.

The work of the specialized courts within the Higher Court and the Court of Appeals in Belgrade can be assessed as being generally competent, professional and successful. However, some aspects of these departments are subject to criticism. In several judgments, the factual and legal conclusions were motivated by the intention to reduce Serbia's responsibility and the extent of its involvement in the armed conflicts in the former Yugoslavia. In addition, judgments are characterized by a mild penal policy, especially with regard to the application of mitigating circumstances.

One of the reasons for such modest achievements in prosecuting those responsible for war crimes is the fact that Serbia, unlike Bosnia and Herzegovina and Croatia, has not devised a strategy for war crimes prosecution. In that sense, the adoption (and implementation) of a strategy, which would make all the relevant institutions assume greater responsibility as well as specific tasks to improve the prosecution of war crimes in the future, is imperative. The OWCP has a great responsibility for the process of devising a comprehensive national strategy, because it is the OWCP's role to establish a prosecutorial strategy and priorities for the future, modelled on the prosecutors' offices in the region, taking into account the criticism of its work, particularly with regard to more complex cases and indictments of those with command responsibility.

With regard to the state's obligation to provide fair reparations for victims, Serbia has been the worst in its treatment of victims in comparison with other countries of the region. The legal framework which establishes the recognition of the status of civilian victim of war is an example of the systemic discrimination against victims, unprecedented in the region and beyond. Under current laws, only ten percent of actual victims who now live in Serbia have had their status of victims recognized and managed to secure the rights deriving from this status. Other victims of the Serbian forces - victims who were killed on the territory of other states, families of missing persons, victims suffering psychological consequences and victims of sexual abuse - have all

been excluded from the law. At the same time, victims from other countries attempting to establish their right to reparations through the courts are faced with numerous problems, the common denominator of which is the courts' protective attitude towards the State. The many years of still continuing neglect of Serbia's duty toward the victims and its violation of international obligations in this regard, have been noted in reports by the UN, the Council of Europe and the EU.

In Serbia, lustration, or checking the backgrounds of the members of the military and police, has not yet been conducted. Persons involved in the planning, execution and covering up of massive war crimes during the wars in former Yugoslavia have assumed some very powerful positions in the army and police, as well as in other state institutions. Even after being indicted for war crimes, they remain in their positions.

Dženana Karup Druško[12]: BiH does not implement State Strategy for War Crimes Trials

The criminal prosecution of those responsible for serious violations of international humanitarian law in Bosnia and Herzegovina is one of the main mechanisms of transitional justice. That is why the failure to implement the National Strategy for the Prosecution of War Crimes has called into question other mechanisms of transitional justice. The Strategy, which was designed in 2008, envisaged that complex cases be completed within seven years, i.e. by 2015, while the rest could take up to 15 years, or until 2023.

One of the key problems in Bosnia and Herzegovina, and in the region at large, are political obstructions that advocate the change of the law — or more precisely, obstructions that advocate the signing of an agreement which would disallow the extradition of Bosnia's own citizens in war crimes trials, although in other areas of criminal prosecution extradition does not appear to be a problem. It is not rare for persons who are being criminally prosecuted, and also those who have been convicted, in Bosnia and Herzegovina, to find refuge in Serbia, Montenegro and Croatia, using their dual citizenship. In addition to this, the agreements that Bosnia and Herzegovina signed with Serbia, Croatia and Montenegro on criminal sanctions (examples are the cases with final judgments against Momir Savić, Bosko Lukić, Velibor Bogdanović and Mirko Todorović) are not being acknowledged. Unresolved inter-state issues in criminal prosecution have been largely resolved by the signing of protocols and agreements, but they have not resolved the fundamental problems.[13]

In Bosnia and Herzegovina, transitional justice has been reduced almost entirely to criminal justice, which is certainly among its most important pillars. But considering what I have mentioned above, the question is whether the implementation of projects that include other mechanisms of transitional justice, particularly mechanisms of the right to truth (truth-telling), should in fact be speeded up.

12 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

13 The escape to Republika Srpska of the convicted Novak Djukic. See: Press Release of the Court of Bosnia and Herzegovina stating the reasons for the issuance of an international arrest warrant against Djukic, http://www.sudbih.gov.ba/?id=3465&jezik=s , http://www.klix.ba/vijesti/bih/kako-su-ratni-zlocinci-bjezali-iz-bih-od-radovana-stankovica-do-novaka-djukica/140709103

The only active project, and, what is most important, the only one possessing a regional character, is the Initiative for RECOM.[14] When it comes to Bosnia and Herzegovina, the revitalization of transitional methods and mechanisms is being carried out, among other ways, through the operation of the Coalition for RECOM. It is obvious that the focus of transitional justice, in the region, as well as in Bosnia and Herzegovina[15], could be on some other mechanism—for example, on the right to the truth, or truth-telling. In Bosnia and Herzegovina there are certainly opportunities to develop simultaneously other mechanisms of transitional justice, primarily in the field of reparations or compensations, rehabilitation, memorialization, etc.

With regard to reparations in Bosnia and Herzegovina, it is crucial to adopt a national law on victims of torture and civilian victims of war. The current solutions are partial, and do not include all victims; there are also disparities in the treatment of victims. In connection with this, it is also necessary to resolve questions of different treatment with respect to the assessment of the level of disability of civilian victims of war and war invalids, as well as of the different financial benefits for certain categories. The legislative division along entity lines contributes to the absence of a single list of users, with their rights and status.

When it comes to reparations, the only rational and well-founded explanation for such a long agony, is that the authorities in Bosnia and Herzegovina do not want uniform laws because of their narrow national interests. A unified and comprehensive law would establish the position of all victims on an equal footing. Politicians refuse to consolidate the current fragmented and differing legislation, simply because they use their budgetary funds to (in)directly control most organizations (and their members). Hence, they refuse to unify the legislation which would make redress, rehabilitation or any other form of reparation a national institution, by which systematic and equitable assistance to victims could be introduced without discrimination.

The Federation of Bosnia and Herzegovina has adopted the Law against Denial of Genocide. But the law did not receive support in the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina.

Recommendations

Integration, as well as the rearrangement and redefinition of transition mechanisms, is urgently needed in Bosnia and Herzegovina. The dominant role of criminal justice ought to be supplemented and supported by other transitional justice mechanisms, primarily by the right to the truth (truth-

14 www.recom.link This independent, regional, civil society initiative aimed at establishing a regional intergovernmental commission for truth, proceeds from the basic assumption that a regional approach is necessary to the process of truth-telling, given the historical context and the regional dimension of human rights violations during the war.

15 There are numerous reports by international observers and NGOs about the collapse of criminal prosecution in the countries of the former Yugoslavia, which is to say, in the Western Balkan countries covered by the work of the ICTY. Although numerous agreements and cooperation protocols have been signed, prosecutorial cooperation is weak, and plagued by political interests and influences, and the processes themselves in individual states have been reduced to the prosecution of peripheral and rare individual cases. For example, cooperation between Serbia and Croatia was brought to a halt when the Croatian Parliament adopted the Law of Nullity: http://www.zakon.hr/z/506/Zakon-o-ni%C5%A1tetnosti-odre%C4%91enih-pravnih-akata-pravosudnih-tijela-biv%C5%A1e-JNA,-biv%C5%A1e-SFRJ-i-Republike-Srbije. Similarly, the cooperation between Serbia and Bosnia and Herzegovina is not yielding good results, despite a Prosecutorial Protocol between the two countries having been signed.

telling). At the same time, it is necessary to halt the collapse of the National Strategy for Prosecution of War Crimes, through a structured dialogue with the EU and internal measures.

The Initiative for RECOM could help redefine transition mechanisms in Bosnia and Herzegovina, and it could also help revive the generally wilting transitional justice in the region. It could do so by focusing on the integration of various transition mechanisms, especially through the establishment of a fact-finding commission, or through the mechanism of the right to the truth. Only the integration and redefinition of transitional justice mechanisms can renew, reinforce and supplement the earlier achievements. To make that happen, civil initiatives and the support of the international community, as well as the support of local politicians, are needed. Bosnia and Herzegovina has just completed its elections; the government is currently being constituted. Perhaps this is the right moment to alert the main political stakeholders that their support for these recommendations in the field of transitional justice is urgently needed.

Civil society is an equal partner and it is necessary to work on the resuscitation of civil society in Bosnia and Herzegovina, in terms of strengthening transition mechanisms in Bosnia and Herzegovina. Often it is precisely the civil society organizations that stall certain actions of transitional justice.

Certainly, we should not forget that one of the most important goals of transitional justice is compensation to victims, which at least partially eliminates the effects of crimes and prevents the commission of crimes in the future. Therefore, it is necessary to adopt a single law at the level of Bosnia and Herzegovina on victims of torture and civilian victims of the war in Bosnia and Herzegovina, to give victims equal status, and prevent politicians from holding the victims their hostage.

As part of the mechanism of institutional reforms, incentives should be created for the adoption of the law on lustration, as well as the law barring genocide denial. Requests to establish a fund for the victims, which the Hague Tribunal sent to the UN Security Council, should be supported. This would create a regional fund, which could in turn initiate internal state and interstate actions related to the issue of reparations for victims.

Within the mechanism of criminal justice, it is necessary to ensure justice for victims of sexual violence, because the number of indictments, and consequently convictions, in Bosnia and Herzegovina, remains very low when compared to the number of other prosecutions of serious violations of international humanitarian law. Furthermore, it is necessary to continue to provide adequate support to protect witnesses of war crimes, through the creation of a comprehensive protection system, which does not yet exist.

The integration of transitional justice mechanisms supported by the international community, and a redefinition of the methodology of transition mechanisms through regional cooperation, are prerequisites for a new chapter in transitional justice in Bosnia and Herzegovina. It is clear that criminal justice alone is not sufficient, and should be complemented by the establishment of RECOM, which is an essential factor in the new approach to transitional justice in Bosnia and Herzegovina and throughout the whole region.

Vesna Teršelič:[16] The increase of exclusiveness gives rise for concern

Whereas during the 1990s crimes committed by members of Serb units were almost the only ones that were investigated in Croatia, after 2000 investigations were launched into crimes committed by members of Croat formations. However, even today crimes not resulting in death are only investigated exceptionally. The prosecution of rape committed during the war is being intensified after some delay, but with systematic evictions, the blowing-up of houses or deportations not being designated as war crimes for the time being. Although human rights organizations consider that the list of crimes not falling under the statute of limitations in the practice of the State Attorney's Office and the courts should be enlarged, there is no knowing which offences, currently designated as violations of human rights, will be designated as war crimes in the future.

How many crimes have actually been prosecuted? There is a considerable discrepancy between the records of the State Attorney's Office[17] and those of various civil society organizations. The information inevitably depends on the interpretation of what war crimes and gross violations of human rights are respectively, and is not final. As a result of the ongoing investigations and field enquiries by human rights organizations, some crimes which are today subject to the statute of limitation may be qualified as war crimes.[18]

Even if this does not happen, it should be borne in mind that injustice and violations of human rights leave deep marks. Though their effects on the victims, their communities and society are not as drastic as those of war crimes, the long-term consequences of violations such as deportations, evictions, the blowing-up of houses and loss of jobs make it obligatory that institutions and society react.

Even after the elections of 3 January 2000, the Croatian authorities, intimidated by the intensity of the demonstrations in support of the accused members of Croatian formations in Split and other towns, remained very cautious as far as creating the conditions for just judicial proceedings were concerned, because this called, above all, for admitting the errors committed by all the competent institutions during the 1990s, and for turning over a new leaf. Whilst in the domain of corruption the legislator entrusted investigations to the new office operating as part of the State Attorney's Office, with respect to war crimes, strangely enough, he counted on those who had taken part in covering them up during the 1990s. One would have expected that some professionals would have taken advantage of the new political circumstances to improve their work record; however,

16 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

17 As of the end of 2013, the State Attorney's Office of the Republic of Croatia (DORH) knew the identity of 317 perpetrators. The perpetrators of 173 crimes were unknown, and only 115 (23.47 per cent) were solved. Out of the 490 crimes registered in the DORH database, 393 (80 percent) were committed by members of Serb formations – the Yugoslav People's Army (JNA) or formations of the so-called Serb Autonomous District of Krajina (SAO Krajina), 86 (18 percent) by members of Croat formations – the Army of Croatia (HV) or the Ministry of the Interior (MUP) of the Republic of Croatia, 2 (less than 2 per cent) by members of the so-called National Defence of the Autonomous Province of Western Bosnia, and 7 (1.4 per cent) by members of formations unidentified to date. As of 31 December 2013, 316 persons were under investigation, 613 had been charged with proceedings in progress, and 608 persons had been sentenced. Following the investigation or the bringing of the indictments, proceedings were suspended or judgements of acquittal were rendered with respect to 2,052 persons.

18 For a more detailed analysis, see the book Procesuiranje ratnih zločina – Jamstvo procesa suočavanja s prošlošću produced by Documenta, Centre for Peace, Non-violence and Human Rights in Osijek and the Civic Committee for Human Rights in Zagreb, 2014.

the decision inevitably delayed the resumption of suspended proceedings by those who, on account of their political opportunism, knowingly "forgot" about them, in order not to jeopardize their positions and promotion in the police force or in the State Attorney's Office. The legislation adopted by the legislator in a declaratory manner in order to indemnify the victims of war did not solve their problems, but rather put the majority of them in an even worse situation;[19] given that many of them received neither compensation nor recognition of their suffering and were required to pay the high costs of the litigation.

The trials of the war crimes committed in the Medak pocket, Gospić and Osijek, bore witness to the whole society's sensitivity to the criminal prosecution of members of one's own side, and its complexity; however, the judgements rendered against the perpetrators indicate that the Croatian judicial system is capable of carrying out proceedings of this kind. In particular, the final judgements rendered in the trials of the crimes committed in Gospić and Osijek were of relevance for the recognition of the victims' suffering and for the social process of dealing with the past, as well as for the process of confidence building. All the same, the burden of partially or totally uninvestigated crimes remains.

Owing to the lack of time, I can only give a few examples.

The crime at the Ovčara Farm near Vukovar, committed during the night of 20-21 November 1991 against wounded and sick persons, prisoners of war, staff of the Vukovar hospital and civilians, which has been investigated by the ICTY, has not been judicially decided to this very day either in Croatia or in Serbia.[20] The victims included under-age children, young adult males, two women, one of them 60 years of age and the other heavily pregnant. Two hundred victims' bodies were found in the mass grave. The mortal remains of many of those who were taken away from Velepromet and from other locations in Vukovar are still being searched for.

Mirko Norac was finally sentenced for the crime committed against civilians and prisoners of war in the Medak pocket in September 1993. After human rights organizations for a number of years had called for further investigations into the crime against the Serb civilians and prisoners of war in the Medak pocket, an investigation was carried out and an indictment brought against two persons in 2012. However, the persons at the top of the chain of command remain unaffected. The proceedings are ongoing.

As regards the prosecution of the persons responsible for the criminal offences of war crimes committed during the military-police "Operation Storm", there has been only one final judgement rendered by the Croatian judicial system, namely for the crimes committed in Prokljani and Mandići. In the wake of "Operation Storm", the Croatian Helsinki Committee for Human Rights

19 Law on Responsibility for Damage Caused by Terrorist Acts and Public Demonstrations (Narodne novine No. 117/03), Responsibility of the Republic of Croatia for Damages Caused by Members of Croatian Armed Forces during the Homeland War (Narodne novine No. 117/03).

20 The judgement is not final due to a decision of the Constitutional Court of Serbia.

(HHO) registered 677 civilian victims and about 20,000 destroyed buildings (burned, pulled down or thoroughly damaged).

The human rights organizations monitoring the trials of war crimes have come to the following conclusion: "The effective prosecution of perpetrators depends increasingly on both the cooperation of the judicial bodies of the states in the region and on the willingness of witnesses to give evidence, that is, on their confidence that in other states in the region just proceedings will be conducted and that direct perpetrators and persons with command responsibility will be prosecuted unselectively. Although the Serbian Prosecutor's Office brought indictments against five defendants in connection with the crime committed in Sotin, the setting aside of the first-instance judgement for the crime committed in Lovas, the inappropriately light penalties imposed on the abusers in the Morinj camp, and the failure to prosecute high-ranking military and political structures in Serbia and in Montenegro does have a discouraging effect on witnesses."[21]

In the year that the Republic of Croatia became a full member of the EU, the reconciliation process ground to a halt. During 2013 and 2014, the intolerance of the Serb minority in Croatia was manifested through the destruction of bi-lingual car-plates and road-signs. The increasing exclusiveness in other countries in the region also, and in the EU, gives rise to concern and cannot have a positive effect on the judicial system.

Finally, I wish to ask whether there is going to be the political wisdom in Croatia and in other post-Yugoslav countries necessary for stopping the exertion of political influence on the judicial system, so that the standards of procedure between the judicial bodies of the states in the region can be harmonized, as many perpetrators and people with command responsibility as possible brought to justice, the persecution of persons in respect of whom there is no evidence of their being perpetrators ended and judgements imposed on unjustly convicted persons quashed.

Tea Gorjanc Prelević:[22] Not a single indictment on grounds of command responsibility in Montenegro

The Montenegrin authorities consider that the prosecution of war crimes is for the most part over. This is evidenced by the Government's proposal that the Special Prosecutor's Office be stripped of its jurisdiction for war crimes ("one should turn to the future, that is a matter of the past").[23]In spite of the clear recommendation of the European Commission that Montenegro should fight impunity for war crimes, the Government considers that this can be done by transferring this challenging jurisdiction to the regular, higher Prosecutor's Offices, which have jurisdiction to prosecute nearly all other criminal offences under the Criminal Code.

21 Report "NALAZI I PREPORUKE za razdoblje 1. srpnja 2013 – 30. lipnja 2014." prepared by Documenta, Centre for Peace, Non-violence and Human Rights in Osijek and the Civic Committee for Human Rights in Zagreb, 2014. http://www.documenta.hr/assets/files/objave/Sudjenja-za-ratne-zlocine---nalazi-i-preporuke--01-07-2013-30-06-2014-2.pdf

22 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

23 Statement by an expert engaged by the Government of Montenegro as adviser in drawing up the Law on the Special Prosecutor's Office during the debate on the Draft Law in Podgorica on 22 September 2014.

Since the 1990s, six war crimes cases have been prosecuted in Montenegro. In three of these, most of the accused were sentenced, in two, all the accused were acquitted, and in one, all were acquitted by a judgement of first instance. 36 persons were indicted, 10 were sentenced, and 26 were acquitted. However, these statistics conceal the fact that only one case in which somebody was sentenced concerns the responsibility of Montenegro, that is, of its citizens, then members of the reserve force of the JNA [Yugoslav People's Army]. I am referring to the case involving the abuse of Croats at the Morinj camp on the territory of Montenegro, which Croatia referred to Montenegro and where four direct perpetrators were finally given the minimum punishment.[24]

One of the three remaining cases, which were concluded without anyone being found responsible, is in the appeals stage, the judgement of first instance having acquitted all the accused members of the JNA (*the Kaluđerski laz Case*, involving the murder of civilians who had fled from Kosovo to the territory of Montenegro in 1999).

Two of the cases in which the responsibility of Montenegro was implicated, as that state has partially acknowledged, were concluded by acquitting all the accused in a final judgement.

The cases involved the torture and expulsion of the Muslim population from Bukovica in what is perhaps one of the best documented war crimes of all time – the so-called "deportation" of Bosnian and Herzegovian refugees from Montenegro to the authorities of Republika Srpska, which actually constituted unlawful arrest and extradition of civilians as hostages to the army of a neighbouring state that was hostile to them. In both cases, the judicial decisions were based on an erroneous interpretation of the law. In *the Bukovica Case*, the Supreme Court finally ruled that it was not possible to try a crime against humanity retroactively, because such a crime was not envisaged by the Criminal Code of the SFRY [Socialist Federal Republic of Yugoslavia], in spite of the fact that such offences are prohibited by international criminal law, which was binding on Montenegro (i.e. the SFRY), and in spite of the fact that a provision to this effect exists in Bosnia and Herzegovina legislation and has been confirmed by the European Court of Human Rights.[25] In the "deportation" case, the political influence was even more obvious – it was concluded that although the accused members of the police force and State Security had committed unlawful arrests and extraditions, they could not be held responsible for a war crime because they were not a party to the armed conflict in Bosnia and Herzegovina, a conflict regarded as being of an internal nature. By arbitrarily interpreting international and domestic humanitarian law, the court said in effect: "If you engage in war crimes activities, you can do as you please, as long as you don't carry a membership card of an official party to that war".

24 The three cases which led to the establishment of the responsibility were: 1. the killing of the three-member Muslim family Klapuh on the territory of Montenegro by three members of the Army of Republika Srpska, the connection between Montenegro and the fact that the crime took place on its territory being accidental in this case (five perpetrators were finally sentenced); 2. the conviction of the only indicted perpetrator of the kidnapping and killing of the passengers from the Belgrade-Bar train at Štrpci station in Bosnia and Herzegovina in 1993 (Nebojša Ranisavljević, a Serb from Serbia, was among the several members of the paramilitary formation responsible, commanded by Milan Lukić, a Serb from Bosnia and Herzegovina; the rest were not tried); the crimes committed in the Morinj camp in Montenegro – out of several defendants, six were charged, of whom two were acquitted and four sentenced.

25 *Simsic v. Bosnia and Herzegovina,* 2012.

Of course, this attitude is political rather than legal and dates from the days of Slobodan Milošević, who denied any involvement of Serbia and Montenegro in the war in Bosnia and Herzegovina. This case, where civilians were arrested and extradited to the authorities of Republika Srpska as hostages in order to be used for the exchange of prisoners of war, is proof enough of the participation of civil servants of the Republic of Montenegro in that conflict on the side of the Bosnian Serbs.[26]

Thus the circle is now complete. In the case of the deportations, the Government paid reparation for 200 victims and members of their families, although in the end no one was found individually responsible. Although the Government has a programme for the return of those expelled from Bukovica and is repairing their homes, unfortunately it has no grounds whatever to seek criminal responsibility thanks to the wrong qualification by its own Prosecutor's Office.

The obvious unwillingness at all levels to punish war criminals in Montenegro is a logical consequence of the fact that the Montenegrin Prime Minister is the same person who occupied the same post at the time the crimes took place. To a judicial system which aspires to the European Union, this fact should serve as an inducement to prove its independence and its willingness to gain an insight into and deal with past crimes. It is clear that Montenegro has no such judicial system; what is also clear and what gives hope that things will improve is the fact that the European Union insists on such a judicial system in order to accept Montenegro.[27]

Finally, in connection with what my colleagues have said and by way of conclusion, there has been no indictment in Montenegro on grounds of command responsibility for failing to prevent a crime and/or for not punishing a person for committing a crime, nor, indeed, is it known that any investigation in this connection has ever been launched. No member of the army or the police has been lustrated or has had his or her war past checked, because there are no legal grounds for that.[28] In some cases, such as those of *Kaluđerski laz* and of the victims of NATO air raids in *Murino*, reparation proceedings were suspended, pending the completion of the criminal proceedings, or declared time-barred. In spite of the insistence of the civil society, there are no monuments to the victims: there is, however, one monument in the shape of a glass plate in a park in Podgorica dedicated to "All civil victims of the wars in the territory of the former Yugoslavia from 1991 to 2001".

The establishment of a consolidated forum such as RECOM could help to overcome many of shared ills. In the meantime, it will help to exchange our experiences and to help the European Commission both to gain an insight into the situation in the region and to keep making progress with European integration conditional precisely on the implementation of transitional justice.

---

26 For further details about the processing of war crimes in Montenegro, see "Suđenja za ratne zločine u Crnoj Gori", Action for Human Rights in collaboration with Bogdan Ivanišević: http://www.hraction.org/wp-content/uploads/20-maj-2013-Sudjenja-za-ratne-zlocine.pdf

27 "...no serious efforts to tackle impunity have been demonstrated." "Montenegro needs to step up its efforts to fight impunity for war crimes, and effectively investigate, prosecute, try and punish war crimes in line with international standards." The European Commission Montenegro Progress Report, 2014.

28 The Draft Law on Lustration submitted by the Liberal Party of Montenegro in 2007 has never been included in the agenda of the Parliament.

Nora Ahmetaj[29]: Priority should be given to trials before the courts of the Republic of Kosovo

The RECOM[30] Initiative represents a unique opportunity to deal with the legacies of war in the former Yugoslavia. This initiative is extremely challenging. The last eight years have proved that initiating dialogue among societies in the region faces inevitable obstacles. RECOM presents the possibility of dealing with the past, although the three years' process of mobilizing societies to establish dialogue has proved that the process isn't easy, and that some obstacles were inevitable.

Context for Transitional Justice Work in Kosovo

Post-war, there is always a need for reconciliation initiatives and the building of mutual trust between communities. Reconciliation is not a static process; rather, it is fluid, and requires a holistic approach to dealing with the past.

The entire process of reconciliation, like reparations, should be understood in the context of a holistic set of objectives. This includes securing justice for victims, accountability for perpetrators, the establishment of democratic institutions and the rebuilding of those destroyed through violent conflict and systematic destruction. Eliminating the fear of living together involves rebuilding trust in government and its institutions, and building social solidarity among citizens. All these objectives together constitute a holistic transitional package that contributes to restoring the society.

The Balkans in general, and Kosovo in particular, will not come to terms with the past without real political determination and recognition. The process of reconciliation cannot be taken as a separate process in Kosovo, since the legacies of the armed conflict have affected all countries in the former Yugoslavia, and should therefore be addressed as a transnational process.

Shifting responsibilities

In relation to war crimes, on 24th April the Assembly of Kosovo ratified the exchange of letters between the President and Baroness Ashton on the EULEX mandate. It also provided for the relocation of sensitive judicial proceedings, regarding cases arising out of the investigation led by the Special Investigative Task Force to address the allegations of the 2011 Council of Europe Parliamentary Assembly Report. Amendments to key legislation, including the Constitution, need to be adopted by the new legislature to establish a specialist court and its prosecution office.[31]

Now that EULEX is downsizing and transferring authority back to Kosovo, how will Kosovo's institutions handle their increased responsibilities towards war victims in general, and towards missing persons in particular? In general, there continues to be insufficient political support and a lack of proper mechanisms to gather the information relevant for investigations regarding war crimes and missing persons. Witness intimidation continues to be a concern, although the police have made good progress in establishing a witness protection directorate.[32] Despite the

29 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia
30 The Regional Initiative to establish the facts about war crimes in Former Yugoslavia 1991-2001
31 http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-kosovo-progress-report_en.pdf
32 http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-kosovo-progress-report_en.pdf

lack of local capability, I may be among the few Kosovars who would prefer that the country try the crimes themselves, without international assistance, as a state-building and accountability exercise. I see this as a short cut, an injection, an external push for the process of dealing with the past. Maybe the conditions are not met in Kosovo, but the more grassroots, bottom-up the process is, the better for our country.

The 2014 Progress Report suggests that the government needs to approve the rules of procedure for the inter-ministerial working group on dealing with the past and reconciliation, and that it needs to adopt a transitional justice strategy. This group has shown little progress so far, as the government has not been willing to take it seriously.

Issues pending in the process of dealing with the past

As noted in the Kosovo Progress Report 2014, the unresolved fate of missing persons from the conflicts of the 1990s remains a significant humanitarian concern in the Western Balkans. A total of 1,709 persons from the conflict in Kosovo are still missing. In the Pristina-Belgrade dialogue, the matter of missing persons was invested with a humanitarian character. The UN continues to encourage the various communities in Kosovo to work towards greater reconciliation and integration, by noting progress on such important issues as missing persons and recognition of survivors of sexual violence suffered during the conflict.[33]

Although in August, four countries in the region, Serbia, Croatia, Montenegro and Bosnia and Herzegovina signed a Declaration on Missing Persons in order to relieve themselves of the moral burden, the Kosovo government has not discussed the issue. Kosovo's government should demonstrate its honest intention to investigate cases of missing persons by signing the International Commission on Missing Persons' Regional Declaration on Missing Persons. This would demonstrate a commitment on the part of Kosovo's government to take an active and cooperative role in information-sharing and investigation.

Under EULEX's new mandate, enacted by Kosovo's Assembly in May 2014, Kosovo's national institutions will take on the authority that EULEX had in a new array of tasks and responsibilities, including the investigation of war crimes.

EU - Stick and Carrot

Even though European integration is the only mechanism which can initiate transitional justice in the Western Balkans, the EU has missed the opportunity to devise a comprehensive concept and a unified framework of transitional justice for this post-conflict region.[34] The EU has failed to articulate a coherent policy of how "justice" in the broader sense ought to guide and direct its activities of peace-building in the Western Balkans. Only in February 2012 did the

33 Special Representative Farid Zarif, 27 May 2014 – Despite the recent slower pace in implanting the aims of the European Union-led political dialogue between Belgrade and Pristina, a senior United Nations official told the Security Council today that the two sides have »narrowed their remaining differences«, and that he hopes that once the elections are over in Kosovo, the dialogue will resume without delay.

34 http://www.bmlv.gv.at/pdf_pool/publikationen/transitional_justice_sr_11_2013_05_i_kisic.pdf

Council of Europe issue a report on transitional justice in the Western Balkans, with a series of recommendations[35] directed at fighting impunity, the need for the truth regarding missing persons, securing effective reparations and further security system reforms. But there has been neither a firm requirement nor an instrument.

The civil society organizations from the region of the Western Balkans should create a common regional platform and seek support from the European Union to develop a transitional justice strategy as an instrument of conditionality for the countries of the Former Yugoslavia wishing to integrate in the EU.

Mirko Klarin:[36] The established and adjudicated facts are the main legacy of the Hague Tribunal

Let us begin by imagining for a moment what would have happened if there were no Tribunal. Would we be here today discussing reconciliation or would we be already reconciled, as my friend Lazar has said, and be on our march forward towards a happy future after having forgiven each other and forgotten what happened? Perhaps everything would be like that. As a matter of fact, we have already tried, in the name of a bright future, to forget the bloody past, only to have that past rebound on us. We swept the crimes from the Second World War under the carpet and locked the bodies away in the cupboard. That boomeranged on us, for when the hour struck, it was easy to manipulate the victims from the Second World War, given that there were no established and adjudicated facts about who did what to whom and who was responsible.

What I regard as the main legacy of the Hague Tribunal are precisely such established and adjudicated facts - those thousands upon thousands of established and adjudicated facts about what took place on a particular day in a particular place all over Bosnia and Herzegovina or Croatia or Kosovo or Macedonia. And, if nothing else, these facts will prevent someone from manipulating these things in some distant future. Because, in the immediate future, anything will go, because almost no one is aware of the existence of these facts adjudicated by the Tribunal. We know about the judgements, we know about the length of the sentences, we know about the legal qualifications, but we have no idea what they are all based on, because, for all practical purposes, that has not reached the public in these countries.

This is the starting point from which we must proceed in evaluating the legacy of the Tribunal. Although the Hague Tribunal has applied this principle of *accountability* to a relatively small sample of 161 accused persons, it has covered very successfully virtually all the more important locations of mass crimes committed in Bosnia and Herzegovina, Croatia and Kosovo, and to a small degree in Macedonia. And it has established what happened there. I wish to point out again that it is never too much to keep repeating that the established and adjudicated facts are the most precious legacy, and that the transcripts and databases of the Tribunal contain a veritable treasure trove. Unfortunately, however, few people other than scholars read these transcripts for

35 http://www.coe.int/t/commissioner/source/prems/Prems14712_GBR_1700_PostwarJustice.pdf
36 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia.

their own needs, because they are so extensive and comprehensive; I fully understand people who do not read them. After all, they do not read the judgements either, which have lately been reaching up to a thousand pages.

I have practically lived in The Hague for twenty years, reporting for *Naša Borba* for the first five years and for the SENSE Agency for the last fifteen. We monitor all the trials from day to day. We have published tens of thousands of daily reports and analyses concerning the trials. We have produced nearly 600 30-minute weekly television programmes about the work of the Tribunal. Since 3 March 2000, we have not omitted to cover a single working week in our programmes. We have produced seven documentary films but, in spite of everything, my sense is that we have merely scratched the surface of what the Hague Tribunal has been doing over the past 20 years. And that we have perhaps told – let me err on the generous side – no more than 10 per cent of the Tribunal's story. And now that the mandate of the Tribunal is drawing to an end, we are considering what to do with all the materials we have collected and will continue to collect during the remaining two or three years. We hope to be able to stay there until the end, although our problems are mounting, given that war crimes are no longer a priority of the international community; indeed, since the priority now is the fight against organized crime and corruption, a jadedness, a weariness has set in – including for myself - with the Tribunal and the war crimes and those concerned about all those things. And I suppose that the Coalition for RECOM and other non-governmental organizations involved in the subject are encountering the same problems.

We are therefore considering what to do with all those materials. Our records department currently has about 20,000 hours of audio-visual materials from all the trials held over the past 20 years, including the evidence of thousands and thousands of witnesses, surviving victims and eyewitnesses of crimes, and of documentary footage recorded at the time of the crimes and at their locations. In our opinion, this comprises the remaining 90 per cent of the Tribunal's story which has yet to be told to the public. We believe that interest in what has been taking place in The Hague over the past 20 years will grow over time, and that new generations will come forward to ask questions about what was established there, and how. We are preparing to transfer all those materials to the region and to continue telling the Tribunal's story from there, once the Tribunal has closed its doors.

Denisa Kostovicova[37]: A deliberative and participatory aspect of transitional justice

Scholars and analysts, by the nature of their trade, and driven by critical thinking, have focused on and studied the limitations of transitional justice. These are captured in nearly unanimous assessments that there has been no reconciliation in the region. Does that mean that nothing has changed since the end of the wars? I would like to reflect on what we may consider an achievement of transitional justice in relation to the situation at the end of violence. I will highlight two aspects: the deliberative and the participatory aspects of transitional justice. Each of these achievements will be qualified.

37 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

Deliberative aspect of TJ

The work of the ICTY with its effects on reconciliation and peace-building is singled out as a confirmation (or yet another confirmation, given the literature on other judicial mechanisms used globally, such as the Rwanda Tribunal and the International Criminal Court) that the contribution to transitional justice of judicial instruments is at best dubious. The establishment of the ICTY has been a part of the normalization of justice in the context of globalization.[38] Such a development has made impunity for crimes a non-option, but, at the same time, brought along with it a number of challenges. These can be broadly categorised as those of legitimacy, politicisation and selectivity.

Being located far from the affected post-conflict zone and with "foreigners" at the helm of the judicial process, the Tribunal has failed to generate a connection with the local population. Ironically, the record of its twenty years of existence shows, that the best rapport that it achieved was with state institutions, which themselves were often most resistant to cooperation. The legitimacy problem is also directly related to the politicisation of indictments, and the charges of ethnic bias addressed to the ICTY. The count of Serb indictees, for example, has been used to feed the Serb narratives that they have been singled out unjustly. Finally, the ICTY has also encountered the issue of selectivity as one of the key dilemmas in pursuing trials as a transitional justice instrument. Both in international and domestic trials, the question of how wide to cast the net and how far down the chain in the political and military leadership to go as to who is to be held responsible, cannot be answered easily.[39] The Tribunal's strategy of focusing on the "big fry" has been additionally exposed by its strategy of "staggered and ordered closure" by 2016, and the transfer of cases to the domestic courts in the Western Balkans.

In sum, the nations in the Balkans, whether Serbs, Croats, Bosniaks, or Albanians, have been loath to see their own representatives in the dock answering for crimes committed in their name. They waved off the suspected war criminals to The Hague as heroes, dismissed the ICTY as biased, even as being an international conspiracy, while invoking exclusively their own suffering and victimhood during the course of the conflict.[40] The result has been a persistent collectivisation of culpability among the different nations, despite the fact that retributive justice is aimed at individualising the guilt; and, closely related to this, there has been very limited, if any, progress, on delegitimisation of the competing nationalist projects that contributed to the violent dissolution of former Yugoslavia.

38 R. Teitel, "Transitional Justice Genealogy", Harvard Human Rights Journal, Vol. 16, pp. 69-94.

39 Cf. Neil J. Kritz, "The dilemmas of transitional justice", in Neil J. Kritz (ed) Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes, Vol. I, Washington D.C.: United States Institute of Peace Press, pp. xix-xxx, p.xxiii

40 These arguments are rehearsed in the burgeoning body of literature, with select references including: V. Peskin and M.P. Boduszynski, "International justice and domestic politics: post-Tudjman Croatia and the international criminal tribunal for the former Yugoslavia", Europe-Asia Studies, Nov 2003, Vol. 55, No. 7, p. 1117-1142; Dan Saxon, "Exporting justice: perceptions of the ICTY among the Serbian, Croatian, and Muslim communities in the Former Yugoslavia", Journal of Human Rights, 4(4), 2005; Fletcher, Laurel E. and Harvey M. Weinstein, "A world unto itself? The application of international justice in former Yugoslavia", in Stover, Eric and Harvey M. Weinstein, My Neighbour, My Enemy: Justice and Community in the aftermath of atrocity, Cambridge: Cambridge University Press, 2004; Meernik, James and Kimi King. 2003. "The Determinants of ICTY Sentencing: An Empirical and Doctrinal Analysis". Leyden Journal of International Law 16(4):717-750; Jelena Subotic (2009) Hijacked Justice: Dealing with the Past in the Balkans (Cornell University Press). Marlene Spoerri and Annette Freyberg-Inan, "From prosecution to persecution: perceptions of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) in Serbian domestic politics", Journal of International Relations and Development (2008) 11, 350–384.

Against such appraisals of the Hague Tribunal and its work, there is some recognition of what the Hague project by the international community may have achieved. Among the number of peace-building goals of transitional justice, we should include here the identification of crimes by means of the punishment of perpetrators, and the creation of an historical record, as well as a demonstration of the rule of law, and building local capacity by assisting domestic trials.

Yet, very little attention has been given to what I suggest will be the Tribunal's enduring legacy in the region – that of transitional justice as deliberation. Twenty years after the founding of the Tribunal, the discussion of war crimes and conflict legacy has become a part of public discourse and deliberations. First and foremost, the work of the ICTY, which can be understood as an external imposition of transitional justice on the Western Balkans, has removed from the hands of the domestic lawmakers as well as those of the public the possibility to ignore the past. The temptation, particularly strong in the aftermath of ethnic conflict, is to adopt an approach of "forget and move on", especially if there is continuity between wartime actors and post-war authorities. The fact that transitional justice could not be sidelined needs to be taken seriously (though it can be easily dismissed, without recalling the early post-war days), despite evidence that the ability of the ICTY to project justice is more ambiguous.

Furthermore, deliberation does not mean consensus. The discussion about war crimes in the region is fraught by disagreements and contentions between and among the different ethnic groups. These are concerned with whether ideological delegitimisation of the nationalism of the 1990s is a precondition for transitional justice, or vice-versa; whether a national as opposed to a regional approach is preferable, etc. Such a diversity of views points to the important deliberative dimension of transitional justice in the region - to a discussion that keeps the issues alive and on the agenda. Scholars who think critically about the notion of deliberation question the value of a debate in the context of unequal relations. When it comes to past atrocities, particularly problematic may be the fact that deliberation may only entrench previously held positions. Despite those caveats, the public sphere in the Western Balkans, when it comes to discussing the legacy of war crimes, has come a long way. This discussion does not lend itself to simple generalisations or conclusions about the state of transitional justice in the Western Balkans. But it is at least a departure from silence and complete marginalisation of the issue of criminal past. The space for this debate was prized open by the distant work of the ICTY, while local input to the debate was critical – which brings me to the participatory aspect of transitional justice in the region.

Participatory aspect of TJ

A complementary perspective on the deliberative aspect of transitional justice hones in on transitional justice stakeholders. Our understanding of the effects of various instruments of transitional justice is critically informed by the study of the actors best positioned and equipped to initiate and spearhead efforts that would tackle the war legacy meaningfully and effectively.[41]

41 Peter Uvin, "Difficult choices in the new post-conflict agenda: the international community in Rwanda after the Genocide", Third World

This is reflected in a growing critical focus on civil society as *the* actor in furthering the cause of reconciliation, both from the transitional justice and the post-conflict peace-building perspectives. The bottom-up perspective is particularly relevant in the context where the institutional level - as was very much the case at the end of the wars in former Yugoslavia - was a key obstacle to any transitional justice initiatives, whether coming from the outside or from within.

Consequently, the deliberative achievements in the area of transitional justice in former Yugoslavia owe much to civil society's critical role in promoting the need for accountability with the criminal past. Civil society emerged as a key pillar of local support of the ICTY project (but also as an informed critic of a narrow perpetrator-centred ICTY approach). Consistent with its vantage point of the necessity of reckoning with the criminal past and focussing on victims of human rights violations, civil society spearheaded the debate aimed at facing the past. It subjected official authorities to unrelenting critical scrutiny in its critique of the official rhetoric and policies that would award impunity.

At the same time, despite a critical engagement with authorities, civil society has played an important role in supporting the trials, addressing both the weakness of the state's judiciary capacity as well as political constraints; in other words, it has supported the implementation of transitional justice policy (e.g. domestic trials); alongside this goal it has pushed for putting a range of transitional policies on the agenda, like advocating legislation that would contribute to the acknowledgment of the victims, as well as performing a check on given legislation to expose its bias. Likewise, it has engaged with the consequences of given state policies or pinpointed their absence, as when exposing the criminal past of appointed officials or assisting the families of the victims in their search for acknowledgment in law and symbolically.

Lastly, civil society has emerged as a source of grass-roots transitional justice initiatives, and, it could be said, a transitional actor in its own right. The work of the RECOM coalition is certainly one such example. Similarly, numerous other initiatives, including most prominently those by youth organisations, fostering contact among young people across ethnic lines, educational initiatives focused on textbooks, activism prioritising the role of women, etc. need to be understood from a participatory perspective. Transitional justice, understood broadly as a way of addressing the legacy of past abuse, has engaged a growing number of stakeholders with a wide range of perspectives, from those of political and human rights to those in the area of arts and culture.

Yet such a perspective on civil society provides only a one-sided view of the civil society's contribution to transitional justice. What I have described is the contribution of a liberally-minded civil society, which represents only one aspect of a much more complex picture of the non-state sphere in the Western Balkans.[42] Illiberal segments of the civil society have also emerged as an

Quarterly, Vol. 22, No. 2, 2001, pp. 177-189; David Mendeloff (2004), "Truth-seeking, truth-telling and postconflict peacebuilding: curb the enthusiasm", International Studies Review, 6, 355-380. Beatrice Pouligny, "Civil Society and Post-Conflict Peacebuilding: Ambiguities of International Programmes Aimed at Building 'New Societies'", Security Dialogue, Vol. 36, No. 4, 2005.

42 Denisa Kostovicova, "Civil society and post-Communist democratisation: facing a double challenge in post-Milošević Serbia", Journal of Civil Society, Vol. 2, No.1, 2006, pp. 21-37.

obstacle to achieving post-conflict transitional justice. In this sense, the pluralism inherent in the concept of civil society is turned on its head, and denotes the presence and endorsement of extreme, exclusivist and illiberal ideas and interests by non-state actors. Just as we have seen civil societies across the region that have worked painstakingly on justice and reconciliation, other segments of civil society have had exactly the opposite aims and ideas.

Therefore, the role of civil society and its contribution to justice and reconciliation, or more specifically, of its liberal segments, cannot be assessed in separation from the broader environment in which it has operated, in that it has in many cases faced an "illiberal alliance" where segments of illiberal civil society have reinforced the reluctance or resistance at the state level to address the issue of culpability. Conversely, recent developments at an institutional level, such as official apologies, cannot be isolated from the civil society's activism and its insistence on reckoning with past wrongs.

In summary, deliberative and participatory perspectives on transitional justice in the Western Balkans point to an ever changing context and dynamics in which the past crimes are understood, addressed and contested in the region. They shape both our understanding of the constraints on achieving justice, but also indicate why the pursuit of transitional justice has often been a painstaking and disappointing endeavour, especially from the perspective of the victims. However, they also show that they were effective in preventing oblivion, and that they kept the imperative of reckoning with the past atrocity alive, and the hope is that they may yet further carve a path to reconciliation and, above all, to recognition of the victims and their suffering.

Zoran Pusić:[43] The Hague Tribunal was successful before suddenly coming to a halt

The Hague Tribunal was established under UN Resolution 827 in 1993, exactly 20 years ago. As a matter of fact, it was in May 1993 - more precisely, on the 25th of May. During these 19 years of operation, it has passed through different stages. To me, its legacy appears impressive as far as Croatia in the 1990's was concerned, when both its politics and its judicial system had a very negative attitude towards the Tribunal. The Tribunal was satanized. The leading politicians regarded it as being directly aimed against the independence and sovereignty of the country. In the 1990s, the courts were remarkably partial - openly partial - and their judgments largely depended on the ethnicity of the victim and the perpetrator. The judgement rendered in the *Novska* crimes case will probably be held up as an example of judicial disgrace for hundreds of years to come: the court says in its judgement that although it was established in no uncertain terms that the perpetrators were members of the Croatian Army in Croatian Army uniforms and bearing Croatian Army weapons, the crime was committed outside working hours. Therefore, Croatia was not held responsible. Next, the same court sentenced the complainants to pay the costs for over a long number of years, for which purpose they had to set aside a third of their meagre pensions. It was only in 2011 and 2012 that, in rendering judgement for a war crime

43 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina.

against perpetrators who were members of the Croatian Army, a judge said explicitly, "Your being members of the Croatian Army is not a mitigating but an aggravating circumstance, because you brought disgrace upon the Croatian Army with your conduct". This was a sea change, and I think that the influence of the Hague Tribunal was of crucial importance in that case on account of the Hague Tribunal having proved a success.

In the course of those 19 years, it succeeded in 161 out of 161 accused persons being brought before the Tribunal. The reputation of the Hague Tribunal surged after first Karadžić, then Mladić, and then Hadžić, were apprehended. Those who had always had highly negative attitudes towards the Hague Tribunal, because they saw it as a threat to their idea of national independence, began to feel respect for it.

The Hague Tribunal has sentenced presidents of states, nearly the entire military and political leadership of Republika Srpska, the greater part of the political and military leadership of Herzeg-Bosnia, the President of Serbia, the Prime Minister of Serbia, a mass of generals – a great many people - on account of command responsibility. Then all of a sudden, things came to a stop over there. Why? A staunch opponent of any kind of conspiracy theory, I simply have no explanation for this, other than that one saw for the first time that the Hague Tribunal was trying individuals; and if you try a state president, if you try top generals, the dividing line between the individual and the state becomes inevitably narrow and you actually begin to try war as such. Though this is one of the most important legacies of the Hague Tribunal and a major step forward, its latest judgements signify that some people have taken alarm at this step. In other words, [they are afraid] that war as a social activity is becoming criminalized in the same way that the slave trade is today criminalized. I hope that we shall come to look upon wars in that way. Every one of us who has studied history knows that he or she has actually only studied a succession of wars. I think that we are on the threshold of that, and that the Hague Tribunal is a very important step forward in that direction. The United Nations is also a success, although the League of Nations was a failure. Whereas big powers kept leaving the League of Nations, no one would dream of leaving the United Nations. The respect for the Hague Tribunal has inspired respect for a whole range of other courts, including the International Criminal Court; one day this will lead to what remains to be done by RECOM and which is not reconciliation. This is not a reconciliation of positions but a change of positions. We will never become reconciled to certain positions. We can become reconciled with people who may change their positions.

Gentian Zyberi[44]: Reconciliation through the international criminal courts and tribunals: mission (im)possible?

I will try to address the role of international courts and tribunals in furthering reconciliation, with a focus on the ICTY and the former Yugoslavia. I will elaborate briefly on three inter-related issues and raise a number of questions for further consideration and discussion.

44 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

The first question, just to ensure that we are on the same page, concerns the question, What is reconciliation? That most wonderful source of information which many academics loathe, Wikipedia, states that reconciliation is restoring mutual respect between individuals from different cultural/ethnic backgrounds. And to be sure, in the case of the former Yugoslavia we speak of reconciliation within States and between States. Has such mutual respect been restored? I believe there are positive signs, both at an individual and at a state level. With that assertion, I do not want to downplay the fact that there still remain unresolved (though not insurmountable) problems.

The general question I ask is: What is the role of international justice in the process of reconciliation in post-conflict societies? And please, let us not quarrel about the prefix "post-". First, let me address the issue of whether the individuals and societies concerned perceive international justice as a process or as a result.

International justice as a process or as a result?

What are the three main criticisms of international criminal justice concerning its contribution to furthering reconciliation, and more specifically, with regard to the ICTY? Critics point to the selectivity of cases, if not outright bias; the handing out of lenient sentences; and lack of reparations to victims. ICTY sentences are perceived as lenient and do not correspond to victims' perception of guilt and what constitutes just punishment. Unlike the ICC, the ICTY does not have a system of reparations. And calls by the ICTY President to the UN to establish such an instrument have gone unheeded. The fact that these problems are not specific to the ICTY, but largely reflect the nature of international criminal justice, is cold comfort for the individuals and the societies affected.

Do people care about whether a trial was fair, or whether the person was convicted or acquitted? My impression is that many are not interested in the legal process and such complex legal concepts as "joint criminal enterprise" or "co-perpetration", but in the final result of a trial. That result will be interpreted in accordance with the national narrative, which is specific for each of the countries involved, Bosnia, Croatia, Serbia, Kosovo and Macedonia. Moreover, international justice is up against a formidable opponent with which nature has endowed us, which is called "cognitive dissonance". This is a psychological process whereby a person will avoid situations or information sources that give rise to feelings of uneasiness, or dissonance.

Interaction of international criminal courts and tribunals with other stakeholders in pursuing reconciliation?

This brings me to the second point, that of the interaction of international criminal courts and tribunals with other stakeholders in pursuit of reconciliation. Let me make myself clear: international criminal courts and tribunals are a very important component of the international system because of their role in and contribution to ensuring individual criminal accountability for serious crimes**.** Their activity contributes to strengthening the rule of law at an international and at a domestic level. However, for it to take roots, the activity of international criminal courts and tribunals must be accompanied by strong international support for national legal structures/ institutions and processes. At the same time, that activity must be effectively supported by the

main organs of the UN, regional and security organizations, and the states concerned**.** These international judicial mechanisms are limited in what they can reach and impose considerable costs. Moreover, international criminal law is a fairly blunt instrument and international criminal justice cannot substitute for domestic prosecutions, truth and reconciliation commissions, and civil society movements, as well as economic investments and international assistance in the consolidation of state structures and the rule of law.

While critical questions have often been voiced as to whether international criminal courts and tribunals have furthered socio-political progress and reconciliation in post-conflict societies, it should be noted that, strictly speaking, their mandate is only limited to prosecuting high-level perpetrators of genocide, war crimes and crimes against humanity. At the same time, lists of the main objectives of international criminal justice include providing justice for the victims and the international community as a whole, by punishment of the principal perpetrators, truth-finding and narration of the historical tragedy, reconciliation of the concerned post-conflict society, and deterrence of such crimes in the future. Each and any of them is anything but a modest objective.

What happens when the political elites and the media in a given country perpetuate a national narrative which undermines the work of the international criminal courts and tribunals? What happens often is that the legal narratives of the ICTY are used as a source for bolstering the prevailing national narrative rather than for furthering reconciliation. In cases when the legal narrative established at the ICTY goes against the national narrative established by the society concerned, which of these narratives do you think is going to carry the day?

General consensuses about what has happened - the war memories, if you want - are established by the political elites, religious authorities, and intellectual elites, where I include also civil society, and are based on a usually nationalist interpretation of judicial processes and shared with the general public through the media and other outlets. While the ICTY can and has created some space for introducing another, more balanced narrative, the trickle-down effect of such efforts is probably negligible unless there is strong support from the society concerned. What we often witness in the public discourse is a struggle between humanitarian discourse on the one side, and nationalism and Realpolitik on the other.

Importance of outreach?

This brings me to the third and final point, the importance of the outreach of international criminal courts and tribunals, including the ICTY. What is more important for reconciliation between peoples? Is it a 600-page decision of the ICTY (or whichever other international criminal court or tribunal) or a public apology to the victims by the leader of the country concerned? Both! But the function of the judgments issued by the ICTY is not exactly to move the parties closer together. Gestures of goodwill and communication at the highest levels of government between the countries concerned are measures which can move reconciliation forward at a much faster pace. Regrettably, there have not been enough of them so far in the former Yugoslavia!

Communication between the ICTY and the public is not made easier by the long judgments rendered by the international criminal courts and tribunals, including the ICTY, which run into hundreds of pages. That said, the ICTY has got better over time in terms of outreach and relations with the public. It must also be acknowledged that the ICTY has brought into the public domain issues which would otherwise have hardly made it to the public, and has encouraged and supported domestic war crime trials. The question which is still unresolved is, How much can we realistically expect from a criminal trial?

Trying the main perpetrators of mass atrocities is just a part, albeit an important part, of the process of rebuilding a society in the aftermath of a conflict. All the actors concerned in a justice and peace-building effort, including international courts and tribunals, should pay close attention to the psychosocial processes, socio-economic conditions and political context of the adversely affected society. The effectiveness of international judicial mechanisms in enforcing human rights depends upon access to justice, legal and judicial activism, action by relevant political organs, and civil society awareness and participation. All these efforts, international and domestic, should further reconciliation within a state and between states.

Concluding remarks

To conclude, international criminal courts and tribunals, including the ICTY, are there to ensure a measure of accountability, albeit incompletely, and to contribute to strengthening the rule of law at the international level and encourage and support efforts at the domestic level. However, when it comes to reconciliation, their judgments can only provide possibilities for prying open discussion within a given society about the dark side of armed conflicts. Ensuring compliance with the relevant and legally binding international legal standards is not an easy task, and while international criminal courts and tribunals are important, their work can only provide some important building blocks for international and national stakeholders. Reconciliation needs to be achieved at the national and inter-state levels, and that is a process which requires time and patience, besides dedication, persistence and coordination among the different stakeholders.

While, on the one hand, political, socio-cultural and legal constraints create a less than perfect working environment, on the other hand, expectations for the work of the international criminal courts and tribunals are very high. These international judicial bodies have to satisfy the, at times, differing expectations of a wide range of actors, including the international community of states, the victims of the crimes, civil society and other critical followers of their work, including human rights scholars. The activity of the international criminal courts and tribunals clearly shows that justice for gross human rights violations, albeit partial and limited, is possible. At the same time, their work and results attest to the fact that justice and reconciliation are not a matter of “either-or”, but aims that can be pursued simultaneously. Ultimately, it is for the societies concerned to seize the moment and the opportunity to move forward, while dealing with the ghosts of the past in a responsible manner.

Jelena Subotić[45]: "Obstacle bias" in transitional justice scholarship

I want to begin with a brief discussion of a certain "obstacle bias" in transitional justice, and much other political science and human rights scholarship. Analyses of "what went wrong" and what the various obstacles are to human rights accomplishments are much more present in the literature than "success stories", because they make for more interesting and rewarding scholarly pursuits. Few academics have become successful by writing books on how transitions went well and human rights records miraculously improved over night. What led most of us toward academic research was a world problem of one kind or another, so we are primed to study difficulties and challenges. This cognitive bias is not insignificant and it could seriously colour our choice of research questions, which could then, in turn, colour our findings. Academic research does not exist in a vacuum – it is driven by various sorts of biases, including methodological, political, personal, situational and cultural.

In the field of transitional justice, there has been a clear change in tone from the early research in the late 1990s or early 2000s, which had been quite hopeful and optimistic about the promise of transitional justice institutions and the global human rights agenda in general. Since the promise of robust international transitional justice institutions has not been fully fulfilled – both the ad hoc ICTY and ICTR tribunals have been ridden with problems, and the International Criminal Court has faced profound legitimacy problems, especially in Africa – much recent transitional justice scholarship has taken a more critical tone. In fact, the critical turn in transitional justice research is also the result of the perhaps unrealistic, and certainly quite maximalist expectations placed on transitional justice projects generally. If so much was expected – both theoretically, and policy-wise – from new, untested institutions, it should not really be surprising that the disappointment with what they have delivered is also palpable.

It is through this more critical lens that I will offer a brief overview of transitional justice accomplishments in the region. I will then step out of this meta-critique to look at some tangible accomplishments that should be recognized and welcomed.

Conceptual problem in measuring accomplishments

The problem with measuring accomplishments in transitional justice in the former Yugoslavia, but also elsewhere, is primarily the problem of conceptualization. What do we consider to be "accomplishment"? How maximalist are our demands for justice, or are we satisfied with even minimal change? How would we know when transitional justice has been achieved? How do I know "reconciliation" when I see it? How do I know that "justice has been done"? A little justice, a lot, sufficient, inadequate - what quality of justice? And finally, how do I accept the new "truth"? Can there be multiple truths? Who is in a position to deliver the authoritative rendering of "truth"? Victims only? Human rights groups? Independent research institutions? What if these different accounts of various "truths" are incompatible, contradictory, or inadequate? Who breaks the deadlock?

45 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

Much academic ink has been spilt on these issues of transitional justice measurement, and there is hardly one satisfying answer. Transitional justice scholarship does not have a consensus on either how to measure accomplishment or, in the case of the former Yugoslavia, whether the transitional justice attempted has produced the outcome desired. But instead of just surrendering and saying, "we don't know", we often simply say, "it depends".

Whether transitional justice has accomplished anything in the former Yugoslavia "depends" on what we wanted it to accomplish. Has it brought "reconciliation"? Well, it has brought us RECOM, by far the most ambitious reconciliation project in the region. RECOM has been able to bring together groups of victims and survivors who would otherwise have never met and shared their stories. But, how do we know whether their stories and experiences have penetrated into the larger societies, beyond the immediate participants in victims' forums?

Has transitional justice brought "justice"? Here, the verdict is even more difficult to arrive at. The difficulty lies partly in the different understandings of justice. Retributive justice – punishment in a criminal justice setting – has been the principle mechanism of justice in the region. Beyond the obvious criticisms of the ICTY record – inconsistency in indictments, sentencing, prosecutorial errors, and poor outreach – there has also been clear problems with domestic war crimes trials. From the unmanageable caseload in Bosnia to the light caseload in Serbia, to the absence of serious domestic trials in Kosovo, to haphazard and inconsistent trials in Croatia, the domestic trial model can be seen to have underperformed. Even when domestic trials do take place, it is difficult to determine the exact impact, if any, that they might be having in a broader sense. Does the general public know about these trials? Are they covered in the media? Are the witness testimonies contributing to a larger sense of justice for past wrongs? It is hard to make a strong positive assessment along any of these critical lines.

Finally, what about the "truth?" Do we know what happened during the Wars of Yugoslav Succession? Do we agree? Could we all write one book together about "what happened?"Could we assign that book as a textbook across the region? Would parents allow it? Would teachers assign it as required reading for their classes? It is hard to imagine a positive answer to any of these questions. So, does it mean that the truth-finding aspect of transitional justice has failed?

In so many ways, these questions are unanswerable. We could run round in circles trying to find definitive answers and we would be none the wiser. Instead, it may be more helpful to actually identify specific accomplishments, many on a much less grand scale, but tangible accomplishments nonetheless.

Creation of repository of documents

While indirect, and not as emotionally fulfilling as the search for direct justice, reconciliation, or truth, the fact that through the activities of the ICTY, and to a lesser extent, of domestic war crimes trials, we now have a wealth of documents and information about human rights abuses committed during the 1990s is, quite simply, invaluable. None of this documentation would have been possible without the international courts, and without the dogged pursuit of international justice by human rights activists. The full value of this archive will only become apparent in the

years and decades to come, as new researchers pick up fresh topics and look for new answers that can explain the violence of the 1990s and its aftermath.

Insertion of concept of "transitional justice" into public consciousness

While transitional justice may not be popular or treated with the respect that it needs and merits in the countries of the former Yugoslavia, we should acknowledge the important fact that everybody now knows what "transitional justice" is. This is not a minor point. Transitional justice activists have managed to insert the idea of post-conflict justice, or facing the past, into the national conversation. We may not like much of what comes out of that conversation, but at least there is a conversation. This is a very different transitional justice landscape than it was 15, or even 10 years ago. Transitional justice is here to stay.

Jasna Dragović-Soso[46]**:** The ICTY, in particular, has had very limited success in countering denial of crimes in the post-Yugoslav region

In this brief presentation, what I'd like to raise are achievements and priorities in regard to two types of transitional justice that have been studied, that exist here. One refers to the judicial mechanisms that have already been discussed, and the other one which I'd then like to move to, would be just a very brief mention of truth commissions.

In regard to judicial institutions, there is undoubtedly a lot that can be said, both about the achievements and also, I think, about the missed opportunities and the problems. We have heard about these in regard to the domestic war crimes prosecutions. There is also the International Tribunal. And, it should be said, for the academics, judicial institutions and our assessments of them have been at the forefront. This has been the main emphasis of scholarly research into transitional justice in the region. And there is obviously a proper debate to be held about this, which I don't think we are going to achieve here and now, since it's not the purpose of this gathering. Overall, what I would say in terms of my own assessment, I think that, on the positive side, we haven't seen a blanket amnesty, which was the case in the past in many cases, so there have been some prosecutions and some people have been sentenced - individuals who were involved in ordering and perpetrating crimes have seen some form of retribution. There have also been some pretty significant achievements in the development of international criminal law, particularly in regard to sexual crimes and command responsibility. And one thing that has been emphasized here which I'd like to highlight as well, and that Mirko Klarin, in particular, has actually acted upon, is the archival evidence and the amount of information we now have about the crimes that were perpetrated. This is really quite significant. However, true to my calling, I also have to draw attention to the problems and the pretty significant mistakes that have been made, affecting trials - all aspects of trials, from indictments, to witnesses and evidence, duration, acquittals, and so forth. I think, overall - and I don't think I am wrong on this - there is the sense among many, if not most survivors and families of victims, as well as among human rights organizations and scholars, that true accountability has not

46 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

been achieved, and that impunity remains a problem throughout the region. In addition - and this is something that I want to focus on a little more - when we think about the impact of judicial institutions, we also need to think about the broader educational or pedagogic aims that these institutions aim to have, some explicitly, like the Rwanda Tribunal, and others not so explicitly, although it's still very much a part of their remit. And, these, I would argue, have, for the most part, not been met. For a variety of reasons, the narratives that have been presented by these courts have not resonated in the publics and the populations that were the main target of these trials. The ICTY, in particular, has had very limited success, I think, in countering denial of crimes in the post-Yugoslav region, and certainly not as much as its advocates had hoped. Now, why this is the case remains, I think, an area for further research and debate. I think it certainly has to do both with the mistakes made by the institutions themselves, by the courts - and I have mentioned things like, you know, problematic and overloaded indictments, procedural problems, a sometimes poor choice of witnesses, inadequate witness protection mechanisms, the problematic acquittals that we discussed last time around, and the late creation of outreach mechanisms, which, I think, have really hampered the work of the Tribunal. There have also been very difficult and unpropitious local circumstances; and here, I think, the main problem has been the high degree of continuity between the old and the new regimes in the post-Yugoslav states, institutionally, ideologically and, above all, in terms of the security and judicial sectors. And this, along with the persistence of nationalism and what Jelena Subotić has termed the hijacking of justice by domestic elites for their own political purposes, have also hampered the sort of pedagogical messages that tribunals have been able to transmit. You will find all these arguments in the quite significant literature on the subject up to the present day. What I would also like to add to this is the argument that international justice needs to be viewed as part and parcel of the international intervention in the region as a whole; and that local perceptions of justice, of narratives of responsibility and denial, are closely linked to local perceptions of international intervention more broadly - on such questions as whether external military intervention took place too late, or whether it was justified, on whether the application of coercive diplomatic tools, such as economic sanctions, was justified or appropriate, whether international diplomatic efforts and peace agreements have actually been fair and produced viable states in the region, whether international conditionality in regard to relations with the EU and accession questions has been justified and effective, and, indeed, whether we are actually witnessing international protectorates as a new form of neo-colonialism. All of these aspects, I think, impact our view of international justice. And we cannot isolate transitional justice, and international justice in particular, from international intervention in the region as a whole, and from how this intervention has been understood and interpreted locally. Now, this is something that I think has not been sufficiently recognized, and it is also the reason why I think that all external transitional justice interventions in the region will have a limited impact in terms of promoting a reckoning with the past. If any such reckoning is to take place here, I would argue it has to be locally driven and locally overseen. Otherwise, it will suffer from problems of legitimacy. And this brings me to the second point, which concerns truth commissions.

Now, as I'm sure you know very well, there have been a number of attempts to create truth and reconciliation commissions in the post-Yugoslav region, none of which, until now, has been

successful. I don't have time here to go into why this has been the case. The failures of these commissions have their own set of complex reasons. The only thing I would say is that it has to do with three interrelated factors: one is the mandate or the purpose of such commissions; the second has to do with the domestic agency, in other words, the legitimacy and actions of domestic political actors; and, finally, the international factor - and here, for example, the ICTY had had a negative impact on attempts to create truth and reconciliation in Bosnia and Herzegovina. The general point I would like to make is that, in the scholarship on truth and reconciliation commissions, these are to be perceived as fundamentally political institutions. This is because, as many scholars have argued, the truth narratives that are presented by truth and reconciliation commissions provide particular interpretations of reality, which are, at the same time, assertions of power and legitimacy. In other words, the truth that is told by a truth commission inevitably privileges one narrative about the past, and thereby suppresses or neglects others. And so, deciding which narrative to privilege, how to define who the victims are and who the perpetrators, how to determine causality and responsibility for the events and for the crimes that are described – all these are inherently political decisions, and they are decisions of great importance. Now, recognizing this, the inherently political nature of truth commissions, I think that RECOM's approach of focusing on fact-finding and individual victims is a good starting point. And I will just finish by saying why. I think that establishing a repository of officially accepted and acknowledged facts about human losses and crimes and violations of human rights in the region, and providing a narrative that is focused on the victims, is the first step towards what I think is really important - the really important thing is dialogue about the past. Now, we need to recognize, as scholars of transitional justice have put it in their study of truth commissions, shared facts do not necessarily conduce to shared truths, which is something that a number of people have already highlighted. Facts, on their own, cannot answer the more important questions and the more difficult questions of establishing the causes and responsibilities in a conflict. A narrative about individual victims and crimes can only be an initiation into a more sustained public dialogue about these more difficult questions, and I think we have to recognize that people will come to this from different perspectives, and that the "memory work" (*travail de memoire*) entailed is a long process. However, if this commission is actually established, and if it does have legitimacy – which will depend very much on the membership of the commission - and also the ability to establish independence from domestic political agendas, then I think it will be a significant first step in starting and promoting the dialogue about why things happened the way they did.

Kristen Perrin[47]: The implications of in-court discussions on memory

"Thank you very much, Madam. I have no further questions. I would like you to forget this as soon as possible, and that we can all go back to normal. Thank you." (K. Simić speaking to Witness B, *Kvočka et al* T-98-30-I, pg 2407/8 (Eng), 23/08/11).

47 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

When looking to assess processes of reconciliation, a natural direction to turn is towards the legal bodies seeking to put the elements found within the concept of reconciliation – such as justice – into practice. Where legal bodies work towards the practice of justice, the academic community will always be working alongside, practising scrutiny. Most frequently the questions asked by researchers of transitional justice are to do with what elements are working well, and what elements seem to cause problems, controversy, and scepticism regarding the systems in place. Examinations of the legal elements of international criminal tribunals such as the ICTY are both important and numerous, but I suggest that new avenues need to be taken in order to truly understand the variance and significance of processes taking place within the courtroom that are outside the legal sphere. Embedded within courtroom interactions are social and symbolic exchanges that can stand as both reflections of and implications for the success or failure of transitional justice as a tool to promote community understanding post-conflict.

Finding and interpreting these interactions can involve a number of methods, but particularly well-suited to this line of enquiry is the pairing of cognitive linguistics with social psychology. Cognitive linguistics takes speech and discourse as a reflection of mental processes, and goes beyond the analysis of what is said to uncover also what is *intended*, and what might be left out (and what this omission implies). The addition of social psychology allows us to build on the cognitive linguistic findings, supplementing them with understandings of what can be *heard* and what impact the meanings of the entirety of these exchanges could have on wider communities.

The application of these methods to ICTY court transcripts has shown interesting patterns that cover a variety of issues: it has pointed to expressions of emotion from witnesses giving testimony as indicators of power struggles between the individual and the processes and constraints of the court; it has highlighted the differences between the ways individuals of high and low profile express accountability, and sheds light on what these differences mean and why they might arise; it has demonstrated that speech to do with what to remember in court and what to forget is never passive or benign, and has meaning and implications that go beyond the simple linguistic habits of members of the court.

The act of remembering is inherent in court processes, so much so that the words used to encourage witnesses to recount events often treat memories as part of the legal process, rather than autonomous phenomena that are intimately connected with an individual. Instructions on what to remember are therefore repetitive and automatic, and witnesses are often treated according to how the court views their function, even when there is a clear effort toward sensitivity on the part of the court. We are then left with several questions: Are the ways in which memories are treated in court an unavoidable aspect of court process, and if so, how might these treatments impact perceptions of justice? To what extent do requests on what to remember and what to forget transfer from procedural requests to symbolic requests, and what does this say about the court's power over memories after the tribunals have finished?

From the perspective of legal inquiry, the court's treatment of memory seems both necessary and unavoidable – how else would one present the specifics of events to the court in using the

witness' own words? It is possible that herein lies the contradiction: this process is about one individual (or a group of individuals) presenting information to the court through the mouthpiece of their experience, as, separate individuals (or groups of individuals). So we are then faced with questions of the witness as a tool of the court. Is this definition of a "witness" contributing to these in-court struggles over narrative power?

The frustrations often experienced by both witness and interrogator may at first glance appear to be somewhat routine for court environments, and therefore benign, but the fact remains that these frustrations exist as public records of a process essential to post-conflict transition. The powerful and formal nature of the ICTY has also been noted as an essential factor in contributing to how seriously its workings are taken in wider communities, and a rigid adherence to organisation and process is part of this.

The quote used at the start of this text is from the end of a lengthy testimony given by a protected witness (known as Witness B) in the case known as *Kvočka et al.* While the direct request to forget is very significant (as is the way in which identities arise embedded in the language used – "**I** would like **you** to forget this (…) and that **we can all** go back to normal"), which will be discussed in a moment, this comes after definitions of Witness B's role is defined to her by defence counsel. K. Simić states:

"Q. Yes, the arrivals. You explained that. You said where you were standing, what that looked like, so let's not return to that. But were you ever present, as a witness? Don't be so surprised. You're a witness, so I have to ask you whether you saw. Witnesses see, if you see what I mean." {Emphasis mine.}

Defining the witness by her role places her among the court processes as a piece of the larger legal environment, giving the clear message that the individual is seen by the court as synonymous with her function. Even though the act of being a witness at a tribunal implies this, the instruction given here by the defence not only defines for her what it is to be a witness, but what the act of *witnessing* is. The comment is evidence to her presence as a witness being defined not as she sees herself, but through how she is seen by the court. For the witness, these are issues of seeing and being seen, but the defence attorney's role is more about hearing and being heard. The witness is an essential element in his point being heard, rather than in the witness being heard.

Regarding the embedding of identities within the statement referred to earlier – "**I** would like **you** to forget this (…) and that **we can all** go back to normal" - there are several things at stake here. First, there is the power of the interrogator to direct the witness on how he would like her to treat her memories. This is significant whether or not he is referring to her memories of testifying, or to the memories of her experience during the conflict that she was recounting to the court. The second part of the statement, referring to "us all", implies that he might mean the latter, which does bear strong implications as to how this interrogator sees his own power to speak for a group that depends on her ability to forget.

The issue of normalcy is also of great significance. The idea of "normal", and the witness' memories as a barrier holding back the group from reaching some previously occurring state

of “normal”, implies that her memories are not only a barrier to some form of reconciliation, but also that the interrogator (and through him, an element of the court) are the authorities of what this previous state of normal was and should be, and how “we all” might best get back there. The intention of this statement was very likely not to demonstrate this, and may very well have arisen out of an attempt at a polite closing on the part of the defence. Nevertheless, the socio-psychological interpretations of the impact this type of statement can have on the wider court environment indicate that these ideas – creating barriers between the victims and a “reconciled” or “normal” group or groups (barriers formed by victims’ memories) - may underlie not only the court discourse, but the social and community discourse as well.

A different example of the role of memory during ICTY witness testimony can be found in the testimony of Edin Mrkalj, who testified in the same case and detailed his time interned at Omarska. During his testimony, conflicts between his answers and the intentions of the defence lead to emotional exhaustion on the part of the witness, as he struggles to express his experience on the court’s terms. This leads him to abandon control over his own narrative, saying things throughout his testimony such as, “I don’t know what you want me to say.”

During this time, there is a struggle between the witness and the interrogator, and then between the interrogator and the judge. This leads the judge to instruct the witness directly on the role of forgetting in court:

“JUDGE RODRIGUES: [Interpretation] Witness, you have to answer the questions put to you. If you can remember, you say so. You tell us what you remember. If you can't remember, you simply say, ‘I can't remember.’ That is an answer to the question.”

This instruction leads the witness to more obviously abandon control over his own narrative, using the act of forgetting as a way out of his struggle with the court. He replies:

“A. I can't remember. You're quite right. To avoid this further torture, I can't remember those things, and I don't want to go into them. It was the worst situation for me.”

The Judge's instruction is an interesting contrast with the previous example, although it again refers to forgetting. This time, it is not a soft request (as we see with the other example), but a reminder to the witness that forgetting is an option. Interestingly, with all the instructions to remember, the witness is then treated as if he is unaware that forgetting is a valid option.

But on top of this, his frustration seems to stem from the fact that he <u>can</u> remember, but being compelled to recount these experiences is outside what he sees his role as a witness to include, especially given his previous descriptions of the same experiences to the court. He takes the option of forgetting as a reaction to the court – “To avoid this further torture”. The fact that he also includes the phrase “you’re quite right” is an interesting indicator as to his views on the Judge’s statement. Here, we see him accept not only that forgetting is an option, as the Judge reminds him, but that forgetting is a tool that he can use in the face of his ordeal in court.

Edin Mrkalj's struggle with his narrative indicates that his memories could stand symbolically as properties of the court – something which once given, one should not have to give again, as the court is already in possession of it. Earlier he states:

"A. It's rather hard for me to go back to those events, because for years I have been trying to forget them and to simply wipe them away from my memory. And I have answered these same questions so many times. I see no need for me to make the effort to look back."

As with Witness B, there remains this issue of the witness as a mouthpiece enabling the lawyer's point to be heard, which brings us back to the question posed at the beginning: Is this type of treatment of memories a necessary part of court processes, and if so, how does this impact perceptions of justice, and in turn, reconciliation? The desire to remember or forget is something unique to individuals, and cannot be seen as something fixed once decided upon. Though both witnesses in these examples are standing before the court in a voluntary capacity, the pressure of legal process taking precedence over the witnesses own personal narrative power can produce an additional pressure to forget, as we see with Edin Mrkalj. Conflictingly, in instances where forgetting has not been an issue, as with the Witness B example, forgetting is still brought up as a suggestion to the witness, implying that once the act of bearing witness has taken place, forgetting is something that *should* take place.

The impact this has on perceptions of justice and reconciliation is difficult to discern, but can be seen in terms of the messages these exchanges could be sending – messages that form court environments, and messages that are reflections of or instructions on community behaviours. This research, as research into these messages, also exists as only one line of enquiry in a field previously dominated by emphasis on legal successes and failures. The impending closure of the ICTY should not mark in any way a trend away from analysing what the tribunals have produced sociologically, and what this could mean for communities. Many of the cases that are yielding significant results, despite having finished several years ago, are still important in terms of what they can show us about the human processes of transitional justice, and will remain so as long as we remain committed to this type of study.

Katarina Ristić:[48] The legal narratives about the victims do not reach the community of the perpetrators

In my survey, which is actually my doctoral thesis, I have monitored six trials before the Hague Tribunal. These are *Mrkšić*, *Gotovina* and *Milošević* in the context of the war in Croatia, and *Kunarac*, *Orić* and *Krstić* in connection with the war in Bosnia and Herzegovina. In the first part, I analyse the legal documents, what they were charged with and for what they were sentenced in the first and second judgements. In the second part, I present the testimony of the victims, what was said during the trial. And then I follow the presentation of the trial in the community of the perpetrators and in the community of the victims, as I have chosen to call them. The attitude to

48 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina.

the legal narratives is somewhat more ambivalent in Croatia, where the narratives which confirm that Croatia was the victim are used towards building a national identity, although not towards creating the identity of the national group but of the state. In this regard, we can talk here about the "memory of the victors", which is primarily not concerned with the victims and not concerned with the crimes, but is concerned with the heroes, with celebrating generals and battles, and with the legacy of those battles as it relates to the most important thing in the public discourse – the creation of the state. In the case of these two memories, in the cases both of the memory of the victims and of the memory of the victors, we have a partial utilization of legal narratives, to the degree to which these judgements and these proceedings contribute to the formation of such memories. Of course, the most problematic situation exists in Serbia, because confusion reigns there – there are too few narratives which can be used to construct a usable story about the past. Hardly anywhere and hardly ever, are the victim communities sufficiently satisfied to say that the judgements resulted in justice being done. On the contrary, the judgements become occasions for making fresh accusations and for plotting ways of shifting the collective blame onto the other. The legal narratives about the victims which can be heard in the Hague Tribunal do not reach as far as the community of the perpetrators. Rather, they are transferred to the community of the victims, that is, they are perpetuated within the same community which perceives them as a confirmation of that which the members of the community already know – that they were the victims. Consequently, it is still up to the communities of these three states to discover through some future work what the legacy of the Hague Tribunal is.

THE FACTS, THE SHARED HISTORY

Žarko Puhovski[49]: Shaming the perpetrators is our concern

We are concerned with how injustice has insinuated itself from the past into the present, and what we can do to mitigate the negative effects of that injustice. The business of the non-governmental sector is to do what the government cannot and should not do, that is, to swim against the current. To concern itself with bringing disgrace on the perpetrators. This is what we are not doing. We have become enmeshed in the widely accepted post-Yugoslav pre-eminence of victimology, arguing among ourselves as to who suffered the most victims, and that, no, our losses were the greatest. This is no concern of ours, or is only marginally so. Our concern must be shaming the perpetrators. Ours is not to sit in judgement upon them, ours is to shame them. It appears to me that this should be held in view when we are discussing something we would call transitional justice. We should try to find out what can be done to help the people, what can be done to bring the facts into the fore before they are interpreted. For the facts should serve as the basis for interpretation. With us it is, of course, quite the opposite; facts are made up on the

49 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

basis of interpretation. This is why we are in a situation where one cannot find even elementary information about 1945, let alone about 1991 or 1995. The condition for this is what RECOM has as its premise: that the work is finished when we reach the level of the state, and that we should establish the names of the victims or at least, as Nataša Kandić is doing with the *Kosovo Book of Victims*, to show the contexts in which the victims met their fate. Because when one talks about the victim, then all are, quite simply, equal. One should therefore exercise equal understanding for the grief of the mother whose son was a war criminal and was killed after the war crime, and the grief of the mother, son or daughter of someone who was killed without themselves having done any harm. We are becoming entangled in certain emotional and psychological contexts from which one can emerge and remain objective only with great difficulty. One should help the victims, which is something quite different. They are not being helped, but one should turn towards the perpetrators. This is what I consider essential. Failing that, people will become quite accustomed to having a criminal for a neighbour as a normal state of affairs. And that would guarantee the continuation of the series of wars of succession in these parts.

Anna Di Lellio[50]: A great achievement of RECOM: bringing the issue of justice back into the foreground

Thank you for inviting me and for letting me actually air, in person, some of the criticism - constructive criticism I hope - that I wrote about RECOM in an article that was published last year, and that the RECOM Coalition is being really very kind in widely circulating here, at this conference. And, since Nataša spoke first, I want to start with one thing: I want to say what Nataša said here, that she considered reconciliation to be a process, a road to be defined by concrete action, a focus on investigation into the number of victims, on the facts, on naming the victims, as a necessary complement to trials and to retributive justice, and something that goes beyond the limited potential of individual initiatives: I completely agree with her, and maybe there's no discussion, I can sit down again. But maybe I would like to express some of the problems that I see with continuing with RECOM as a regional initiative, and focus on those very few things. I've written an article on RECOM that was really focused on Kosovo and on what I learned in 12 years of research in Kosovo observing people, talking to people, interviewing people. I'm not claiming that I speak for Kosovo, for the victims of Kosovo. I use Kosovo as a vantage point to see what was problematic in the transitional justice process. And I see three things that are problematic: one, this latest development of transitional justice as a profession that produces an enormous amount of consultants; [two], the use of transitional justice as a substitute for the solution of a conflict that is still open - certainly the Kosovo conflict is still partially open, there is an agreement, but Kosovo is not recognized by Serbia, and, as everyone has said here, there is still a profound lack of trust and confidence among groups to call the conflict completely closed; and, [third] the use of transitional justice as a palliative, as a relief, as a substitute for solutions to conflict, [which] also implies that this process is completely devoid of politics. One of the issues [is that] in order

50 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

to be all together in this room, or in larger rooms, we cannot really talk about who were the agents of violence. There was something that was said yesterday: “Can we name the evil that killed my mother, my brother, my father?” There was no answer to that. No, we cannot name the evil in this place, and we cannot name it in the transitional justice exercise. And I want to say one thing now, that naming, which is very important, Nataša uses it in a very positive way, naming the victims, all of them. But the absence of naming - of naming the perpetrators - is a problem. The words that we use in the discourse of transitional justice, they are part of the problems of transitional justice as a profession. There aren’t enough words, and there are too many words. Reconciliation, recognition, acknowledgement, truth-telling – these are words that have a profound meaning, but in the discourse of professional transitional justice, they have almost lost all their meanings. This is how I see it. Someone here mentioned earlier “national kitsch”. If there is an “international kitsch”, it’s this trans-national discourse on transitional justice that focuses on these words. And the third problem that I see here, is the problem of the pressure from international donors to use transitional justice as a relief, as a solution to a conflict that is still open. International donors and international institutions, the EU, the UN, they really don’t have a strategy. What is the grand strategy of international institutions and international donors on transitional justice in the former Yugoslavia? At time 1, twenty years ago, they gave the ICTY to the region. It was a great thing: they built a beautiful house, and then they left it there. Now, it doesn’t seem to be mattering any more, we move without any real reflection [away from] what the ICTY has accomplished - from an amazing thing, the first time that a head of state was on trial for war crimes. We move on to restorative justice, and I think that there, actually, is something that we should reflect on. Retributive justice is important. Victims, whenever you talk to them, they want that - they want people to be in jail, they want the perpetrators to be in jail. Justice, such as trial justice, produces some satisfaction. And, it’s also good for human rights. There are experts, international experts, international human rights experts who are agreed on this, like Katthryn Sikkink for instance, who has written a book about how international human rights trials and domestic human rights trials actually produce effectively a human rights culture in the countries where they are processed.

Let me now talk about RECOM, since I was critical. I think that RECOM has been an extraordinary effort at opening the discussion in the region, and involving people from all backgrounds. And I use, on purpose, the word “people”, not civil society. Civil society is another word that is being [abused], that is constantly abused – it almost doesn’t mean anything. And, it’s a great achievement of RECOM as being precisely this – bringing back the issue of justice, bringing it back to the foreground. So, I don’t want to talk about the failure of RECOM, I don’t think there is a failure. RECOM has done what it has done. If we are here today, discussing all these important issues in this great discussion, it is because of RECOM. But RECOM has also exposed the limitation of this exercise, and I want then to propose two things. The alternative to something that I don’t think quite works, is not doing nothing. But we can do, you know, things that can be done. And I’m not telling you what you should do, I’m just [pointing to] something that I observed. Listening to the conversation that has been going on here yesterday and today, what I have heard is that one of the priorities of any effort of transitional justice in the region is the search for the missing and the

recovery of their bodies, and the explanation of the circumstances of their death. So, when Nataša talks about a road to be defined by concrete actions, I think one of the priorities, before some other experts say, you know, tell the local communities what to do, would be a really strong trans-border activism to support the missing victims organizations to really, really create lots of consensus and mass support for the mothers, for the brothers, for all of those people who have been missing across [the region]. This is a regional effort, which should be really targeted and focused on one thing: recovering the missing, finding them and establishing the circumstances of their death. The second thing, and I conclude here, is that we [accept] the limitations of the timing and context of what we can do with transitional justice in this region, [and] also try to understand and tackle the limitations, which I mentioned a little bit before, of the international community in this field. In certain ways, you know, Nataša says a very important thing, and other people said it today – and the experience from Northern Ireland was also pointing to this: individual initiatives are not enough. They don't mobilize all the potentials of what societies can do, they compete for funds, they lack a grander strategy. So there is a necessity for coordination that manages funds and that creates a strategy, that interacts with international donors - the EU, in these particular cases. Does the EU have a strategy? Before the EU starts telling local communities what they should do, I think we should ask, to paraphrase the famous sentence, we should ask the EU, What can you do for us? What is the strategy that the EU… what kind of resources can you really invest on a sustained timeframe for a coordinated effort in the region in the name of transitional justice?

Jasna Dragović-Soso[51]: Apologies after completing the work on preserving the memory

In these few minutes I would like to address some of the topics raised by Nataša [Kandić] in her presentation. The first point concerns apologies.

Apologies can indeed be an important element of processes of reconciliation. As many scholars of transitional justice have noted, a formal apology issued by a parliament or president of a state can be an incredibly valuable ritual of political transformation and can pave the way for atonement and reconciliation.

However, the literature also shows that there are few apologies of this tenor and sincerity, and which have this kind of positive impact. Often they tend to be the result of political calculations and deal-making, and less noble motives.

Apologies are most effective and can offer a meaningful gesture of reconciliation when they come at a point when some "memory work" has already been undertaken - for example, following an official enquiry or the adoption of a report by a truth commission detailing the nature and consequences of the crime committed. As transitional justice scholars note, official apologies are particularly meaningful if the consideration of the past has been both democratic and deliberative – if peoples from opposing as well as ruling tendencies have been able to air

51 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

their views – and if at the end of the process some consensus has been achieved on both the crime committed and the state's responsibility in regard to that crime.

Demanding such an official apology before such a process has taken place - and as a prerequisite for participation in an investigation about the past (such as for example by a commission) - is in my view counterproductive. At the very best, it can only lead to an instrumental apology made for political reasons; at the worst, it can lead to recalcitrance and a lack of dialogue.

This brings me to the second point - namely that of mechanisms of truth telling, and the role played by official institutions on the one side, and that played by civil society on the other.

There has been much discussion among transitional justice scholars and practitioners about the importance of more restorative non-judicial approaches to the past, coming partly from the recognition that criminal justice institutions are unable ON THEIR OWN to bring about a broader social reckoning with the legacy of conflict and mass atrocity crimes.

There is also much frustration among civil society actors - human rights NGOs, victim associations, and other groups - concerning the lack of political will to address those issues that are important to them, having to do with things like: acknowledgement of the crimes committed, purging institutions and security forces of individuals involved in those crimes, domestic trials of war crimes, information about missing persons, as well as crucial practical issues related to medical and psychological care, social security, property rights, inheritance and pensions and so on.

What is also of some concern is that opinion polls are showing a growing social amnesia about specific crimes committed in the wars of the 1990s, which inevitably also amounts to forgetting the victims of those crimes. I agree with Eric Gordy that outright denial of many crimes has now greatly diminished in the public sphere, which is certainly a positive development. However, it is equally clear that at this time of great economic hardship and uncertainty, along with official reluctance to deal with the past and the continued presence of widely diverging ethno-national memories and histories, a genuine reckoning with the past has not made much headway in the region… And this despite the hard work invested by civil society actors in promoting remembrance and acknowledgement.

The question is: where to go from here? There are two interesting initiatives on the table – as raised by Nataša: one is of course RECOM, and the other is the UNDP proposal for a truth-telling forum (rather than an official commission) in Bosnia and Herzegovina. Both of these are based on the recognition that - although there is a large number of different initiatives undertaken within the civil society sector - the vast majority of these initiatives are local, uncoordinated, many are dependent on political forces, and at times even at cross-purposes with each other, without a broader social impact and certainly without effect in terms of overcoming national divisions.

Secondly, both these initiatives are ultimately concerned with the notion of reconciliation. Reconciliation - as we know - is a highly loaded term without a universally accepted definition; with some authors viewing it as an "end point" while others seeing it as a process made up of various strands (relating to truth, justice, reparations, apology, etc.) that together seek to address the legacy of past conflict.

Despite these differences, most scholars do see reconciliation as having something to do with the construction of a common vision for a society. To quote Kevin Avruch, reconciliation involves the construction of “at least minimally shared - and probably much more than minimally shared - narratives of the past and visions of the future”; he notes that “at the very least, one must be willing to recognise the other’s truth as part of one’s own narrative”.

I think that it is difficult today to envisage the construction of a common vision along these lines - both for Bosnia and Herzegovina (which is the focus of the UNDP proposal for a truth telling forum) and the post-Yugoslav region more broadly (the focus of RECOM) - particularly when seeking the involvement of official institutions in such projects. In the region, people are still not ready for what Dr Sarcevic described yesterday - when they can accept the narrative of the other side as a valid narrative even though they completely disagree with it. This type of reconciliation is still a long way away and I am not even sure that it should necessarily be the overarching goal at this point in time.

However, even if this kind of reconciliation based on a shared narrative is not on the books for the moment, this does not mean that the truth-telling initiatives along the lines of RECOM or the truth-telling forum proposed by the UNDP report are not intrinsically valuable as processes in their own right.

I will just finish off by highlighting where I see the greatest contribution of both these initiatives:

First of all, in the building of links within civil society and coordinating efforts, both nationally in the case of the truth-telling forum for Bosnia and Herzegovina, and regionally in the case of RECOM. The very valuable collaborative work undertaken by NGOs (including those involved in RECOM) in accounting for the direct casualties of the wars of the 1990s and the sharing of information, methods and strategies among these organisations is testimony to the importance of such cooperation.

Secondly, the focus on individual victims, which RECOM has adopted, is a good starting point for the fostering of empathy across ethno-national divides. In a context where collective visions of both victimhood and responsibility prevail, and questions of causation are inevitably going to be sources of division for some time to come, this is one way of moving forward.

Giving victims a platform to recount their experiences in a direct way to the broader public (i.e. a way which is not mediated by institutions) would confront people with the humanity and suffering of members of the “other” national groups, facilitating empathy and the rehumanisation of the other side.

In sum, projects like RECOM or the truth-telling forum for BiH that are focused on fact-finding and rehumanising the other will not on their own produce the kinds of common narratives and visions that constitute reconciliation. However, they do provide a starting point for a more constructive dialogue about the past—within the Yugoslav successor states, as well as in regional encounters.

Jelena Obradović-Wochnik[52]: Achievements of transitional justice in the Post-Yugoslav space

When we ask about the "achievements" and "impacts" of transitional justice, we often look for the immediately quantifiable: the numbers of trials, the numbers of those convicted, or the numbers of people participating in transitional justice initiatives, such as RECOM itself. These forms of measurement are useful only up to a point. They chart important achievements and benchmarks, but this is only one dimension of transitional justice. By paying attention to these benchmarks, outputs and quantifiable effects, we risk losing sight of the more invisible and marginalised responses to the past. In my talk today, I will address some of these more invisible aspects of transitional justice, the less visible aspects of dealing with the past. I want to do this because I think that it is important to highlight that "alternative" or non-mainstream approaches to the past are not always in opposition to initiatives such as RECOM, and are certainly not mutually exclusive. My aim is to illustrate the possible convergences of these two approaches – the visible, public engagement of civil society practitioners, and the less visible, informal understandings of the past amongst the "ordinary public" - so that we can understand better the spaces and opportunities where these two approaches can work mutually. Within these "invisible" aspects, there are achievements but also challenges. In any case, the more invisible stories and practices illustrate that transitional justice is a hugely complex and contested practice. I will address both achievements and challenges, but first I want to spend some time reflecting on what I understand to be the less visible, silent or more complex responses to the past – the stories, narratives and memories that we do not immediately observe, especially if our focus is on the publicly available discourse and dialogue.

First of all, when we talk about the achievements of transitional justice, there is often one recurring theme which keeps cropping up: something that has *not* been achieved, public engagement. It is often thought that the general public in the post-Yugoslav space does not engage adequately in transitional justice initiatives, and that there is not enough public acknowledgement of the past and the victims. This is true, in many ways. There *is* a lack of public engagement and acknowledgement (and let's not even mention the lack of engagement and acknowledgement from political elites, which we all know is well below what it should be).

This is what I want to focus on today, because I think it is important to disentangle the complexities of this thing that we seem not to have achieved - the lack of public engagement with the past and with transitional justice initiatives. This is because I think that what at first appears to be a failure, something we did not achieve, appears as such only because we read the lack of public engagement, silence, negatively. This is what Jessica Greenberg has called the "dichotomic reading of nonparticipation in post-socialist countries", where "failure" is correlated with "absence". As, for instance, in Greenberg's words, "reconciliation, and its absence" and "political participation, and its absence". This is, of course, a limited understanding, because it leads us to overlook silence as a productive space: if we look at what appears to be "the silent

52 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, November 15-16 2014, Belgrade, Serbia

public", we will find not only stories about the past, but relations of power, agency, resistance, and of course, potential spaces for engagement.

The ordinary public is absent from transitional justice initiatives and debates, especially in Serbia. I do not mean by the public the veterans' or victims' groups, who regularly take part, for example, in RECOM consultations and fora. Also, I do not mean groups of students and other local organisations and local actors invited to RECOM consultations. RECOM has certainly done a great job of being inclusive in this regard – a quick look at the public consultations over the last few years demonstrates a huge diversity of actors invited to take part. But, as important as their participation is, most of the actors that have been included in RECOM consultations, are not "ordinary" – most of the actors, such as the student groups or veterans groups, are already organised into different kinds of collective, and have a stake in the public sphere, a public voice and a platform from which they can take part in public debates. Their participation in RECOM consultations privileges their voice and experience over those of others who have not been invited to take part.

So, who do I mean by those "ordinary" people who generally do not take part in transitional justice debates? I mean literally the "silent majority" of any given society. Let's take Serbia as an example. When I walk around Belgrade, I see people going about their daily business - buying groceries, travelling on the bus, going to work. Most of those people do not belong to political parties, NGOs, or organised groups. Most will not attend transitional justice fora such as this one, and most will not engage publicly with transitional justice debates – they will not come to panel discussions, or write letters to the newspapers; they may not even talk to their neighbours about the past. Yet, they are a part of "the society" and their voices and experiences of the past are part of the composite social memory. My research leads me to conclude, however, that they are often excluded from transitional justice debates, intentionally or unintentionally, and so we never really get to hear them. They are literally subjects, to quote Spivak, who cannot or do not, speak.

Their exclusions are multiple. First, they have often been excluded by researchers, who have mainly tended to engage with NGOs, political elites, intellectuals or students. Secondly, they are accidentally excluded by NGOs and transitional justice practices. Why? Because most transitional justice initiatives in the region prioritize the public discussion, open deliberation and visible dialogue that take places in fora such as this one, and in panels, and other notable events. My view is that these events are important, and public dialogue is crucial in opening up debates on the past. We expect much of transitional justice to take place publicly, and that's fine. In fact, it is very important, and needs to be done. However, we must understand that public dialogue does not reach everyone, and that not everyone can, or wants to, speak publicly.

This is the main oversight of transitional justice initiatives which prioritize public engagement. Emerging research on transitional justice across the world, but especially amongst various African communities, demonstrates that the act of public speaking about the past is not only a normative Western-centric practice, but also has no cultural resonance amongst large numbers of communities and individuals. This also echoes the findings of critical security studies scholars such as Lene Hansen and Cai Wilkinson, who suggest that the act of speaking, having a public

voice and public visibility, is not always possible or desirable in some communities. The Western-centric, or rather, Anglo-Saxon confessional model of dealing with not only the past, but also all other political or politicised issues, assumes that individuals are free of constraints, and can often speak freely. This is clearly not the case in authoritarian societies, but it is also not the case in instances where communal pressures, societal expectations, personal experiences, gender relations, class relations, power relationships and other "invisible" mechanisms, may prevent individuals from speaking publicly or taking part in public debate.

This is the case for many communities across the world, and in certain post-Yugoslav spaces too. We must not forget that speaking publicly, making oneself visible, makes individuals vulnerable. In this region, where people still remember being beaten up at demonstrations, or being fired from their job for having the "wrong" political affiliation, it is not surprising at all that individuals would choose to remain silent. This region has often been framed as one that does not have a vibrant civil society, especially as when compared to other post-socialist states. But this lack of engagement has less to do with social apathy, and more to do with a retreat into the private sphere. It is very clear to me that here, especially in Serbia, since the 1990s, there has been a retraction of one's public life into the private - unsurprisingly so, when we take into account just how the Milosevic regime, the wars, corruption and instability made public life, participation and opposition difficult. Many people here still live with those memories, and many have chosen to withdraw from public participation and to conduct their affairs within the confines of their family, their neighbourhood or their building.

However, this has also led to what I have called the "silent dilemma of transitional justice". In a recent article, I draw on the work of Lene Hansen, and I conclude that the absence of these ordinary voices in the public debate on transitional justice makes them invisible, but also allows them to be constructed as the "silent subject" and therefore, often, as "the people who are in denial of the past". Many transitional justice initiatives, panels and projects, are aimed at re-educating people who are in denial of the past. So, these people are literally caught up in a dilemma: their agreeing to engage with such transitional justice projects aimed at open admission of past crimes, would mean they have finally accepted the construct of themselves as "the bad guys" who had previously been "in denial" of the past, who did not understand the past, had no knowledge of the facts, and were in denial of the atrocities committed. Whereas their "silence" was often, in fact, an expression of another mode of awareness, as I have explained in previous paragraphs.

The important thing to note is that the absence of public voice, and the absence of formal participation of individuals in transitional justice debates, does not mean a complete absence of engagement with the past. Rather, it might mean that the past is being dealt with less formally, and is embedded in everyday practice. Research which highlights this dynamic is well established: however, it mainly covers various African communities, and it has only recently started to spread to the study of post-Yugoslav spaces. For instance, Johanna Mannergren Selimovic notes that the "war stories" embedded in the everyday life of people in Bosnia often tend to diverge from both the ICTY and dominant Bosnian narratives.

I have also found this to resonate in Serbia. When I carried out research here with "ordinary" people, back in 2006, I found that most of the people I spoke to, young, old, university-educated, high-school educated, all living in Belgrade, were reluctant to engage with transitional justice projects, but, nevertheless, still engaged with the past quite actively: they circulated stories about the past amongst themselves, they passed on stories to their children, they acknowledged war crimes. They rarely engaged with the "nationalists" and war crimes deniers like Ljiljana Bulatovic. At this point, I also want to make it clear that I am not talking about people we might identify as "active deniers" of war crimes. Of course these exist, and there are members of the public who will still vehemently deny the existence of victims and atrocities. I think these voices are still quite loud and obvious in some sections of the public sphere, and amongst certain political parties, but I think we will rarely find such categorical deniers amongst the ordinary public: people generally do not approach the past from such categorical standpoints. Instead, they have selectively engaged with all the competing narratives – those of the nationalists, and of the civil society activists – and created their own understanding of the past. But one thing was quite clear from my research: most people were aware of the full scale of the atrocities and war crimes committed by the Serbs already, during the time of the conflicts. They had mainly picked up these stories from refugees and former soldiers, volunteers and the paramilitary. Many of these stories, however, were told and circulated only selectively, and almost never raised as a topic of social chats. So, the lack of knowledge was not really the issue; rather, there were various political and communal pressures and norms which prevented the "public" circulation of these stories.

In short, I think this is one of the achievements of transitional justice – the fact that these stories and this knowledge does actually exist. People may not turn up at panel discussions, but they will at some point engage with the facts and ideas promoted by transitional justice projects. This is crucial to understand. Individuals have agency – they construct stories, they *do* work through the past. But this is also a challenge. How do we tap into those stories and experiences, if individuals choose, or feel pressured to, stay silent and remain invisible? One way of resolving this challenge may be to look towards the anthropological and critical international relations literature on power and resistance.

Transitional justice is underscored by power relations and what James C. Scott has called "hidden transcripts". Here, hidden transcripts are those stories that I've just alluded to, stories and experiences that deviate from the official versions, whether the official is state-led or civil-society led. Transitional justice is therefore much like most other political practices and processes (like everything from voting to peacebuilding and humanitarian intervention), in which certain actors will hold more power and authority than others, whilst others will participate in the practice but will also find ways to oppose and resist it. However, we don't often think of transitional justice as a practice with its own power relations, because the aim of transitional justice is inherently good and transformative, in the sense that it seeks to "improve" societies and their relations by addressing the past. Authors such as Oliver Richmond and David Chandler also highlight this: we must not ask whether individuals and communities have agency, we must assume that they do. Individuals and communities will resist official and also civil society initiatives, even those

such as RECOM, but that resistance is not "the end"; it does not mean failure. Rather, it is a starting point: resistance and agency are productive, in the same way that actual encounters between practitioners and the public are productive; they are spaces of engagement.

Therefore, in order to move forward together, we shouldn't view the silent public as "the problematic subject" whose silence needs breaking at all costs. We need to understand silence and ask if our current rules of engagement actually create silent subjects. We need to find ways of tapping in to the issues on which we converge. Convergences do exist, because both the practitioners and the silent public believe in addressing the past and in acknowledging victims. One way of engaging this section of the public may well be through less formal, community, neighbourhood-based initiatives, which do not prioritize public speaking or outputs, or links to formal initiatives. In this regard, we have a lot to learn from analogous cases in African communities, whose need for less formal avenues for dealing with the past have long been recognised by researchers.

Sari Wastell[53]**:** Shared history

I think that this question of defining reconciliation is absolutely key, and the fact that there is no one concept that has cornered the market - that actually these things are going to be context specific, they're going to be influenced by cultural, social, religious, ethnic, legal and historical sensibilities. And this has always been one of the difficulties and shortfalls of transitional justice, that it is constantly looking for the one size fits all model, when what works in Guatemala is not going to work in South Africa, and what works in South Africa could not work in Fiji or East Timor, much less in Bosnia and Herzegovina or anywhere in this region. So we have to think about how we wrestle with these kinds of concepts, and I want to pick up two things that she said in her very interesting talk: that the core of reconciliation is about social relationships, and that those social relationships might be the mechanism, the very path to understanding what reconciliation could look like in very specific, local and concrete contexts.

Basically, what I want to say, which is a little bit, sort of naughty, given the panel and the title of the panel that I'm on, is that we are not really looking at an epistemological problem. An epistemological problem would suggest that there is some kind of dialogue going on, and there are different views in that dialogue. But, if it's a dialogue, there's the potential for communication in a very straightforward fashion. But I want to suggest that there isn't a dialogue, there is a certain incommensurability, which we might want to think about as the challenge of different political ontologies meeting up, different versions of reality altogether. Now, that's a fairly abstract proposition, so let's put it back into the more local and concrete context of BiH, which is not shorthand for the region, it's just actually the context that I know, because this is where I live and work. So there's nothing innovative in saying that there's some kind of disjunction occurring between the objectives of the activities that are undertaken under the banner of transitional justice, and the popular public perception of those activities, and the very definitions of things

53 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

like justice, and also the needs that require they be prioritized for the people those interventions are supposed to serve. We all understand that as a problem.

The epistemological community should be offering a different kind of diagnosis of this problem, and that's saying that these distinctions, these definitions of things like reconciliation, justice, priority, how to create complementarity between the different mechanisms of transitional justice – all this has to be something that is open to debate. And this is one of the things that, unless we reform the practices of transitional justice, will continue to be a problem - at least here in this context, in my opinion at least. So, our problem is that we tend to take this as a question of education, on the part of the actors in the international community, let's say. But for people working for NGOs, for trans-national organizations, the UN or the EU Delegation, whatever it might be, the problem is we need to have outreach programmes that better explain what we are doing for them, because they are not appreciating our efforts, they don't understand why we do what we do. And, then, from the other side, local communities say: "Yes, but we want our voices to be heard. What about our needs, our priorities?" Are we more interested, for example, in economic justice than putting so many resources into the prosecution of war criminals? Now, if you think about this as a question of education, different constituencies trying to educate other constituencies - "This is my voice, this is my opinion, this is what I want to hear", - then, it's an epistemological problem. But, what if it's a different kind of problem? What if it's a problem more at the level of political ontology? And, put much more blandly, if it's a question of education, then what you're really talking about is that there's one reality, and there are different versions or subjective takes on that reality. And everybody wants to get their word in about what that one reality actually is. But what if we entertain the idea of multiple realities, and that that is our problem? If we're dealing with incommensurable multiple realities, that's a different diagnosis of the problem, and I very much appreciated when Dr. Kilmurray was speaking to us, when she said: "We're looking not for an agreed history, but a shared history." That is a very different form of communication.

Now, what is the basic problem - because I think I have very little time left - with transitional justice? Well, there are too many inherent presuppositions for it actually to work in a way that would create the possibility of a shared history. Nobody ever asks, "What are you transitioning to?" You are transitioning to the neo-liberal triangle, which is democracy, the rule of law, and market capitalism, and that is above the level of debate. When we talk about any kind of participatory endeavour, if all of those things are above the level of debate, if there is no participation in deciding what one is supposed to be transitioning to or how to get there, then already you've created a problem for yourself - you've created not conditions of possibility, but conditions of, perhaps, impossibility. If we look at the question of the relations being the core premises of possible differential concepts of reconciliation, where do we find most of the resources in terms of relations here? As an anthropologist, I would say that economic relationships are absolutely fundamental to all social relations. Now, if we take it as given that capitalism had to be introduced, that privatization had to be introduced, then we are circumventing a real resource there, because there was a time for the very idiosyncratic form of socialism and self-management that happened here, when labour was actually a great fount of inter-ethnic solidarity. If we're going to replace that, if it's supplanted by

economic relationships that are based on adversarial relations based on competition, a kind of winner takes all, survival of the fittest mentality, it's not clear that that is going to be very helpful in pursuing the kinds of social relations that might facilitate reconciliation.

So, what I would just like to suggest in conclusion, as part of the epistemological community and the academics who are trying to weigh in on these kinds of issues, is I think that we have to understand, as educators, that we need to be slightly bolder in our diagnosis of what is happening in any concrete context in which we're participating and offering some kind of observation or commentary on.

We have to be bolder in our teaching, such that our teaching is not understood simply to be about the question of instruction, the idea that we're just going to facilitate a dialogue which already takes for granted what the singular reality looks like, an epistemological reality, but we actually have to expand our agreement, we need to diagnose things differently, and to ask the unanticipated questions. As I always tell my students, long before you get to any kind of solution, you'ld better find out the question that nobody is asking. That's the first step. If you come up with a better question than what people already take for granted, you've already gone further than putting some under-examined solution on the table, like "we all know what reconciliation is". But what if we don't know, what if we don't take that for granted? Ask the unanticipated question, and in doing so, I think we could build critical capacity, especially in the next generation, we could a foster a different kind of emancipatory politics, and I think we could facilitate the evolution and maturation of the sorts of participants, real participants in social reconciliation, that this region so very much requires, and very much deserves.

And I think that our role as academics would be to try to ask those unanticipated questions and re-think the very terms of reference, because the difficulty with transitional justice - I would not want to throw the baby out with the bathwater - is that, actually, too many of the terms of reference are taken for granted and under-examined. All of the phrases - what justice is, what reconciliation is – we're not even putting those things on the table yet. And until we do, and start listening to the variety of different realities that might re-define those terms, I think they will continue to come up against the same obstacles which, certainly here, we've been bumping up against for nearly two decades now.

Sergej Flere:[54] History is the main channel for reproducing national myths and legends

I have done a study on the subject of how the break-up of Yugoslavia was dealt with scientifically. I must say that this subject has been widely written about abroad but not in the Yugoslav countries. While today we have social sciences in Slovenia, Croatia and Serbia which are to some degree in contact with world science, in other successor states of the SFRY one finds hardly anything concerned with genuine socio-scientific research. Such work as is being done of a scientific nature is mainly supported by foreign non-governmental organizations. None of the states created on the territory of the former Yugoslavia has succeeded in establishing a national

54 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

economy. As all of them are in a position where they depend on foreign capital, it could be said that all these states are today in a semi-colonial position.

Add to this the omnipresent explosion of religiosity. We have established, however, that it is more seeming than real. It was real at the beginning of the 1990s. Although this trend has since begun to abate, it is gaining ground in the political discourse and persists there, with the result that we have a semblance of an "explosion" of religiosity - thanks also to the construction of religious facilities.

Of course, it is imperative that one should study history. I am of the opinion that our historians are not capable of doing things properly, so we need a multi-perspective textbook, and even a great number and variety of multi-perspective textbooks for each and every class, as something which should be imposed on all the states in the region; because history is one of the channels for the strongest reproduction of national myths and legends.

Christian Nielsen:[55] The periods before and after 1991 are interconnected

My thesis is that if we really want to understand and analyse the events from the 1990s, and if we really are to create a more stable and better and, I hope, common future, then we must thoroughly analyse also the history of Socialist Yugoslavia, particularly the history of its political and security structures in the 1970s and 1980s, and even before that. Let's get this straight: the exploration of these issues in no way rules out the investigations advocated by the Coalition for RECOM. On the contrary, all that is tightly interconnected. One should shed scientific light, for instance, on the liaison between the members of the KOS [Counterintelligence Service] and those of the UDBA [State Security Administration] on the one hand and the nationalist extremists on the other, a liaison entered into during the 1980s in all the republics of the former Yugoslavia. With the exception of Slovenia, we have no free access to the archives of those services, and, for the most part, no questions have been asked of the kind which scientific literature on transitional justice in other countries of Eastern Europe considers crucial and essential for a successful transition. Here in Bosnia and Herzegovina we have no free access to all the archives, partly because some were destroyed during the war and party because some documents are kept in so-called private archives, in the homes of former officers of those services. However, others are kept in state archives - but the irony is, we can't see them. Why? We cannot study them because they bear the seal of a state secret. Apparently no one in this country today is going to remove the designation of state secret from those documents: the designation of state secret for a state which does not exist today. What is more, we sometimes encounter nostalgic and uncritical attitudes towards the former common state because, after all - and we agree here - it was much better than everything which began to happen in 1991and went on until 1999 at least. But when I see documents of the Federal SUP [Secretariat for Internal Affairs] dating from the 1960s and 1970s, which recommend (I am quoting one from the 1960s) "the preventive incarceration in camps of internal enemies", and when I see that the same document mentions, in other words,

55 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina.

recommends the categorization of prisoners, to my eyes, as an analyst of the Hague Tribunal, this entirely resembles the categorization I saw in the 1992 Omarska camp documents, and in that I see a common thread linking the periods before and after 1991. In an epistemological sense, we have a problem if we consider only what happened in 1991 and later. But finally, let's get this straight: I do not subscribe to the sensationalistic thesis about the omnipresence of the KOS and UDBA in the former and present societies. This popular thesis is too often brought to the fore in the local media when journalists and their interlocutors either cannot explain something, or do not want to explain something, or want to discredit their opponent.

Eric Gordy[56]: Limitations and problems in the construction of public memory

There are many directions that a discussion of this type can take, but for our purposes today I will concentrate on just three themes that I think have remained important objects of attention since our last meeting. These are: 1) limitations on what the Law can achieve, 2) limitations on the political will of elites, and 3) problems in the construction of public memory.

Limitations of the Law

There has been a good deal of debate about the effectiveness of the ICTY as it reaches the end of its mandate, and in general it has concentrated on two questions: 1) Has it made good law? and 2), Has it contributed to spreading knowledge about the violence of the 1990s and, consequently, to reconciliation?

We can start with the second question first. Although during the ICTY's first decade of existence its representatives were willing frequently to use the language of reconciliation, this has largely been abandoned. Over the past five years, many of the people around the tribunal, legal professionals in particular, have tended to object strenuously to the category of reconciliation, arguing (largely correctly) that the ICTY may be capable of providing fair trials and establishing some claims as facts, but that reconciliation is the job of a different type of institution. Unfortunately, the question is not simply a theoretical one: the exaggerated expectations that accompanied the founding of the Tribunal, together with the weak political will of the elites who came to power after 2000, meant that the job of reconciliation was largely consigned to the Tribunal, and as a consequence largely left undone. We will return to this question when we move to the topic of political will.

As to the first question of whether ICTY has made good law, it is worth highlighting some of its achievements, because many of these have been eclipsed by the controversy surrounding its final period. It is because of the Tribunals for Yugoslavia and Rwanda that there exists any international jurisprudence on genocide at all, that sexual violence has been established as a war crime and a crime against humanity, and that the doctrine of sovereign immunity has been (at least temporarily) subject to successful challenge. These advances in Law will stand, regardless of what we make of the very controversial acquittals that came in the Tribunal's final period.

56 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

I would not want to dwell too much on the debate over whether the Tribunal decided correctly is acquitting indictees such as Gotovina, Markač, Perišić, Stanišić and Simatović. Instead, I would like to concentrate on a single element: what the cases have in common is that the verdicts involved law professors (in the role of judges) testing out experiments in legal theory. The "specific direction" doctrine was introduced in the Perišić appeal, then reiterated in the Stanišić and Simatović trial chamber judgment. And what has happened since? It was rejected the two times it was tested – once by the Sierra Leone Tribunal, and once by the ICTY itself in the Kosovo Six[57] appeal. Let the lawyers debate whose doctrine is right or wrong; they have already done so, and they will continue to. What we observe as citizens is that the problem is broader than the issue that legal professionals are not able to resolve sociopolitical issues like reconciliation – it looks increasingly like they are not able to resolve legal issues either.

Also on the question of what the Law can achieve, we have to consider the impact of domestic prosecutions and domestic courts. I will not be the first to observe that activity at this level has been less than might be expected, and has largely spared the higher levels of command. In Bosnia and Hercegovina the difficulty has been compounded both by controversy over efforts to restrict access to trial information (this has been attempted in Serbia as well), and by the European Court of Human Rights ruling that people convicted of offences had been sentenced under an inapplicable law.

On a certain level we could say that these issues are details, and that the larger picture is one of general inactivity on criminal prosecution in the states of the region. Here we can trace much of the difficulty to a political cause: the character of transition has had an impact on the scope and intensity of transitional justice processes. Concretely, incoming governments that had not defeated their predecessors ideologically had little motivation to consolidate their position or to discredit their predecessors by using transitional justice politically. Incoming elites were more likely to look on their predecessors not as defeated opponents but as future partners. On the one hand, the absence of a victor has meant that we have not witnessed abuse of law taking the form of "victors' justice." On the other hand, it means that many important stories have remained untold and many offenders untouched.

Political will and displacement

It is a telling fact that much of what has been achieved in the field of transitional justice has not been achieved by domestic or international political elites. Occasionally, we are able to see them acting in ways that are destructive of understandings that have been achieved by others: witness the deliberate provocations on the part of Milorad Dodik in the recent elections, including an initiative to name a public building after Radovan Karadžić, but witness also the collapse of will by Ivo Josipović when his advisor Dejan Jović raised some arguments that called the national mythology into question. More often, we have been able to witness them displaying

57 Šainović et al. Case (IT-05-87)

the confusion that comes from doing nothing. Perhaps the clearest image of all this comes from the scene of the President of Serbia, Tomislav Nikolić, expressing his contrition by saying that he was on his knees, while he was sitting in an armchair.

Mladen Ostojić in his just-released book has gone a long way toward explaining the limitations of political will: incoming elites were overwhelmed by the enormity of the task of revealing the facts as they emerged, not confident enough of their own position to take the risk of making statements that contradicted popular opinion, and not sufficiently democratically engaged with the domestic public to imagine that they would respond to new information with anything other than revulsion. To his findings I would add that the most trusted institutions in all of the states of the region – religious, educational and cultural institutions – have also shown, with honourable exceptions, a much stronger tendency to regress into populism than to assume moral or intellectual leadership.

The shortage of political will appears to cross both state and institutional boundaries. The immobility of politicians and social institutions appears to derive from the same insecurity and fear. The result has been that issues of broad social importance have been shifted to the elite level, to the professional level, to International Law – kicked upstairs to the lawyers – so that the public is relatively excluded from the process of understanding its own past.

This is, however, a process that cannot be understood only from above, looking at the engagement of institutions. The recent research by Jelena Obradović (in her just-released book) and Azra Hromadžić (in her soon-to-be released book) suggests that citizens are building memories and accounts of the past, and generating unique strategies of reconciliation, in the absence of institutional leadership. Many of these forms of memory construction do not take the shape that advocates of "confronting the past" anticipated. But it seems clear that institutions that failed to act out of fear of the public now have the task of catching up with the public.

What is the opposite of memory?

The various blocked paths and wanderings along the road to reconciliation seem to leave us with a dilemma. Generations of research on reconciliation, from Ervin Staub to Daniel Chirot, tell us that the foundation for sustaining dialogue about the past and overcoming conflicts related to it is shared memory, built not only on established facts but on mutual recognition and acknowledgement. Generating this is a process that requires openness and clarity, and probably also some emotional distance from the facts and events that are being considered.

The opposite of memory is not forgetting, but incoherence. This is visible in the symbolic displays that have accompanied recent official encounters with the past. What I think research shows is that the road away from incoherence involves free communication – not only across national and symbolic, but also between institutions and the public. Over the last two decades this is what has happened the least, and it is what is needed the most.

Ivor Sokolić:[58] The civil society has the potential to spearhead changes in public perceptions

I carry out research into the institutionalized aspects or instances of the process of transitional justice, specifically in Croatia. This includes the Hague Tribunal, and the domestic criminal tribunals, as well as the civil society which we are discussing here. By identifying normative changes in the society, my research explores the influence of these instances on the social, political and cultural environment in the country. Norms as a foundation of identity make it possible to produce a more precise analysis of the extrajudicial outcomes of the whole process, as distinct from identity itself, or reconciliation, which are also used very often, but are quantified with great difficulty. One of these norms is dynamic in relation to the dominant war narratives in Croatia – the narrative about the sacrifice of the nation and the defence of the country against the aggressor, Serbia – as also the narrative which advocates investigating the allegations of war crimes. From the point of view of the war narrative, the memory of the last war must be preserved, all members of the armed forces must be protected against criminal prosecution, and every committed or alleged crime treated as an act of self-defence. Contrary to this is the position that it is necessary to establish the factual truth about every incident that took place during the war. Although such truth is not necessarily at variance with the war narrative, the very willingness to establish the truth or its absence from the war narrative, goes towards building the normative dynamic I am talking about.

My analysis therefore focuses on the question of what influence the determination of facts in war crimes trials exerts on the normative debate on these issues. It identifies the circumstances in which the debate about the norms took place, endeavours to identify the contentious issues, and analyses the importance being attributed to the fact that the norms themselves constitute a stake in that process. Thus, in some cases it can have a positive outcome, and I am going to give you now a brief example of that. I am going to talk about the case of the Lora camp in Split, in connection with which numerous judicial processes have been instituted. Essentially, the analysis shows that the media – in those instances in which they did deal with the norms, that is, when they did not concentrate entirely on the facts of the judicial processes instituted – were mostly preoccupied with two main topics: the determination of the truth and the efficiency of the courts. This actually means that the prospects for accepting the normative changes are promising, given that the media discourse attached great importance to the question of establishing the truth. It is interesting to note that the concept of establishing the truth is no longer discussed in a purely theoretical framework; rather, at least in a number of articles, it is dealt with from a practical point of view. This topic is also frequently discussed as part of the debate on media censorship, that is, in the context of criticising the censorship which is allegedly applied in those instances where media have discovered certain facts before the competent authorities have, including the publication of facts and information from the judicial proceedings on the Internet. This is of relevance for the matter of reconciliation, given that such empirical materials make it possible for us to draw specific conclusions about how one can make effective use of the Law in the situations outlined above, for interventions in the process adopting, modifying or

58 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina.

maintaining norms in the context of the whole process of transitional justice. This also helps us to answer the broader question of which projects have turned out to be (relatively) more successful than, say, the Hague Tribunal, and whether for that reason local initiatives and initiatives launched within communities have better chances of success. Unfortunately, surveys show that the prevailing attitude of the Croatian public (i.e. of a large segment of it) is that the officials and soldiers indicted by the Hague Tribunal or domestic courts are actually heroes, not criminals. It is arguable whether such a perception can be changed solely by legal means, given the impression that the punishment imposed, at least up to this point, has been of negligible influence on the attitude of the general public. To conclude, if a change is not initiated from the court itself, be it a domestic or an international one, it must be initiated from some other place. The research I have conducted shows me – and this is something I really believe – that the civil society itself, in spite of all its internal divisions (which are actually deeper that is commonly believed), offers a plethora of new opportunities, and that it is the civil society in particular which has the potential to spearhead change.

Adriatik Kelmendi:[59] Recognizing the victims in the case of Kosovo, and Kosovo's existence

Proceeding from the premise that we must recognize each other's grief, I firmly believe that it is necessary to achieve a social consensus among all the citizens of the former Yugoslavia about what happened during the war. Its foundation has been laid by the work which RECOM continues to do – to name every victim of the war regardless of their ethnic affiliation or religion, and regardless of the territory in which the victim became a victim. We all of us have our own numbers – I happen to know that in 2006 the Serbian Assembly even adopted a resolution which puts the number of the victims of the war in Kosovo at just a little over six thousand, this being the official report of the Serbian state.

On the other hand, only last week an organization in Kosovo came out with an official figure of just under 12,000 victims in Kosovo. Do both sides accept such figures? I think not, because the figures are different. Without rapprochement, without acknowledging each other's figures and reaching agreement about these figures, we cannot achieve reconciliation.

This is why I refer to the recognition of the statehood of Kosovo on the part of Serbia as "recognition of existence". Of course, recognition is a political process, and naturally, human rights activists do not want to combine these two recognitions into one - that is, political recognition and recognition of the victims of war. In Kosovo, however, the war continues after the war – 14 years after the war, even the new generations are not leading normal lives because Serbia does not recognize Kosovo.

Take the younger people, those born after the war, who are today 13-14 years old – they cannot travel outside Kosovo because there are states, such as the one in which we are now, Bosnia and Herzegovina, which do not recognize either the citizenship or the passport of Kosovo. Young people in Kosovo look upon this fact as a denial of their existence and normal life, something which

59 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17–18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina.

is enjoyed by all young people in the word; and they blame this on the party that conducted the war in Kosovo and caused all those victims. On the other side, as a result of this non-recognition, Kosovo youth and sports people are probably the only ones denied the right to compete with others. What is the root cause of this state of affairs? It is the non-recognition of Kosovo on the part of Serbia, whose direct outcome is the denial of its existence.

I say that the context of Kosovo is unique because these two issues are interlinked. If Kosovo were to be recognized without recognizing what actually took place in Kosovo, what each of the belligerent parties did in Kosovo, that would resemble the examples of other countries which recognize each other's citizenship but do not recognize the victims and the grief, and which for that reason are not reconciled. This is why I am an advocate of RECOM, and an advocate of recognizing the statehood of Kosovo.

Igor Cvetkovski[60]: Reparations for wartime victims in the former Yugoslavia

In June 2013, the IOM published a report entitled, "Reparations for Wartime Victims in the Former Yugoslavia: In Search of the Way Forward". The report affirmed the existing notion that in the post-Yugoslav countries the wartime victims of gross human rights violations face significant difficulties and obstacles in accessing justice and adequate care, and that reparation, as one of the four transitional justice pillars, has been neglected and sidelined owing to politics, lack of capacity and resource scarcity. At the same time, the report offered a number of ideas and practical suggestions about how the national, regional and international stakeholders can move the process forward and facilitate the victims status recognition, appropriate assistance and possibly compensation, regardless of victim category, nationality, ethnicity, social status and place of residence.

State of play:

- *Victims' assistance efforts differ from country to country, but no state has made a comprehensive effort, with NGOs and victims' associations left to fill in the gaps*.

  There has been some progress by some of the governments to institutionalize reparations and victim support policies and mechanisms. The most notable example was the passing of the Law on Victims of Sexual Violence and the drafting of a Law on Civilian War Victims in Croatia.

- *Despite formal rights, judicial reparations have remained elusive for most victims, and existing mechanisms do not cover everyone and frequently fail to cover even those for whom they are intended.*

  Victims still face significant obstacles in accessing justice through criminal and civil proceedings, and accessing assistance through the existing social support schemes.

- *Past programmes are not seen as genuine "reparations* programmes*"* but *are considered more as ordinary "social programmes".*

60 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

There has been no change in perception in respect to this issue. In fact, recent public discussions concerning reparations have crystallized the perception of difference even further, which in turn means that justice and reparations advocates will likely be in a better position to raise public awareness further and exert more efficient pressure on the responsible actors.

- *Continued discrimination between veterans and civilian victims under existing programmes contributes to the sense of "justice not done".*

  Recent attempts to reduce the difference between veterans and civilian war victims in terms of privileges and support in Croatia have resulted in a backlash from some veterans and complicated the public debate and legislative process.

- *As important gaps regarding victims' data remain, it is difficult to assess how many victims are in need of reparations today.*

  Data and information about victims remain dispersed between judicial institutions, government bodies, victim associations, advocacy organizations and professional NGO's. This situation renders the debates and discussions prone to politicization and concerns about the resources required to establish reparations mechanisms and deliver actual reparations to victims.

Positive developments

- As mentioned above, the Government of Croatia is in the process of enacting and operationalizing a Law on Victims of Sexual Violence, and the Ministry for War Veterans is promulgating a Law on Civilian War Victims. These positive achievements, which are still facing some resistance, represent the result of good cooperation between the government and the non-government sector, where Croatian human rights NGO's, such as Documenta, have played a crucial role. This model can be replicated in other locations.
- In BiH, the UN Country Team and members of the civil society are about to embark on a three-year programme completely focused on the victims of conflict-related sexual violence. The programme, which has received advocacy support from the UN SG Special Representative on Sexual Violence in Conflict (Ms. Zeinab Bangura) and initial funding from the UK, will tackle the issue from different angles (justice, reparations, capacity building, support and care for victims, etc). The programme has the potential for expansion to other victim categories, as well as for replication in other countries.
- HLC advocacy for inclusion of transitional justice issues into the EU accession criteria, discussion and negotiations also represents a bold step forward. The HLC initiative is also timely, especially having in mind the current EU efforts to develop transitional justice policy.
- In Kosovo, there has been notable progress with the establishment of the Inter-Ministerial Working Group on Dealing with the Past. The IMWG is composed of representatives of different ministries and government sectors, but also members of the civil society. According to the IMWG Terms of Reference, there will be four sub-groups, including one dedicated to reparations.

Challenges

- Persistent politicization of the issue of reparations remains a main stumbling rock in almost all countries. Most acute is the situation in BiH, where the question of a victim's ethnicity represents a key obstacle, which needs to be circumvented by focusing on the victim's category rather than ethnicity. In Croatia, despite the progress with the introduction of the law, the issue of the victim's ethnicity manifests itself in the current resistance of some of the war veterans against the inclusion of all civilian victims in future legislation. In Kosovo, the issue of victimhood is still perceived as mono-ethnic, while in Serbia the entire topic seems to be evaded by political factors, which is very much to the detriment of the many Serbian refugees and IDP's among whom there are probably a significant number of victims.

Conclusions

- In the post-Yugoslav countries, the reparations and truth-seeking pillars of the transitional justice concept and practice have been neglected and sidelined for a variety of reasons.
- The civil society organizations (advocacy and professional NGO's and victims associations), academia and some international agencies have played and still play a significant role in drawing government and public attention to the needs and rights of the victims.
- The governments in the region for a variety of reasons are becoming more alert, sensitive and proactive on the need and obligations to provide recognition and remedies.
- The RECOM initiative provides a unique regional forum where political and technical issues can be discussed and resolved.
- RECOM members, professional and advocacy NGO's, international organizations, experts, academics, governments and donors can and should use the positive momentum to overcome the remaining political and technical obstacles to achieve more comprehensive and victim-oriented transitional justice results on the territory of former Yugoslavia.
- Key international partners and donors, such as the EU, recognize the importance of transitional justice and are trying to develop adequate policies and collaboration/funding mechanisms. Reparations advocates focused on the region can use the opportunity to provide input and promote the region as a "learning and testing ground" for upcoming initiatives.

Zdravko Grebo:[61] The facts, first of all!

The task of RECOM is fairly clear and has reached the present stage in which we must, as a matter of fact, we want – and which we will succeed in doing: to pass all the strength and energy we have invested so far, into the hands of the state presidents whose envoys have reached agreement on the basic issues. At this level of the civil society, in the non-governmental sector, we have accomplished our mission. To be sure, I am speaking for myself and will not allow, without any

61 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

reservations, anybody to do with this as they please; however, we have reached the moment when the state presidents should take matters into their own hands through their envoys, because we cannot perform the task before us even if we wanted to. We want to bring to conclusion this process of ours of determining the facts - that is, to produce a record of the human losses. Although we are not talking about guilt, because that is not our task, the circumstances in which those people were killed, tortured and so on are by no means unimportant facts. Therefore, I would like to offer you my encouragement, because it took me personally some time to figure this out. Yes, of course, I have my own perception about how the war started, especially what it was like in Bosnia and Herzegovina. I could also tell you about the aggression and the mass rapes. Here, we also have the other Initiative of the Coalition for RECOM on documenting the camps and so on. But let us bring to a conclusion this which we have started and force the presidents to mobilize their state, presidential and governmental mechanisms in order to see this thing through. I wish to ask you once again not to have any qualms of conscience. In your midst there are probably people who have different views about what happened from 1991 up to Kosovo. We are going to discuss that later. Of course, all of that is true. When I speak for myself rather than on behalf of RECOM, I say those things publicly. Let us now follow this matter all the way through to the end. Whether 700,000 or 7,000 people were killed in Jasenovac, whether 9,000 were killed in Srebrenica and whether or not the majority of them were soldiers... If we do not give our small contribution to that, even on the factual level of establishing the figures – after all, we have in the RECOM Statute the "socio-political circumstances" which led to the crimes and in which they were committed – I fear that the next war will start with nothing else but the manipulation of facts. As Nataša said, let us celebrate yesterday's great success and let's make an additional contribution to it.

Žarko Puhovski:[62] From defeat to defeat until the final victory

RECOM has been held up for years, yet we have already accomplished something. This story about progress is, naturally, quite relative, and reminds me of the famous words of the Prussian Field Marshal Gebhard Leberecht von Blücher, "From defeat onto defeat, until the final victory". This has been my experience. We have been suffering one setback after another, we have been pleading with them and they have been turning us down all the time, and saying, "Wait and we'll see about it", until they, or at least some of them, have become fed up with us. So this is how things stand at the moment – at which junction it is terribly important to bear in mind that we have not reached something that could be termed *a point of no return*. That is, a point of irreversibility. All that could change. While it is not highly likely, for example, the whole situation in Croatia would look different if President Ivo Josipović should lose at the elections. Accordingly, we are in the position not so much of "wooers", as Zdravko Grebo used to say, as of "beggars". There is an old English proverb which says, *Beggars can't be choosers*.

62 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

For our part, we could neither choose with whom we would talk – I'm here referring to Nataša Kandić and her discussions with her Serb "friends" – nor could we choose about how we would discuss things; we therefore talked with those who could do something provided they showed goodwill. It was not a matter whether or not we were right, that was beside the point. It was a question of whether we could convince them that it would be for their own good to do that. So, if anyone thinks that you only need to come forward, like in American movies, with moral arguments, in order for the other side, which is overwhelmed by the force of your moral argumentation, to accept what you are saying, then they don't know where they live. In this reality, it's been much easier to deal with some people than with others. Also, it was not all that easy to deal with some of our colleagues, because they gladly accepted others' arguments instead of ours.

We went through such things too. However, we have now reached a stage where we have the clear position of the Croatian President, which is shared by two-and-a-half other presidents, let us say, for the time being, and which is worded roughly like this: "The President of the State shall, subject to agreement with other presidents of post-Yugoslav states, make a statement to his parliament that he supports the RECOM Process and therefore wants the parliament to take the steps necessary for RECOM to become that which has been its intention all along, an inter-governmental, that is, regional commission for establishing the facts about the war crimes". This is what we now almost have. On the one hand, this is a major achievement of that methodical endeavour called the civil society. This is the point at which the civil society has penetrated the so-called top echelons of state politics. On the other hand, this is the point at which one leaves the civil society as the medium of action - something which is going to give rise to great difficulties among ourselves. Some of these people, as activists, simply do not want to let go of this kind of activism. Think about how many of civil society organizations are desperately trying to preserve their existence, even after their objectives have been reached? This is a part of the problem. All things considered, however, we have succeeded in placing on the agenda something which scandalized everybody ten years ago, and made everybody laugh five or six years ago.

Finally – and we're already running very late and I don't want to make my address any longer than necessary – I would just like to say one more thing regarding this great achievement of ours: if one could see things through to the very end, if one could have one's wishes fulfilled as in the old programmes of listeners' requests, something we all wish for, the outcome would be as follows: a commission would be established that would be approved by all the parliaments - but the commission itself, should it make a really good job of it, would meet with a disastrous reception. Because it would establish something which we in general, but not entirely, know - that is to say, how very many outrages were committed. In other words, our great achievement, if it ever came to that, would consist in bombarding the publics of the post-Yugoslav countries with these outrages. The idea that they can be made to come to their senses is still moot in this regard, but one can always hope. However, one would consider it a success if it could put a stop to what has already grown into a post-Yugoslav victimological contest to prove who had the most victims and who consequently is in the best strategic position for the next war. If we succeed in carrying out some of the things we are doing, we are going to prevent that from

happening (or at least render it much more difficult); and it is for this reason that we are more concerned with the future than with the past.

II RECONCILIATION

Željko Komšić:[63] One should react, but also reach out a hand of reconciliation

Reconciliation in post-Yugoslav countries continues to be topical, even though 18 years have passed since the end of war in these regions. As a matter of fact, if we consider the NATO intervention in Kosovo, we are talking about 14 years. One may well ask, why do we need so much time for reconciliation? Is this too long or too short a period for a process of reconciliation? I assume that there are people who subscribe to the one as well as to the other thesis. Is this due to the scale of the conflict, the crimes, the duration, the media coverage and the indoctrination of the people, or is it because the conflict not only broke the close ties that held us together as a society in the former Yugoslavia, but also broke the hearts of people in these parts? I believe that continuation of the discussion will give you answers to some of the questions. If we take the experience of the Second World War as being closest to us, we have the example of the beginnings of an organized European Community only 12 years after the Second World War, and by states that were parties to the conflict either as occupying powers or as occupied. The thesis about the need to Europeanize our society is often imposed on us; but, what is, in my opinion, more important as the foundation of that process is the normalization of the social relations and the democratization of the political ambience. Speaking of Bosnia and Herzegovina, unfortunately I must note that we have not succeeded in normalizing social relations - they are at odds more than ever before at ethnic, political and existential levels. Likewise, we have failed to democratize the political ambience; democracy has been wrested from the citizens, the political elites are holding it hostage and drip-feeding it to the citizens only in the times before elections - as if democracy were only elections, the filling up of government appointments and control of resources. However, I do believe that reconciliation is far more advanced among the people than it is among the politicians – far more, that is, than we are led to believe by the versions of political reality we are served in central news and current affairs programmes or in the political TV debates which dominate the media space. Needless to say, the media are of exceptional importance for reconciliation and mutual understanding among peoples in societies like ours. There will always be loud groups of national-chauvinists who hate everything different. They are also to be found all over Europe. There will always be hooligan clashes with ethnic undertones, where young people are mostly venting their frustrations over the lack of prospects on others and blaming them for everything. There will always be unscrupulous politicians who raise tensions with their rhetoric in order to win for themselves more votes in a particular constituency, because that is

63 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

the easiest way. But that is not and cannot be our society. We must not allow the promoters of these marginal groups to impose their behaviour as the "mainstream", or as an element of value in social relations. However, discrimination and inequality are unfortunately dominant in political activism in Bosnia and Herzegovina. How can we talk about reconciliation when we in Bosnia and Herzegovina are unwilling to accept the simple fact and universal value that all people are born equal, that they must enjoy all rights as citizens of this country irrespective of their racial or ethnic origin? Unfortunately, we in Bosnia and Herzegovina have the *Sejdić-Finci Case*. In consequence of the judgement of the European Court of Human Rights, the Council of Europe says in its latest report that the authorities have passed from a sphere of talking about finding ways of abolishing discrimination to a sphere of seeking mathematical formulas which would practically guarantee the continuation of the electoral exclusivity of the three constituent peoples with respect to specific high offices. The judgement in the *Sejdić-Finci Case* states simply: all people are equal in their political rights as citizens of Bosnia and Herzegovina.

I would like to say a few words about our region. We have had certain difficulties in communication in the past year to which you have been witness. There have been moments when one should have reacted, as well as moments when one should reached out a hand of reconciliation, in an attempt to try to understand the positions of others, to understand the causes as well as the consequences of certain statements. I sincerely hope that that is behind us in the region and that we can continue at the level of heads of state in our joint interests of economic development and endeavouring to emerge from the economic crisis. The Hague Tribunal is bringing its work to an end after playing a specific role, but none of its judgements is enough for the families of the victims, because it cannot bring back their loved ones. The least we politicians can do is to refrain from rubbing salt into their wounds, to respect the institutions of international law and internationally recognized facts, to leave history to academic discussions and finally to begin to build a future for our children. The Tribunal is only a small piece in the jigsaw puzzle of reconciliation in these regions. Much more depends on the society itself and I therefore salute this eminent gathering. Why have I proceeded from the question of transitional justice and reconciliation and gone through basic human rights to arrive at the struggle to emerge from the economic crisis and achieve economic development? Because I believe that, after all is said and done, the overwhelming majority of people in these regions desire a simple, normal life, basic security for themselves and their families, a job by which they can live and hope for the future of their children in these regions. This hope can hardly be maintained without reconciliation, and without stability and economic development. Let me thank you once again for your invitation and the opportunity to discuss this topic.

Mioljub Vitorović: [64] Reconciliation is a process

Being a prosecutor, a deputy prosecutor for War Crimes or, as it is written here, a representative of the state and talking about what that state is doing, is a rather thankless task. For one reason

64 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

or another, I have never fit in, so I am not going to talk about what the state is doing or what the state has done or what the state ought to do, or what it will do in the next 200 years. No, I will limit myself to what an individual can do regardless of where he or she works. The first key word is *goodness*. There is goodness when a victim belonging to a different nation trusts the person who presents the indictment, or if the prosecutor succeeds in convincing the other party, the victim, that he or she is doing the job honestly. This is not possible without a feeling of goodness. Will you give it a different name, and is that name *professionalism*? I don't know. We have come to realize that in these regions, professionals are guilty of the biggest follies and the biggest crimes. These days, I think, the other key word is *reconciliation*. It is a process that lasts - that has taken time and will continue to take time. It isn't over, anywhere. And it appears to me that this process does not consist of megalomaniacal projects, of national strategies. You saw the outcome of the national justice strategy in Serbia. A total disaster. I therefore put more faith in individual efforts and a success which is possible.

Engjellushe Morina:[65] Dealing with the past should start first within the framework of a society

We cannot deny the religious element in the conflicts in Bosnia and Herzegovina and Kosovo. This is borne out by the fact that the orthodox cultural legacy is incorporated in the two main documents creating the statehood of Kosovo and Bosnia and Herzegovina – the Dayton Agreement and the Ahtisaari Plan.

Dealing with the past, particularly in the case of Kosovo, calls for three kinds of dialogue. The position that the Albanians should talk with the Serbs in Serbia is wrong. The dialogue ought to be initiated in Kosovo society. It should be initiated between the Albanians and the Serbs in Kosovo; at the same time, the Kosovo society - and I think this would also be useful for the society in Bosnia - should enter into a dialogue with its government, its central and local institutions.

Friar Ivan Šarčević:[66] We must confront our history, our past

Our societies are jaded by religious rhetoric about reconciliation. We must search for peace, constantly talk about peace and create peace. This is necessary if we are to answer to that which substantially belongs to the very definition of *re-ligion*, because it is religion that strives to *once again bind* man with God in peace and people with each other.

I am quoting the old maxim *Corruptio optimi pessima*: the corruption of the best is the worst thing of all. I think that the religions, that is, the believers and the religious officials, have in a sense participated in the metaphysical justification and in the religious justification of the crimes. Herewith I assert what has been proven time and again, that what we have had here were not denominational religious wars; rather, we have had wars and crimes which were theologically defended and justified.

65 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina
66 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

There are three requirements here that appear of great importance to me; let us share them together, we who come from religious communities, with other people who regard themselves as atheists. First: one should always insist on **dealing with the past.** Reconciliation as a component part of transitional justice, for religious communities and for believers, means to confront both one's own as well as the common past. For in that past were laid the foundations of our identities. We know that often they are religious and sometimes national, especially national, identities, which use religion and religious identities for political ends. Some people may not agree that we should deal with the past, because they say that we are afflicted with too much past. This is particularly insisted upon by those who are more responsible and more to blame for our past. Consequently, the perpetrators and the criminals often want to erase the past. But they are not the only ones, there are a good many people for whom reconciliation is merely an ideological means to profit themselves; there are also, let us say, in non-governmental organizations people who wish to effect the erasure of the past through some "technical rationalization" or other: and often well-meaning people in religious communities say, "I've had enough of these tales of suffering, the past, blame. Let's move on to the future." I dare say we won't be able to get out of our past so easily this way. We must confront our history, our past. It is burdensome indeed. Here I am advocating – this is no idea of mine, but of those people who have worked, say, in South Africa, for reconciliation – I am advocating the so-called "conflict model" of dealing with the past, rather than the "consensual model". This is a somewhat dangerous idea. I am not advocating war, but that we should begin to accept the different notions about the past and the differences which can, naturally enough, be pure fabrications from our point of view - in other words, anything can be falsified. In other words, we must truly acknowledge the fabrications of others as an aspect of their truth; however, we should not keep silent about it, but should let our opinion be known in a tolerant if conflictual conversation, a conversation conducted with respect, though while also trying to persuade and dissuade. By way of an example, I will cite a history textbook produced by the Palestinians and the Jews. It is fashioned in such a way that on one hand (one page) you have the "Jewish/Israeli truth" and on the other the "Palestinian". There is in the middle a blank space left for the individual's comments. This is the only possible model for confronting our common past. There is another matter that appears to be of consequence, especially for the religious communities and for every believer, as well as for those who are not believers: the believers and the religious communities should constantly be appealed to, if I may say so, on the grounds of their attitude to God. Obligation, moral obligation for the believer, political obligation for the believer and his activities in society, do not stem solely from political and moral responsibility or obligation, but they stem from a fundamental article of faith, from the attitude to God. And it is precisely due to this fundamental standpoint that blunders and aberrations occur among ourselves. The Metaphysical responsibility is in crisis. The fact is that the religious communities and people in general are responsible not only for their own, but for man as man, taken as a whole. We who belong to religious communities are responsible also as believers to God, especially in view of the eschatological position that we shall all one day come to account before God. If this "metaphysical responsibility" (Jaspers) is absent from anywhere, it is absent precisely from the religious communities! One could also put it this way – that the "divine" God has become too "human" - He has been dragged down into the nationalist

mire. But let us see how things stand with the God of other religious communities: when we hear about the God of another religion, our perception is that he is, unlike ours, the God of the war crime. The God of the war crime and of the criminal has been dealt with by our best poets, writers, artists from these regions. We find it very difficult to acknowledge this. So, here in this second step towards social reconciliation, it is important for us to return to the fundamental fact of our standing before God. For this God, if we can see clearly, is always greater that any name and notion we attach to him, there is always something left out. We cannot reduce him to our "own" God - that is, we believers and religious institutions have the duty of liberating ourselves from our double privatization of God. First, from the privatization of him as "my" private God; after which we should proceed to deprivatize him from the collectivistic "we", from the collectivistic "we" form, that is, as "our" God. That will provide the foundation and a good opportunity for us to enter into dialogue with people of other faiths and, at the same time, into dialogue with atheists. I don't mean with those atheists for whom atheism is an intellectual posture or for whom atheism is a source of gain, but with those who, in common with believers, will not allow that, so to speak, "supreme position", to be occupied by any concept, any terrestrial idea, or, least of all, any nation, national god, or leader. This opens the possibility of dialogue among people, and the way to reconciliation. The third requirement which seems important to me in these theses is the attitude to the "others". This is where the monotheistic religions have failed – I'm not saying all of them to the same degree, and not all the believers to an equal extent – and precisely in this business of the necessary dealing with the past. For they have behaved as if "there is no God", as if that God is not the "divine God" but God as property. If there is no sublime God, then one will do everything to make sure that "there is no other God either". If, therefore, one acts as if there is no God, then the Other must not exist; consequently, this has led to the demonization of the other, to the demonization of the other in environments where someone makes up the ethnic majority and, finally, to the marginalization or "vaporization" of the other. For us believers, the fundamental issue is whether the God in whom we believe is primarily sensitive to our criminals, because it is they whom we are to save. Is He then sensitive to the criminals of the others who have done us harm? And is that God, in whom we believe, sensitive to the sufferings not only of my people, of my neighbour, but also to the sufferings of other peoples? And this is also where one should change direction and believe in a God who is aware of and concerned about not only crimes and sins and evil, but also victims and sufferings. Let us take a look – nearly all religious institutions commemorate their victims in this way, in order to point out by their commemorations that only the others are genocidal, while we ourselves are the sole victims and innocent. Our memorials and religious commemorations often constitute a double humiliation of our victims, as if to say, on top of their real suffering, You were not sufficiently nationally conscious; thus their innocence is interpreted as naivety and their sacrifice and goodness as some kind of sin, because they were not sufficiently nationally conscious. What is more, it is sometimes said in the religious discourse that their death was God's punishment for their sins. I would now conclude with two main theses: 1. Before entering into dialogue with others, one should reconsider one's relationship with God. One must, therefore, return to that fundamental relationship, and all people must appeal to the believers and the religious communities for that

authentic rather than hypocritical relationship with God. 2. At the same time, one should respect the right of others to a world view and a religion.

Finally, an example of the use of religious symbols. In my Christian community – the reference is to the Catholic and the Orthodox Churches – one should re-examine the meaning of Jesus' Cross. Did Jesus go to the Cross in order that more crosses be sown on this earth, or in order that there should be no more crosses? Or should we, in the words of an atheist, the architect Bogdan Bogdanović, dream about a country in which there would be no more monuments to victims? Believers, and I myself personally, are faced with the following question: Is that God in whom I believe a universal God, or a particular God, i.e. some kind of a national Moloch who devours human children? I also ask myself whether I respect the monuments this country is crowded with. One of the solutions is that we should begin to respect the monuments of others; and, at the same time, stop spreading them. In Christianity, just as in Islam, in accordance with the fundamental teachings, according to the Bible and the Koran, God is merciful also towards those who do not believe. He is not concerned as much about rightful faith as about the suffering of others. This poses a big task also for believers and religious institutions. Thank you for your attention.

Husein effendi Smajić:[67] Religious communities are not responsible for what happened between 1992 and 1996

In 1996, the religious communities should have told the public, and the believers in particular, that no religious war had been fought in Bosnia and Herzegovina and that the religious communities, with the exception of individuals, were not responsible for what happened from 1992 to 1996. Most important of all are truth and justice and reconciliation, that is, the complete freedom of the victims to tell the truth and the possibility to testify about this war in public. It should be made mandatory on all institutions to disclose all the information about war crimes at their disposal. Concealment of war crimes also constitutes a war crime. Secondly: bring all the war criminals before a court, an international or a national one. The Islamic Community will participate in every project such as RECOM on condition that truth and justice are respected.

Father Vanja Jovanović:[68] Reconciliation of the one with the other is a process

There is no religion which regards man as something unworthy, and no religion which says that a man who is different from me was not also created by God.

As regards the role of the churches and religious communities, it is essentially the return to the source of faith. I know that many people outside the religious communities have problematic attitudes towards us. We strike them as non-governmental organizations of some sort, as movements of some sort. No, we are people who have dedicated their lives to God and we believe with deep certainty in His existence and our existence in Him. In this regard we say: Reconciliation of the one with the other is a process. Man is not a mechanism that can be wound

67 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina
68 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

up. Man is not a project, so it doesn't do to draw up a plan and tell someone who has lost a husband, a wife or a child, "Now then, you are to become reconciled and to function in such and such a way in such and such a society". This isn't done, it's not easy, it is a process that takes time. What we can do is in still faith and return people to the source.

Jakob Finci:[69] Reconciliation through confidence

If one were to accept the requirements of Judaism, RECOM would be absolutely superfluous. Namely, Judaism requires in the first place that he who has done wrong should acknowledge his error and seek forgiveness. What is more, he should not seek forgiveness once only but three times; and if the one who was insulted and wronged does not forgive him, he must ask for it another three times, in the presence of three friends who will intercede on his behalf. Other than that, the one who did wrong must pay for the damage, pay compensation which may be greater than the damage done; next, the punishment is decided upon and he is then granted remission. In other words, if this could be achieved in the territory of the former Yugoslavia, RECOM would not be necessary, because everybody would simply apologize to each other, pay for the damage and forgive each other. To be sure, there are those who do not forgive; as to those, if they do not accept the apology offered three times in the presence of three witnesses who will back the apology, it shall be considered that the sin was expiated, because they are obliged to forgive. Even if he who was wronged or insulted dies, the one who has sinned ought to go to his grave, his funeral, and seek forgiveness for his sins in the presence of ten people and pay for the damage to his heirs. If there are no heirs or they are not known, he should pay to the court in order that the court may dispose of it. The victim alone can forgive; no one can forgive in the name of the victim. Therefore, it sounds a bit strange when we ask one people to apologize to another. An entire people is never guilty. It is always individuals who are. When we talk about reconciliation, at least from the point of view of Bosnia and Herzegovina, I think that we should first talk about the trust that is not there. Unless we come to trust each other, there will hardly be any reconciliation.

Hoxha Rexhep Lushta:[70] Forgiveness and reconciliation are best effected through genuine dialogue and understanding between contending sides

While philosophers debate the concept of truth and how to attain it, in the meantime it remains for us, as religious leaders, to search for the facts and to offer our version of the truth on the basis of the facts we discover.

But are we ready for a genuine peace? Twenty years after the bloody wars in Croatia and in Bosnia and Herzegovina, and fourteen years after the war in Kosovo, their consequences are still in evidence. In Kosovo, we still have about 1,750 missing persons about whose fate nothing is known, and we also have a fairly large number of raped women who demand indemnity and

69 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina
70 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

justice. The consequences of the war are noticeable everywhere, in the souls of the people affected by these wars, with everybody trying in their own way to find the peace they lost as a consequence of those events.

As a member of the Coalition for RECOM, I regard RECOM as the only comprehensive initiative and, and the same time, the most serious so far - an initiative which has gone a step further in investigating the truth. Considering that the influence of the religious leaders in the region is enormous, I think that certain religious circles have not done enough to extinguish the hatred and the nationalism among the believers, but are doing quite the contrary – there have been cases of religious leaders who promote even greater hatred in their addresses, something which ought not to exist in our midst.

As religious leaders, we talk with officials, we ask that they too should do the impossible in the quest for the ways that will take us to a sustainable peace; while always bearing in mind that the war has left behind consequences such as, say, the fate of the missing. We ask that we as religious leaders should raise our voice, to influence our governments to disclose the fate of the missing, because this is the only possible way to heal the wounds of the families of the missing; that will doubtless help to achieve reconciliation and a sustainable peace.

The support for RECOM should be seen as a mission and a debt to our victims. From a theological point of view, religion teaches us to be cordial, tolerant, generous and noble, and by no means cruel and aggressive – and, least of all, criminals who take innocent life. If we want to be among those who are the paragon of goodness, we should be honest inside our own religious communities, and ready to forgive. If we are among those who feel guilty, apology should be sought for the deeds that were committed. If we are among those who think that crimes were committed against them and that they are victims, we must be ready to forgive if forgiveness is requested by the other side.

In societies undergoing transition, apology implies a process where two sides which have fought each other until recently face each other and are now ready to sit down at a common table to negotiate and listen to each other. To hear about the other's suffering and to recognize the identity of the other. That would be the road to bringing the two sides face to face, after which they would proceed to discuss the past, whilst having before them the facts about who did what. Once that has been done, it should be up to the victims to decide how to act towards those who committed the crimes. However, the experience of victims in various societies across the world indicates that the seeking of apologies for crimes committed has opened up for the victims the way to forgiveness. While something like this cannot be imposed, one should create the conditions for genuine dialogue and understanding between the parties themselves. I think that this is the best way to forgiveness and reconciliation.

Christopher Lamont[71]: Accountability and forgiveness are complementary perspectives

There is relatively little understanding of the role of religious communities, the tentative role and the actual role of religious communities, in the context of reconciliation. And this is in part because the study of and practice in the field have evolved along two parallel pathways. One is an understanding of transitional justice and reconciliation embedded in a secular tradition of international human rights and of the creation and establishing of the rule of law, which sees transition and reconciliation as functions of these processes. The second parallel pathway would look at reconciliation from the perspectives that we've heard today, that accentuate slightly different concepts; so that where we can see, perhaps, the concept of improbability as deeply embedded in the more secular tradition of creating and establishing the rule of law - words that we've seen used a lot in the previous commentaries today, words like, for example, forgiveness, words like redemption and repentance. Now, the question is whether or not there can be a common ground or dialogue between these two traditions, or these two parallel pathways. And, in that sense, there is an opportunity. It's on a very superficial level, but the "capillaries" are essentially the same. We've heard here words like accountability used, for example, and forgiveness. But, when we probe deeper, as we've learned from some of the previous presentations, the meanings of these terms take on different meanings, depending on which tradition you are approaching from yourself. So, for example, the meaning of accountability along the first pathway described, is individual accountability before the law in relation to ending impunity; whereas accountability described by some of the previous speakers, was an accountability that was metaphysical, that would occur in some other field, or some other domain. How do we bring these two together? The other point I might raise, along with this difference in the points of accentuation between these two strands, is the sense in which, whereas one emphasizes accountability, you can see another bringing up forgiveness. And perhaps you can see complementarity between these two perspectives, in the sense that, whereas one focuses on a more optimistic view of accountability processes, the other may provide a resource for delving into deeper questions. But, as I have mentioned, important as it is to understand the role of different communities in reconciliation, it is also important to take a step back, and reflect upon the role of religious communities and religious leaders in finding and bringing comfort.

Friar Ivo Marković:[72] The idea of reconciliation requires a vision and a step forward

My name is Ivo Marković, I'm from the Religious Service or, rather, from the Pontanima Choir; therefore I will speak a little about art. It seems to me that at present we lack perspective in the process of reconciliation; we have one vision, which is Europe as unifier. I think that it would be very important to have an idea which could mobilize all people. In my judgement, only art could do that now. I would like to mention several aspects of art which are very important and which have not been mentioned today. Bertolt Brecht speaks about the *Verfremdungseffekt*, the English

71 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina
72 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

translation being the *astonishing effect* [sic]. The essence of this effect is that it causes people to change after coming to realize with astonishment their former attitudes. The best artists in this connection are poets, writers, journalists, commentators, especially when they appear on radio and television. Another idea has been put forward by the philosopher Hans Georg Gadamer. He views art more or less as play. Art creates energy which can have an effect here. An art which would transcend borders - a *cross-border art* - an art which could, after arising in Bosnia, conquer Serbia and other parts of the region. What I want to say is that the idea of reconciliation here requires a vision and a step forward.

Nataša Kandić:[73] Understanding and interpreting the concept and process of reconciliation

My duty is to try to outline how reconciliation is understood in the region. Today we have heard many definitions of transitional justice and reconciliation; let us now see how we understand the notion of reconciliation and how this is understood by the civil society organizations, the victims' associations and the victims - how they perceive the way to reconciliation. I would say that there are a number of recognizable initiatives, views or opinions about how should this be carried out or how we should arrive at reconciliation. I would proceed from Bosnia and Herzegovina, and also from the proposal of the UNDP experts who are up-to-date with the document we have been told about today, which is the Transitional Justice Strategy in Bosnia and Herzegovina. The position of the UNDP experts is that it is still too early to establish national truth commissions, although there remains the possibility of networking with regional initiatives, but that at present the most important thing is to create a public space; they propose for this purpose a Forum for the Truth where people would speak, put forward ideas, opinions, present studies, research results about what happened in the past; it would be a platform for making confessions which, by the very fact that they are uttered, can over time lead towards an approximation of the perceptions about what happened in the past. This is not an adopted, that is to say, not an official initiative; however, since it accompanies the official document of the Transitional Justice Strategy and is backed by eminent transitional justice experts, one should take this proposal seriously and consider the potentials of the proposed state Forum for the Truth with a view to achieving reconciliation. Some civil society circles in Serbia consider that there can be no reconciliation unless some societies carry out de-Nazification. This idea stems from the German experience and has never been thoroughly elaborated; however, the advocates of de-Nazification point out that Serbia should proceed from what it has done to others in order to set a process of reconciliation in motion. A third, publicly discernible, initiative which can be distinguished in texts, in oral submissions, and at conferences, sums up the position of the civil society in Kosovo that reconciliation is conditional on Serbia, its official institutions, the highest representatives of that state, acknowledging and making an apology for the crimes they perpetrated against the Albanians, from mass crimes to expulsion. This too, according to the advocates of this approach, is a condition which can open the way to reconciliation.

73 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

Everyone agrees, including even those who do not agree that all victims are equal in death, that public recognition of the victims is a condition of reconciliation. However, unlike transitional justice practitioners and theorists, politicians make a connection between reconciliation and judgements against generals as proof of crimes having been committed against a people. This was clearly in evidence in the aftermath of the judgements of acquittal against the Croatian generals, when politicians in Serbia concluded, "Here, this judgement of acquittal against the Croatian generals spells the end of reconciliation". At the root of this political, official position, lies the conception that if there is no judgement for crimes committed against the Serb people, then there are no conditions for reconciliation either. It seems to me that, in view of precisely such conceptions of the process and notion of reconciliation, there is much to be said for this attempt of ours to include in the debate on the instruments for determining the facts about the past researchers and theorists from the ranks of the academic community, in order that we may try jointly to involve the politicians in the debate on reconciliation. I should say that one of today's conclusions is that reconciliation is, after all, a process, and that it means a long road. This road must be well-conceived and well-planned, defined and specified with concrete actions and measures that will lead us to agree that what we need in order to achieve reconciliation are sympathy for others, recognition of and regard for others, confidence, respect, and that we have omitted to develop these values, not only in the wake of this war, but also in the wake of those which preceded it. This means that our task is to remind the politicians every day of the general interest in order that they may change their understanding of reconciliation, to convince them, to show them that there is no reconciliation without recognizing others. And if we make reconciliation conditional on recognizing only our own victims, I am afraid that we shall not get what we want: a reconciliation which, as has been pointed out a number of times, will be based on confidence and on public recognition of others and their personal truths. Depending on where a victims' association is located, we also have a countless number of different opinions about what is trust, among other things. We had occasion also today to hear that there is a need among the victims in Bosnia and Herzegovina for public recognition not only of the injustice done to them but of the legal definition of the criminal offences which are actually under the jurisdiction of The Hague Tribunal and domestic courts.

Wherein lies the distinctiveness of this RECOM Initiative, given that we have different opinions about what reconciliation is and how well we see the others in this process of reconciliation? Let me repeat, today several participants have observed that we must put an end to the Balkan culture and practice of looking upon victims as numbers, and that that culture of memory has actually always been a culture of a contest of numbers. It is precisely this RECOM Initiative that has that as its starting point. There can be no public recognition for the victims from one's own community if we do not know their names, if we do not know their identity and if we do not know the circumstances in which those persons lost their lives or went missing. While we are still not even close to that, all those rallied around the RECOM Initiative realized a few years back that it is not enough only to advocate the application of a regional approach to determining the facts about the past, given that we expect the states to be the bearers of the RECOM inter-governmental project. Bearing in mind what our state institutions are like, we must back this

idea for the realization of our primary task, which is to prepare the information and the facts on which the forensic truth for the public recognition of the victims is based. Hence the *Kosovo Memory Book,* hence *The Bosnian Book of the Dead*, hence the progress in documenting the individual victims of the war in Croatia, hence the documenting of the human losses of Serbia and Montenegro, the documenting of the circumstances in which policemen and soldiers of Serbia and Montenegro lost their lives in the wars in Croatia and Bosnia and Herzegovina. Naming the victims gives us a framework for what we ourselves cannot do, namely, for ensuring public recognition of the victims. Towards this end, the states can add another important element which we ourselves cannot, although we wholeheartedly advocate this idea: if we succeed in documenting all the individual victims, their public recognition must be accompanied by public testimony. The testimony of the victims must be heard, one must hear the voices of victims from Knin in Zagreb, of Albanian victims in Belgrade, as well as of Serb victims in Pristina. The voice of the "erased" from Slovenia must be heard, however much one may think that this is different from the mass graves created after 1991 or during 1998 and 1999 in Kosovo.

So now, my duty is to invite you to make comments and set out your arguments regarding the civilian and official initiatives presented. It is quite possible that there are more initiatives than I have mentioned. They should all be mapped and their potentials analysed. As an advocate for the RECOM Initiative, I consider that all this has great potential. This initiative has produced results and provides a clear picture of what should be done to bring us closer not only to coexistence but to trust, to developing a culture of sympathy, solidarity and non-repetition of crimes. The RECOM Initiative has so far contributed to the lessening of ethnic and political tensions in the region; it has the potential to bring closer together those who until recently saw each other as enemies. It has the potential to bring together a large number of investigators and scholars from prestigious universities who are concerned with our past, who can animate academic communities in the post-Yugoslav countries. We are aware that it took us two years to convince the presidents of the states in the region that this is their job and to persuade them to appoint their personal envoys to RECOM's Regional Expert Group. Please bear in mind that, as Professor Zdravko Grebo has pointed out, this RECOM Initiative has no special interest in detracting from the importance of the legacy of the Hague Tribunal. However, there is one crucial difference between the RECOM Initiative and the law courts. I will give you an example in order to make myself quite clear. Some of you may not be aware that on 1 June 1992, about 700 Muslim men were captured, separated from their families and imprisoned in the Technical School in Karakaj near Zvornik, in the municipality of Zvornik. Within a week, all of them had been killed in the most heinous manner. The mortal remains of some of them have not yet been found. The trial of the former president of the Municipality of Zvornik, the commander of the Territorial Defence organization and some members of Serb volunteer units charged with the crime took three and a half years. The defendants regarded the crime as an act of heroism and as evidence that they had acted as Serb patriots. The court established that the accused were responsible for the deaths of 300 men rather than the 700 who were actually shot. Why did the court convict the two officials and about ten direct perpetrators only for the deaths of less than half the number

of the men executed? Because the court was not in possession of the exhumation reports and death certificates, partly because not all who had been exhumed had also been identified; so it named only 300 men in the annex to the judgement. On the other hand, non-governmental organizations had documented the circumstances of the deaths of 700 men and given their first names and surnames. This is where the potential of the RECOM Initiative lies: it can rectify the limitations inherent in judicial proceedings and provide a fuller factual picture of what happened. We from the Coalition for RECOM are in the habit of saying that RECOM will provide a forensic picture of the past. If in addition to providing a forensic picture we succeed in establishing the circumstances of the suffering of each individual victim, then a regional commission, under whatever name, is within reach; and the politicians would do wrong not to make use of so much work, so much information, so many facts and so much forensic truth for the first time in Balkan culture, for a good cause which has the potential to prevent the repetition of crimes.

Hrvoje Klasić:[74] The process of reconciliation cannot be viewed separately from the process of understanding

We really cannot consider the process of reconciliation separately from the process of understanding the past; in other words, there can be no reconciliation without understanding or contextualizing historical processes. The scientific community of historians in these parts is still heavily burdened by nationalism, which is wrapped up in patriotism. The historiography is still too often in the service of politics, with multiperspectivity existing only in traces, especially when we talk about the textbooks. Yesterday, before I arrived here, I talked at a round table in Zagreb precisely about multiperspectivity in history textbooks, and I cited the example of an Israeli-Palestinian textbook where a subject is presented by both an Israeli and a Palestinian source. I am trying to imagine such a situation in our regions and I somehow still find it difficult. What we lack – I am talking about the scientific community of the historians, irrespective of individual endeavours – is dialogue, a dialogue within each historiography, each national historiography, but also a dialogue between different state historiographies. Very often we engage in what I shall call scientific l'art-pour-l'art-ism (you may detect in this other concepts as well). With our research, we are becoming an end in ourselves. What we write is more or less not read even by our colleagues, and society for the most part receives very, very little benefit from that. However, I would like people to make comments, I would like my students to comment on my book in the same way that they commented on a serial produced by Oliver Stone: that serial is based on scientific facts and shows us a new approach, a combination of art, science, media and so forth. In my opinion, that is absolutely desirable, considering that we are dealing with generations whose views of the world and of knowledge are, after all, different from those of 30, 40 or 50 years ago.

74 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

Zoran Pajić:[75] The inter-generational cycle of "historical reckoning" and violence repeats itself

I am particularly interested in the relationship between transitional justice and reconciliation, something I think is not sufficiently appreciated by the public, and even not among well-informed advocates of the one and the other process. I am therefore grateful to Hrvoje Klasić for his detailed argument about the historical context of identifying war crimes and their perpetrators in the post-Yugoslav wars. One is truly astonished at the ease with which the widest public has reactivated the expressions "chetnik", "ustasha", "balija", and how they have become part of the daily official and unofficial narrative of the war. It is as if it was understood that we would continue where we left off in 1945! On the strength of this, one may conclude that such efforts as were made to achieve reconciliation in the wake of the civil war in Yugoslavia (1941-1945) were either superficial or insincere. The example I am going to give reaches even further back into the past. There is a BBC2 video clip shot in mid-1992 during the siege of Sarajevo. The BBC reporter approaches a soldier of the Army of Republika Srpska, who is lying behind a machine gun on Mt. Trebević and firing random shots at Sarajevo, and asks him, "Why - well, who are you shooting at down there? Who do you have in your sights?" The soldier's laconic reply was, "Why, the Turks, for God's sake!" In the same way, Žarko Puhovski has observed that the textbooks which we have been using from generation to generation obviously have not revealed the real truth of that history. Which is why we keep returning with such ease to the Turks, the Ustashas and the Chetniks. This inter-generational cycle of "historical reckoning" and violence keeps recurring, and the new generations are unfailingly being asked to pay the bills of their ancestors.

I would like to draw your attention to a phenomenon which is particularly widespread in Bosnia and Herzegovina. It concerns the scepticism with which the public has received the professions of apology and regret one occasionally hears from the highest political representatives of neighbouring countries. In general, doubts are expressed about their sincerity and timeliness, and they are often dismissed as forced concessions to the European Union or America. Instead of being taken by the Bosniak public (to whom these apologies are mostly addressed) at face value, that is, word for word, with due regard to the standing of the person who is expressing the apology (head of state or government, parliament speaker) – the impossible is expected. As a friend of mine said, if President of Serbia Nikolić were to set himself on fire publicly outside the Skenderija city centre, Sarajevo would say that he had planted a stand-in. Surely the only option is to accept the apologies for what they are worth and keep bringing them up, to remind those who gave them that they must go further and proceed more responsibly in creating the political prerequisites for reconciliation.

At the same time, I would like to point to a much more complex aspect of this phenomenon of scepticism with regard to accepting apologies. I think that reconciliation began to be talked about in public too early, almost immediately following the end of the war in Bosnia and Herzegovina. The

75 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

advocacy of reconciliation was spearheaded by certain non-governmental organizations, which were often stimulated by the rhetoric of prominent humanists abroad, many of whom did not comprehend either the intensity or the many nuances of the war in the former Yugoslavia. To the huge population of victims and all those who felt grievously wounded by this all-pervading inter-communal conflict, any thought of reconciliation appeared premature and forced. We were first swamped with the terminology of reconciliation (dialogue, confrontation with the other side, coexistence, shared grief, loss for all, etc.), without still being unclear about the causes of the war, who ordered the crimes, and who had what war aims in that chaos. In other words, the insistence was on reconciliation, without any transitional justice mechanism having been offered and put into the service of that process. The knowledge about all the facts of the crimes remains incomplete to this very day, the denial of the crimes in all the national communities has already become part and parcel of the national culture and identity, no consistent system of retribution and compensation for the victims has been established, the level of satisfaction offered the victims through court judgements against the perpetrators of the crimes is inadequate, and so on. In a word, it is frivolous and arrogant to talk about reconciliation until all these prerequisites begin to be fulfilled.

Finally, I think that we as protagonists of the process of transitional justice should actually investigate, should ask the victims and all those who live in the past, whether reconciliation will change their everyday lives. As far as I know, the only non-national monument, as I would put it, is located in Sarajevo. It is a monument to the killed children of Sarajevo, and it bears no reference to any side in the war.

Spomenka Hribar:[76] Reconciliation: a process or an ultimate goal?

The business of culture is not only to destroy ideologies, the different ideologemes, but also to create the basis for life in the future, to impart a new meaning to the values that were destroyed in the wars, and perhaps a new set of values altogether. The new set of values can be based only on the four age-old, or primeval, values, namely: the sanctity of life, the consecration of the dead, the dignity of man and the Golden Rule. At first, all these four primeval values existed in an unwritten form; later, they were adopted by all the religions and incorporated in their teachings and, naturally, ideologized.

The sanctity of man implies the recognition that man is a mortal being, in this sense a unique being; every man is special; the death or murder of a man deprives him not only of his whole future but also of his right to a natural death. For this reason, you must not kill a man because you cannot bring him back to life. If you cannot correct something, or put it to rights, then you still must not kill. That is why states which have attained the culture of such recognition are abolishing the death penalty.

The second value is consecration of the dead. If we take a brief look into the past, into Yugoslavia, we find out that some victims were glorified while others were pushed into oblivion and covered

76 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

up in silence, as a result of which the latent war is implicitly continued. What's the reason? Until we bury, until we inter all the dead, the ones and the others, as long we discriminate against some of the dead in relation to the others, there can and will be no peace and the war is not over. This is what we have lived to see; and it has already been mentioned that radical groups have been calling each other Chetniks and Ustashas, or accusing each other of being that. Therefore, the war ought to be brought to an end! Much has already been said about that, about the crimes that ought to be tried in a court of law...

The third value is the dignity of man. Man alone has a relation to death, to his final being and, in this regard, to Being as such. Man has dignity not in order that his soul should remain pure, as all the religions teach, but precisely because he is a mortal being, a being endowed with pain.

The fourth rule is the Golden Rule, which means: One should not treat others in ways that one would not like to be treated.

These are the four precepts on which is based and established the new, or, if you prefer, age-old set of values which would make life in the future possible. At the level of politics, reconciliation requires democracy, and at the level of society, creative freedom, in order that people may transform their traumas, their grief, their suffering, and thus overcome them. At the third level is the level of the individual, the single person who must go through the following process alone: if he is burdened with horrors, terrible experiences, sufferings, he must experience catharsis, he must get over the hatred and the desire for revenge.

I must point out that the reduction of reconciliation to the individual level is by no means of primary importance; in that case, we would throw the blame for all past suffering onto the individual, which of course won't wash. One should also establish the guilt at national and supranational levels - that is, at the level of society: until the individual sins and the mutual sins are established, there is no reconciliation.

Let me answer the question: reconciliation – a process or the ultimate objective? If we assume that reconciliation is the ultimate objective, it means that we understand it as some sort of nirvana where everyone thinks in unison. This is contrary to reconciliation. For a reconciliation is not needed where all think alike, where they are already "reconciled". I must reconcile myself with a person with whom I cannot possibly reach agreement regarding his interpretation of anything, neither of the past nor of some other dispute. I must live with him in tolerance, in order that it may be possible for us to live normally and as human beings in the first place. Reconciliation is the objective, if by this objective we mean the permanent quest for the way to the other, in order that we may understand the other man as our other self. It is the search for warmth in interpersonal relations, because that is what we need.

The foundation of reconciliation is sympathy - this is what fulfils people of reconciliation, the people of the new/old ethic, and this is what opens the future for us.

Denisa Kostovicova[77]: The reconciliation process primarily takes place through communication

My task in this session is to define reconciliation and my entire talk will be about why I was not really able to do so. Therefore, what I would like to do is to take you through different ways of thinking about reconciliation. I hope that when we hear about the problems and the needs of the victims, this kind of academic thinking about reconciliation will not seem meaningless, but provide some guidance to thinking about what reconciliation might mean in the Western Balkans.

Reconciliation is an important concept, because it is taken as indicator of transitional justice. Hence, we hear assessments about whether the work of the Hague Tribunal has been effective or not, and these are often made in zero sum terms: such as that the Hague Tribunal did not lead to reconciliation in the region. Others, by contrast, claim that it did produce some basis for reconciliation - for example, by establishing the juridical truth. However, the concept of reconciliation is much more complex. It's easier to say what reconciliation is not. What I thought was really interesting is to hear the representatives of state institutions, and of civil society, say that reconciliation is not a "forgive and forget" policy; and also that it isn't some sort of relativisation of responsibility or equalisation of guilt and culpability, which echoes the scholarship on the subject. Even when we look up the synonyms for reconciliation in the dictionary they reveal the complexity of this concept. Reconciliation is about the restoration of friendly relations, about making one's view or belief compatible with another, about establishing consistency. But all these aspects become difficult and problematic in the aftermath of mass atrocity. How do we know that the establishment of formerly friendly relations is what we should strive for, if these very relations had caused conflict and suffering? So, what is at the core of reconciliation? At the core of reconciliations are relationships, and when the scholars think about these relationships, they think in terms of horizontal, human relationships between groups and individuals, and vertical relationships, between communities and institutions, as we have heard in reference to the example of Northern Ireland. Therefore, trust needs to be built not just between communities, but between people and institutions. These are the sites or places of reconciliation: social and institutional. But how do we get there? If reconciliation is about building trust-based relationships, what is the path that leads from distrust and hurt to trust and reconciliation? This is where the search through the books and writings on reconciliation becomes much more problematic. Because we do not have much time, I would like to focus on one particular point that I found very interesting in this literature. This literature talks about the importance of truths and facts for reconciliation. How do truths and facts help bring about some sense of reconciliation? A number of authors talk about the creation of cognitive dissonance that mitigates cognitive dogmatism. How does this concept translate into understanding of reconciliation in a post-conflict context? In the context of a criminal legacy, cognitive dissonance implies that the process of truth-telling and the establishment of facts may create uncertainty and doubt about the goodness of one's cause. What does this mean in practise? If we look at the journey that we've gone through in

77 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

the area of former Yugoslavia, there has been some movement in breaking through the blanket ideological denial that characterised the immediate post-war period in the 1990s. The dispute about the facts of crimes, i.e. the questioning of the "purity" of one side, creates uncertainty about what is claimed, and this lies at the core of cognitive dissonance. We should note that the presumed innocence of one side has been the biggest obstacle to moving forward, and the biggest obstacle to one side recognizing the victims on the other side. There has been a lot of talk about the victims in the region, but mostly different groups have talked about their own victims. Further, what makes the concept of reconciliation hard to come to grips with is the broadening of the discussion to include issues beyond the facts of the crimes - issues that include consideration of motivations, political dynamics, and so on. I would also like to recall Ignatieff's words, that the truth and the facts serve to "narrow the range of permissible lies about the past". So, in a way, if we talk about what is required for reconciliation, I would say that there must be some sort of a cognitive change, the way people think about the crimes, and most notably the crimes committed by their own group and in their name. The issue of reconciliation is highly contextual. What is required from reconciliation will certainly differ across post-conflict areas.

In conclusion, what can I say about reconciliation? It's interesting that a motif is beginning to emerge in the conversations and presentations that we have had since yesterday. I will quote Borraine, who said: "Reconciliation can't be a concept that you frame on a wall." In other words, reconciliation is not something that is static. It is a process. My research suggests that in complex post-conflict environments it does not involve just the opposite sides of the conflict, it has to unfold in parallel within one side - the contestation within a group about the criminal legacy is critical. When scholars talk about the concept of reconciliation, they talk about acknowledgement and forgiveness. Stanley Cohen, who is one of the most fascinating authors to read about the issues of truth, acknowledgement and reconciliation, says that this is nonetheless "a radical way of confronting the past". Others would offer a more moderate view, by saying that reconciliation is never total. However, even this approach is in tune with the fact that reconciliation is a process. It is never total; it never includes all members of antagonistic parties. There will always be those who will hold on to their entrenched views. It never includes every dimension of reconciliation completely, and probably it never will be fully reciprocal between the parties. But the process of reconciliation also needs to be defined by a steady process of overcoming obstacles, and these obstacles are presented by culture, by race, by religion and by politics. I would also add that it takes place through communication, and come back to the point that I made yesterday concerning the important contributions of communication and deliberation to this process. Hence, all I can say is that there is no simple answer to the question, "What is reconciliation?", and I would say that the question of what is "good reconciliation" is even harder to answer. What is evident from developments in the Balkans is that this is not a zero sum term. Referring to Galtung, we can say that it is more than coexistence. People can live side by side, but have nothing to do with each other. Thus, it's clear that something more in terms of collaboration across ethnic lines, or the lines of hurt, is necessary in order to achieve some sense of reconciliation. An important contribution that gatherings such as this can make is to help us understand what reconciliation in this region might be like. Scholarship shows unequivocally that the communities

"translate" the concept of reconciliation in their realities differently. For example, in Chile, to seal the process of reconciliation, it was important to flash the names of the victims on a stadium, which would ordinarily show football scores, in a gesture of public acknowledgment of suffering at a place where the abuse was committed. Leaving you without a clear answer as to what reconciliation may mean in the Western Balkans, I would suggest that the very meaning is something worth pursuing, both in view of the present political and other challenges, and in view of the legacy of the range of crimes that occurred here.

Nebojša Petrović:[78] It is necessary to humanize the others

I will suggest – very briefly, of course - a few ideas in connection with the topic of this gathering, which seem to me worth exploring. First, in my opinion, a greater balance of approach in respect to the future is necessary. It seems to me that it is outbalanced by the past which, I wish to point out, also should be taken into consideration, lest it be thought that it should be left out. One should also point out some positive examples: for instance, what was avoided by the signing of the Dayton Agreement or what was avoided thanks to the existence of the Hague Tribunal. It is general knowledge that in almost all countries, even in the great democracies, old war leaders have later become presidents or prime ministers. I am sure it would also be like that here if there were no Tribunal in The Hague. One should also point out other positive changes in relation to many post-conflict areas. Bosnia or the former Yugoslavia are an unattainable dream for the Democratic Republic of Congo, for Nagorno-Karabakh, for the Kashmir, for the Israeli-Palestinian relations, for Afghanistan and for Somalia, not to enumerate further. Just as there are those who are, so to speak, ahead of us: the relationship of France and Germany, if we go back a little into the past. We have also been told here about Ireland; I think that it too is a little ahead of us, so they can serve as models for us in some respects. I have an idea about a comparative study of the problems of ordinary people from Argentina through Bosnia to Sri Lanka, on the basis of which one could draw many cross-cultural parallels and mutual recommendations. However, this would first have to be organized before results can be seen. Further, concerning balance. One should heal the wounds, promote truth and justice. No one can deny that. Nevertheless, I wish to point out that though these are necessary, they are not sufficient conditions. In addition to securing these conditions, it is necessary to humanize others, to build contacts, to develop a culture of peace. Here, in my opinion, we come to a very important point. If the first, say, the speaking of the truth, is at variance with the second i.e. if the speaking of the truth, for instance, dehumanizes rather than humanizes the other, that is not useful and can also be harmful for the society as a whole, and probably for the people who put forward such views. The question is, how, ultimately, such an idea can be made useful? To put it briefly: when one talks about establishing the truth, of crucial importance is what to emphasize, and where to elicit a sense of injustice which will provide people with a strong motivation, whether among the people who are listening or in the communities. It is necessary to develop an aversion to crimes in general, rather than to crimes against *them*, against the "others".

78 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

When people listen about crimes, the problem is that they often hate the whole group to which the criminals belong. The ideas being put forward must be complex, in order to stimulate controversy and thought. As you know, all great works of art are like that. Simple truths, even those which are not at all in dispute, are commonly regarded as the usual propaganda and do not contribute to the increase of empathy but, unfortunately, to the increase of vindictiveness. We must also take into account certain permanent traits of human nature. People avoid and reject bad images of themselves. Denisa mentioned "cognitive dissonance". One can emerge from it in various ways – constructively or, unfortunately, destructively. When someone threatens our image of ourselves, or when we say something to our own detriment, we usually avoid the implications. Studies have shown that we avoid this even when we do not pose a threat to anyone other than ourselves. For example, it has been shown that in trying to give up smoking, smokers do not register at all the messages which they might experience as threats or which provoke in them strong concerns about their health; such things hold true for identities in some other matters. Threats, moralizing, stigmatization, especially of members of a group or nation, without laying emphasis on personal guilt, merely alienate people and give rise to new hatreds. There is a whole science and applicable discipline about procedures for changing people's attitudes and about procedures for changing people's behaviour, with scientists studying objectively and systematically over long periods of time the factors which increase and those which decrease the success of, among other things, social actions such as actions designed to bring about the reconciliation of social ideas, political ideas, commercial ideas and so on. I think one should pay much greater attention to them, in order that the speed of the positive changes we all desire should be greater and more in evidence.

Mirko Klarin:[79] Reconciliation from the point of view of war criminals

A small contribution to the debate on reconciliation, but from another angle. We have been considering here the process of reconciliation from various angles: from the angles of the academic community, religious communities, states, RECOM, non-governmental organizations and victims' associations. But we have omitted to mention "reconciliation from the angle of war criminals". Being neither a psychologist nor a sociologist, I can only offer my layman's analysis of the interpretation why reconciliation is far easier over there, in the Hague Tribunal and in prison, than here. First, those over there are in the same predicament, in the same social situation, they are confronted by similar charges and the same "enemies" – the prosecution and the judges. Another factor which may have contributed to their reconciliation may lie in the fact that at that time, in 1998 and 1999, the Tribunal's detention facility contained mostly so-called small fry. The big shots had not yet arrived. They were all more or less charged as direct perpetrators, with an occasional politician (Kordić) or a military commander (Blaškić) also being there. The then governor of the Detention Unit, who had previously been working in an Irish prison, once described them as *pussycats* in comparison to the Irish prisoners. His impression was that they were people without strong convictions, that they believed in nothing, least of all in a "lofty cause" in the name of which they had killed and tortured

79 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

people. Therefore it was, of course, much easier for them to make peace, given that they believed in nothing – we've got this now, let bygones be bygones. Third, in contrast to us here, "our own over there" knew what they had done, they knew what had happened and they knew why they were making peace. After all, if they did not know it themselves, they found out about it from the evidence the prosecution presented them with, so they had a clear situation before them and they knew: "We did this and that to you, you did this and that to us, let's be nice and make up, so we can move on." But we here still don't know why we should become reconciled: what did we do to them, and what did they do to us? The fourth consideration which may be of consequence is that those people in detention in The Hague were largely shut off from the pernicious influence to which "our own at home" were being subjected, exposed as they were to daily hate speech, propaganda, continuing hostility. I am speaking of 1998, 1999, so bear in mind that all our leaders and warlords were still in power at that time. Consequently, being isolated away in The Hague, they were free of all that baleful influence to which you were subjected here.

This would be my lay analysis; and I think that this phenomenon – why reconciliation is achieved far more easily in prison than in freedom – should be investigated by the sociological, psychological and psychiatric communities.

Avila Kilmurray[80]: Northern Ireland - a comparative perspective

1. Comparison is always difficult in conflict situations and I am acutely conscious that while the conflict in Northern Ireland – in its most recent manifestation – may have been more protracted than that which you experienced, in terms of the number of fatalities and overall impact, our society as a whole suffered much less than happened here. So what I will share with you today is drawn from our experiences, but I will leave it to you to draw the conclusions about what might be applicable and useful. What is undoubtedly common to virtually every conflict situation is the need for at least some people to show the necessary leadership and courage - to take risks in the interests of conflict transformation and peacebuilding.
2. I want to share with you some experiences, drawn from the work of the Community Foundation for Northern Ireland, in relation to –

   (i) Support work with victims and survivors of violence;

   (ii) Work to support the re-integration of former political prisoners (and related to this, ex-combatants);

   (iii) Activities supported within local communities in many of those areas most affected by the violence to alleviate on-going tensions; and

   (iv) Work involving civil society.

   I also want to discuss some of the difficulties that we have in still addressing the legacies of the past – because Northern Ireland still has its share of unresolved problems. I will also

80 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

touch on some issues with regard to EU funding, as the Community Foundation for Northern Ireland was a major fund manager of EU PEACE Programme funds over the period 1995-2008, and still has some connections with our current PEACE 111 programme.

3. But first, some context. The Community Foundation for Northern Ireland is an independent charitable foundation that was established in 1979, at the request of community-based activists from both sides of the sectarian divide in Northern Ireland, to provide support to deprived communities and social groups. It was deliberately structured to work in a bitterly divided society, with a Board of Trustees drawn from both sides of our divide. It worked throughout both the years of violent conflict and of transition from conflict, and because of that it built up a wide network of contacts and trust throughout different communities. And that is important, because one of the most critical things in contested societies is to develop a network of trust and relationships. After our main ceasefires, in 1994, the Community Foundation for Northern Ireland used its remit as a Managing Agent for EU PEACE Programme funds – both for community-based reconciliation initiatives, but also to support work with former political prisoners and victims/survivors of the conflict.
4. One of the most important aspects for the Community Foundation was to obtain a framework for its work in order to provide it with a strategic context. Because so often when emerging from violence, the demands and requirements seem so massive and widespread that what you can do seems so small and insignificant. Consequently it was crucial that we were able to identify a conflict analysis that allowed us to make sense of the challenges – and opportunities – facing us. We adopted the conflict transformation framework suggested by US academic John Paul Lederach, where he described peacebuilding as a triangle, where it was necessary to work with the base (the communities and local groups), the middle level of the triangle (i.e. the institutions and agencies, such as the churches, the media, the security forces, the educational institutions, etc.) and finally, the apex of the triangle, i.e. the politicians and decision-makers. Lederach wrote: “Peacebuilding must be seen as an open, accessible system that rests on a broad base of participation and responsibility rather than one which relies exclusively on the “owners” of a (negotiating) table. To understand this as an interdependent model means that we recognise the place of the table, but we don’t rely on it as the exclusive deliverer or sustainer of the peace”. In other words, civil society does not try to usurp elected representative democracy, but there is also a role for critical participative democracy that is made up of civil society organisations in their multiplicity. Having a framework allowed us to agree a range of strategic approaches in terms of peacebuilding and conflict transformation, although in later years it was not a framework that was agreed by elected politicians, who often resented the concept of active civil society and participative democracy.
5. From early on, we convened meetings to talk to the people who had been most affected by the conflict, in order to hear what their experiences and priorities were. This was not an easy exercise, because more often than not, those that had suffered severely in the conflict were both deeply hurt and bitterly angry. They saw agreements being reached and ceasefires being negotiated, while their losses seemed to be both forgotten and ignored. And when

the reality of EU money was introduced into the equation, there were bitter recriminations and divisions over who were the "innocent victims" and who were not; and over who was entitled to be prioritized for funding and compensation, and who were to be demonized as being perpetrators of the violence. These divisions, more often than not, were fanned by elected politicians for party political purposes. So essentially, the very real hurt of victims and survivors was used for political purposes. And this continues today, 15 years after the Belfast Agreement, which was our primary peace agreement.

6. But when we worked with victims and survivors of the conflict we saw some very genuine needs:

- The need for people to tell their story – and to be heard. The worst thing for a victim or their family, was to become a statistic in the catalogue of war, because behind that statistic was life and love and loss, no matter who the person was. So the telling of real stories was important to humanize the conflict. A number of different approaches were taken, such as a Conflict Quilt, like the US Aids quilt, where every patch reflected something that belonged to somebody's lost one. But the important point was to provide a focus for people to exchange their stories as they made the square that would form part of the collective quilt. Other art forms have also been used for the same purpose, such as a stained glass window in a school, designed by children whose classmates had been killed in the violence, but which was then used as a focus of discussion about what had happened. What we were looking for was ways to humanize the conflict – to offer it the human face of those that had been bereaved or suffered.
- But once the stories are told there is the need to offer people the support to deal with the implications of their experiences. All too often we find people suppressing what has happened to them and their loved ones, but this can lead to dependence on prescription medicine for depression, or anger, or domestic violence – so many different expressions of desperation. So the support groups for victims have developed a programme of support, which at the one end can offer alternative therapies, such as reflexology and aromatherapy, but can also recognise when people may need to be referred to more formal psychological or medical forms of support. However, there is also the balance between not over-medicalizing the situation, because it was the situation of conflict that was abnormal, not the reactions of the people caught up in that conflict.
- And then there has been the need to provide support for victims of the violence who still have physical needs for pain relief and appropriate limb replacements, and so forth. So many people could not financially afford the new technology to cater for disabilities that were a result of bomb and gun attacks. It was important to see how these new technologies could become accessible.
- And then there were the more difficult, and divisive issues, of people requiring truth and justice – in a situation where, unlike South Africa and other countries coming out of conflict, we did not have a clear situation of winners and losers, and where the truth of what had

happened was itself disputed, so that we started talking about a kaleidoscope of truths rather than a single objective truth, although that in itself was also problematic.

7. We supported the establishment of self-help victims and survivors' groups, which was important at the time for giving people a voice where previously they had been silenced, but which also had its difficulties. All too often the Groups reflected the experiences of one side of the conflict or the other, and as such could become a focus for divisive political manipulation, or indeed a self-justificatory and self-reinforcing focus for one version of the truth of the conflict. As the provider of EU funding, we brought all the Victims and Survivor Groups together at regular intervals to exchange views and to coordinate policy demands. But there were still very strained relations, and all too often, self-help groups could be dominated by a small number of politically motivated individuals, who themselves were still struggling to deal with their own hurt and anger as victims.
8. In the area of re-integration of former political prisoners and ex-combatants, there were also challenges, but in some ways easier to deal with. Former political prisoners had a range of shared issues, which included –

- Being demonized by the broader society as being "to blame" for the violence – i.e. an easily identifiable target of blame;
- Having served a prison sentence, being excluded from a range of different forms of employment, not being allowed a visa for travel to certain countries, and being subject to a range of other forms of exclusion;
- Struggling to re-establish a livelihood in a society that had often moved on, and often trying to re-establish themselves in families that had also moved on without them;
- Being particularly vulnerable to issues of alcoholism and, in some cases, suicide;
- But, at another level, having a certain local credibility as being the hard men (and they were largely but not exclusively men) who were expected to live up to a certain stereotype.

9. In the case of former political prisoners, the strategy of supporting Self-Help Groups and Drop-In Centres was incredibly important. We worked with the former political prisoners with affiliations to five different paramilitary groups, many of which had engaged in murderous feuds with each other during the course of the conflict. From an early stage, we set up an Advisory Group comprised of 2 representatives from each group, together with a couple of representatives from NGOs that had worked in support of prisoners. This established a polite if not trustful relationship. But over time we have managed to form a partnership between representatives of all five paramilitary groups, with them exchanging views about the past, but also, just as importantly, about on-going current tensions and political sensitivities. One of the cross-cutting concerns between all groups is to try to stop the next generation going through what the ex-prisoners themselves experienced, and collectively they have made a DVD, together with school materials, to outline how it is not glamorous to engage in violence. Ex-prisoners from different backgrounds go into schools to talk to young people about both their paramilitary and their prison experience, and why they now support the

peace process. And currently we are working with the former political prisoner groups to explore whether we can produce a shared – but not agreed – history of the political struggle, again as a discussion focus for young people. The aim of this is to give a group that were at the heart of the violence a role in how it is recorded and understood, otherwise they will become passive by-standers of a history written by others; and as has often been noted, history tends to be written by the victors – and certainly by the middle and elite classes.

10. The other contribution played by former political prisoners and ex-combatants is to act in order to alleviate on-going violence, particularly at our peace walls – the high walls that we have that divide single identity areas. An important initiative was to establish mobile phone networks, so that ex-prisoners from opposing sides can contact one another to check out rumours or reports of sectarian attacks. Of course, to work in practice, this also requires a network of regular meetings and training.

11. One of the sectors that has tended to be written out of the political script since the successful conclusion of the Peace Agreements in 1998 and the early 2000's, was the Women's Sector. This was incredibly important during the years of violence, and in the immediate transition from conflict, in maintaining cross-community contact around issues of mutual interest, such as poverty. However, they also addressed the difficult question of "How can we build democracy out of difference?" For a period we had the pioneering initiative of the Northern Ireland Women's Coalition, which was elected to participate in our peace talks; but just as important was the understanding at community level of the question, "How can we listen, and hear, each other with respect, but without necessarily having to agree or reach an artificial consensus?" It was all about working to place oneself in the other's shoes, which is not easy.

12. And for a period – and still to a certain extent – we had the broad coalition born from civil society of what we called (somewhat ironically) the G7. This was a coalition of seven organisations drawn from the Employers' organisations; the farmers; the Trade Unions and the Northern Ireland Council for Voluntary Action for the NGOs. And they acted as the cheer leaders for the peace process, organising street demonstrations when the peace process appeared threatened. In this case, an emphasis was placed on positive economic progress as a non-threatening potential win-win situation for all parties to the conflict, while political detail was still a matter for negotiation.

13. There are, of course, still major areas of unfinished business, even 15 years after our main Peace Agreement in 1998. One of these is the difficulty of dealing with the legacies of the past, where one side sees our conflict as a war – or at the very least a political struggle – and the other (including the British Government) officially views it as an aggravated crime wave. That is why we had prison hunger strikes as prisoners imprisoned for political offences were designated criminals. The failure to deal effectively with the legacies of the past has left us with a serious fault line in any sense of reconciliation. As a result of this:

- Symbols, such as flags and emblems, become an arena for sometimes violent conflict. When will a flag fly where? And will any change undermine my identity?
- There is no amnesty in place for ex-combatants, so Prisoner Organisations have to remain in place as old members face possible arrest for incidences that happened two, or more, decades ago.
- The demand for Public Inquiries into killings – particularly those with alleged links to British Intelligence – remain on the boil.
- There is still an uneasiness that the Peace Agreement is "dynamic" in nature and the constitutional position is still open to change, should a majority decide to vote for a different constitutional configuration. This is exacerbated by demographic changes in balance between the perceived Catholic/Nationalist/Republican community and the Protestant/Unionist/Loyalist population.

In terms of conflict transformation we have made great strides, but we are by no means over the line with our agreement.

14. And yet there were inspiring aspects in the Belfast/Good Friday Agreement:

- The fact that it offered an a` la carte selection in terms of national identity, state citizenship and national aspiration – we can carry two passports, British and Irish, or opt for one or the other.
- The power-sharing configuration which gives a sense of inclusive ownership of decision-making, even if it is tortuous at times to get decisions made.
- The recognition of three strands to our constitutional position: relations between the two main community identities within Northern Ireland; the North-South relations within the island of Ireland; and the east-west relations between Ireland and Britain.
- The recognition of the importance of the principles of Human Rights and Equality, albeit we still have not got our promised Bill of Rights.

So much done, still more to do.

15. Finally, a word about EU funding programmes. These have been consistent and courageous, identifying all the right post-conflict policy issues, no matter how sensitive – such as the re-integration of political ex-prisoners into society. As against this, they have become increasingly audit-driven and bureaucratic, and overly log-framed in approach, thus missing out on the important niche risk-taking of peacebuilding. In essence, they were great when they were delivered in the form of a Special programme, but became increasingly rigid when they were cast in the format of Structural Funds, with all the attendant rules and regulations. So be careful for what you wish for in this respect – or at the very least, negotiate carefully in this regard.
16. The 19th century Irish writer, Oscar Wilde, once said that the truth is rarely pure and never simple. I think that we can say the same thing about peacebuilding. And yet what is critical is the fact that in so many conflict transformation contexts:

- Civil society is better placed than elected politicians both to take risks, and to take initiatives that might support the path out of violence;
- Civil society can provide both neutral space – and at times political cover – to pilot new ways of thinking about reconciliation and how we can live together;
- Civil society can work to ensure that groups that may be marginalized and excluded from the on-going peace process – such as women, youth or minority ethnic groups – have their views brought forward;
- Civil society can forge broad alliances – for example, between different churches, or between labour and business interests – with the overall aim of supporting a peace process; and
- Civil society can ask new questions for old problems, given that political interests are often captives of their own ideologies and the set expectations of their electorate.

Having said all this, what civil society cannot do is to seek to replace or undermine elected political interests that have won a mandate to engage in peacebuilding - no matter how slow. The peacebuilding of civil society must be supportive in nature, in the understanding of the insight offered by Mahatma Gandhi, when he said, "Keep your thoughts positive, because your thoughts become your words. Keep your words positive, because your words become your behaviour. Keep your behaviour positive, because your behaviour becomes your habits. Keep your habits positive, because your habits become your values. Keep your values positive, because your values become your destiny."

CULTURE, ART AND FACTS

Svetlana Slapšak[81]: Culture boldly addresses our past

The issues of responsibility, compassion for victims, empathy, and more generally of understanding of past events are now quite widely addressed in the cultures across the area of former Yugoslavia. At the beginning of the conflict, mainstream culture played a shameful role by embracing the nationalist discourse, so cultural products were often instrumental in stirring up of hatred and spreading cheap forms of patriotism. However, culture was also quick to embrace a new radical discourse, posing daring questions about what our past really was, what happened to us and to what extent we were responsible for it: the best responses and boldest interpretative creations were arguably those formulated in the performing arts.

Svetlana Slapšak[82]: Spreading the truth: a gadfly ethics

If we take the term "spreading the truth" as an acceptable concise operational term denoting the activity and accomplishments of RECOM, then we can define several epistemological fields of

81 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina
82 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

the humanities and social sciences where changes are recorded or can be identified, described, and pointed to. In this context, I am interested not only in scientific works (mainly by the new generation of scholars), but also in the possibility of addressing, on the basis of these results, new challenges in understanding and explaining the society in which we live.

Spreading the truth and the political distortion of history: However transparent, sometimes even comical, when adopted by the media and in public discourse, the political distortion of history can have serious repercussions on the historical "literacy" of young generations. In Western Europe and the United States, the consensus about the alliance against Nazism and Fascism in the Second World War is considered unquestionable, while, at the same time, changes in the interpretation of the opposing sides and victory in the Second World War in Eastern Europe are seen as a means of combating the memories of Socialism and Communism and their possible revival. Re-evaluation of collaboration, and of Nazi and Fascist crimes, and of the fundamental shifting of sides in the war, and ascribing new roles to the predecessors of today's political allies, does not seem to upset much the stable anti-fascist part of Europe. Therefore the anti-fascist movements or, on the other hand, the re-conquests of history, do not have unambiguous allies in Europe – they need to be carefully looked for. In the region we are concerned with, the accomplishments of RECOM could serve to provide a solid foundation for anti-fascist initiatives and attempts to stabilize the history of the Second World War within the generally accepted frames: these accomplishments convincingly speak about the pernicious affinity between collaborationist and quisling movements during the WWII, and those responsible for genocide, mass destruction of people, property and cultural monuments in the Yugoslav wars, both in war-affected and other areas. There is a clear continuity of ideological texts, historical interpretations, and recycling of discourses, including visual parallelisms – imitation in uniforms and behaviour, related pop-cultures and situational productions... Reinterpretation, that is to say, the political distortion of history, finds in the accomplishments of RECOM a powerful set of established data, which will alert us to the dangers of this process and of any idea of its repetition.

Spreading the truth: a gadfly ethics[83:] The gadfly is that very nasty bug that attacks large animals. And it is one of Plato's most effective figures of speech in *The Apology of Socrates*. Socrates defends himself before the Athenians, his fellow citizens who put him on trial, saying that he serves as their gadfly, who persistently stings the big, fat, slow and dimwitted horse - that is to say, the Athenian democracy - provoking it into action. His social role was that of a gadfly. Someone you cannot do without, because he is constantly stinging you, constantly reminding you that something is wrong.

Can a gadfly ethics be problematized in the contemporary South Slavic (and Balkan) cultures, and can the demand for truth, accountability and the abolition of all censorship on memory be

83 One of Plato's powerful metaphors in The Apology of Socrates (30e-31c). Socrates warns the Athenians that, if they kill him, they will lose the God-given gift of having someone who persistently goads them on and makes them think; he compares Athenian democracy to a large and noble, but slow-moving horse that only a gadfly's sting can spur into action. That he never gained anything for himself from his civic activities, Socrates proved by staying poor. Socrates has earlier explained his position with respect to other philosophers, and elaborated on his commitment to truth. That is why in this passage he does not explain in detail why he acts as a gadfly. It is a social function, which is made even more powerful by his invoking Nature and God's will; both Nature and God clearly look after democracy.

found in the artistic practices of these cultures? An important precondition must be met for this to happen: clear boundaries must be drawn between the different artistic practices which communicate with the audience – a population possessing social, economic, professional and institutional power. These practices may be questionable, questioning and provocative, and even life-threatening to the artists, but still not raise the political and social issues that the citizens of that society have brushed aside. Then again, sometimes an accidental institutional "dislocation" can lead to a "gadfly" shift, which nearly always entails a calculated harm or benefit for the injured individual. Sometimes, of course, provocative ideas with "gadfly" potential fail to take effect, due to the fatal combination of informational abundance and lack of interest.

As the forms of government in these cultures rely on superficial, unreflective, and scholarly unconfirmed imitations of parliamentary democracy, where Socialism/ Communism is put under a clear taboo, the area in which the "gadfly" individual would operate is huge, fluid and vague. The issue that stands out, because it shapes the reality following traumatic war-related events, regardless of the type of state organization, is that of the responsibility for the wars, for the crimes and other injustices which the new countries have incorporated into their helter-skelter cobbled-together collective identities. In the narratives created for these new identities there is absolutely no room for accountability, punishment and reconciliation; these can be introduced into the new societies only through a collaborative effort between activism, academia and the arts. The state system, with all the injustices that are now manifesting themselves on an intolerable scale, is not by itself the target of these demands. Accountability, punishment and reconciliation were put through successfully both in kingdoms and nascent state structures, and in restructured state systems; Morocco, South Africa and Uganda are cases in point. Artistic elaborations of these topics, however, necessarily touch the question of democracy and social justice, because, almost inevitably, they interlink history, responsibility and the current social situation in South Slavic and Balkan cultures, which is rather disastrous, as we know well enough. In the devastated area between Athens and Budapest and between the Vardar and the Soča rives, not a single local large industry exists that is controlled by local government or a state- or socially-owned company or, for instance, a cooperative. The collapse of industry in the region appears as a grotesque parody of the national/nationalist discourse; this discourse lacks any material basis whatsoever, and has relied, both during the war and in its aftermath, on one and the same instrument only – the repressive apparatus and moral corruption of the media and the cultural and educational elites. The national/ nationalist discourses on natural beauties and cultural monuments also appear as a self-parody in a situation where eco-systems are being devastated, many museums are being closed, and virtually all cultural institutions lack funding. The theme of the critical intervention of art and the artistic act thus becomes central to democracy (imagined, future, however vague the contours), as it aims to awaken, stimulate, activate and orient the cognitive potential of citizens toward critical thinking and train them to act in such societies - or, more precisely, to change those societies. As expected, in such an ideological vacuum, and in the absence of collective imaginaries which have not been already discredited, whatever has been with great effort and aggressively corrupted in the public discourse became appealing for all kinds of recycled imaginaries; from nostalgia,

almost completely embedded in the consumer culture, through ambiguities in defining memory and collective memory, to uncritical revisiting of the hardline discourse of the nomenclatures of socialisms, both Yugoslav and that of the Warsaw Bloc. This is not only bad training for our brain, which should strive beyond merely recycling past experiences, but also a denial of critical thought, which once defied such a frame of mind. In other words: censorship as an intervention in history, in favour of precisely those who, while in power, implemented censorship.

Spreading the truth and time-space manipulation: The censorship of memories and the mechanisms of coerced forgetting are not necessarily limited to public speech and the prevailing discourses. They may also involve a less obvious trend of fogging the chronology of historical events (distortion of history), and interfering with the spatial organization of memory. To take an example, the Sutjeska battle memorial complex is left to decay and the area where it is placed is declared an "ecological park" in the Republic of Srpska. Another example is even more emblematic: in an area of northern Bosnia (between Brod and Doboj), the destroyed houses in which mostly Muslims had lived before the war have neither been reconstructed nor removed, but left in ruins to serve as a warning to their former residents that they should not come back. Twenty years after the Second World War, traces of destruction in Yugoslavia had already been removed; twenty years after the Yugoslav war, the ruins are used to send a political message of intolerance. RECOM's accomplishments, in this case, not only counteract the censorship of memories, but also inspire us to fight against it - for example, by the action of inscribing photographs of the ruins with the names of their former residents.

Dino Mustafić[84]: Artistic truth should not "relativize"

The war smashed the civilizational substrata, cities were destroyed, and the cultural and historical heritage was obliterated - those tangible cultural monuments which witnessed the presence of other cultures in a territory which, according to the doctrines of the war, should have become mono-ethnic, "purely" national. I do not think it is the duty of artists to promote the culture of remembrance or to foster empathy; rather, artists simply start from their basic purpose – to be responsible to themselves and responsible for what they say in public, and, in this regard, there have always been relevant, important works of art that have become part of cultural history or art history. There have also been relevant works of art that simply became ugly with age and disappeared as propaganda or ideological pamphlets. In this regard, I would like to say that it is very important that we bear another aspect in mind: artistic truth does not have to coincide with factual or historical truth, but it certainly must start from the premise that it should not falsify things, nor retouch them, nor "relativize" them. A creative artist is, by definition, a subversive person, he belongs in the opposition, and he is the one who critically re-examines his reality. But terms usually used in budget calculations, by which the institutions which are supposed to preserve memory speak to themselves about multi-ethnicity, are increasingly coming into use. Very few people are

84 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

really aware of the havoc that the dominance of the national, which lasted from the 1990s to the end of the 2000s, has inflicted on culture. The number of those who base their cultural identity on something broader than national identity is dramatically low. Professor Grebo has spoken about a certain "fatigue of material", that is, fatigue of the people who have for long, for more than 25 years now, been fighting against evil. And then, of course, you ask yourself: Who am I saying all this to, and why? And if you ask yourself this question, and if the things you talk about make any sense whatsoever, you begin to seriously question your postulates, political and intellectual, and everything you think. The vulgar nationalism, the boorish fascism, which has been in power on and off for the last 25 years, is something with which we meet even nowadays. Then, indeed, the artistic community, or family, I would say, is a minority group of people who do make a difference through their valuable works. But there is also a parallel and indeed very extensive production of national kitsch and trash (which should not be ignored or underestimated), and there is also an artistic production which makes every effort to prevent the very important reconciliation process from taking place. I think that we also need to say something about the general trend of cultural faltering, which is generally impacting on all works of art of high value and achievement, and which fits well into the global trend towards the production of mass consumption culture. Much of it is commercialized; and, in this sense, of course, nationalism is a very fertile ground for the commercialization or "entertainization" of culture, and the attachment of a certain market value to it. Such conditions create, it seems to me, the dichotomy in our society – a society that, in trying to achieve a collective identity, is torn between national and pro-European orientations. The past must be seen as glorious, rather than examined with a critical eye, as it is the place where justification is sought for all the failures of the present, usually by, with one voice, blaming others. Let me now talk about hope: I think that the work of a new generation of artists that has emerged and managed to get together is very interesting. From the NGO sector, I will mention "Hartefakt" from Belgrade as a noteworthy example of such production and of people completely unburdened by local memories and myths, a generation that came of age in the information society. This is an example of dialogue between art and the present moment. Looking at the different aspects of the social phenomena which reflect our political, economic and social reality, we can say that the war did indeed shatter our shared memories, but art needs to strive to foster the culture of remembrance and establish connections with official politics and the ways in which it preserve memories and political culture. Unfortunately, memories are still an expression of national homogenization, they lie at the foundation of the myth of the nation and state, and become a heroic point of national history. Intellectual debates on this subject are usually highly charged with emotions, because the memories of the war, pogroms, and flights are very much alive and heal very slowly. If you have a permanent historization, about which we have listened from the points of view of science, history and social discourse studies, then, of course it seems natural that a view on history is permeated with nationalism, often with connotations of losses - lost grandeur, lost importance. However, many significant works have been created that have touched upon our most recent past - and our distant past too -, and dealt with history and memory in a responsible and humane manner, through the microcosms of individuals and victims. And that is the art that jumps over all national barriers and administrative boundaries and pulls down all the walls of hatred. That is the art that

awakens compassion, that is the art conducive to soul-searching and repentance. It is in such art that we should look for hope for our reconciliation process.

Lazar Stojanović[85]: If it wants and if it dares, art can win freedom for victims

We are speaking here about the artistic community, taken it in its unrestricted sense, as people who produce something they and their wider community call art. They often gather around various associations, field-based or regional, and also usually act independently of these associations as a recognizable group in their broader community. One can immediately tell the difference: from a variety of artist associations and their members we expected support, representation, and help; and from artists we expect, in addition to all these, an appropriate artwork, engagement through their own work. It is the duty of artists, we believe, to establish and demonstrate a link between the work they present to the audience and the mission they pursue, or at least support. The artistic community has a huge and proven potential to spread ideas and implement humanitarian projects. Let us remember the famous example of Bob Geldof, whose involvement inspired musicians to mobilize to relieve the grave humanitarian crisis caused by famine in Africa.

During the conflict, our art community and culturologists for the most part aligned themselves with the ongoing political projects of some of the belligerent regimes or movements. I would not a priori condemn any member of the arts community or any culturologist, just because he prefers those who pay for his services and glorify him, to those who would gladly club him to death in some dark corner. If however, they decide to swim against the current - and it sometimes happens even among artists, and that is what we believe they should do -, then they need to be prepared to take significant social risks. Artists must be allowed to express their own understanding of political processes, or of the context in which they take place. Without exploring the reasons for such a sorry situation, it is obvious that the broad, active, powerful support of people from the cultural sector for the movements for rehabilitation of victims in our country is coming at a very slow pace, and plodding along a narrow path, in contrast to some more developed countries in the world. One reason for this is the customary imposition of constraints, the granting of assignments to artists. It would not be good if citizens' initiatives or people dealing with transitional justice assumed that they are doing something very important and something very good, and you, poets, painters and musicians, are not able to understand it and will not help them in the way they ask you and want you to. A member of the movement for transitional justice is neither an innovator nor a leader, but has a much more modest role, that of a motivational speaker, someone who is there to convince you that it would be beneficial for you too, as artists, to link your work to the movement in some way.

At the heart of our engagement, whether we are artists, athletes, soldiers or NGO activists, is the victim. I hear it all the time, and of course I agree, that we seek compassion for victims, the right for them to go public, we seek restitution for victims and many other, no less important forms of social recognition. However, there is one thing we usually do not see and do not seek,

85 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina

which seems basic to me. This is freedom for victims, the freedom for a person to present him/herself as a victim. Because the victim is not only someone who was killed, or left disabled, or robbed of his property, or someone whose property was destroyed - in other words, a passive victim. There is one good thing in this disaster that befell the territory of the former Yugoslavia: the official victors or the official losers have never been declared. This gives us the opportunity to approach this problem and the victims in a broader manner, with less political bias, and to apply more broadly humanitarian instruments in the context proper to art. That is what I'd expect art and artist to do. From the civil sector, though, I'd expect something more than encouragement and motivational speeches. I'd expect artists to be asked what they think would be the best way to do it, instead of told what they should do, what they should promote, which side is the right side, and what the acceptable way of looking at the crimes is. Freedom for victims will not come about through some abstract promotion of equality of victims, but through winning and exercising freedom for the victims. That is what art does, when it wants and when it dares.

Ante Perković[86]: That invisible spiritual space still exists

Nearly three years ago, I wrote the book *The Seventh Republic*, which deals with a spiritual, cultural space created in the former Yugoslavia, which was, of course, invisible and, which was, of course, too weak to cope with the developments that took place in the other six Yugoslav republics throughout the 1980s and resulted in the 1990s wars. What I personally see as a core thesis of this book is that "the seventh republic", this invisible spiritual space, is still existent today, undestroyed by the wars, undestroyed by politics; and that, despite all that the previous speakers have mentioned, with which I absolutely agree, the substance of mutual cooperation, cooperation in culture and in the arts, remains alive. Ethics and aesthetics are what the community of artists and culturologists, of people working in the field of culture, should be guided by, above all, and after all. People who are involved in culture and arts, well-educated people, should by all means avoid the trap of believing that "we" the cultured, "we" the educated, "we" the cosmopolitan, are above "them" who are not all these. Our duty is to bridge this gap, instead of producing artworks, or media messages, or texts or books aimed at people who hold the same opinions as ourselves.

Svetlana Slapšak[87]: The theatre is supposed to upset and cause discomfort

Art and scholarship never lag behind, and cannot be accused of tardiness. Whenever they respond to a question, it will not be late. Here is an example of how art can respond in a meaningful way, albeit running the risk of being inaccurate. I am referring to the play entitled *25,671*, by Oliver Frljić, produced by the Kranj Theater. I watched it in Ljubljana. *25, 671* stands for the number of people, non-Slovenians, who were deprived of their civil and human rights in 1992. This is the number established so far. What if another "erased" citizen shows up? Will the play collapse? Of course not. The purpose of this play is to make its audience feel extremely uncomfortable.

86 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina
87 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

Alban Ukaj[88]: Raising war topics was not easy

When it comes to my work on the play *Hypermnesia*, at the first meeting I had with the actors from Belgrade, some of whom I had known from before, speaking about the theme of the play was not easy. At the same time, I am empathetic, up to a certain degree; there are things I can take and there are things I cannot take. My colleagues from Belgrade found it terribly difficult to understand that I had been looking forward to the bombing... To this day I have not changed my mind, because we - I personally, and, I believe, a lot of people then in Kosovo - saw it as the only thing that could rescue us. My Belgrade colleagues were not happy to hear that, just as I was not happy to hear what they were saying. As for working together, I think the most important thing in the process was to have felt empathy towards one another, to have understood one another, regardless of our different views on things, and not to repeat the mistakes our parents' generation made. And to break the chain of guilt and accusations, and strive to forgive each other as much as we could. I believe that we succeeded to a large extent. We remained great friends after the play - it bound us together very closely. The play had initially been called *Whitewashing*. While rehearsing, we were saying things we had never said before, not even to our parents, things we kept hidden from them or they kept hidden from us. Although we all knew these things, we never talked about them. It was not easy to say them in front of someone you saw for the first time and did not know well. And then came the premiere, and I had to say these things in front of my parents and deal with it afterwards - as somebody said, and as Stevan has just mentioned, the nationalist statements of our parents. Facing up to it was not easy.

Maja Izetbegović[89]: I have the privilege to speak about my personal experience on stage

I was seven years old when the war started and my parents decided to stay in the war zone. That war experience is something that has left a profound mark on me and determined who I am - not by my choice, though. When I talk about the war in private, I always get carried away by emotions, I always get angry. My childhood was happy, despite the war, but looking back on it now and recalling the circumstances in which we lived for four years (it felt like living in a concentration camp, shelled on a daily basis) fills me with enormous indignation, and makes me unable to rationalize what happened. I am unable to speak rationally with people about that. But when I began to deal with it more thoroughly, in the theatre, from *Elijah's Chair*, to *Hypermnesia*, working with my own personal experiences, or, as Alban said, when we were telling one another our stories and, as Dino said, without "relativizing" the experience and tragedy of others, it helped me rationalize the facts and, by listening to other people's tragedies, put my own tragedy into perspective. And I said to myself: "OK, thank God I have this privilege to speak on stage, in theaters across the former Yugoslavia and beyond (because we toured a lot with *Hypermnesia*) about something that concerns me intimately, something which, through theatrical language, is given universal relevance, so everybody can identify with it." I, as an actress, saw it as a

88 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia
89 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

huge privilege and a task, a duty to talk about it. During rehearsals, communication between us and the actors from Serbia kept changing: I knew nothing about the bombing, and they knew nothing about what we had been through, and that is where changes took place in people. To me, that was sufficient. However, in Germany and Poland, people would come up to us after the performance and we could see that they had been enlightened. “Was it really like that? We had no idea”, they were saying. And it gave us a sense of satisfaction, unfortunately. After watching these clips for 40 minutes, I feel sorrow, because our circumstances were such that we have needed to do shows like these. But it is our duty to speak about these things.

Stevan Bodroža: Art that questions

When I was invited from Vienna to select a text dealing with the 1990s wars in the former Yugoslavia, it seemed quite a tall order for me. Nonetheless, before long I had selected a text by Almir Bašović which I had already read and liked. Since I come from Serbia, my attitude toward the war in Bosnia and Herzegovina and the war in Croatia was quite specific. At the time of these wars, I was a just a teenager, and all the people around me, all the adults around me, were trying to convince us that what was happening there had nothing to do with us, that we were not taking any part in it. At that time, I sort of clearly felt that they were lying to us. I was not so sure what exactly they were lying to us about, but I sensed that some great evil was happening out there that had to do with us and would mark us forever. And I remember very well those articles published in the newspapers in 1995, when Ratko Mladić entered Srebrenica with his army. The Serbian press portrayed it as a victory, a battle won, but one could sense the horrible background to all that. Many, many years later, working with actors from Vienna, I had the Almir Bašović’s text in front of me, the text which conceptualized the Srebrenica story in a very transcendent, very broad manner. There was not a single scene in it featuring soldiers, the Army of the Republic of Srpska. I felt the need to insert some clearer references in my play about who actually committed the massacre, and so I did. Because the very reason I chose that theme was the feeling of shame that someone had done something claiming he did it in our name and to the benefit of the nation I belong to: it is a mark of shame imprinted on you, which you cannot get rid of if you are a thinking person and if you take responsibility for your own life. You cannot sleep easily knowing that someone did such things ostensibly in your name. However, something interesting happened while I was rehearsing with the Austrian and German actors, which I want to share with you. At first, I wondered whether Austrian and German audiences would grasp the complexity of what happened in the Balkans. The truth of the Balkan wars, however complex it may be, is in fact very simple. It is widely known who killed and was killed in Srebrenica. While we were working on the text, we saw tons of documentaries and many feature films. What happened was that the personal and family histories of the Austrian and German actors began to surface very early in the process, as did their own feeling of shame for the things they knew their own family members had done. So very early on in the rehearsals we experienced catharsis, as we all started to delve into our family histories. Neither I nor members of my basic family took part in the war, but I remember only too well some nationalist statements that could be heard during our family gatherings. My Austrian and German colleagues had more disturbing

memories regarding the conduct of their family members during the Second World War, and before long an electric current of empathy began flowing among us, which made it possible for them to understand the fate of some woman from Srebrenica and convey her story. Just as the suffering and pain of people who have experienced tragedies can never become outdated, as they will never pass but last forever, I am convinced that the social relevance of this type of art can never become outdated. If we were to make historical comparisons and draw parallels, we could say that we find ourselves now in the same situation as Germany twenty years after the Second World War. It was at that point that German artists started increasingly to create works of art which inquired into the role Germany played in the Second World War. They have been doing this for many decades now. Therefore such re-thinking of the past through art cannot and should not be just a fashion that will last for several seasons, as long as there is support for it. It should last for decades, for as long as it takes for our societies to recover.

Hazim Begagić[90]: It is important that we brought the phenomenon of the music school in Zenica back into the public discourse

The play *A Letter from 1920*, an authorial project by Oliver Frljić, premiered in Zenica and Sarajevo in 2011. Since then, it has been performed in 22 towns of the former Yugoslavia. In a way, we owed this show to Belgrade, and it seems to me that it fits very well into the context of the Forum for Transitional Justice, and was a good preparation for this morning's session. When we offered this project to Oliver Frljić, we were actually driven by the idea of dealing with some local wartime stories that had never been told. Zenica was not directly affected by war sufferings. Other great Bosnian tragedies, which took place in other towns, such as Srebrenica, Sarajevo, Mostar, Prijedor and others, received much more attention. During the war, Zenica was under the control of the Army of Bosnia and Herzegovina. Our town managed to maintain a relatively honourable attitude toward its citizens of Serbian and Croatian ethnicity, but that attitude was never seriously re-examined. The phenomenon of the music school in Zenica, located just 10 meters away from the theatre in which soldiers of the Seventh Muslim Brigade of the Army of BiH detained citizens of Serbian and Croatian ethnicity, is the subject I wanted to see dealt with, at any cost. I wanted us to raise that topic and bring it back to the public discourse. Also, there was the case of Dr Sladojević, a reputable citizen of Zenica, who simply disappeared from town one night in 1993; as well as other, non-local occurrences. All these things have to do with contemporary Bosnia, its history, and, in a way, its future as well. So we decided to commission Oliver Frljić, a man of the theatre known for his intense and characteristic approach, and an author who has his own intimate history with Bosnia, to do this play, dealing with such a general and broadly conceptualized topic. Oliver spent the first 17 years of his life in Bosnia and left it amidst the war sufferings in 1993.

The play has a very precise structure and could be divided into two parts. The first, non-verbal part, in which the author tells his story, gives his views on Bosnia, its tragic destiny, referring, I

90 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

would say, to contemporary Bosnia. On the other side, we have dialogic forms, five polemics, debates, discussions between the actors who actually speak in their own name. The director uses very simplified images, which consequently often drew flak from the audience. They often saw it as an overly simplified story about the complex problems besetting the contemporary Bosnia. However, every time we perform this play in Bosnia, in Zenica or in our partner Sartre Theatre in Sarajevo, the reactions we get from audiences is indeed entirely different than those we get in other countries of the region: the Bosnian audiences react in a very emotional, almost cathartic way, maybe precisely because of the simplified language the play uses.

Andrej Nosov[91]: A view from the perspective of the other

We at Hartefakt have realized that the theater, in our circumstances, gives us a certain opportunity to do something against the prevailing lack of opportunities for social engagement. That is why we decided to do *Hypermnesia*. We saw it as an opportunity to offer a "view from the perspective of the other". In addition to empathy, the theatre provides us with a unique opportunity to see the other side. To be open to and able to understand the position of someone who had maybe had his gun pointed at our city at some point, and to hear his side of the story too. And I'm not talking about some kind of a need for forgiveness. What I am just saying is that this process, which includes RECOM too, requires us to be ready to change ourselves. Working as a producer on the plays that show the perspective of the other, I myself changed a lot, and quickly.

Another important question concerns the audience. No matter how vocal we get, the past is still shrouded in silence. The theatre and film help us penetrate that wall, to talk about the past. The nine Forums for Transitional Justice held so far, certainly helped people - at least, the victims -, who, year after year, participated in these forums, to stop seeing the "other" as an enemy. So, the main question is how can the theater, how can I as a producer, and the play that we create, raise new questions, open new fields and new spaces for a new audience, while accepting and understanding the perspective of the "other".

The documentary theatre is facing a serious crisis. I think that we have become fed up with the mere conveyance of the facts, so to speak - those staged illustrations - , and that, in fact, most authors and the majority of the audience wish to do more than that. What to do next, and in what way we can actually arrive at the perspective of the "other", seem crucial to me. So that we in Belgrade, at Bitef Theater, can hear the story of Alban Ukaj, and be ready to hear a different perspective. I think this is something that might be called the beginning of the end of the war. And that is something I consider important.

Bojan Munjin[92]: Protagonists of the Yugoslav tragedy in one place

When we look back on [the initiative for] RECOM, on that Sunday morning when we met to discuss past wars, art and facts (as part of the Tenth Forum for Transitional Justice in Post-

91 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia
92 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

Yugoslav Countries), we can say that the conference had a moment of a sublime catharsis, but also a dash of a painful drama. Just like in Act IV of *Hamlet,* the protagonists of the Yugoslav tragedy, which, even after 25 years, we still cannot forget, came together in one place: victims, witnesses, drafted soldiers, theatre (and film) makers, activists who counted the dead and helped the living, and those who are now grown-up people but were very young at the moment and looked with horror in their children's eyes at that human disaster. In fact, the destinies of many of those who were present that Sunday morning were permeated by the multiple roles in which their professional biographies and sufferings, fine arts and horrible realities, refugee camps and stage spotlights, scars on their souls and sorrows on their faces, were all mixed together. That concealed internal landscape could be sensed among the people present as they sipped their morning coffee preparing themselves for the conference, which – judging by superficial external signs – looked like any other conference in the world. However, something was missing that morning, something that probably only some PTSD therapist could notice: people talked to one another in small groups, but there was no laughter, none of that loud and casual laughter that typically accompanies such gatherings. Only violent death, and consciousness as the remaining human reflex, brought all these people together, to turn this seemingly routine meeting into a scene of potential and perhaps extraordinary humanity. By throwing an impatient side-glance, one might conclude that art may seem a superfluous decoration, because we have learned everything there is to know about the Yugoslav war horrors, as for twenty-five years now we have feverishly repeated the hundreds of names of both victims and criminals, insisting that the deaths could have been avoided, that all that could have been avoided. We argue and yell at friends and opponents alike, we become sick and tired of recounting over and over again the horrors of Vukovar, Sarajevo, "Oluja" and the refugee column near Kosovska Mitrovica, so much so that we are once again ready to die, if necessary, to prove how profoundly unhappy we are because of what happened, and because we could not or did not want to prevent it, and that we are unable to forgive ourselves or the others for all that. Therefore, to the people who over many of those years had lived lives full of fear and desperation, the session "Using facts in a work of art" could indeed seem almost an impertinence or an intellectual affectation. That would have been the case had we talked that morning about comedy or comical soap operas or theorized about the theatre. That morning we discussed the plays that spoke about past wars. The only "funny" aspect to it had to do with dark humour, the so-called "gallows humor", to which people resort in order to keep their sanity in the face of horrors, and which artists use to show irony and contempt for the facts that during wartime almost succeeded in swallowing us up.

An introductory video was screened, containing excerpts from six theatre plays that deal with the war in Yugoslavia and the facts surrounding it; a segment of *Hypermnesia*, directed by Sarajevo-based director Selma Spahić, was especially "funny", because it shows the crazed residents of a Sarajevo skyscraper a soldier at the border is ordering into lines by ethnicity, asking them to sign a document that they are voluntarily abandoning their property... When you watch the whole video, you can see, for example, young men playing themselves (*Generation 91-95*, Montažstroj Zagreb, directed by Borut Šeparović), when their parents or society wanted to push them into the war with their poisonous

ideologies of hatred. You can also see Kosovo society (*Patriotic Hypermarket*, co-produced by Novi Sad, Prishtina and Belgrade), in which both Serbs and Albanians admit that they "feel like shit" and that too much suffering had been caused by stupidity, wickedness, and primitivism. You can also see a segment from *Aleksandra Zec* (directed by Oliver Frljić), recounting a real event – the murder of young Aleksandra Zec, and her father and mother, and the sediment of guilt and responsibility burdening the conscience of Croatian society... We then saw a theatrical report on the Srebrenica survivors (*The Potocari Party*, directed by Stevan Bodroža, produced by the Nestroyhof Theatre from Vienna), as well *Death by Erasure*, to do with the fate of the "erased" in Slovenia... In fact, this whole theatrical travelogue, one scene after another, looked darkly surreal, like a bad dream - we experienced that "Is it possible?!" feeling, as if it had happened to someone else and not us, which finally turned into a grinning festival of madness, where human beings were pushed into situations they never wanted to be in, and some other humans did things they could have sworn just a moment earlier they would never do. That Sunday morning, I think, I became aware not only of direct human responsibility, but also of the metaphysical aspects of the spiral of evil.

The panelists were: theatre directors Dino Mustafić, Andrej Nosov and Stevan Bodroža, actor Alban Ukaj, actress Maja Izetbegović, the director of the Bosnian National Theater in Zenica, Hazim Begagić, and dramaturge Almir Bašović. Of course, they all talked about their experiences with working on the above-mentioned and similar plays, about their painful wartime experiences, about the deaths and destruction. But there was a feeling in the air that the most significant thing was their presence, and their testimonies in the presence of victims and people enveloped in a veil of pain and bad memories. And so it was that, the idea crystallized that morning of the dignity and courage of one generation of artists formed amidst the sufferings and frustrations that surrounded the disintegration of our beautiful country, which was accompanied by bloodletting and the cries of the killed and displaced. There have been generations over the past 25 years that did not react at all, or spewed chauvinist ideologies and acted as "war-mongers". The seven panelists did not speak from any ideological perspective, but simply as humans extending their hand, offering consolation and understanding. Furthermore, there were people in the room and at the table from "opposing sides" of the conflicts: from the very beginning, it was quite clear that this would not be easy for any of them; but the "honest facing up" again proved to have a healing effect – the wars of the 1990s were in part a consequence of earlier failures to face up to the past and to the persistent, tribal code of silence, because of which each of the "righteous" in these lands proudly carried their own secrets to their graves.

For me personally, that Sunday morning meeting also opened up the possibility for forgiveness. I profoundly want to believe that forgiveness did happen in some hearts.

Lazar Stojanović[93]: A fact may change its value depending on the context

When we talk about facts, we usually use the word "fact" with its two dominant meanings. One refers to facts established in a court of law. No matter what we think about it, if something is

93 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

conclusively established in a court of law, or if a court decides that you have a third eye or that you took off into the sky and landed few days later, then it becomes a fact, even though it is not part of anyone's experience. Because the court has so decided. To be fair, this sort of things happened mostly in the Middle Ages; but it can also happen nowadays.

The second meaning attributed to the word “fact” presupposes a consensus of opinion among relatively reasonable people regarding a particular matter. For instance, that the Earth orbits the Sun and has one satellite. Since all people would agree about this – if not all the rabbits, apes, lunatics, members of various sects, who might challenge it, at least all the community of intelligent people – we accept it as a fact. Facts are not discussed, we consider them to be well-established. We consider that it has been established that the Earth has one satellite which revolves around it, and we will not argue about that.

And what happens with facts in movies? Whatever fact is referred to in a movie - an event, a person, a person's confession, a fact established by some court, or some empirical fact - is never devoid of context. Should you put it in a different context, its value would change, and be perceived sometimes as a completely different thing: therefore, it would no longer be the same fact.

Because we are not bound by rules when making a film, because it is a form of art, a privilege, and since films for the most part, in nine cases out of ten, present facts that have been established in some other ways, we do not necessarily associate films with specific authors, specific artists or specific professions. The vast majority of films shown on TV have been made by journalists, not filmmakers. It is therefore very difficult to tell how many films dealing with the facts about the war there are in the region. If we include all television news stories about the conflicts in the territory of the former Yugoslavia in the 1990s and the beginning of this century, there would be several thousand such films. But if we take into account only the films by known authors, which have a producer, a director, credits, someone who has skillfully filmed them, and someone who seriously edited them, then there would be only several dozen such films. At the same time, films are like people. They come in all kinds of shapes, in all sizes and sometimes unexpectedly. There are feature and documentary films, and films made for a particular occasion or use, and serials. They come in other forms too, designed either to be shown on screens or on television and so on, but what matters here is that they all deal with the war in one way or another, and try to say something to you. So if they are not limited by form, and if their content is not a problem either, I think it would be more appropriate (though I would hope you will challenge this thesis) to regard film as part of a struggle for media space and as a kind of engagement countering an opposing engagement, than as a means and a process by which to arrive at something we could call truth. I would not exclude the possibility of using film as a research instrument, but such films appear very rarely, and when they do, they have great value. Some of these films are among the best documentaries I can remember, in which the camera is used to penetrate into the particular situation of a person or group of persons, or into a phenomenon, only after which the subject is articulated into a meaningful whole. Hence, in addition to being a way of presentation, film is also a tool. The films we will see today explore how war changes the lives of all people, even those whom we usually would not think of. The main topic of this meeting - and rightly so, because it is the most dramatic topic - is the topic of victims, people

who lost their lives or suffered damage to their lives because someone committed a crime against them. But what we sometimes fail to see is that war changes the lives of all of us – the aggressors, the victims, the witnesses, even the mere journalists or observers, or the people who are in various ways professionally involved in it – often in an unexpected manner. So, all the movies we are going to see today have to do with this theme – how war changes people's lives. The first one is a film by a well-known film director from Kosovo, Isa Qosja, *Three Windows and a Hanging*. It tells a story about a woman raped by paramilitaries from Serbia, a victim who becomes a culprit because the publicizing of her story threatens the norms and prejudices of her entire community.

Before I pass the floor to Vesna Kesić, let me just draw your attention, in the spirit of what we said at the beginning, to the key scene in the film, which is almost imageless. The characters speak in the dark. Qosja could have filmed it in any way he wanted. He could have made a History Channel-style reconstruction of the event. He could have had his actors speak in full light, so that you can follow the drama on their faces. But he didn't. By presenting this fact in a spare, almost completely dry manner, he left it to the greatest artist after Our Lord, and that is you, to picture freely what the scene might have looked like. It is a very intelligent and effective directing technique. We will also see a clip from a film about protected witnesses, without whom it would not have been possible to arrive at truth in many cases. Because if a victim has died, if he/she is gone, then the only persons who could speak about that crime are those who witnessed it. And in order to speak, they need to be protected. They are a cause of enormous controversies, and the general public is divided on whether they should be regarded as traitors or heroes. But very rarely do we ask ourselves what they go through. Their lives are turned upside-down, sometimes they even have to change their identity, to become someone else, reborn on another planet - to continue their life in some country a long way from here, as someone who no longer has any ties with the land he has left.

All those who follow cinematography in the region know Pjer Žalica as the author of the celebrated series of short films that the "SAGA" group made in Sarajevo during the siege of this city. They are not only testimonies, but also exquisite short art films, presenting excerpts from Sarajevo life at that moment. Making these films required a great deal of cool-headed observation, a great deal of in-depth analysis, a lot of imagination and a lot of spontaneity – and in the middle of a war. Mr. Žalica has brought us tonight a few excerpts from his film *Children Like Any Other*, which, in my opinion, leaves no one indifferent, because it is about the victims, who are absolutely innocent - by definition, innocent.

Vesna Kesić[94]: Women war victims are held responsible for the fate that befell them

The fragment of the film *Three Windows and a Hanging* by Isa Qosja that we have just seen obliges me to say something about it. Unfortunately, the director is not present. From the beginning of the war in Croatia in the early 1990s, I have dealt with women victims of war, refugees from Croatia and Bosnia and Herzegovina, among whom were raped women. We, the activists of the Center

94 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

for Women War Victims, deliberately did not refer to them as raped women but as women victims of war, because rape was not the only form of violence these women were subjected to. We focused on the women's personal tragedies, their personal experience and their personal well-being - what feminism calls, creating opportunities for women to regain control of their own lives after refugee trauma. We started from the assumption that women and children are the major victims of war, not because only women were victims of abuse, terror and rape, but because women do not participate in the political decision-making that leads to wars, or in the military operations and commission of war crimes. That is to say, they participate far less than men do. This means that they, as well as children, are, so to speak, more innocent victims than men, who dominate decision-making in political and military affairs and pursue warlike policies. We have also worked with many raped women, some of them suffering from the secondary trauma of disdain and stigma. And here I must correct Lazar's terminology: in such situations, victims are not referred to as "culprits" but as being exposed to "secondary victimization", owing to patriarchal politics and power relations. First, the victim experiences the worst possible assault on her body and her integrity – I believe that every woman knows that fear, the fear which she carries I her genetic code of that horror, feels it instinctively even if she has never experienced such a situation, especially when it comes to wartime, collective, mass rapes. How a woman will survive it, how she will process and integrate this experience into her life and personality, depends on many factors. What some women go through in the aftermath of rape in some cultures, where their patriarchal, conservative communities, even their own families, hold them responsible for what happened to them, is termed "secondary victimization". We came across a few such cases, but I must say, this was not the prevailing attitude towards raped women. We also met women who said: "My old man said that of course I was not to blame, and my children supported me, and we managed to get over it, and no one in my community blamed me". Holding a woman responsible for the tragedy that befell her is in fact a continuation of the patriarchal violence against women. We must not forget that, only some fifty years ago, this was the prevalent attitude exhibited even toward women who were raped during peacetime. What happens to these women afterwards, how they will work through their trauma and recover from it, very much depends on their own inner strength and how they are treated by their immediate environment. But, there is another thing I would like to say, which may sound strange in this discussion which primarily seeks justice for victims: female victims can be victimized, used, manipulated in some other ways too. They can be instrumentalized not only by ruling nationalist politicians for their own agendas, but also for the purpose of worldwide anti-war sensationalism. We did not bring the victims of sexual crimes into contact with the media, because it was immediately clear to us that it would be awfully dangerous. The European and American media, albeit in good faith, actually intensified the stereotypes of our region as dominated by a strongly patriarchal model, similar to that found in the Middle East, where "honour killings" take place. Women do get killed, there is no doubt about it. Women are raped, women are to blame. Such things happen nowadays, whether the women are held responsible or not. I think it's important to give women the right to treat their trauma, to overcome it, and to integrate it in whatever way they deem best for them. In the film, some excerpts of which we have just seen, we have this "double victimization". At the end, it seemed

most unlikely that this woman would ever come out of this trauma, because instead of getting support, her community imposes "patriarchal guilt" upon her.

But in both Croatia and Bosnia we had situations where Tudjman's or other politicians' propaganda machines took advantage of what happened to these women. The numbers of raped women were pumped up, their stories were launched only to be used by nationalist propaganda, to demonstrate that only "they" were the criminals, because it was in their genes, they were the rapists and we were the victims. Thus we would no longer say that only the women who really experienced wartime sexual violence were the victims. It was important for the nationalist politicians to metaphorically equate the woman and the nation, so that it was no longer a Croat woman or a Muslim or Bosnian woman who had been raped, but Croatia or Bosnia their very selves. For us, it was extremely important to show that women are victims both as a demographic group, by sex and gender, but also as individuals who need help and who are entitled to all sorts of assistance, including reparations.

Ivana Lalić[95]: Protected witnesses are disappointed in state institutions

I hope that the facts presented in the film *Witnesses* will make Serbia at least a little less indifferent with regard to the Albanian victims. The reason why Miloš Teodorović, my co-author, and I made this film, lies in the fact that in Serbia there is no political will to shed light on the crimes committed against Kosovo Albanians, to publicly speak about them and to make the general public face up to them. Of course, I also hope that our Albanian colleagues from Kosovo will deal with the subject of the crimes committed against Serbs and other non-Albanians. Now, by looking at the media coverage of Albanian victims, we can clearly see the way in which Serbia treats Albanian victims. For example, when a grave in Raška was unearthed and the bodies it contained were transferred back to Kosovo, this information was, as a rule, presented in the twentieth minute of the entire television news broadcast. If we compare the treatment of Kosovo Albanian victims with that of victims from other countries of the territory of the former Yugoslavia, it seems that the former receive the least amount of media coverage. That is how the media treat them, and how the majority of citizens treat them; and that is, unfortunately, how the political elites treat them. And what happens in Serbia to those who speak out about events in Kosovo can be concluded from the testimonies of the protected witnesses who are the protagonists of our documentary. In addition to the harrowing descriptions of the crimes committed against Albanian civilians, these witnesses also describe, I would say, the hell of condemnations they went through after providing the facts about these crimes to the Office of the War Crimes Prosecutor. They were condemned by their colleagues, ex-comrades, and communities. In the film, they also speak about the problems they had, paradoxically enough, with the very police unit that was supposed to protect them – the Witness Protection Unit, created precisely to safeguard the security of protected witnesses. Some policemen from

95 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

the unit are actually former members of the “Red Berets”, who not only showed no solidarity with the people who testified about the crimes, but psychologically harassed them and tried to cow them into silence. Because of all this, some witnesses voluntarily dropped out of the programme, preferring to live in their communities virtually as sitting targets. Every one of these witnesses spoke in the film about how disappointed they are in the state institutions. Condemnation and lack of understanding is all they got from them. These witnesses, former members of the 37th Detachment of the Special Police Units, plucked up the courage to testify against their commander, Radoslav Mitrovic, a man who had been accused of a serious crime – the massacre of 48 members of the Berisha family in Suharekë. Mitrovic was later acquitted and only some lower-ranking officers were convicted of this crime. Also, all the officers whom the witnesses identified as direct perpetrators now walk free, after spending a short time in detention. And now these witnesses - and their respective communities learnt very soon about their testimonies - practically live together with the people they testified against. You can imagine what their life is like. They come from Leskovac and Vlasotince, and live there now labeled as “Serbian traitors”. At the end of the excerpt you also saw a former member of the military unit known as the “Jackals”. It was a formation that committed some serious crimes in Qyshk and the surrounding villages in Kosovo. We interviewed him as he walked on the charred remnants of what was once his floating cabin/houseboat at Ada Ciganlija. His houseboat was burnt down by unknown perpetrators the night before the “Jackals”, against whom he had testified, were to be sentenced. After the rendering of a first-instance judgment against them, these “Jackals” walked free from court and are now walking the streets of Belgrade and Serbia until their case is finally adjudicated. Lazar called this segment of the film “the catharsis of a protected witness”. Protected witnesses are insiders, members of police or paramilitary formations who were present when the crimes occurred - they are eyewitnesses, not direct perpetrators. So they have never been accused of war crimes and therefore have never received any benefits from the state in exchange for their testimonies. They have decided to speak out, to go public, despite great risks. They have put their own lives at risk and the lives of their family members. But revealing the truth has also helped them - helped them to find peace of mind, if indeed such a thing is at all possible. And if there is anything that can help them to rid themselves of the horrors they witnessed and therefore participated in, it is uncovering the truth about them. And I believe they know this.

Pjer Žalica[96]: Victims are the real heroes of war

According to scientific research, there was no child in Bosnia and Herzegovina who did not suffer traumatic consequences of the war. It is not irrelevant information. We, as a group, were making films throughout the war. And continued to do so, individually, after the war. During the war, it somehow seemed the logical thing to do, and we felt privileged to be able to do that, because most other people had a much more difficult task, especially men. We felt we were doing an

96 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav Countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

important thing, pursuing a noble mission, fighting in our own way for a good cause. It has been repeatedly said today that everything we do here is about preventing past events from recurring. Back then, I was not aware of this and, I have to admit, even after the war I was still not aware of it. It never occurred to me that my work, my grappling with difficult topics, was about preventing recurrence. Now I hope and believe passionately that this is so, and that there is a possibility that it will not happen again. We are no prophets and cannot guarantee anything, and should be pessimistic rather than optimistic, but pessimism should not be our excuse for not trying. As far as I am concerned, I simply try to distinguish right from wrong and to keep doing it all the time - this is right, and that is wrong. And I think that telling wartime stories, or stories that have nothing to do with wars but speak about some fundamental principles, is worth the effort. I made a film about the children who underwent the severe trauma of living in a besieged city, and yet were trying to live their lives like any other children. With this film, I did not want to say that children in other cities did not go through similar things. When I make a film about particular children who were abused or endured difficult times in Sarajevo, I do not say that children in Kosovo, or Rwanda, did not go through similar things. I simply say that it is unacceptable, and terrible, that these things happen, and that, of course, they should never have happened, and that it is our common responsibility not to let them happen again. Whether we will succeed, I don't know. The girl in the film who lost a leg is now a young and successful woman. A film director from Columbia who saw the film wanted to make a sort of feature documentary which would follow the lives of these three or four children today. The girl without a leg did not want to take part in his project. She said: "A terrible thing happened to me, but I refuse to be a victim. I chose not to live as a victim and don't want to go back to that". She found a way to heal from trauma. I appreciate her choice enormously. I cannot compare my own wartime experience and its effects on me with what many of you in this room went through, but I could say that I did go through hard times and could consider myself a victim. But I do not agree to, primarily because I believe that the victims of war are in fact the heroes of war. I had the idea, which was soon forgotten, that all the women who were raped during the wars in the Balkans should be declared war heroes. The idea was not taken into serious consideration. But I think many people, whether or not they share my opinion, actually feel the same – that war victims should be considered war heroes. For us filmmakers, that would be an asset, because we, as storytellers, need heroes. We need heroes for our movies, for our stories, for all sorts of narratives we work with. These victims are often our heroes, and therein lies a big responsibility. Alban made a very good point at the end of the previous session, by saying that even though we may not have a solution for how to look at one another, we still have a common denominator – the terrible experience we all went through and which left no one undamaged, no matter where we happened to be at the time. Because only a few of us could choose where to be, in what position, even those who started the wars. Let me mention one event that has marked the past few days and caused a stir in the region and beyond: the return to Belgrade from The Hague of a man who used to live in the same city as I did. It would be great if we could find a way to break down these walls between us and get people in our streets talking about all these important things we have brought up here today. I don't know how we could do it, but I'm ready to take part in such an effort, in whatever way I can.

III THE VOICES OF THE VICTIMS

Mirko Kovačić[97]: Dialogue in prison camp

I am Mirko Kovačić from Vukovar. I was imprisoned in the camp in Stajićevo, in Serbia. I am a mathematician, an engineer and a constructor. Let me explain to you what dialogue means in a prison camp. I was taken to the camp from some basement. I was an elderly man of 61. I was taken to Stajićevo along with my son. On the second day, we were joined by a man who used to work with my wife as an attendant in the Social Accounting Service [SAS]. He was dying of diabetes. Older people know what the SAS is. Without apologizing, I told Commander Miroslav Živanović, "This man, whose name is so-and-so, is dying, what should we do?" "Well", he said, "you know what? He needs some medicine he takes daily, and he needs massages for the circulation. Who is going to take care of this?" "My son is", I said, "he is a professor of physical education, and I myself will look after him." There was a small room for calving cows in this Stajićevo place, and five of us older men were housed there. There had been no water in the camp for five days, so my son was assigned guards and went across the field to fetch some from a well two kilometers away, and that's how the sick got their water. A visit headed by a certain Ms. Mary of the International Red Cross had been announced earlier, and she came to Stajićevo with two English interpreters. I speak Italian, German and Czech, so I was able to use two languages to communicate. She was Italian, and I described to her what it was like there, what was going on and what was being done. After she had left, Živanović came up to me and started a conversation, a dialogue: "What did you tell her?" "I told her that this gentleman had gotten sick", I replied, "and that you had come to his aid and so on. Thank you for that." The second time, he came to me and asked me how the sick were doing. He was on duty during the day, and would stay in the camp until three or four in the afternoon. But at night, some other persons, bandits, members of different parties that existed at the time, would go on the rampage, torturing people, beating them and so on, but he had never heard of that. I spoke to him about this a few days later, and asked him what I should do. "Mr. Kovačić, be careful now", he told me. "But, Comrade Colonel", I started… "You know what, Mr. Kovačić? I didn't go to the Academy to learn how to run a prison camp, I am a soldier", he said. But he did move these sick people of ours to another part of the camp, and, in so doing, saved them. There were five or six of them. And now, at the end, a real treat – by the order of that same Ms. Mary, who showed up again 10 days later, 24 of us were scheduled to be released. We were all 61 or older. According to international law, we were civilians, not soldiers. And there were also 28 minors. At 6 a.m., that morning, before the roll call line-up – the anthem wasn't being sung anymore, but we would instead repeat the old Yugoslav form of "curse the traitor" and so on - we lined up as usual, and since it was my turn and also my son's birthday, I had to sing twice. Anyway, my son Darko spoke English, and Mrs. Mary started talking to him. He was keeping an eye on me while I was in the line-up with the rest of the elderly, and she came up to him and kissed him. Then

97 The Ninth International Forum for Transitional Justice in post-Yugoslav countries, May 17-18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina. Mirko Kovačić, prison camp inmate.

Mr. Živanović came, Colonel Živanović that is, and asked me what Darko was doing, since he had been minding the elderly up to that point. I said, "Colonel, it's his birthday today." And then - he took that Geneva memorandum with all our names on it, and pencilled in "Darko Kovačić". And that is how I got out with my son. And, to finish – what is dialogue? It's now three times that I have been summoned to the County Court in Osijek. Someone high up in the camp inmates' association has accused Živanović as the chief torturer, as the head of, I don't know, this or that, but I have been persistently repeating what I have just told you, and I stand by my words - Živanović is a decent, honest and true soldier, not some torturer. There, that is what dialogue accomplishes.

Zoran Kosić[98]: Veterans talk about reconciliation

You see, it is like this, what the gentleman from Vukovar has just told us, that is true humanity. What I mean is - he didn't want to accuse that man, who had truly acted like a man, just on a whim or because it was the done thing. He was not wrong to call him "Comrade Colonel" either, since it was only in February 1992 that they all became gentlemen, or sirs. Us veterans here, we have been gathering from all over the region, and we have long been discussing the idea of a gesture being named, "We have reconciled, have you?".

Mirjana Učakar[99]**:** The "erased" have difficulties in exercising their right to compensation

I come from Slovenia, and I would like to greet you all. I don't actually have any questions, so I would just like to state some facts. The war did indeed begin in Slovenia. We have hundreds of war veterans in Slovenia, heroes even, but the young soldiers who died in the war, aged just 19 or 20, they are not spoken of at all. There is only room for the heroes who won the 10-day war. That's one thing. The other thing is that we have a president who doesn't care about certain problems, such as those of the erased. In the three years since he came to power, he hasn't uttered a single word about the erased, and there are 25,000 of us. Many of us now live in other republics, in other states. A law has been adopted concerning the erased, giving us just three years to regulate our Slovenian citizenship status. Many have not been able to attain it within this time-frame, but still they refuse to extend the limitation under any circumstances. Even though we won the case before the European Court of Human Rights in Strasbourg, we are no victors. We face numerous difficulties and problems when collecting compensation and dealing with common bureaucrats, while the politicians – they don't even want to hear about us. Ours is a state that doesn't care about human rights. I mean, human rights in general – only those of the politicians and the select few. So it is really hard to talk about any kind of justice there, and sometimes we can't get any justice in Slovenian courts. And our Constitutional Court is… well, "God forbid". Over there, nobody cares about what Europe has to say. We don't care about anything, actually.

98 The Ninth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, May 17 - 18, 2013, Jahorina, Bosnia and Herzegovina. Zoran Kosić, Association of War Veterans from the Wars of the 1990s, Kikinda, Serbia

99 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia. Mirjana Učakar, Association of the Erased, Slovenia.

Dragan Pjevač[100]: Hague acquittals drove process of dealing with the past back to the beginning

I am a refugee from Croatia. I live in Serbia now. My mother was murdered in 1993 in Medački Džep, in Croatia. I am also the President of the Coordination of Serbian Associations of Families of Missing Persons, but I'm here just as a member of the RECOM Coalition. All states speak only about their own victims. And this has not changed. The majority of associations of victims' families are state-financed and co-opted. Consequently, it follows that the victims' families also only speak only about their own victims.

We also have to recognize here that the Tribunal's recent acquittals have reset the entire process of facing the past back to the beginning, if not further. I have in mind Serbia and Croatia in particular. In this respect, the process of facing the past is at a standstill. To illustrate, I will use the example of Croatian Defense Minister Ante Kotromanović, whose first comment after the acquittals of Croatian generals was, "We are now as clean as a whistle".

With respect to the victims, and ourselves as well, there are associations that represent victims, but - and I have to say this, because I don't want to be misunderstood or come across as too harsh – those representing them are, in a way, powerless to help anyone, and need help themselves. Because all of us victims really do need some kind of help after the traumas we have experienced. I am therefore going to give you a couple of examples in this area, sincerely and without any pathos: someone is responsible for the more than 800 Albanian victims buried in Batajnica. Someone transported these people in trucks like lumber. I feel for these people as if they were my parents and my brothers. I see no difference between my suffering and the suffering of these people; the same goes for the Serbs driven out from Kosovo – they, too, are my parents and brothers. 10 days ago, I had the opportunity to visit the Memorial Center in Srebrenica. It was built by the SENSE agency, and stands as a form of reparation to the victims of Srebrenica. One should really go there and see it for oneself. But, even more importantly, it should be visited, above all, by the Serbs from Bratunac who live only five kilometers away. I had the opportunity to talk to them for a while, since I had arrived to Bratunac the previous day. And so I spoke with a 20-year-old Serb, and asked him what he knew about it. What he "knew" was that there were no more than 2,000 victims in Srebrenica, and he knew that, prior to what happened there, 107 Serbs had been killed in Kravice on Christmas Day, and so on. When I asked him if he had been there, the answer was "no". I think that everyone needs to visit and see Srebrenica, and then sit down and really listen to the stories of everything that happened over there - but the fact remains that these "packages", as they once called them, were being led away for execution. And one does need to face that - I don't see it as something that can't be faced. The same goes for the Serbian victims in Sarajevo – I don't see why that would be something impossible to face. And just to add to that - the Serbian victims of "Oluja" (Operation Storm), the victims killed in Ovčara… If a woman was killed, that woman was my mother. If a man was killed, that man was my brother. I see no difference there, and certainly

100 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

not from the perspective of a victim – why would that person be just some Croat, or, I don't know, just an Albanian or a Serb. They are all victims. They are all the same. And that is the approach that we here, through RECOM, accept and understand.

This morning, another speaker here was right to notice that she felt reconciliation between us. Croatia has been accepted into the European Union. According to the records of our missing persons associations, there are 238 known burial sites of ethnic Serb victims. However, there still haven't been any exhumations undertaken. A serious engagement in the process of searching for missing persons… or even talking about the missing, while knowing about this part of the problem and not having it resolved first… well… let's go then, and visit and exhume every known grave... But even after 20 years, we are still incapable of forcing the states to undertake this basic task. With respect to that, I have heard two serious individuals at the highest levels of government say that it was a matter of a trade-off. When I heard that, I felt like everything had exploded before my eyes. This means that a concession needs to be made by Serbia in order for those in Croatia to exhume 50 or so people who disappeared during the war. That is, more or less, what I have had to face so far. I am 58, and to have to learn these things now… that that's how it all works, and not through some humane approach...

And let me give you the latest now. 10 days ago, my brother received a notice from a Croatian court that he had to pay some tax to the amount of 12,000 Kunas. He has no idea what it is for. The first instance verdict in our favour was given in 2013, 11 years after we had filed a lawsuit for the damages, pain and suffering resulting from the murder of our mother. It had taken 11 years… and my brother finally got a first instance verdict in his favour. But then the second instance ruling didn't return the case to the first instance court for re-trial, as is usually the case, but instead overturned it, rejecting the claim for damages outright, and presented him with a tax bill for 12,000 Kunas. The same is in store for all six of us brothers – more than 10,000 Euros in tax bills. And the first thing my brother said was, "First, you burn my house", which is literally true in our case, "then you massacre my mother, and then, for their trouble, this civilized EU state has now handed me an invoice for over 10,000 Kunas!"

There, that's the part we are all more or less familiar with. And I also know that there are far worse examples than mine, and that every single victim probably has a similar story, if not worse.

Bekim Gashi[101]: I am the most wounded man in the world

I come from Kosovo, from the village of Trnje in the municipality of Suva Reka. My mother Hyra and four of my sisters - Selvete, Luleta, Blerta and Lumturije - were murdered in March of 1999. After the murder, which occurred on March 24th, 1999, their bodies were taken away by Serbian soldiers. I have to tell you that my family's tragedy did not end with their massacre by the Serbian army and police, because soon afterwards, 23 members of my extended family also disappeared without a trace.

101 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

I don't know if you can imagine the emotional state I am in, but I believe that if you were to spend just one second in my skin, you would experience the emotional state of the most pained man in the world - or you would experience hell itself.

What gives a man the right to harm another, I ask?

I believe that civilized people should not be indifferent to such events, which leave deep marks on their fellow human beings. We are all witnesses to the fact that international law has not addressed war crimes in sufficient measure.

The recognition of the human dignity and equal and inalienable rights of each member of the human species is the pillar of freedom, justice and peace in the world, while the disregard and contempt for human rights lead to barbaric acts which insult the conscience of all of humanity.

To love and create a world in which all people would enjoy freedom of speech and religious belief, and freedom from fear and poverty, is the goal of all mankind, and should be proclaimed as the highest aspiration of every man, and every people, nation or state. Human rights should always be protected by law, so that an individual, a group or a people would not be forced to turn to rebellion against tyranny and repression as a last resort. At all times, and under the present circumstances of global political dynamics in particular, it is necessary to promote the development of socio-political friendly relations between all peoples and nations. The cooperation between them is, and should be, not just a general model, but also a need, a necessity, a reason and an inalienability, through which a better life for all can be achieved, without any distinction. Through these actual and attainable circumstances, peace, stability and love between all people, peoples, nations and states grow and strengthen further.

We ourselves bear a huge burden of teaching future generations that peace and love between peoples are not cowardice but great human virtues, and that, as such, they are achieved through mutual and sincere communication in good faith, initially between individuals, and then between entire groups, peoples and nations.

With respect to Kosovo and the horrifying war waged against its civilian and unarmed population - against the common, ordinary people whose only fault was being Albanian -, it cannot be described as anything other than a crime, a genocide and the attempted mass destruction of an entire people by police, military and paramilitary forces under the control of the Serbian state and government.

Under such circumstances - where the Serbian people, by and of their own accord, elected to put President Milošević at Serbia's helm, whereupon he rolled up his sleeves and immediately set to the work of destroying everything Albanian with his policies and his units made up of butchers and barbarians – didn't the Serbian people of the time have at least the moral responsibility to tell him, "Enough, stop!"

And so, for the sake of yesterday, today and tomorrow, for the people of Kosovo to live in peace and harmony with the Serbian people, they expect the following of them:

First, a public apology for the crimes, the terror and the barbarity perpetrated by Serbia's institutions under Milošević's leadership during his political nepotism in the former Yugoslavia;

Urgent acceleration of RECOM's activities aimed at facilitating the location, identification, documentation and handover of the mortal remains of all ethnic Croats, Bosniaks and Albanians killed or forcibly disappeared between 1991 and 1999;

Unconditional backing by all the state governments of the former Yugoslavia, aimed at encouraging, strengthening and providing support for RECOM's activities;

The release, without delay or deliberation, of all those still imprisoned in Serbia because of their political beliefs, irrespective of their ethnicity or nationality (e.g., Albanian, Croatian, Bosniak, Slovene, etc.);

The initiation of mutually sincere relations between the two peoples at diplomatic, economic, social and political levels, aimed at creating a climate of general security and peace in the region.

Nataša Kandić:

I regret that Bekim did not speak more about his feelings, or about his struggle with Serbia's Office of the Prosecutor to have an indictment brought for the crimes perpetrated against his and other families from the village of Trnje in Kosovo. All of us here feel deeply and sincerely for his personal tragedy, and the tragedy of his whole family. I would like to invite you all to follow the trial and judge for yourselves how much justice it will deliver in the end, and whether it will provide Bekim with at least a modicum of relief, particularly bearing in mind that the mortal remains of his and other families from Trnje have yet to be found.

I would kindly like to ask you to speak about how you feel about the past, and the support you have in your lives today, which have taken a turn different from what you had planned. None of us can replace the courts, but we can influence them to try those responsible for the crimes, and not to allow the past, and the people lost with it, ever to be forgotten.

Nada Bodiroga[102]: My mother's shoe, the only surviving witness

I come from Indjija in Serbia, and I am a member of the Belgrade-based Suza Association of families of the missing in Croatia. My parents disappeared in 1995 during *Oluja (Operation Storm)*.

I remember it all quite well, every day I would pass these places on my way to school: Karlovac, Orlovac, Rečica, Skakavac, Sjeničak, Utinja, Utinja Vrelo, Vojnić Kolodvor, Slavsko Polje, Vrginmost… all the way to Sisak. My mother's name was Danica, my father was Teodor, but everyone used to call him Teša. He spent his entire life selling transport tickets in Orlovac. There wasn't a single person that didn't know him – he was always funny and in a good mood, and everyone loved him. He didn't care for guns, as he had spent the Second World War in German captivity.

He had nothing to do with the army during the nineties, and my mother was just a housewife. They both lived through the war in poverty, doing minor farm work, because pension payments had stopped when the war broke out, and they had no other income. But at least they never caused anyone any harm. Still, when I came to the burnt ruin of what had been my home, the

102 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

only thing I found was one of my mother's shoes under a rock, the only "witness" that my parents had ever lived there. Everything else had been lost to the flames.

When the war broke out, my parents continued to live in our house, coping with poverty. I would go over Bosnia to visit them and bring supplies whenever I could. They were afraid and lived in fear, but I would always comfort them and tell them not to be afraid, and that no one would bother them, because they had not done anything wrong. Three months before the fall of Knin, I went there for the last time. I still remember their fear - it was as if they could sense what was going to happen. Even then, I assured them that no one would harm them. That morning, when I heard over the radio that Knin had fallen, I didn't realize what that meant at first. The phone lines were cut right away, so I couldn't call anyone. It was only when the first columns of refugees started to arrive, that I realized that something terrible had happened.

I waited for the buses and columns to pass, trying to find out whether my parents had fled and what had happened to them. A bus came along, and when the driver opened the door, I asked if there was anyone inside from Slavsko Polje, hoping to get some news about my parents. The driver literally put a child of four or five in my arms and said, "We have only this child from Slavsko Polje." The boy put his arms around my neck and squeezed me so hard, the only thing I could remember were his words, "You take me. I have no one. Do you have any children?" At that moment, I was completely stunned. He wouldn't let go and started crying, and my legs started to give way. A policeman came. He wanted to take the boy from me, but the boy wouldn't let him, and he only barely managed to pry him away. He was taken to a clinic. Later on, when I came to my senses, I went there to ask after the boy, but I was told that he was not ready for house care. He had experienced such stress, that he had to stay in the hospital. I continued to ask after him, and I heard that he had been placed in foster care. I found out later that he had been adopted by some Greek basketball player, and had graduated in the meantime. We stayed in touch. Eventually, he returned to Croatia.

While I was waiting for the columns to arrive, I received a call from a former neighbour of ours who had moved to Italy, and he told me that both my parents were fine, and that his sister would visit them and let me know what was going on, and what I should do. He never called again. I also heard from the wife of one of my cousins from Karlovac, and she basically told me the same thing, promising to call me again. She never got back to me either. Still, I was hoping that they had been taken somewhere, that they were still alive… I kept searching. The only thing I cared about was whether they were alive.

Years have come and gone, and I still can't sleep at night. I dream of them still alive somewhere, in this place or that… One day in 2000, I came to work, looked at some newspaper and saw a big headline. It read, "General Stipetić denies there were victims during *Oluja*", and then a passage, I still remember it well: "General Stipetić denies that his honourable soldiers, upon entering the village of Slavsko Polje, found Teodor and Danica Samardžija at their doorstep, set fire to their house and threw them both inside." The newspaper fell from my hands, my arms and legs gave way, and I ended up in the emergency room. I was then taken to the medical center, where I was

diagnosed with multiple sclerosis. It has never been established how I got it, but the doctors there believed that it was because of stress. I had never been ill before. I spent a whole month in the hospital and still couldn't stand up. Fortunately, I had a good doctor who kept encouraging me, "It's all in the will. You mustn't give up! You have to fight to stand up!" I listened to her words and took them to heart, constantly feeling the urge to stand up and start walking. I didn't want to end up in a wheelchair, because I knew I had to fight for the truth about my parents' fate, and I couldn't do that if I could not walk… In the end, I was successful. It took years, but I did fight my way through it – I was finally able to stand on my own two feet, and continue searching for my parents.

One day, I received an e-mail from Ivan Grujić [Head of the Croatian Government Commission for Missing Persons], who informed me that some charred bone fragments had been recovered, and that they had been transferred to Zagreb for forensic analysis in order to determine whether the remains were of human or animal origin, and that I would be notified of the results. He also told me that there were nine "unsuitable" cases. That word "unsuitable" stung terribly. I called him up and said, "Mr. Grujić, please don't tell me that the remains of my parents are among the unsuitable ones." "Unfortunately, Mrs. Bodiroga", he said, "I'm afraid I must inform you that they are. The bone fragments are just too badly burnt, making DNA analysis impossible. We've tried three times and failed." "And, what am I to do now?" I asked, "I was hoping that you would bring me in for identification, so that I can finally bury my parents and sleep in peace." "We will try once more, but I advise you to accept it for what it is and bury the remains, or hope for better times and wait for the technology to advance", he answered.

Later on, I was summoned by the local police in Vrginmost, and I went there on August 13th, 2014. I was received by a certain Inspector Katica, who asked me if I was willing to give blood. "Blood - what blood?" I asked. The inspector replied that they had been receiving notices from Zagreb all the time, informing them that they hadn't been able to identify the mortal remains from my burnt house, because they had no blood samples to compare them against. I was caught completely off guard. I showed the inspector the letter from Mr. Grujić, which clearly showed that both I and my sister had given samples of our blood in 2009, and that they were sent to Zagreb in full accordance with the procedure. The inspector, too, was shocked at that. She immediately called up Grujić's office in Zagreb and turned on the speakerphone. I was able to hear their conversation well. A cousin of mine was also there. She introduced herself to Grujić's secretary and explained why she had called. The answer was - I was able to hear every word of it – "Yeah, the two of them did give blood, but the recovered remains were not human, but animal in origin…" That was another shock. I can't even remember how I got out of the police building. I still can't sleep. I simply don't know any more whom I should talk to, and whom I should trust. The only thing I ask is, to be notified, in writing, about whether they have conducted the analysis at all, and what the origin of the exhumed remains is. I will hold on. I will not give up. I want the truth, because I have the right to know.

The only thing I can say to these younger generations is to listen and learn well what war really means - in a war, it is mostly the innocent who die, the civilians… and this should never again be repeated… And the calls for war should never be heard again, anywhere. I want no revenge. I feel for all victims equally.

Sunčica Antić[103]: My dead father has been listed as alive for 15 years

I am Sunčica Antić. My husband, Negovan Antić, was killed in Kosovo. He was abducted, and then murdered. There are no documents which concern his death, but I obtained some information with the help of the Humanitarian Law Center, and I thank them for that.

After the arrival of KFOR in Kosovo and Metohija, we stayed behind, hoping that we would have no enemies. Then, what happened. On July 31st, 1999, my husband Negovan and my uncle Novica Ilić were dragged from their car and abducted in front of a whole crowd of people in the village of Koretin, in the municipality of Kamenica. Two days later, with the help of one of my dad's colleagues - an Albanian who is now deceased and whom I wish to thank - we found their massacred bodies. Escorted by KFOR, we claimed the bodies and buried them at the City Cemetery in Kosovska Kamenica. But we weren't issued any documents concerning the handover or their murder, or anything of the sort. 15 years have passed since, and there still isn't a single document about that event in existence. I couldn't claim any rights since it was only three or four months ago that I got their death certificate - not even the right to know where their grave is. So, a man who has been buried for 15 years is registered as… not even as missing. He is listed as still alive. So I wanted to draw your attention to the problems of us survivors as well, because I believe there are other families facing the same problems. However, with the help of the Humanitarian Law Center from Belgrade and Priština… anyway, they helped me, and I was able to obtain some documents and finally get a death certificate issued, so that I could claim social benefits for myself and my child. And I think that victims and their families are vulnerable in this regard. They don't know whom to talk to, or who might hear them out and help them. Justice and the courts… or, a just court, and justice… I hope that someday they will bring truth to all the victims, particularly the… I think that the civilian victims are not being paid enough attention. All victims are victims, whatever their nationality. A victim is a victim. I feel for all the victims. I am so sorry.

Ljubiša Filipović[104]: Reconciliation first, then the Return

I have never spoken about myself and my family like this. This is the first time. I've always been used to speaking about other families, those I represent as the president of an association. The first thing I would like to say is that it is incredibly hard for the victims' families, especially when they speak publicly. The speaker from the village of Trnje near Suva Reka, who spoke before me… I heard about this case in these meetings, not while I was in Kosovo. He has lost so many of his family, and that is a gaping wound that can hardly be healed. I also have lost a first cousin on my uncle's side in the village of Trnje - his name was Žarko Filipović. No, I haven't lost him - he was kidnapped in 1999. Then, my uncle, Panta Filipović, a medical worker - he was held in the family house, where he was abused and tortured. He too was taken away. He was the kind of man

103 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia, Sunčica Antić, displaced person from Kosovo

104 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia, Ljubiša Filipović, Association of Families of Missing and Kidnapped Persons in Kosovo and Metohija Božur

who helped everyone. At the insistence of his neighbours, he decided to stay in Prizren. They kept talking him into staying, assuring him that no one would bother him, and that they would protect him if need be. When all those military and paramilitary units passed through Prizen, some men in uniforms came along from God knows where, "Blackshirts" they were called. They didn't even know him, but they tortured and butchered him. My eldest brother was killed in Mala Kruša.

With the help of the Great Britain Fund, I helped get 10 houses built in Prizren for the returnees. These houses were built on old foundations, but, to this day, no one has moved into any of them. There is no freedom of movement, no one can guarantee their safety, there are no schools that teach classes in their native language, there are no jobs to be had, and a man simply cannot hope to survive there. Efforts need to be put into reconciliation and the return of refugees - permanent return. However, with everything that is going on, I really don't believe that anyone will ever be able to return there and live as happily and as safely as they used to. But, we do hope for a better future.

I believe that there has to be reconciliation between the people first, and only then will the return be possible. There is just no other way.

Marica Šeatović[105]: My pursuit of truth and justice

My husband was murdered in Novska on November 21st, 1999. It happened in the house of his neighbours, the Rašković family. A married couple, Išo and Sajka Rašković, were also killed at the time, in their own house, as was another cousin of ours, Ljubomir Vujić. They were all cousins of mine, actually. They were killed by members of the Croatian Army's First Mechanized Guard Brigade – "The Tigers". They broke into the Rašković house sometime in the evening, and found the couple there. "Are there any Serbs around?" they asked. They were told that my husband and our cousin, Ljubomir Vujić, were next door. And then one of them, acting as some sort of commander of theirs, sent two soldiers to bring the two of them back to the Rašković place. Then the torture began. They weren't just brought over there and killed or, you know, shot - instead, they were tortured in all manner of ways, forced to sing Četnik and Ustaše songs and what not, they even had to sign their names… In any case, there was torture involved, and abuse. This lady Sajka was taken upstairs by one or two of them, and was later found completely naked on the couch, her throat slit and her ribcage cut open. There were also some rags found near the couch, tea shirts and socks and the like. It was all cut to shreds. Blood was also found on the ceiling. I don't know if it is still there. I wasn't home at the time. I was in a nearby village with some of my Croat neighbours. But we would go back to our house every day, because two of their boys were in the Croatian army, and when one had a day off, we would go home, just like we had the day before. This neighbour of mine had even asked my husband Mihajlo to come with us, but he wouldn't have it. "I don't feel guilty", he said, "I've never harmed anyone, and I won't leave my house." Either way, he was on work duty. And that's it as far as this murder is

105 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia. Marica Šeatović, Novska, Croatia

concerned. I found out about it three or four days later, and, with the help of these neighbours of mine, we buried them. My search for truth and justice began in 1992. The truth has come out, bitter and hard, but justice was served only partially - or, I don't know, not at all. Then, also in 1992, two men were arrested and remanded in Sisak, since our village is in this municipality, and sometime in September of 1992, the Military Prosecution raised an indictment. Three hearings were held before the Military Court, but then the Amnesty Law was adopted, and the two of them were granted amnesties and released. There was even a comment penciled in on their amnesty, ruling that the prosecutor had no regrets. It wasn't until much, much later that I found out about all this. My first battle began when Mrs. Vujić and I started our search. We went to every institution we could reach. In any case, in 2004, we filed a civil suit for damages against the Republic of Croatia, but the first instance court in Novska promptly rejected it. Then we filed an appeal with the Municipal Court, but the court just affirmed the first instance decision, and I was presented with a bill to pay. With just my pension – which was very small at the time, some 2,600 Kunas, and hasn't increased much since - I had to pay 500 Kunas every month, for 18 months. And, this didn't even include the court's expenses, just the legal aid. In the meantime, we filed an appeal with the Supreme Court and the case was returned for re-trial, but the outcome was the same – rejection, and during re-trial, I was also issued a fine of 10,000 Kunas. It is not yet due, so I might end up with even more fines to pay. When I was notified that I had to pay for the expenses, I contacted some NGOs, starting with Documenta. I even spoke with some journalists - I'm not sure if Boris Pavelić from "Novi List" is present. Him I met in Sisak during a screening of a documentary about Vjera Solar, whose daughter was killed and whom many of you know. Mr. Pavelić then started to write about all this, and our search began. I went to see state attorney Mladen Bajić and God knows whom else - I even visited some MPs and went to the Human Rights Civic Committee, where I met with Zoran Pusić. I have also received help from Croatian NGOs from Novska, so I've really felt like I had strong support, and I would like to take this opportunity to thank them all, along with all these people from Croatia, Serbia, and Sarajevo, because they are all working on the same thing – they are helping us. It has really meant a lot to me. All that support, from all these people, it means a whole lot more to me than someone telling me something on behalf of any institution. An institution just rejects and cuts you off, but, unlike them, I've felt that these people were sincere and acting from the kindness of their hearts.

In 2009 we filed another lawsuit… The two of them had been amnestied and released, but in 2009 we managed - in a way at least - to re-file the criminal charges against those two perpetrators. One of them has died in the meantime. He was burnt to death in some car accident in 1998. The other one has fled to Bosnia and Herzegovina, and, once again, an indictment was brought against him and another individual who still lives in Novska. In the first instance, before the Military Court, our case was prosecuted as a murder. With the help of all these organizations, we managed to get it changed to a war crime, and an amended indictment was brought against the two individuals. One of them was released in 2010, while the other was on the run at the time. He was sentenced in absentia to 20 years before the Municipal Court in Sisak. Then, of course, the state attorneys filed an appeal, and the Supreme Court returned the case for re-trial. Four

war crimes chambers have been established in the meantime, so the case was returned for re-trial to the Municipal Court in Zagreb in 2012. There have been six or seven hearings there so far. I have been present at all of them and, let me tell you, it is really hard on everyone who has had to go through these courts in any of the newly established states we have here. I think that only the strong can endure it all, and only those with the will to persevere until the very end. And all these injustices inflicted upon you in these courts, and the accused and their commanders lying to your face – it is simply unbearable. It is most inappropriate.

In the end, after the re-trial, both of the accused were acquitted. Even the man who had been tried in absentia and found guilty… he was released, and the Supreme Court has… anyway, the verdict has since come into force… I haven't read it, but, in any case, the judge's argument was that the state of Croatia was in some way responsible, because they were killed by Croatian soldiers. So, you could say that I've found at least some satisfaction there.

Amir Kulaglić[106]: Blossom and springtime remind me of those who are now gone

First of all, I would like to express my deepest sympathy for all those who have experienced war and loss personally, and to wish us all peace; but also to suggest engaging more in joint work for the common good. That is the only way we can achieve at least some sense that justice has been served. I know… Well, first of all, I apologize to all the mothers who lost their children. I think that theirs is the greatest pain imaginable. But, if you'll let me, I would also like to say a few words about my family and my own experience of war. First, I would like to say a few words about my father Safet, who was murdered on May 8th, 1992. He was shot in the back. He was over 60, 100% disabled, and walking on crutches. He had two broken legs, one shorter than the other, so he really wasn't a threat to anyone. He didn't want to leave Srebrenica because he thought, like most other ordinary people, that he hadn't done anything wrong. Around the time he himself was murdered, in the span of just a couple of days, more than 30 other people from Srebrenica, all of them elderly or sickly, were killed in one way or another. Some were burnt alive, others poisoned by chemical weapons. Some were butchered to death. From the methods used to kill all these people, we can see that the goal, so to say, of the murder of these innocent elderly people was, above all, to send a message that all would not end without bloodshed, and to scare those who hadn't run off to the woods in the hopes that everything would be over in some 10 or 15 days. Why is my father's case typical? Firstly, because he and most of these other elderly people were left unburied for days, their bodies strewn across the streets - that too was a message. At the same time, 82 houses were burned down, which basically destroyed any hope that everything would be over quickly without casualties. So, again, why is my father's case typical? Perhaps it is because of these two things. Some time ago, I myself and several other families who had lost their members around the same time filed charges with the OTP. However, we were told that there was no one who could testify. That basically means that we all have the knowledge, but not the admission. First of all, my Bosniak

106 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia. Amir Kulaglić from Srebrenica, Bosnia and Herzegovina

friends and neighbours can't or won't testify out of fear, while my neighbors of Serbian nationality are unwilling, probably also out of fear for their lives, or because of some personal belief. Secondly, my father's fate is an example of crime without punishment. There are many similar experiences among us here – yes, we do have the knowledge, but not the admission, and many crimes have gone unpunished, certain to remain in the souls of all of us who have lost someone for a very long time. Besides my father, I have lost a stepfather, an uncle, and his son, a boy of 16. I'd like to say a few words about this boy. He was in Tuzla when he left for Srebrenica and disappeared along the way. My aunt, his mother, was told that he had been found and identified using classical methods. Although sad, at least she was happy to have found his mortal remains. Every day she would visit him, so to speak, and go to Tuzla, to the site where he was buried, or so she was told. However, that turned out not to be true, which was another trauma that she now has to carry in her soul, so to say, and has a very hard time coping with. I am using this example just to emphasize - and at the same time kindly ask everyone who works in a prosecution office, or missing persons commission, or similar organization – please be very careful in what you do, because a delayed trauma can sometimes last even longer, and cause even greater pain than the initial one. Now, why are my uncle and stepfather typical? They were found in four or five separate mass graves, and very few of their mortal remains were found. And, maybe that's what's typical, and I say this for the following reasons. First, I would like to say that I was taught, that is, I thought, that a man could only die once, when he loses his physical life. However, finding someone's mortal remains in as many as four or five different mass graves, that tells us that one can die twice. They would dismember the body and then spread the parts around, destroying most of the mortal remains in the process. I apologize, it is not easy talking about this. Now, the third significant thing in the cases of my uncle and his son, was that, not only had they been killed and their bodies dismembered, but what followed was the systematic denial that these people had existed at all. And this happens quite often. That is the hardest part, one that comes at the end, a coup de grâce, so to speak, against you, your entire personality and all that. And this is probably what most of you here, who have experienced the loss of loved ones personally, find the hardest to bear. Now, imagine how hard this must be for those who haven't even found the mortal remains. Along with those mentioned, I have also lost another uncle, along with his son, whose mortal remains were also found in more than one mass grave. Again, why are my uncles and their sons typical of the situation in Srebrenica? For two or three reasons perhaps, the first being that their bloodlines, the Kamenić and Bektić families, have been extinguished. On his [my other uncle's] side, there was just the grandfather, the uncle who was his only son, and his only son. They are all gone now, and this family doesn't exist anymore. One aunt has died - died of pain, that is - and my other aunt is in fact incapable of reproduction, which means that both families will soon be gone. These are just typical cases, and there were many such cases in the area of Srebrenica. This trans-generational crime of genocide leaves permanent consequences in its wake, and does not end with the physical disappearance, so to speak. What else could I say? Besides them, I have also lost my brother-in-law. He was a very good friend of mine. We haven't been able to get to his mortal remains, and this weighs heavily upon us. The responsibility for the deaths of my stepfather and my uncle lies with a certain Grbić, an officer who was convicted before the B&H court and identified as the individual responsible for

their deaths. He had been sentenced to 30 years imprisonment, but was released a couple of days ago on the grounds that some laws of the former SFRJ haven't been applied, and that some procedural errors were made. Please… This needs no comment, I think. Can you even imagine what a trauma that has been for my mother, my sister and the others? As far as my wife is concerned, she was seven months pregnant when Srebrenica fell. I was hiding in the woods, so we didn't even see each other at the time. She came to Potočari with her father, her grandfather, her mother and her sisters, and… Now, why am I bringing her up? She literally had her father and grandfather snatched from her arms. She was pushing and pulling, and wouldn't let go of them. They were about to rifle butt her in the stomach to kill the baby she carried when my father-in-law cried out, "Please, don't! Let her go and we'll go quietly! Just leave her alone!" What was particularly hard for me, since I had journeyed for seven days and eight nights through these same woods fleeing from Srebrenica to Tuzla, was this image of my wife with her stomach cut open, and the child pulled out and impaled on a knife… even now, that is often a problem for me… so I can see only too well how hard it is for the victims to come forward and speak out about their personal experiences. It is much easier to speak about the experiences of others. Those with the courage to speak of their personal experiences at meetings like this one I consider heroes, not victims. It takes strength to come out here and talk about your pain in front of everybody? It is not just me who has lost someone, my wife too has lost all the male members of her family. What we live with today, me and my family, is that my wife has her traumas, and I have mine. Whenever April comes along, when spring arrives and the flowers start to bloom, my wife and I have a very hard time. Not between ourselves, I meant that we have psychological problems, because that smell, instead of bringing us joy, reminds us only of death, and of those who are now gone. I am sorry.

Nikola Šašo:[107] Their bones have found their eternal home

I am a refugee from Croatia. I lived my entire life in Zagreb. My parents, Ljubica and Petar, lived in Banija, in the village of Ljeskovac, near Dvor on Una. The two of them worked their farm over there. They were both retired. They never harmed a flea in their lives, and they never thought that something bad might happen to them. That day [August 4th, 1995], when Tuđman "freed" the Serbs in Krajina and told them not to leave their homes, my father kind of fell for it and said, "Why should I leave my home, I have never harmed anyone. I have never been in any army, and I have done nothing wrong." But there was danger from the direction of Žirovac, and their neighbours talked them into leaving, and so they left with the column. They loaded mother up, since she wasn't exactly mobile, and arrived in Dvor on Una sometime around 6 p.m. That is where they were captured by the Croatian Army. They surrendered immediately and gave a statement that they wanted to stay. They were separated into two groups – those who wanted to leave for Bosanski Novi, towards Serbia, on one side, and those who wanted to stay on the other. My parents stayed on that other side, thinking they would get to stay in their home. I don't know if they made a mistake or not, because the same would have happened even if they had said that they had wanted to

107 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

go - either way, their names were put on a list by the Croatian Army. So they were registered. The person in charge of taking over… this is all well known… the commander was Željko Krapljanin. The Croatian Army knows it, and Ivan Grujić does too. Everyone does. However, what Mr. Žarko Puhovski said - for you just to walk in and charm someone into giving you information of any kind, that is like walking on nails. Since I lived in Zagreb at the time, I was searching for my parents on my own, non-stop. I believed that they were still alive somewhere… before I found out - and I only found out that they were not alive by accident, from Minister Ivan Grujić's aide. Anyway, it was then that I began searching. These witnesses that were with them, they have all been killed. My father was wounded, they shot him straight in the chest in the basement of some house in Voja Strinake Street in Dvor. Immobile as she was, mother was sitting on her travel bag. She hadn't even managed to stand up before they shot her in the face, blowing her head off. After that… I mean, they were the parents of five children - my brother from the Missing Persons Association based in Serbia, who basically dedicated that entire part of his life to this cause, he has become ill, as I have… and so on… We all ended up with traumas. Most of us have had a heart attack, which is in effect what some of the families here have been speaking about – the quiet killing of entire families in this manner, revealing the truth in small doses and such things. The quiet killing… 19 years later, we were invited to Zagreb, when our blood samples were taken in Osijek for the second time, as we had already given blood to some international organization, but it was deemed invalid. Croatia now refuses to hand over the bones. They won't hand them over because they supposedly need to perform some analyses. It is all a game of cat and mouse. And only if someone is in a good enough mood to leave the door ajar can you walk through and learn some small bit of truth. But I am grateful for that. It's only now that we are starting to think about looking for the perpetrators and those responsible, because the position of the state of Croatia is that there aren't any. Perpetrators? What perpetrators? There are only their own victims. There is no one responsible on their side. And now, for example, after 19 years, we have finally managed to… we were contacted by the Institute for Forensic Medicine in Zagreb, and we claimed the bodies, thank God.

We were persistent, but there are many others who helped make this possible, like the RECOM Forum in Budva, where I also took the floor, just like today, my legs shaking, and spoke about this problem. It was then that this truth slowly started to move into the aether and so forth… The same path lies in front of everyone who has yet to claim the bones. It's a mosaic made up of a hundred pieces and someone's good will at the end, the good will just to let you claim that heap of bones, so that you can finally bury them. To tell you honestly, I was, like, relieved. I am satisfied. I want to thank everyone who helped - Nataša, Grujić – everyone who helped us resolve this.

If this RECOM never takes root, there won't be any other, stronger systems, not a single one, that could unite all of this and, as Dr. Puhovski said, at least adjust some provisions and convince those feudalists to at least give us the bodies. Because, we *are* victims. Not them. We are the victims. And these feudalists should at least agree to give us something, like the bodies of our loved ones, or they should try the criminals that killed them. Anyway, we'll cross that bridge when we come to it, because these trials… There is such a long way to go before these criminals see their day in court. I lived in Zagreb until 2000, and while I was there, Croatia issued arrest

warrants for all Serbs who lived in Krajina. My brother was deported from Vrbovski, near Rijeka, and taken to a prison in Sisak. Wherever you showed up, in whichever municipality in Krajina, there would be arrest warrants in effect for, say, your father, your parents... I don't even know how many warrants my father alone had outstanding, and I am talking about a man of 70 who has never gone farther than the cattle market in his entire life… He never went anywhere. He had a warrant issued for his arrest over the destruction of police compounds and mass murder. Everyone, well, almost everyone, had some arrest warrant of this sort issued for them. And whatever we tried… I spent three years walking around Zagreb without any documents, like a ghost. There used to be a Marija from Zenica working at the police station at Velesajam, and when I arrived there, she told me that there was an arrest warrant for my father. I asked, "What warrant, is it international or Croatian? The Croatian warrants have been issued for all Serbs. The international one", I said, "is the only one I recognize." You just couldn't get any documents issued. Like I said, I had been walking through the streets of Zagreb for three years without an ID like a ghost, until I asked the late Mr. Đukić for help [representative of the Serbian minority in the Croatian Parliament]. I filed a lawsuit against the state and the police. There's just no… all the institutions failed there. That is why I say to you all - I feel for you. I won't take much longer.

And, you have to stay persistent until the end… like we ourselves did, and were finally able to have our parents buried at Orlovača cemetery in Belgrade. They have obtained their eternal home, those bones of theirs. And, for that, we are glad… Now, this other part that needs to happen, finding those who perpetrated the crimes - that is really going to be a walk on nails, knowing how Croatia slams those who have suffered with fines, and then adds court expenses on top of it. Imagine this, I have a pension of 240 Euros, and when I file a lawsuit, they tell me, "Stop right there, these are the expenses incurred by the Office of the Public Defender." You're left with nothing. Does any Serb have the strength to go there and file a lawsuit or criminal charges? But I do believe that now, thanks to RECOM, these issues will get at least somewhat resolved. On an individual basis, it just doesn't hold water.

Thank you very much for listening to me and I wish you all… We have waited a long time, 19 years, and I hope that you all find emotional peace, just as we ourselves have. Thank you very much.

Kada Hotić[108]: But how does a criminal go to sleep at night, when the images start coming back?

On this occasion, I am not going to talk on behalf of the association, but in my own name, about what I have gone through. To start, I will have to be brief, because if I were to tell you my whole story, it would take days. I lived in Srebrenica with my husband, son and daughter. Two of my brothers-in-law were also there. So, we were all very close. But the war caught us unawares, we were all surprised, and we didn't manage to leave Srebrenica, just like many others didn't. And after the first attack on Srebrenica, an artillery attack, I fled to the woods with a group of people.

108 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia. Kada Hotić, the Association Movement of Mothers of Srebrenica and Žepa Enclaves.

It was April. In the meantime, Amir's father, along with everyone else who was immobile or unable to flee the city, was captured, killed and burned. Those who couldn't get out of their beds, were burned in them. Amir [Kulaglić] has talked about that. Srebrenica was in flames. I spent 11 days in the woods. There were 56 of us - men, women and children. It was snowing - we had that late April snow - and then it started to rain. Somehow, we pulled through. No one even got a cold. When Srebrenica was set ablaze, we went back to that burnt place to try to continue living there, somehow. But we were being shelled from the hill non-stop. You couldn't even breathe. Soon afterwards, the food ran out. I'm not going to get into what it is like to suffer without food and all of that, or the strain of the journey over the hills into enemy territory, controlled by the Serbs, just to bring back some food. I made that journey 19 times.

The first time I went there, all the nails on my toes fell out. My shoes were a size too large, and during the night I would be carrying 25 kilograms of corn, struggling to survive and feed my family… I would never let my son go over there to try to bring it back himself, I exposed myself instead. It was all like… It was bearable, that agony of shelling and airstrikes… Although there was nothing we weren't hit with. And, they say there were no airstrikes, but they were using MIGs against us. They kept bombing us even after a resolution had been adopted banning the use of aircraft. Some say the planes from Ponikva were agricultural. But they couldn't be shot down, not with a rifle, and few people had those. Amir here knows what it was like over there without any weapons. I, too, know - the defense consisted of 40 odd rifles. Some had that make called… My Samir built some contraption for himself. We were attacked, we had to defend ourselves. We had stayed, we had nowhere to go. But we would have endured it all, all that suffering, and I would have spoken with pride about how we had managed to survive, I would have said that it had been a true work of art, a miracle, to have come back from it all, with no food or water, no electricity, surrounded and wounded. They called themselves generals, but we had no guns - but when Srebrenica fell, we were treated like an army. Our fates were sealed on that 11th of July. I still had hope, and I was happy, happy that we were all still alive, my Samir and my Senad, my husband and my brothers… Some went into the woods, the others were in Potočari. And then Mladić came, with that group of his. They took my brother Ekrem to that white house of some kind which is being talked about nowadays. And my Ekrem is gone now. One of my brothers left for the woods with my son and brother-in-law. They never got through. And, just as I climbed onto a bus… Let me tell you, there were all kinds of buses there from Serbia – "Lasta" and the "7th of July" company from Šabac, and God knows what others. They were used to transport people, to deport them. My husband was about to board the bus behind me, when they put a gun to his neck and took him aside. I looked at him then, and there was a group of people there, just standing around, I can't tell you why or how. He had his backpack with him, with all of our photographs inside. Those were our keepsakes… if only I had those… In this…

I spent two days in Potočari with these people and - dear Lord, the suffering there… There was a woman next to me giving birth in the crowd. A man came and just crushed the baby - it didn't even get to call out, not a single scream. The name was never even recorded, not among the disappeared, and not among the newly born. But that baby *was* born. Another woman held her

crying baby. “Woman, shut that child up!”, the man said. “What can I do?”, she replied, falling silent, not uttering another word. You could hear a girl screaming. She was from Šušnjari, or so they said. “Leave her alone, she’s only nine!” her mother yelled, at least I think she was her mother. Shoulder to shoulder, not 10 meters from me, they were raping that child. She kept screaming and screaming until she ran out of breath. Then she stopped. It was a crowd. We were all trying to push through to that spot. I was holding on to my husband’s shoulder… Before they took him, that was… I had to go to the bathroom, so I went into a cornfield nearby. There were three bodies there piled on top of one another, their heads severed. There was another house nearby, so I went behind, and - again, nine bodies face down, their heads severed. I went back. I didn’t need to go the bathroom anymore. Then they took my husband away. I felt empty. I had no fear left, no desire, no will of any kind.

Later on, when I crossed over and continued to search, I went to all the hospitals and everywhere, and they told me that my Samir had been wounded. I went everywhere, I searched… but my Samir was nowhere to be found. A month went by, two months… I kept waiting… My Samir was nowhere to be found. I kept his shoes - they were large, size 46. “My Samir will come”, I kept telling myself. He didn’t. He never came back. Not to this day.

I have built up my courage since. I have found the strength to fight and search for the missing, and for those responsible, through RECOM and other organizations from all over Yugoslavia and the world. And I’ve toughened up: I would cry a bit and then remind myself that at least I have no one to be ashamed of. No one of mine was a criminal. Thank God, they were not. I have my pain and suffering, and my tears. But how does a criminal go to sleep at night, when the images start coming back? It’s harder for him, I say. We received one letter from Vlasenica, where one such man describes his life in much the same way. That is a life I wouldn’t wish upon anyone, not even the foe that killed my child.

Mevludin Lupić[109]: We need compassion

On May 25th, 1992 exactly, Lupići, the village I lived in, and other nearby majority Muslim villages were surrounded and, within a couple of days, we had all been exiled to the village of Klisa. Over the following night or two, there must have been around at least 5,000 people brought there - men, women and children. On June 1st, in Bijeli Potok [White Stream] - though for us, it was Black -, all men aged from 15 through to 90 were separated from their families, from their wives and mothers, and loaded onto trucks and taken to the Technical School Center in Karakaj. Among others, my father Ramo was in one of those trucks, as were my uncle, my nephews and many others among my relatives, neighbours and friends. There were a total of 668 men in the trucks. At this “technical center” – naturally, we had no knowledge of what was going on over there, not before the trials anyway – between June 1st and June 7th, around 200 of them were

109 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15 -16, 2014, Belgrade, Serbia. Mevludin Lupić, Association of Families of Killed and Missing Persons from the Municipality of Zvornik.

killed, while some died of heat or suffocation. The rest were taken to the Cultural Center in Pilice, located in the same municipality of Zvornik, where they were tortured and killed. Finally, those who were still alive were taken in smaller groups to Gera's slaughterhouse in Karakaj and killed. All of what I have just recounted had happened within the span of about seven days, and we only found out about it years later. We were living in the hope that they were still alive, and that they would someday show up from somewhere. When the war ended, the search began. Were they still alive? All kinds of information, that is, misinformation, was circulated – that they were in Serbia, that they were in this place or that - right up to the point when the first mass grave was uncovered in Pilica, and then the one in Crni Vrh. I lived with the rest of my family in Tuzla at the time, since we had all been driven out from our homes.

When we returned in 2001, we began our search for their mortal remains, if nothing else. And then, I think it was in 2005, I can't recall the exact date, some indictment was raised, and we were invited by the Humanitarian Law Center to attend the court proceedings as members of the victims' families. I use the words "some indictment", because I knew nothing about indictments at the time, or even where I was supposed to go in Belgrade with my neighbours belonging to the families of other victims. So we were invited, and we came to Belgrade. The court proceedings we attended were for the war crimes perpetrated at the Cultural Center in Čelopek against our neighbours from Divič, not the killings of June 1st at the Technical School Center, Gera's slaughterhouse or in Pilica. But it was because of this trial – and I would like to take this opportunity to thank Ms. Kandić and the Humanitarian Law Center, along with all of their associates who provided support to the families – that the proceedings were initiated for the crimes in Bjeli Potok and Gera's slaughterhouse. That same year [2005], my father Ramo was found in one of the mass graves on the mountain of Crni Vrh near Zvornik. At that moment, all my hopes for life, along with everything I had imagined and dreamed of, had just died. That trial somehow opened my eyes. Somehow, it… then, of course, Nataša and her associates, along with the assurances of the prosecutors and judges that one day justice would be served… inspired me to continue on, to find the strength to simply move forward, because I hadn't found my family yet, my loved ones. To this day, we are still searching for their mortal remains. But, I just can't… I haven't prepared for this speech today. I am telling you all this from the bottom of my heart and soul. Some time ago, I think it was about four years ago, when the court proceedings in Belgrade were completed and I saw my father's name and the confirmation of his death in the verdict, I felt hope that justice would somehow be served. But the sentences imposed… they were what they were. From my point of view, they were catastrophic. The man who had had all the power was sentenced to six years in prison. The man who had had command of the Territorial Defense and all those units deployed there at the time, was sentenced to 15 years in prison. But what encourages me still, is the Assembly held here yesterday. There is hope, because all of you here encourage me, and because I don't want to give up everything, since I have given everything of myself to this issue. I want peace, I want justice to be done, I want the families to one day feel at least some satisfaction… I want us to live on and be able to say that justice has been done, in part at least, and that the truth has come to light, and that the criminals have been punished. But, unfortunately, even in recent days, we could all see what was going on

in the Hague Tribunal, and it is what it is. But I still think there is strength left, and that we can all pull through together, if each of us does their part. I do think that we are powerless, but what gives me courage, is that we are all in this together, and I hope that someday we will be able to sit down and say that we were at least partially satisfied. Of course, our pain will stay with us, but you can comfort us with your compassion. We need it…

Prenk Gjetaj[110]: The families of the disappeared are the most vulnerable category of people affected by the war

I do not represent any institution here, nor do I represent the Government Commission for Missing Persons of the Republic of Kosovo, which I chair. I have come here to listen and pay my respects to the people who experienced violence and crimes. Only those with humane feelings should walk through the doors of this Forum, because only they can understand the pain and suffering, and the experience of war. A crime is a crime, it has no other name, irrespective of where it is committed, or by whom.

I would first like to say a few words about Nataša Kandić. Some brand her a traitor, others a nationalist trying to erase the distinction between crimes, and so on. I say she is a strong woman, capable of uniting people in their shared pain – the pain of having lost loved ones. What is the reach of truth, and how can we make those responsible accept it? That would be very hard, and one woman or one person alone cannot hope to accomplish this. We all need to work on this.

The families of the missing are the most vulnerable category of people affected by the war. They have been deprived of the right to know the fate of their loved ones. Their position is not one of equality, and their pain does not lessen or alleviate with time. Their nightmare is distinct, and unites them across national divides. In meetings and forums, we have heard a common message - that the missing have just one trait, which also serves as their ethnicity: that they are missing. And, if we try to understand them from this perspective, we will have made significant progress. The families of the missing have been denied not only the right to know, but the right to compensation and reparation as well. They find it difficult to reach those institutions most easily accessed when acting in the name of national communities. A child who has lost a father, a wife who has lost a husband and takes care of a child – having been victimized through no fault of their own, do they not all have the right to at least a modicum of justice, and to live as human beings? If only they could find some satisfaction in the condemnation of the crimes, as we are still very far from establishing responsibility for many of the disappearances.

And, should we give up on establishing responsibility? Of course not, because, above all else, the right to give this up belongs to those who have experienced the violence, and them alone. And I don't see, nor have I seen any representatives of institutions or victims' families of any ethnicity, willing to give up on responsibility for the crimes.

110 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia

And when it comes to establishing responsibility, it has to be accompanied by the willingness to apologize.

Everybody says that *they* are the victims. But it is well known who the victims are. Therefore, I do not want to take upon myself that responsibility today and say that Bosnia is, or Serbia, or Croatia, or that the Serbs are, or the Croats, Bosniaks, Albanians… all of this is well known… all too well known. And in any case, that is a job for the competent authorities and institutions, for the prosecutors and courts, for the investigators. The truth is known, but it is being covered up. We all know the truth, and this truth therefore has to come out, and only then will we be able to overcome all the obstacles. That in itself could be a certain kind of satisfaction or rehabilitation for the injustices experienced by the victims.

Munira Subašić[111]: Confidence is what is most needed

I have heard talk of justice and reconciliation many times. I have never heard anyone, or of anyone, talking about responsibility and trust. I think that what the region of the former Yugoslavia needs most is trust between people. We know that the Hague Tribunal was established in 1993 in order to accomplish three things: stop the crimes, bring those responsible to justice and establish peace. However, nothing became of this. I heard what this young lady [Jelena Subotić] said - I was listening very carefully when she said that she would defend the Hague Tribunal. At the end of its mandate, it will be the victims who judge whether it succeeded or failed. Whoever wants to can defend it and say whatever they like, but we victims will have the final say over whether its mandate was successful or not. At the outset, the Hague Tribunal was working well, right up until the staged death of Slobodan Milošević. I lost 22 members of my immediate family, and perhaps more than a hundred members of my extended family, in the Srebrenica genocide, and, as a mother, last year I got to bury just two tiny bones - all that was left of my son Nermin, found in two mass graves 25 kilometers apart. I don't think I gave birth to a child looking like that, I gave birth to a child with both arms and legs, and eyes, and a head, and everything else. But unfortunately, that was all there was. Then again, his name is among those of his friends, neighbours and comrades, all 6,500 of them, and, in a way, I am content. I have found at least some relief in that.

RECOM is a good thing - it is good for these things to be spoken of and not forgotten. But I also think that the victims need to participate more. It's not just about writing a report, or saying that reconciliation or this and that have been achieved. RECOM has to work on building trust among the common and ordinary people, the politicians, the intellectuals and everyone else. That is what I have observed in all of this.

Lastly, some thoughts about the acquittals before this court of ours in Bosnia and Herzegovina. The War Crimes Chamber established within the Court of Bosnia and Herzegovina was also working well in the beginning; but now, lately that is, the people who sit there – and I apologize

111 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia. Munira Subašić, the Association Movement of Mothers of Srebrenica and Žepa Enclaves.

to a select few judges and prosecutors – are not those who are most capable, but those who are most convenient. It's the politics that appoint our judges and prosecutors there. And so we victims of genocide can comfortably say that the court in The Hague is also a political court. The acquittals of those generals and Šešelj's release – true, he was a nightmare for them there, but now he will be a nightmare in Serbia – I think that's also politics, to keep a man, or even a criminal, incarcerated for 11 years without a verdict. As ordinary people, we all have to ask ourselves what else is wrong over there.

I would like to kindly greet you all again. I just wanted to open the floor up a bit, so that we can talk more about responsibility and trust between the people in the region of the former Yugoslavia.

Desanka Pejčinović[112]: We are willing to kneel and humiliate ourselves for the sake of our children

I am Desanka Pejčinović from Peć, mother of Slobodan, a kid abducted in the city he grew up in. I am also a representative of the Association of Families of Abducted, Killed and Missing Persons in Kosovo and Metohija. It is hard, very hard for us, for the mothers, and the victims - 15 years have come and gone, but for us, it is as if our families and victims were kidnapped and killed only yesterday. We now have to continue on with all the strength we can muster, the same way we have fought for more than 15 years. So the fight is not going to stop; but, unfortunately, almost all the parents of our abducted kids have now died, never having learnt the truth.

I expected much more from RECOM, as did all our families. We expected to get much closer to the truth, and a lot faster, not just through RECOM, but through other institutions as well, both domestic and foreign. I personally, and the families from our association, we expected to… You know, RECOM here is close to us, and the Humanitarian Law Center is close to us - we have been clinging to everyone, and still do. Even an enemy is no enemy to us if he is going to help us get closer to the truth. It is hard living in uncertainty for 15 years. Our families are sick, and we spend every single day living with a spasm that just won't go away. What I want to say - and I will try to be brief because other speakers are waiting – is that a decade and a half has passed, and our victims still feel so humiliated, but we haven't gotten any closer to the truth. And the things we are willing to do, myself personally, and all the families from my association… the things we are prepared to do for the sake of truth… We are willing to do anything, we parents in particular, who still don't know the fates of all these kids of ours, aged 14 upwards. We still don't know anything, and we are prepared to kneel and humiliate ourselves for the sake of our children, and to forgive anyone in order to learn the truth, or at least to get closer to it.

Speaking of forgiveness, Dragica Majstorović, a mother from Priština, asked me to read a poem to you. She wrote it herself, it is about her son Ivan, who was kidnapped in Priština in front of his building, waiting to go into exile with nothing but a handbag. He is still missing, his fate unknown. Here, listen to what we mothers are willing to do. Her poem is titled "Murderer":

112 The Tenth International Forum for Transitional Justice in Post-Yugoslav countries, November 15-16, 2014, Belgrade, Serbia. Desanka Pejčinović, displaced person from Kosovo, Association of Families of Abducted, Killed and Missing Persons in Kosovo and Metohija.

“Murderer, all will be forgiven, just tell me where you buried by son,
Tell me, did you place a stone over his chest, or cover him in sand?
You laid him perhaps in the ground of my land.
How did you judge him, what guilt did you find,
What words did you speak to him at the end?
Did you bind his eyes, or look him bravely in the face, the face of a child?
He had not yet known love, he had never shaved, he was forever waiting for his beard to grow.
Murderer, tell me, did he pray at death’s door?
Did he call for his mother?
What death did you give him? Did you shoot him?
How did you find it in yourself, he was only a child?
Murderer, all will be forgiven, just tell me where you buried him,
Under which tree did you snuff out his life, what colour the grass you covered him with?
How did you find it in yourself to return home, and hug your children?
How did you sleep last night, knowing you had killed my child?
Did you dream of him?
Murderer, all will be forgiven, just tell me where you buried my son.
Or did you sell his heart at the world’s market?”

We are prepared to forgive everything for the sake of truth, to stand in humiliation even. The missing are nowhere to be found, not among the dead or the living, and I kindly ask, not just of RECOM, but of all people of good will, character and open heart, to just help us, please. It is unbearable to wait for the bones to be uncovered, so that I can finally make a grave for him, and pay my respects as a mother. Perhaps I have overburdened you with this, but it is hard for me, and you will understand what I feel better than others could.

THE VOICES ARE THOSE OF:

Ahmetaj, Nora, Center for Research and Documentation, Kosovo

Antić, Sunčica, IDP from Kosovo

Begagić, Hazim, theatre director, BiH

Bodiroga, Nada, *Suza* - Association of Families of Disappeared and Killed Serbs from Croatia, Serbia

Bodroža, Stevan, director, Serbia

Cvetkovski, Igor, International Organization for Migration (IOM), Switzerland

Di Lellio, Anna, PhD, New School, New York University, USA

Dragović-Soso, Jasna, PhD, Senior Lecturer, Goldsmiths, University of London, UK

Filipović, Ljubiša, Association of Families of Missing and Kidnapped Persons in Kosovo and Metohija - Božur

Finci, Jakob, President of Bosnian Jewish Community, BiH

Flere, Sergej, Professor, Maribor, Slovenia

Gashi, Bekim, resident of the village of Trnje, Suharekë Municipality, Kosovo

Gjetaj, Prenk, Kosovo Government Commission on Missing Persons

Glavašević, Bojan, Ministry of Veterans' Affairs, Croatia

Gordy, Eric, PhD, Senior Lecturer, University College London, UK

Gorjanc Prelević, Tea, Action for Human Rights, Montenegro

Grebo, Zdravko, Professor, Law School, Sarajevo, RECOM Advocate

Grubešić, Niko, Ministry of Justice, BiH

Hennessey, Mary Anne, Council of Europe, BiH

Hotić, Kada, the Association Movement of Mothers of Srebrenica and Žepa Enclaves

Hoxha, Dhurata, Inter-ministerial Working Group on Dealing with the Past and Reconciliation, Kosovo

Hribar, Spomenka, PhD, publicist, Ljubljana, Slovenia

Izetbegović, Maja, actress, Sarajevo, BiH

Jovanović, Vanja, Father, Sarajevo parish priest, Serbian Orthodox Church, BiH

Kandić, Nataša, Coordinator of RECOM project, RECOM Advocate

Karup Druško, Dženana, Association for Transitional Justice, Reconciliation and Remembrance in BiH (TPOS)

Kelmendi, Adriatik, editor, TV Kohavision, Kosovo, RECOM Advocate

Kesić, Vesna, journalist, Croatia

Kilmurray, Avila, PhD, Community Foundation for Northern Ireland

Klarin, Mirko, SENSE News Agency

Klasić, Hrvoje, PhD, lecturer, Faculty of Philosophy, Zagreb, Croatia

Komšić, Željko, Member of the Presidency of Bosnia and Herzegovina

Kosić, Zoran, Association of War Veterans from the Wars of the 1990s, Kikinda, Serbia

Kostovicova, Denisa, PhD, senior lecturer, London School of Economics and Political Science, UK

†Kovačić, Mirko, camp prisoner, Vukovar, Croatia

Kulaglić, Amir, Srebrenica, BiH

Lalić, Ivana, journalist and documentary film director, Belgrade, Serbia

Lamont, Christopher, PhD, University Groningen, Netherlands

Lupić, Mevludin, Association of Families of Killed and Missing Persons from the Municipality of Zvornik, BiH

Lushta, Rexhep, Hoxha, Islamic Community of Kosovo

Marković, Ivo, Friar, *Pontanima* choir, Franciscan Theology, BiH

Morina, Engjellushe, co-founder of the Kosovo Council for Foreign Relations, Kosovo

Munjin, Bojan, theater critic, Croatia

Mustafić, Dino, director, BiH

Nielsen, Christian, PhD, University in Århus, Denmark

Nosov, Andrej, director and producer, Hartefakt, Serbia

Obradović-Wochnik, Jelena, PhD, lecturer, Aston, Birmingham, UK

Orlović, Sandra, Humanitarian Law Center, Belgrade

Pajić, Zoran, professor, Faculty of Law, Sarajevo, BiH

Pejčinović, Desanka, Association of Families of Abducted, Killed and Missing Persons in Kosovo and Metohija, Serbia

Perković, Ante, publicist, Croatia

Perrin, Kristen, PhD, University College London, UK

Petrović, Nebojša, Faculty of Philosophy, Belgrade, Serbia

Pjevač, Dragan, refugee from Croatia, member of the Coalition for RECOM, Serbia

Puhovski, Žarko, Professor, RECOM Advocate

Pusić, Zoran, Citizens' Committee for Human Rights, Croatia

Ristić, Katarina, PhD, Faculty of History, Arts and Oriental Studies, Leipzig, Germany

Selimi, Selim, Kosovo President's Personal Envoy for RECOM

Slapšak, Svetlana, Professor, Ljubljana, Slovenia

Smajić, Husein effendi, Mufti of Sarajevo, Islamic Community of Sarajevo, BiH

Sokolić, Ivor, University College, London, UK

Staničić, Tonči, Croatian Ambassador to Bosnia and Herzegovina

Stojanović, Lazar, film director, Serbia

Subašić, Munira, Srebrenica, the Association Movement of Mothers of Srebrenica and Žepa Enclaves

Subotić, Jelena, PhD, assistant professor, Georgia State University, USA

Šarčević, Ivan, PhD, Friar, Franciscan theologian, Sarajevo, BiH

Šašo, Nikola, refugee from Croatia, parents killed in the Croatian military-police operation *Oluja* in 1995

Šeatović, Marica, Novska, Croatia, husband and friends killed in house next door

Šimić, Goran, PhD, member of the Expert working group of the Ministry of Justice and the Ministry for Human Rights and Refugees of BiH for the development of the 2012–2016 Transitional Justice Strategy in BiH

Teršelič, Vesna, Documenta, Zagreb, Croatia

Učakar, Mirjana, Association of the Erased, Slovenia

Ukaj, Alban, actor, Sarajevo, BiH

Vitorović, Mioljub, Deputy War Crimes Prosecutor, Serbia

Wastell, Sari, PhD, Goldsmiths College, University of London, UK

Zyberi, Gentian, PhD, Norwegian Center for Human Rights, Norway

Žalica, Pjer, director, Sarajevo, BiH

Publisher: Coalition for REKOM

Editors: Svetlana Slapšak and Nataša Kandić

Translation: Dragan Novaković, Stefan Stojanović, Angelina Misina, Besim Rexhaj

Proofreading: Smilja Bogdanović, Đorđe Božović, Jonathan Boulting

Graphic Design: Todor Cvetković

Print Run: 800

Printing House: Publikum

Belgrade, June 2015

ISBN 978-86-7932-062-9

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

316.485.6(4-12)"20"(082)
323.1(4-12)"20"(082)

TRANZICIONA pravda i pomirenje u postjugoslovenskim zemljama : glasovi institucija, verskih zajednica, aktivista, akademije, kulture i žrtava / uredile Svetlana Slapšak i Nataša Kandić ; [prevod: Dragan Novaković, Stefan Stojanović, Angelina Misina, Besim Rexhaj]. - Beograd : Koalicija za REKOM, 2015 (Beograd : Publikum). - 118, 141, 136 str. ; 27 cm

Srp. tekst i engl i alb. prevod. - Str. 9-10: Uvod / Nataša Kandić. - Napomene i bibliografske reference uz svaki rad.

ISBN 978-86-7932-062-9

a) Помирење - Југоисточна Европа - 21в - Зборници b) Етнички односи - Југоисточна Европа - 21в - Зборници COBISS.SR-ID 216004364

PËRMBLEDHJE

DREJTËSIA TRANZICIONALE DHE PAJTIMI

në vendet post-jugosllave

Zërat e institucioneve, të bashkësive fetare,
të aktivistëve, akademive, kulturës dhe të viktimave

Redaktuar nga
Svetllana Sllapshak dhe Natasha Kandiq

koalicioni për
KOMRA

PËMBAJTJA

PËRMBLEDHJE 9

HYRJE 9

Natasha Kandiq: KOMRA është gur-themel i raporteve ndaj të kaluarës 9

I DREJTËSIA TRANZICIONALE 11

Niko Grubeshiq: Të arriturat në B dhe H 11

Tonçi Staniçiq: Viktimat duhet të flasin 12

Selim Selimi: Kosova ka përparuar. 13

Dhurata Hoxha: Themelimi i Grupit ndërministror të punës për ballafaqim me të kaluarën në Kosovë 13

Mary Anne Hennessey: Reformat institucionale dhe pajtimi e përbëjnë bazën e paqes së qëndrueshme 14

Dr. Goran Shimiq: Strategjia e drejtësisë tranzicionale në B dhe H 15

Bojan Gllavasheviq: E kemi bërë dallimin e qartë midis - të drejtës dhe drejtësisë 16

DREJTËSIA PENALE 16

Sandra Orlloviq: Serbia nuk ka strategji të procedimit të krimeve të luftës 16

Xhenana Karup Drushko: Në B dhe H drejtësia tranzicionale është reduktuar në gjykime penale 19

Vesna Tersheliç: Brengos rritja e përjashtimit 21

Tea Gorjanc Preleviq: Në Mal të Zi nuk ka asnjë aktakuzë në bazë të përgjegjësisë komanduese 24

Nora Ahmetaj: Përparësia e gjykimeve para gjykatave të Republikës së Kosovës 26

Mirko Kllarin: Faktet e vërtetuara dhe të gjykuara janë trashëgimia kryesore e Tribunalit të Hagës 29

Dr. Denisa Kostovicova: Kushtëzimi i euro-integrimeve me bashkëpunimin me Tribunalin e Hagës 31

Zoran Pusiq: Gjykata e Hagës ka qenë e suksesshme, papritmas është ndalur 32

Dr. Gentian Zyberi: KOMRA është instrument për vazhdimin e diskutimit mbi gjithë atë që ka ndodhur gjatë luftërave 33

Dr. Jellena Subotiq: Ideja e drejtësisë post-konfliktuale është e ndërtuar mbi diskursin e gjithmbarshëm nacional 34

Dr. Jasna Dragoviq-Soso: Narrativat gjyqësor nuk kanë pasur jehonë në publikun e gjerë 37

Dr. Kristen Perrin: Thirrja nga gjykata për harrim 40

Dr. Katarina Ristiq: Narrativat legal mbi viktimat nuk arrijnë deri te bashkësia e kryerësve 41

FAKTET, HISTORIA E PËRBASHKËT 42

Prof. Zharko Puhovski: Detyra jonë është turpërimi i kryerësve 42

Dr. Anna Di Lellio: E arritura më e madhe e KOMRA-s është kthimi i çështjes së drejtësisë në plan të parë të debatit 42

Dr. Jasna Dragoviq-Soso: Kërkimfaljet - pas punës së kryer në ruajtjen e kujtimeve 44

Dr. Jellena Obradoviq-Wochnik: Publiku i qetë nuk është në anën e krimeve 47

Dr. Sari Wastell: Historia e përbashkët 53

Prof. Sergej Flere: Historia është një nga kanalet e reproduktimit më të fortë të legjendave dhe të miteve nacionale 55

Dr. Christian Nielsen: Periudha para dhe pas vitit 1991 është e ndërlidhur 56

Dr. Eric Gordy: Mungon komunikimi midis institucioneve dhe publikut 57

Ivor Sokoliq: Shoqëria civile ka potencial për të udhëhequr ndryshimet në perceptimin publik 59

Adriatik Kelmendi: Pranimi i ekzistimit dhe pranimi i viktimave në rastin e Kosovës 60

Igor Cvetkovski: Diskriminimi dhe trajtimi i barabartë i veteranëve dhe i viktimave civile edhe më tutje janë të pranishëm 61

Prof. Zdravko Grebo: Faktet, së pari! 64

Prof. Zharko Puhovski: Nga humbja në humbje e deri te fitorja përfundimtare 65

II PAJTIMI 66

Zhelko Komshiq: Duhet të reagohet, por edhe të ofrohet dora e pajtimit 66

Mioljub Vitoroviq: Pajtimi i procesit 68

Engjëllushe Morina: Ballafaqimi me të kaluarën duhet të fillohet
në kuadër të një shoqërie 68

Fra Ivan Sharçeviq: Duhet të ballafaqohemi me historinë tonë,
me të kaluarën tonë 69

Husein efendi Smajiq: Bashkësitë fetare nuk janë përgjegjëse
për atë që ka ndodhur 72

Vanja Jovanoviq: Pajtimi i njërës palë me tjetrën është proces 72

Jakob Finci: Pajtimi përmes besimit 72

Hoxhë Rexhep Lushta: Dialogu i njëmendët dhe të kuptuarit midis palëve të
kundërvëna është mënyra më e mirë për falje dhe pajtim 73

Dr. Christopher Lamont: Përgjegjësia dhe falja janë perspektiva komplementare 74

Fra Ivo Markoviq: Idesë së pajtimit i duhet vizioni dhe një hap përpara 75

Natasha Kandiq: Të kuptuarit dhe interpretimi i
nocionit dhe i procesit të pajtimit 75

Dr. Hrvoje Kllasiq: Procesi i pajtimit nuk mund të vështrohet i
ndarë nga procesi i mirëkuptimit 79

Prof. Zoran Pajiq: Po përsëritet cikli midis gjeneratave i dhunës dhe i “qërimit të
hesapeve historike” 79

Dr. Spomenka Hribar: Pajtimi: proces ose qëllim përfundimtar? 82

Dr. Denisa Kostovicova: Procesi i pajtimit në mënyrë primare zhvillohet përmes
komunikimit 84

Nebojsha Petroviq: Është e nevojshme të humanizohen të tjerët 86

Mirko Kllarin: Pajtimi nga këndi i kriminelëve të luftës 88

Dr. Avila Kilmurray: Është nevojë e viktimës për ta treguar rrëfimin
e vet dhe që të jetë e dëgjuar 89

KULTURA, ARTI DHE FAKTET 91

Prof. Svetllana Sllapshak: Kultura guximshëm pyet për atë se çka
është e kaluara 91

Prof. Svetllana Sllapshak: Përhapja e së vërtetës dhe etika e zekthit 91

Dino Mustafiq: E vërteta artistike nuk guxon të relativizojë 94

Llazar Stojanoviq: Kur dëshirohet dhe kur ka guxim,
arti e pushton lirinë për viktimat 96

Ante Perkoviq : Hapësira e padukshme shpirtërore edhe sot ekziston 97

Prof. Svetllana Sllapshak: Teatri shërben për të shqetësuar dhe
për të shkaktuar sikletin 98

Alban Ukaj: Hapja e temave të luftës nuk ka qenë e thjeshtë 98

Maja Izetbegoviq: E kam privilegjin që në skenë të flas për përvojën time 99

Stevan Bodrozha: Arti i cili shtron pyetje 99

Hazim Begagiq: Është me rëndësi që fenomenin e shkollës muzikore në Zenicë
e kemi kthyer në diskurs publik 101

Andrej Nosov: Shikimi nga perspektiva e tjetrit 102

Bojan Munjin: Në një vend protagonistët e tragjedisë jugosllave 102

Llazar Stojanoviq: Faktet ua ndryshojnë konteksteve të ndryshme vlerën
dhe parashenjën 104

Vesna Kesiq: Gratë viktima shikohen si fajtore për fatin e vet 107

Ivana Llaliq: Dëshmitarët e mbrojtur janë të dëshpëruar me institucionet
e sistemit 108

Pjer Zhalica: Viktimat janë heronj të luftë 110

III ZËRAT E VIKTIMAVE 111

†Mirko Kovaçiq**:** Dialogu në kamp 111

Zoran Kosiq: Veteranët bisedojnë për pajtimin 112

Mirjana Uçakar: “Personat e fshirë” kanë vështirësi në realizimin
e të drejtës në kompensim 113

Dragan Pjevaç: Aktgjykimet liruese të Hagës e kanë kthyer procesin
e ballafaqimit me të kaluarën në fillim 113

Bekim Gashi: Unë jam njeriu më i lënduar në botë 115

Nada Bodiroga: Këpuca e nënës sime, i vetmi dëshmitar i mbijetuar se aty kanë jetuar prindërit e mi 117

Sunçica Antiq: Babai im i vdekur është konsideruar si i gjallë 15 vite 119

Lubisha Filipoviq: Së pari pajtimi, pastaj kthimi 120

Marica Sheatoviq: Kërkimi im për të vërtetën dhe drejtësinë 121

Amir Kullagliq: Behari, pranvera na i kujton ata, të cilët nuk janë më 123

Nikolla Shasho: Ata tashmë janë në shtëpinë e tyre të përjetshme, ata eshtrat e tyre 125

Kada Hotiq: Por si do ta zërë gjumi kriminelin kur t'i kthehen pamjet 127

Mevlludin Llupiq: Na duhet bashkëndjesia 129

Prenk Gjetaj: Familjet e personave të zhdukur janë kategoria më e rrezikuar e njerëzve të goditur nga lufta 130

Munira Subashiq: Më së shumti është i nevojshëm besimi midis njerëzve 131

Desanka Pejçinoviq**:** Për shkak të fëmijëve jemi të gatshëm të biem në gjunjë dhe të përulemi 132

ZËRAT E KUJT 134

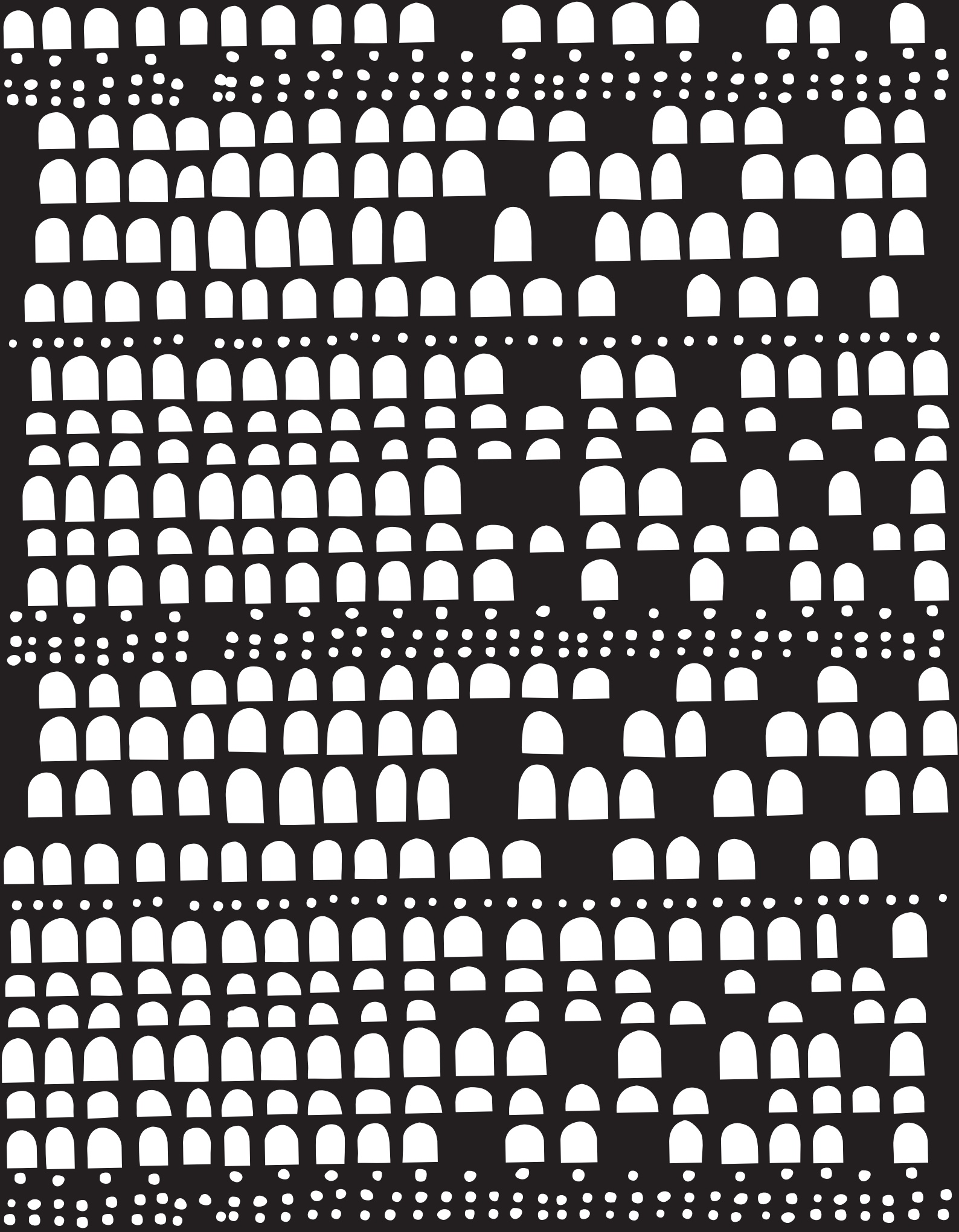

TË KUJT JANË ZËRAT

PËRMBLEDHJE

Përmbledhja përmban ekspoze, diskutime dhe komentaret e përfaqësuesve të institucioneve, të bashkësive fetare, të organizatave joqeveritare, të anëtarëve të bashkësisë epistemologjike dhe të artistëve mbi të arriturat dhe pengesat në ballafaqimin me të kaluarën dhe pajtimin, si dhe rrëfimet e dëshmitarëve, të pjesëmarrësve/seve të Forumit të Dhjetë dhe të Nëntë për drejtësinë tranzicionale në vendet post-jugosllave.

HYRJE

Natasha Kandiq[1]: KOMRA është gur-themel i raporteve ndaj të kaluarës

Forumin e Dhjetë për drejtësinë tranzicionale në vendet post-jugosllave e hapim me një lajm të mirë. Pas tetë vitesh që nga Forumi i Parë, në të cilin e kemi promovuar idenë mbi qasjen rajonale në ballafaqimin me të kaluarën, shoqëria civile e tubuar rreth Nismës për themelimin e Komisionit Rajonal për konstatimin e fakteve mbi krimet e luftës dhe shkeljet e tjera të rënda të të drejtave të njeriut në territorin e ish Jugosllavisë, ia ka dalë të bëjë për vete politikanët e rajonit që së bashku të themelojnë komisionin, i cili do të jetë i orientuar drejt viktimave, në rrethanat, në të cilat ato e kanë humbur jetën ose janë zhdukur, si dhe në faktet mbi të gjitha krimet e luftës. Do të thosha se është fjala për diçka që ka potencial për t'u bërë gur themeltar i raportit të përbashkët ndaj të kaluarës, për një instrument të rëndësishëm të zbulimit të së vërtetës. Koalicioni për KOMRA-n në datën 14.11.2014 në mënyrë të pa rezervë i ka përkrahur ndryshimet e Statutit të KOMRA-s, të cilat janë rezultat i punës së të dërguarve zyrtarë të kryetarëve të vendeve post-jugosllave për KOMRA-n[2]. Të gjithë kemi përvojë me politikanët, e dimë se sa është e vështirë dhe sa shumë kohë duhet që një nismë e shoqërisë civile ta fitojë përkrahjen konkrete politike. Neve na janë dashur dy vite për të bindur kryetarët dhe anëtarët e Presidencës së B dh H për t'i emëruar të dërguarit e tyre për KOMRA-n, të cilët në bazë të propozimit tonë të Statutit të KOMRA-s për të hartuar dokumentin - i cili përbën kornizën juridike, politike dhe kushtetuese për themelimin e Komisionit Rajonal. Në shtetet post-jugosllave, gjykimet penale janë bërë mekanizmi i vetëm dhe kryesor i ballafaqimit me të kaluarën. Koalicioni për KOMRA-n i përkrah gjykimet për krimet e luftës, por është i ndërgjegjshëm për kufizimet serioze të atij mekanizmi të drejtësisë tranzicionale. Për këtë arsye, Koalicioni, në vitin 2006 e ka promovuar Nismën për themelimin e një organi zyrtar jashtëgjyqësor me karakter rajonal, të fokusuar në viktimat, i cili

1 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi
2 Të dërguarit e kryetarit të Kroacisë, Malit të Zi, Kosovës, Maqedonisë, Serbisë dhe dy anëtarët e Presidencës B dhe H.

mund të formësojë figurën faktike lidhur me atë se çka ka ndodhur gjatë luftërave të fundit. Me vite e vite, me një këmbëngulje të madhe, e kemi ndërtuar komunikimin me politikanët, me qëllim që t'i bindim që të pranojnë për të qenë sponsor politik të kësaj nisme. Edhe në vet Koalicionin nuk ka qenë e lehtë për të ndërtuar marrëdhëniet e besimit, të mirëkuptimit dhe të përgjegjësisë, pavarësisht nga ajo se çka personalisht dhe privatisht mendojmë për luftën. Nuk ka qenë e lehtë të binden viktimat për të marrë pjesë në debatin mbi mandatin e organit rajonal. Ka qenë e huaj për ta për të marrë pjesë në debatin profesional me juristë, me artistë dhe me aktivistë, por me kohë viktimat e kanë kuptuar se fjala e tyre ka qenë thelbësore. Kur të gjithë jemi pajtuar rreth asaj se edhe "pala armike" ka viktima, ka qenë më e lehtë. Ende ndodh që të gjithë të pajtohemi, siç e thotë profesor Puhovski, se detyrë e shoqërisë civile është që publikisht t'i turpëroj kryerësit e krimeve, urdhërdhënësit dhe ata të cilat i kanë fshehur gjurmët e krimeve të luftës, por që, në të vërtetë, të mendojmë në ata "të tjerët" dhe jo në ata "tanët". Fakti se e kemi arritur momentin e përkrahjes konkrete politike është një sukses, por kjo nuk është fundi i angazhimit tonë. Detyra jonë është që ta përcjellim procesin, të cilin do ta udhëheqin institucionet shtetërore.

Dhe le të mos harrojmë, Koalicioni për KOMRA-n që nga fillimi është ballafaquar me pengesa, të cilat na i krijojnë zgjedhjet, posaçërisht ato presidenciale. Pikërisht kur e fitojmë përkrahjen e një kryetari, pasojnë zgjedhjet, kryetar bëhet një politikan tjetër dhe ne prapë jemi në fillim. Në këtë moment, ne, po që e kemi miratuar dokumentin e Ndryshimeve të Statutit të KOMRA-s, por në ndërkohë kanë përfunduar zgjedhjet në Bosnjë dhe Hercegovinë, është zgjedhur Presidenca e re, kurse pasojnë zgjedhjet presidenciale në Kroaci.[3] Prapë jemi në situatë kur duhet të presim qeverinë ose pushtetin e ri. Gjykuar duke u bazuar në përvojën e deritashme, prapë do të jemi në rolet e reja - të shpjegojmë, të bindim, të lusim, por me punën tonë të filluar në dokumentimin e humbjeve njerëzore nuk do të ndalemi. Sa më shumë që punojmë në punë, aq më të mëdha na janë shanset që politikanët të marrin përgjegjësinë për themelimin e KOMRA-s, ku, në mesin e detyrave më të rëndësishme, e kemi krijimin e regjistrit të njerëzve të cilët e kanë humbur jetën ose janë zhdukur në luftëra, në situatat para ose pas luftës dhe në përgjithësi në lidhje me to. Përfundimisht, informimi i publikut lidhur me vendimet e kryetarëve dhe të anëtarëve të Presidencës mbi përkrahjen për themelimin e KOMRA-s do të pasojë pas konstituimit të Presidencës së B dhe H, zgjedhjeve në Kroaci dhe pasi që Koalicioni për KOMRA-n, përkatësisht avokuesit e saj publik, ta marrin përkrahjen për themelimin e KOMRA-s nga liderët e porsazgjedhur.

Gjatë gjithë këtyre viteve kemi ndërtuar procesin KOMRA me kapacitetet vetjake, por krahas përkrahjes së rëndësishme të hulumtuesve të drejtësisë tranzicionale dhe anëtarëve/eve të bashkësisë akademike nga Evropa dhe Amerika si dhe me përkrahjen e Parlamentit Evropian, Komisionit Evropian dhe Këshillit të Evropës: të gjithë këta e kanë respektuar këmbënguljen tonë për ta zhvilluar procesin KOMRA me forcat vetjake. Forumet, takimet e Koalicionit për KOMRA-n si dhe aktivitetet dhe ngjarjet e shumta lokale, i kemi organizuar falë përkrahjes së Komisionit

3 Zgjedhjet për president në Kroaci janë kryer në muajin janar të vitit 2015 me zgjedhjen e Kolinda Grabar Kitanoviq.

Evropian, Rockfeller Brothers Found, organizatës franceze CCFD, OSBE-së dhe Ministrisë norvegjeze për punë të jashtme. Është rasti për ta përkujtuar faktin se suksesit të Nismës për KOMRA-n i kanë kontribuuar avokuesit e saj publik: profesori Zdravko Grebo, profesori Zharko Puhovski, profesori Zhidas Daskalovski, gazetarët Adriatik Kelmendi, Xhenana Karup Drushko, Dinko Gruhonjiq, Dushko Vukoviq, regjisori Dino Mustafiq, kurse aty jam edhe unë.

I DREJTËSIA TRANZICIONALE

Niko Grubeshiq[4]: Të arriturat në B dhe H

Ministria e Drejtësisë e Bosnjës dhe e Hercegovinës, që nga themelimi i saj në vitin 2003, i bën reformat e sektorit të drejtësisë në B dhe H, të cilat përfshijnë një varg të programeve dhe aktiviteteve strategjike. Në kushtet e shoqërisë post-konfliktuale, sistemi efikas i drejtësisë mund të vendoset vetëm me anë të aktiviteteve gjithëpërfshirëse të zbatuara edhe në fushën e drejtësisë tranzicionale. Këmbimi i përvojave të kësaj praktike në nivel rajonal përbën një element jashtëzakonisht të rëndësishëm në të gjitha aktivitetet reformuese: ne e shfrytëzojmë këtë mekanizëm edhe në fusha të tjera dhe, ja, edhe në fushën e drejtësisë tranzicionale.

Sa ka të bëjë me të arriturat e Bosnjës dhe të Hercegovinës, mund të theksoj si më poshtë. Bosnja dhe Hercegovina i ka nisur disa aktivitetet të rëndësishme nga fusha e drejtësisë tranzicionale, gjë që është baza kyçe. Por mbetet edhe shumëçka për t'u bërë aty. Për shembull: janë vendosur dhe janë fuqizuar kapacitetet e Gjykatës dhe të Prokurorisë së Bosnjës dhe Hercegovinës dhe, ashtu siç tashmë e kam thënë, është miratuar Strategjia për procesimin e krimeve të luftës në Bosnjë dhe Hercegovinë dhe zbatimi i tyre është në rrjedhë e sipër. Janë të rëndësishme rezultatet, të cilat arrihen në procesimin e lëndëve të krimeve të luftës në Bosnjë dhe Hercegovinë, dhe kjo mund të shihet në raportet e Komisionit Evropian mbi përparimin e B dhe H kur është fjala për këtë fushë.

Natyrisht, në secilin aktivitet ka edhe probleme, ngritje dhe rënie, por në mënyrë të përgjithshme mund të jepet ky vlerësim pozitiv. Me qëllim të arritjes së procesimit efikas të lëndëve të krimeve të luftës, Bosnja dhe Hercegovina e realizon bashkëpunimin me të gjitha shtetet fqinje në kuadër të marrëveshjeve të ratifikuara mbi ndihmën juridike si dhe në bashkëpunimin me ta dhe me shtetet e tjera. Në mesin e tyre, më të rëndësishmet janë ato të cilat janë të nënshkruara me Kroacinë dhe me Serbinë. Po ashtu, në Bosnjë dhe Hercegovinë është themeluar Instituti për Personat e Zhdukur. Duke i zhvilluar aktivitetet në zgjidhjen e lëndëve të krimeve të luftës, e kemi hetuar se ato nuk do të mund të përfundojnë në afatin e planifikuar, dhe, së këndejmi, me anë të Strategjisë e kemi paraparë që lëndët më pak të ndjeshme të krimeve të luftës t'i procedojnë gjykatat kantonale përkatësisht gjykatat dhe prokuroritë e qarqeve në Bosnjë dhe Hercegovinë. Por, po ashtu, kemi paraparë se duhet të bëhen përpjekje me qëllim të përforcimit të kapaciteteve për procesimin

4 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

e lëndëve të krimeve të luftës, gjykatave dhe prokurorive në të gjitha nivelet e pushtetit si dhe në instrumentet mbrojtëse dhe në përkrahjen për dëshmitarët, e posaçërisht për dëshmitarët e viktimave. Këto janë sfidat kyçe të cilat qëndrojnë para institucioneve të qeverisë së B dhe H.

Duke e vlerësuar në mënyrë të barabartë edhe rëndësinë e vendosjes së instrumenteve të tjera, të cilat sigurojnë drejtësinë sociale dhe ekonomike për viktimat dhe e vënë në pah nevojën për fuqizimin e kapaciteteve të institucioneve të qeverisë, me qëllim që me anë të kësaj të fuqizohet edhe besimi i qytetarëve, Këshilli i Ministrave në fillim të vitit 2010 e ka miratuar vendimin mbi inicimin e hartimit të Strategjisë së Drejtësisë Tranzicionale në Bosnjë dhe Hercegovinë. Është krijuar Grupi i Punës i Ekspertëve prej 15 anëtarëve, në të cilin janë përfaqësuesit e institucioneve të qeverisë dhe të shoqërisë civile, duke përfshirë edhe përfaqësuesit e viktimave të luftës së kaluar. Me anë të aktiviteteve të Grupit të Punës së Ekspertëve janë organizuar një numër i madh i konsultimeve dhe sot e kemi të hartuar dokumentin e punës të Strategjisë, i cili përfshin tri shtylla strategjike: këtë të katërtin, siç kam thënë, për gjykimet për krimet e luftës, që përbën një dokument të veçantë, megjithëse në thelb ato përbëjnë një dokument grupor. Ato tri shtyllat paraprake janë: vërtetimi i fakteve dhe paraqitja e së vërtetës, reparacionet dhe memorialet dhe reformat institucionale.

Tonçi Staniçiq[5]: Viktimat duhet të flasin

Viktimat kanë të drejtë që zëri i tyre të dëgjohet, kanë të drejtë në drejtësinë, kanë të drejtë në pranimin publik, kjo e drejtë e viktimave dhe e të gjithë të pësuarve të luftës përbën garancinë e paqes dhe pësimi i tyre nuk guxon të harrohet. Kjo duhet të jetë vërejtje e përhershme edhe për gjeneratat e tashme e edhe të ardhshme mbi fatalitetin dhe mallkimin e luftës. Viktimat mund ta ngritin zërin e tyre vetëm si persona me emra dhe me mbiemra, viktimat nuk guxohet të mbeten vetëm numra. Është i nevojshëm vërtetimi i identitetit të secilës prej tyre. Statusi i pazgjidhur civil i viktimave kërkon një punë të hollësishme dhe të përkushtuar në ndërgjegjësimin e këtij problemi në të gjitha shtetet tona, me qëllim që viktimat të jenë të pranuara dhe në mënyrë që ta shfrytëzojnë të drejtën në ndihmë. Problemi i personave të zhdukur në përgjithësi është më i dhembshmi në të gjitha shtetet tona, sepse ende bëhen kërkime për një numër të madh të personave të pagjetur. Në Kroaci, sipas të dhënave zyrtare – janë 1.705. Besoj se, pos me anë të institucioneve shtetërore publike, edhe me anë të ndihmës së tubimeve mbi drejtësinë tranzicionale mund të arrijmë deri te njohja e fatit të atyre njerëzve dhe te vërtetimi i numrit të tyre të saktë. Pos detyrave të cekura, një detyrë e madhe e ardhshme e të gjithë ekspertëve dhe e shoqatave joqeveritare, të cilat merren me drejtësinë tranzicionale, është që me anë të punës në vërtetimin e fakteve nga e kaluara jo e largët të heqin të gjitha paragjykimet e çfarëdoshme dhe ideologjike, gjë që e vetmja mund të çojë deri te ndryshimi i atmosferës dhe të ndryshojë një bashkëpunim të ri midis popujve tanë, të themeluar në respektimin dhe besimin reciprok. Vetëm

5 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

nëse jemi të ndërgjegjshëm për faktin se të qenët ndryshe i tjetrit përbën pasurinë për të gjithë, si edhe se njohja e dallimeve tona na pasuron edhe vet neve, mund të bëjmë një hap përpara. Dallimet nuk janë arsye për konfliktin, por për bashkëpunimin.

Selim Selimi[6]: Kosova ka përparuar

Sa ka të bëjë me drejtësinë tranzicionale, Kosova deri tash ka përparuar. Si shtet i ri, kemi filluar që në mënyrë më intensive të angazhohemi në këtë fushë. Në lidhje me gjyqësorin, ju e dini se sistemi ynë parasheh disa kompetenca të rezervuara për Misionin e Bashkimit Evropian, EULEX-in – disa vepra penale procesohen në bashkëpunim me institucionet tona, por krimet e luftës janë në kompetencë të EULEX-it, krahas faktit se ka filluar përfshirja e prokurorëve dhe e gjyqtarëve vendor.

I kemi miratuar disa ligje, të cilat i trajtojnë krimet e luftës. Dëshiroj ta përmend një prej tyre, Ligjin mbi statusin dhe të drejtat e viktimave dhe të familjeve të personave të pagjetur, i cili parasheh kompensimin financiar si pjesë të reparacioneve. Për këto familje, pavarësisht se sa i vogël është kompensimi financiar, rëndësia e tij simbolikisht është e madhe. Për momentin ky ligj është kthyer në fazën e ndryshimit, sepse është lënë jashtë një kategori shumë e dhembshme, kategoria e grave të dhunuara gjatë luftës. Me këtë ndryshim do të synojmë që të rritet kompensimi për viktimat mbi kompensimin ekzistues financiar, në aspektin e kompensimit social. Sa ka të bëjë me përkushtimin për zbulimin e së vërtetës, Kosova i ka krijuar disa mekanizma, siç është Komisioni për personat e pagjetur dhe Grupi ndërministror i punës për ballafaqim me të kaluarën dhe mekanizma të tjerë.

Dhurata Hoxha[7]: Themelimi i Grupit ndërministror të punës për ballafaqim me të kaluarën në Kosovë

Tema, të cilën e ka iniciuar Grupi Ndërministror i Punës për pajtim dhe ballafaqim me të kaluarën, i themeluar me Vendimin e Qeverisë së Kosovës, është më e rëndë se cilado temë tjetër për të cilat kanë debatuar grupet e punës në Qeverinë e Republikës së Kosovës. Qëllimi i këtij Grupi është zhvillimi i strategjisë shtetërore për ballafaqim me të kaluarën, kurse kjo strategji do të përfshijë mënyrat dhe metodat e zbulimit të së vërtetës në bazë të asaj që grupi e konsideron se është e nevojshme për Kosovën. Po ashtu, objektiv i këtij grupi është ballafaqimi me shkeljet masive të të drejtave të njeriut, të së drejtës humanitare ndërkombëtare në të kaluarën në Kosovë, që e përfshin periudhën e luftës dhe të tranzicionit. Edhe një objektiv tjetër është që të promovohet pajtimi dhe paqja e qëndrueshme, që gjithmonë e kërkon dhe e siguron përgjegjësinë: ata, të cilët kanë kryer krime duhet të dërgohen para drejtësisë, që nënkupton arritjen e drejtësisë, ofrimin e kompensimit për viktimat dhe krijimin e mekanizmit për kërkimin e së vërtetës. Sepse juve si kryetare e këtij Grupi ju garantoj se të gjitha kategoritë e luftës do të jenë të trajtuara

6 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H
7 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

në mënyrë të dinjitetshme dhe se i tërë procesi do të jetë i orientuar drejt viktimave, gjithmonë duke i pasur parasysh nevojat e tyre. Për fat të mirë, grupi ynë e ka përkrahjen e organizatave të shoqërisë civile, kurse më e rëndësishmja është se e kemi përkrahjen e anëtarëve të familjeve të viktimave dhe të shoqatave të viktimave.

Mary Anne Hennessey[8]: Reformat institucionale dhe pajtimi e përbëjnë bazën e paqes së qëndrueshme

Për Këshillin e Evropës, demokracia, të drejtat e njeriut dhe sundimi i ligjit përbëjnë themelin e paqes së qëndrueshme dhe të pajtimit në gjithë Evropën. Kur për drejtësinë tranzicionale meditojmë prej kësaj perspektive, do të vërejmë se të arriturat në drejtësinë penale dhe atë qytetare në rajon janë shumë më shumë të shprehura se sa koncepti i drejtësisë, të bazuar në pajtimin dhe reformat institucionale si themele të paqes së qëndrueshme në të ardhmen. Në rajon është realizuar një përparim i caktuar në procesin e restitucionit dhe të kthimit të pronës, krahas një lëvizjeje të kufizuar në fushën e kthimit të refugjatëve dhe të personave të dëbuar. Janë bërë përpjekje të mëdha që të vërtetohen fatet dhe që të gjenden mbetjet mortore të personave të zhdukur. Shumë prej njerëzve, kështu, iu është kthyer identiteti njerëzor i humbur, kurse janë ndërtuar edhe një numër i vendeve përkujtimore për shprehjen e respektit për viktimat. Një përparim i caktuar është realizuar edhe në zgjidhjen e çështjes banesore për refugjatët si dhe në ndihmën për personat më të rrezikuar pas mbylljes së qendrave të fundit kolektive dhe vendbanime. Krahas kësaj, bashkëpunimi ndërkombëtar sot është i drejtuar në përfundimin zyrtar të punës së Tribunalit dhe në sjelljen e aktgjykimeve të formës së prerë në të gjitha lëndët e tjera të mbetura. Të gjitha shtetet e rajonit (pos, natyrisht, Kosovës) janë anëtare të Këshillit të Evropës e me këtë edhe pjesë e një bashkëpunimi gjithëpërfshirës të shteteve-anëtare në fushën e drejtësisë dhe të gjyqësorit. Këtu iu vihen në dispozicion të gjitha normat juridike dhe standardet e Këshillit të Evropës, duke e përfshirë këtu një numër të mekanizmave konvencional për trajtimin e krimeve të luftës dhe ekstradimin e të akuzuarve, si dhe qasjen e Gjykatës Evropiane për të Drejtat e Njeriut. Kështu, le të themi, udhëzimet e Komitetit të Ministrave për parandalimin e mosndëshkimit të kryerësve të krimeve të luftës sot janë të zbatueshme në të gjithë rajonin. Këto janë, pra, aspektet pozitive dhe ato mund t'i kuptojmë edhe si burim të rrethanave pozitive.

Këtu do të doja të përqendrohem në tri çështje, të cilat nuk janë përfshirë në mënyrë të drejtpërdrejtë në mandatin e Këshillit të Evropës, por të cilat, të vështruara bashkërisht, përbëjnë sfida kyçe për drejtësinë e njëmendët, për paqen dhe për pajtimin në rajon. E para: refuzimi i manipulimit retorik dhe mediatik të fakteve: reparacionet, duke i përfshirë edhe reparacionet në kuptimin global – jo vetëm në pikëpamje të pronës, por edhe të viktimave civile dhe të viktimave të dhunës seksuale si dhe të gjitha traumave individuale të cilat ende zgjasin. Po ashtu, edhe konfirmimi publik dhe pranimi i të gjitha viktimave (jo vetëm atyre civile). Këtë sfidë tashmë

8 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

e kemi cekur në kontekstin e procesit të memorializimit dhe të komemorimit në Bosnjë dhe Hercegovinë. Dhe pastaj: kthimin e refugjatëve. Mendoj se bashkësia ndërkombëtare duhet në mënyrë shumë serioze të trajtojë këtë çështje, në mënyrë që të mos jep sinjal të gabuar ose që të mos e lë përshtypjen e mosinteresimit, posaçërisht në pikëpamje të programeve banesore, sepse një numër i madh i njerëzve edhe më tutje dëshiron të kthehet nëpër shtëpitë e veta. Në këtë proces, pajtimi ka një rëndësi kyçe. Njerëzit duhet të ndjehen të sigurt dhe rehat dhe duhet të kenë arsye për të besuar në të ardhmen më të mirë për vetveten, për familjet e tyre dhe për gjeneratat e ardhshme (gjë që është, përndryshe, në lidhje të drejtpërdrejtë me rëndësinë e reformave institucionale, të cilën e ka theksuar komisionari i Këshillit të Evropës në raportin e tij mbi gjendjen e drejtësisë tranzicionale dhe të paqes së qëndrueshme në ish Jugosllavi). Pra, reformat institucionale, të cilat garantojnë mospërsëritjen e krimeve, arsimimin, pavarësinë e gjyqësorit, çështjet e mediave dhe kulturore dhe, në fund, edhe të drejtat e njeriut.

Goran Shimiq[9]: Strategjia e drejtësisë tranzicionale në B dhe H

Unë do të përqendrohesha në tri çështje, të cilat konsideroj se janë më të rëndësishmet kur është në pyetje procesi konsultativ, kur janë në pyetje aktivitetet përreth tij, dhe në fund raporti i strategjisë dhe vërtetimi i fakteve, përkatësisht Koalicioni për KOMRA-n, i cili avokon krijimin e komisionit rajonal. Tri vite kanë kaluar shpejt nga momenti kur kam qenë i emëruar në Komisionin për hartimin e strategjisë së drejtësisë tranzicionale në B dhe H: e kam përdorur makinën e kërkimit Google dhe kam shkruar s*trategy for transitional justice.* Kanë rezultuar zero rezultate. Ajo, që në fillim është dashur të përcaktohet si më e rëndësishmja, është - kush do të jetë në qendër të strategjisë sonë. Kemi vendosur që në qendër të kësaj strategjie mund të jetë vetëm viktima dhe askush tjetër. Dhe që aktivitetet, të cilat dëshirojmë t'i ofrojmë, duhet të jenë të orientuara drejt viktimave në Bosnjë dhe Hercegovinë, në fund të të fundit për të gjithë ne. Unë ndonjëherë hidhërohem me studentët e mi kur viktima i quajnë vetëm ata të cilët kanë përjetuar ndonjë traumë psikosociale ose shoqërore apo fizike. Do të thosha se të gjithë ne, të cilët jetojmë në hapësirën e ish Jugosllavisë, jemi viktima, të cilat kemi mbijetuar. Për këtë arsye kemi vendosur që t'i thërrasim viktimat dhe përfaqësuesit e tyre nga shoqatat e viktimave, qytetarët, anëtarët e bashkësive akademike, religjioze dhe të bashkësive të tjera nga e gjithë B dhe H, që së bashku të krijojmë procesin konsultativ. Në fund të fundit, e kemi dokumentin prej 130 faqesh, i cili përmban më shumë se 80 aktivitete, për të cilat ne konsiderojmë se duhet të zbatohen në B dhe H. Strategjia përmban të gjitha mekanizmat e tjerë, prej vërtetimit jashtëgjyqësor të fakteve, reparacioneve, restitucionit, ngritjes së qendrave memoriale, pësimeve dhe në fund edhe aktivitetet, të cilat e kanë për qëllim për të zbatuar reformat institucionale, në mënyrë që të krijojmë institucione të besueshme publike dhe shoqërore, në të cilat do të mund të besonim të gjithë ne.

9 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

Bojan Gllavasheviq[10]: E kemi bërë dallimin e qartë midis - të drejtës dhe drejtësisë

Ajo, për të cilën do të flas unë janë gjërat konkrete, të cilat qeveria kroate i ka bërë në lidhje me çështje e drejtësisë tranzicionale. Para së gjithash, e kemi bërë dallimin e qartë midis të drejtës dhe drejtësisë. Kur flasim për akuzat, kufijtë, kompensimet, këto janë gjëra të cilat nuk kanë të bëjnë me të drejtën, e cila është subjektive dhe për këtë arsye është dashur t'i ndajmë. Me ato gjëra merret Ministria e Drejtësisë dhe institucionet e tjera të ngjashme. Megjithëkëtë, kur është në pyetje drejtësia, kjo është diçka subjektive, aty flasim për fatet njerëzore, për kuptimin të cilin e kemi ose nuk e kemi, për pajtimin dhe bashkëjetesën, dhe këto janë çështje shumë më komplekse, të cilat kërkojnë seriozitet shumë më të madh në qasje. Para së gjithash, aty janë personat e pagjetur, personat të cilët ende i kërkojmë pas përfundimit të luftës. Ligji mbi viktimat e dhunës seksuale në të vërtetë do të na shërbejë si një hyrje e llojit të vet, në ndryshimin thelbësor të Ligjit mbi viktimat civile të luftës. Fusha e tretë, me të cilën merremi kur është fjala për drejtësinë tranzicionale është ballafaqimi me të kaluarën. Dhe në fund, fusha e katërt, unë do ta quaja e vërteta për luftën, përkatësisht ndërtimi i paqes. Qëllimi është që të konsolidohet kurrikula (plan-programi) e mësimit mbi Luftën atdhetare, të bëhet diçka që është objektive, e barabartë për të gjithë, e pranueshme për të gjithë, e zhveshur nga gjuha e urrejtjes dhe diçka që në fund përfundon me shkollën e paqes. Kjo, deri tash, në Kroaci nuk ka ekzistuar. Nxënësit e kombësive të ndryshme vijojnë shkolla të ndryshme dhe mësojnë histori të ndryshme. Qeveria kroate ka bërë përpjekje të caktuara që të krijohet shkolla e integruar.

DREJTËSIA PENALE

Sandra Orlloviq[11]**:** Serbia nuk ka strategji të procesimit të krimeve të luftës

Krijimi dhe zbatimi i mekanizmave të drejtësisë tranzicionale në raport me krimet e kryera gjatë viteve 1990-të nuk gjenden në agjendën e bartësve të pushtetit politik në Serbi. Deri tash, krijimi i institucioneve të specializuara për ndjekjen penale të kryerësve të krimeve të luftës përbën të vetmin mekanizëm të zbatuar të drejtësisë tranzicionale në Serbi. Problemet, në pikëpamje të kënaqjes së drejtësisë për krimet e kryera të viteve 1990-të janë shënjestër e kritikave të vazhdueshme të organizatave dhe të institucioneve ndërkombëtare, por institucionet e Republikës së Serbisë nuk po investojnë as përpjekjet minimale që ato probleme të hapin dhe t'iu kushtojnë vëmendje.

Gjatë dhjetë viteve të fundit, në Serbi janë ngritur aktakuza kundër 154 personave në 48 lëndë, kurse 56 prej tyre deri tash janë gjykuar me vendim të formës së prerë. Duke e bërë matjen përmes përmasave dhe karakterit të krimeve të kryera në luftërat e zhvilluara në vitet '90-të në territorin e ish Jugosllavisë, imponohet përfundimi se sjellja para drejtësisë e kryerësve të krimeve të luftës para drejtësisë në Serbi, me gjithë kuadrin solid ligjor dhe institucional, ka pasur rezultate modeste.

10 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H
11 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

Në mesin e arsyeve të shumta për të arriturat e pamjaftueshme, para së gjithash duhet veçuar rrethanat shoqërore dhe politike, të cilat në mënyrë të drejtpërdrejtë ndikojnë në punën e institucioneve të specializuara në procesimin e krimeve të luftës. Është e padyshimtë, përndryshe, që mosinteresimi i përgjithshëm i aktorëve të jetës politike dhe shoqërore për procesin e ballafaqimit me krimet e viteve 1990-të negativisht ndikon edhe në procesimin e krimeve të luftës. Në mënyrë plotësuese, shembujt e shumtë në Serbi gjatë dhjetë viteve të fundit tregojnë se edhe përfaqësuesit e institucioneve jo rrallë në mënyrë të hapur e pengojnë punën përkatësisht ushtrojnë trysni në institucionet përgjegjëse për ndjekjen penale të kryerësve të krimeve të luftës.

Mungesa e një raporti të përgjegjshëm të institucioneve politike në lidhje me çështjen e vendosjes së drejtësisë penale i lë pasojat më të rënda në fushën e mbrojtjes dhe të përkrahjes për dëshmitarët dhe viktimat. Problemet në lidhje me mbrojtjen e dëshmitarëve – të ish pjesëtarëve të ushtrisë dhe policisë, të cilët kanë treguar gatishmërinë për të dëshmuar mbi krimet e ish kolegëve të tyre – tashmë me vite shkaktojnë kritika të ashpra të organizatave ndërkombëtare, por jo edhe reaksionin e institucioneve vendore, të cilat këto probleme do të mund t'i zgjidhnin. Vetëm sa për të përkujtuar, një numër i madh i ish pjesëtarëve të forcave të armatosura publikisht kanë folur mbi trysnitë dhe kërcënimet e pjesëtarëve të njësive policore që e kanë për obligim mbrojtjen e tyre, kurse disa prej tyre kanë qenë të detyruar që plotësisht ta braktisin programin e mbrojtjes së dëshmitarëve. Në pikëpamje të përkrahjes së viktimave, të cilat dëshmojnë në lëndët e krimeve të luftës, sistemi ekzistues i përkrahjes së viktimave nuk i përmbush standardet ndërkombëtare në këtë fushë. Përkrahja reduktohet në një shërbim në kuadër të Gjykatës së Lartë në Beograd, mandati i të cilës është i kufizuar në periudhën e qëndrimit të viktimave në gjykatë. Prej viti në vit, problemet në këtë fushë e provokojnë vëmendjen e Këshillit të Evropës dhe të BE-së, por kjo deri tash nuk ka rezultuar deri te angazhimi i institucioneve vendore.

Puna e Prokurorisë për Krimet e Luftës (PKL), në këto vitet e fundit, karakterizohet me një rënie të madhe të aktivitetit, gjë e cila hetohet me anë të shikimit të thjeshtë në numrin e aktakuzave dhe në faktin se aktakuzat e ngritura në këto disa vitet e fundit janë të lëndëve më pak komplekse. Nuk ka procesim të rasteve të komplikuara, në të cilat dëshmohet karakteri sistematik i krimeve, pas të cilave ka qëndruar shteti, siç janë ekzekutimet masive në Kosovë ose lëndët politikisht të ndjeshme, siç janë gjenocidi në Srebrenicë ose kampet në Vojvodinë, Shlivovicë dhe në Mitrovo Polje. Po ashtu, kundërshtimet e vazhdueshme në lidhje me punën e PKL-së kanë të bëjnë me amnistitë faktike të personave përgjegjës për krimet sipas përgjegjësisë komanduese, sepse deri tash nuk është zbatuar ky institut juridik në asnjërën prej lëndëve të veta.

Vështirësitë objektive, të cilat kanë ndikuar në efikasitetin e pamjaftueshëm të PKL-së janë edhe pasiviteti i shërbimeve policore të mandatuara për hetimin e krimeve, por edhe mungesa e resurseve, posaçërisht kur është fjala për bashkëpunëtorët dhe hetuesit, që në prokuroritë e kësaj natyre përbëjnë boshtin e punës në hetimet, në analizën dhe në përgatitjen e lëndëve.

Veprimi i trupave gjykues të specializuar të Gjykatës së Lartë dhe të Gjykatës së Apelit në Beograd në mënyrë të përgjithshme mund të vlerësohet si profesional, me ekspertizë dhe i suksesshëm.

Megjithëkëtë, aspektet e veçanta të punës së këtyre departamenteve i janë shtruar kritikës. Në një numër të madh të aktgjykimeve, përfundimet faktike dhe ato juridike kanë qenë të motivuara me zvogëlimin e përgjegjësisë së rolit të shtetit të Serbisë në konfliktet e luftës në ish Jugosllavi. Pos kësaj, aktgjykimet karakterizohen edhe nga politika e butë ndëshkuese, posaçërisht kur është fjala për zbatimin e rrethanave lehtësuese.

Një nga shkaqet e të arriturave modeste në fushën e procesimit të personave përgjegjës për krimet e luftës është edhe fakti se Serbia, ndryshe nga B dhe H dhe Kroacia, nuk ka strategji të procesimit të krimeve të luftës. Në këtë kuptim, miratimi (dhe zbatimi) i strategjisë, me të cilën të gjitha institucionet relevante do të merrnin përgjegjësi më të madhe dhe detyra konkrete në përparimin e procedimit të krimeve të luftës në periudhën e ardhshme, përbën një imperativ. Në kuadër të hartimit të strategjisë së gjithmbarshme shtetërore, një përgjegjësi e veçantë qëndron në PKL-në, sipas modelit të prokurorive të tjera në rajon, e cila duhet të konstatojë strategjinë dhe prioritetet për periudhën e ardhshme, duke marrë parasysh vërejtjet e deritashme në punën e saj vetjake, posaçërisht në lidhje me aktakuzat e personave përgjegjës sipas përgjegjësisë komanduese dhe lëndëve më të komplikuara.

Kur është fjala për obligimin e shtetit që viktimave t'iu sigurojë reparacione të drejta, është e padyshimtë se Serbia demonstron trajtimin më të dobët të viktimave në krahasim me të gjitha shtetet e rajonit. Korniza ligjore, me anë të së cilës vërtetohet pranimi i statusit civil të viktimave të luftës përbën një shembull të diskriminimit sistematik të viktimave të pa precedencë në rajon dhe më gjerë. Sipas ligjeve në fuqi, vetëm një të dhjetës së viktimave të vërteta, të cilat sot jetojnë në Serbi, iu është pranuar statuti i viktimës dhe iu janë siguruar të drejtat, të cilat dalin nga ai statut. Jashtë ligjit kanë mbetur viktimat e tjera të forcave serbe, viktimat të cilat kanë pësuar në territoret e shteteve të tjera, familjet e personave të zhdukur, viktimat me pasoja psikike dhe viktimat e keqtrajtimit seksual. Nga ana tjetër, viktimat nga shtetet e tjera, të cilat të drejtën e tyre në reparacion përpiqen për ta realizuar me anë të rrugëve gjyqësore, ballafaqohen me një numër të madh të problemeve, emëruesi i përbashkët i të cilave është raporti mbrojtës i gjykatave ndaj shtetit. Injorimi shumëvjeçar i obligimeve të Serbisë në pikëpamje të të drejtave të viktimave dhe të shkeljes së obligimeve ndërkombëtare në këtë fushë është konstatuar në raportet e KB-së, të Këshillit të Evropës dhe të Bashkimit Evropian.

Në Serbi deri tash nuk janë kryer as procesi i lustrimit si dhe as i verifikimit të së kaluarës së luftës së pjesëtarëve të ushtrisë dhe të policisë. Në pozita shumë të rëndësishme në polici dhe në ushtri, si edhe në institucione të tjera, gjenden personat të cilët kanë marrë pjesë në planifikimin, në ekzekutimin dhe në fshehjen e krimeve masive të luftës gjatë luftërave në ish Jugosllavi. Madje edhe në rastet kur është ngritur aktakuza për krime të luftës kundër tyre, ata mbesin në pozicionet e tyre.

Xhenana Karup Drushko[12]: Në B dhe H drejtësia tranzicionale është reduktuar në gjykime penale

Ndjekja penale e personave përgjegjës për shkeljen e rëndë të së drejtës ndërkombëtare humanitare është një nga mekanizmat kryesor të drejtësisë tranzicionale në B dhe H. Për këtë arsye, moszbatimi i strategjisë për punë në lëndët e krimeve të luftës i ka vënë në pyetje edhe mekanizmat e tjerë të drejtësisë tranzicionale. Me anë të strategjisë, e cila është punuar në vitin 2008, ka qenë e paraparë që rastet e komplikuara të përfundojnë për shtatë vite, pra, deri në vitin 2015, kurse të tjerat në afat prej 15 vitesh, përkatësisht deri në vitin 2023.

Një nga problemet kyçe në B dhe H, por edhe në rajon, janë obstruksionet politike në lidhje me nënshkrimin e marrëveshjes mbi këmbimin e provave dhe për bashkëpunimin, me të cilin bllokohet dorëzimi i shtetasve kur janë në pyetje proceset për krimet e luftës, edhe pse në fushat e tjera të ndjekjes penale nuk bëhen pengesa. Nuk është i vogël numri i rasteve që personat, kundër të cilëve zhvillohet ndjekja penale në B dhe H , madje edhe ata të cilët me aktgjykime të formës së prerë janë gjykuar, të gjejnë strehim në Serbi, në Mal të Zi dhe në Kroaci, duke e shfrytëzuar shtetësinë e dyfishtë. Krahas kësaj, nuk respektohen marrëveshjet e nënshkruara të B dhe H me Serbinë, Kroacinë dhe Malin e Zi, mbi përmbarimin e sanksioneve penale (shembull: rastet e aktgjykimeve të formës së prerë kundër Momir Saviqit, Boshko Llukiqit, Velibor Bogdanoviqit, Mirko Todoroviqit). Çështjet e pazgjidhura ndërshtetërore në fushën e ndjekjes së kriminelëve në masë të madhe janë zgjidhur politikisht me nënshkrimin e protokollit dhe të marrëveshjeve, por ato nuk i kanë zgjidhur edhe problemet thelbësore.

Në B dhe H pothuajse e gjithë drejtësia tranzicionale është reduktuar në drejtësinë penale, e cila padyshim se është një nga shtyllat më qenësore të saj, por, duke e pasur parasysh gjithë atë që është cekur, shtrohet pyetja nëse duhet përshpejtuar realizimin e projekteve të cilat përfshijnë mekanizmat e tjerë të drejtësisë tranzicionale, para së gjithash të drejtën në të vërtetën (paraqitja e së vërtetës).

I vetmi projekt aktiv, i cili ka karakter rajonal, që është më e rëndësishmja, është Nisma për themelimin e KOMRA-s.[13] Rivitalizimi i metodave dhe i mekanizmave të tranzicionit, kur është fjala për B dhe H, midis të tjerash, realizohet edhe në veprim të Koalicionit KOMRA. Është e qartë se fokusi i drejtësisë tranzicionale ka mundur të jetë në (kushtimisht) një mekanizëm tjetër, përkatësisht në të drejtën në të vërtetën, në paraqitjen e së vërtetës. Natyrisht, në B dhe H ekzistojnë mundësitë që paralelisht të zhvillohen edhe mekanizma të tjerë të drejtësisë tranzicionale, para së gjithash në fushën e reparacioneve, përkatësisht të zhdëmtimit, rehabilitimit, memorialëve...

12 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

13 www.recom.link Nisma e pavatrur rajonale e shoqërisë civile, qëllimi i së cilës është krijimi i komisionit ndërshtetëror rajonal për të vërtetën, duke u nisur nga supozimi themelor se është e domosdoshme qasja rajonale në procesin e paraqitjes së të vërtetës, duke e marrë parasysh kontekstin historik dhe dimensionin rajonal të shkeljes së të drejtave të njeriut gjatë luftës.

Kur janë në pyetje reparacionet në B dhe H, thelbësore është miratimi i ligjit unik në nivel shtetëror mbi viktimat e torturës dhe viktimat civile të luftës së B dhe H. Zgjidhjet e tashme janë të pjesshme, nuk i përfshijnë të gjitha viktimat, ekzistojnë pabarazi në trajtimin e viktimave. Në lidhje me këtë është e nevojshme të zgjidhen çështjet e veprimeve të ndryshme në pikëpamje të vlerësimit të invaliditetit të viktimave civile të luftës dhe të invalidëve ushtarak të luftës (IUL), prej nga rezultojnë lartësi të ndryshme financiare të të ardhurave te kategoritë e caktuara. Ndarja midis legjislacioneve të entiteteve i kontribuon edhe mosekzistimit të një regjistri unik të përfituesve, të drejtave dhe statusit të tyre.

I vetmi shpjegim racional dhe i bazuar për agoninë shumëvjeçare, kur flasim për reparacionet, është se autoritetet qeveritare në B dhe H nuk dëshirojnë ligje unike për shkak të interesave të ngushta nacionale/nacionaliste. Me anë të ligjeve unike dhe gjithëpërfshirëse, viktimat do të silleshin në pozicion të barabartë. Politika nuk dëshiron për të barazuar legjislativin e tashëm të përçarë dhe të ndryshëm, për arsyen e thjeshtë se përmes mjeteve buxhetore nuk mund të kontrollojë shumicën e organizatave (ose anëtarësinë e tyre) dhe, së këndejmi, nuk dëshiron për të njësuar ligjet, të cilat zhdëmtimin, rehabilitimin ose cilindo aspekt të reparacioneve do ta vendosnin si institut shtetëror; me ndihmën e tij do të zbatohej ndihma sistemore dhe e barabartë për viktimat pa kurrfarë diskriminimi.

Ligji mbi mohimin e gjenocidit nuk e ka pasur përkrahjen në Asamblenë Parlamentare të B dhe H, edhe pse disa herë është vënë në votim, pas të cilave Federata e B dhe H ka miratuar Ligjin mbi mohimin e gjenocidit. Është e sigurt se me miratimin e këtij ligji në nivel shtetëror në masë të madhe do të pamundësonte manipulimin politik, gjë që do t'i kontribuonte implementimit të segmenteve më të rëndësishme të drejtësisë tradicionale.

Rekomandime:

Në B dhe H është i nevojshëm integrimi urgjent, por edhe rikompozimi dhe ripërkufizimi i mekanizmave tranzicionalë. Është e nevojshme në mënyrë urgjente që dominimin e drejtësisë penale për ta plotësuar dhe për ta ndihmuar me anë të mekanizmave të tjerë të drejtësisë tranzicionale, në mënyrë prioritare me të drejtën në të vërtetën, (tregimi i së vërtetës); në të njëjtën kohë, në mënyrë urgjente do të duhej, përmes dialogut të strukturuar me BE-në dhe me masat e brendshme, për të eliminuar kolapsin e Strategjisë Shtetërore të B dhe H për punë në lëndët në krimet e luftës.

Nisma Rajonale për themelimin e KOMRA-s do t'i ndihmonte ripërkufizimit të mekanizmave të drejtësisë tranzicionale në B dhe H, kurse do t'i ndihmonte edhe kthimit mjaft të rënë të drejtësisë tranzicionale në rajon me fokusim në integrimin e mekanizmave tranzicionalë, posaçërisht përmes vendosjes së komisionit për vërtetimin e fakteve, përkatësisht përmes të drejtës në të vërtetën. Vetëm integrimi dhe ripëkufizimi i mekanizmave tranzicionalë mund të përtëritë, të përforcojë dhe të përplotësojë të arriturat e mëhershme, për çka, krahas nismës civile dhe përkrahjes së bashkësisë ndërkombëtare, është e nevojshme edhe përkrahja e politikanëve vendor.

Shoqëria civile është partner i barabartë dhe është e domosdoshme për të punuar në ringjalljen e shoqërisë civile në B dhe H, në pikëpamje të përforcimit ose të heqjes së pengesave të mekanizmave tranzicionalë. Jo rrallë, pikërisht organizatat e shoqërisë civile kanë qenë frenues për aksione të caktuara të drejtësisë tranzicionale.

Gjithsesi, nuk duhet të harrohet se një nga objektivat më të rëndësishëm të drejtësisë tranzicionale është kompensimi i viktimave, në mënyrë që e pakta deri diku të eliminohen pasojat e krimeve dhe parandalimi i kryerjes së krimeve në të ardhmen. Së këndejmi, është i domosdoshëm miratimi i një ligji unik në nivel të B dhe H mbi viktimat e torturës dhe viktimat civile të luftës në B dhe H, në mënyrë që viktimat të jenë të barabarta; politikanëve duhet t'iu pamundësohet që edhe më tutje viktimat t'i mbajnë si pengje të veta.

Në kuadër të mekanizmave të reformave institucionale duhet vënë në lëvizje nismën për miratimin ligjit mbi lustracionin dhe ligjin mbi mohimin e gjenocidit. Kërkesat e Tribunalit të Hagës për formimin e fondit për viktimat, të cilat i janë drejtuar Këshillit të Sigurimit të KB-ve do të duhej të përkraheshin, me çka, me kusht, në nivel rajonal do të arrihej deri te fondi, i cili prapë do të mund të ishte nismëtar për aksionet interne shtetërore dhe ndërshtetërore në zgjidhjen e reparacioneve për viktimat.

Në kuadër të drejtësisë penale, duhet të sigurohet drejtësia për viktimat e dhunës seksuale, sepse numri i aktakuzave të ngritura e, me vet këtë, edhe i aktgjykimeve në B dhe H, është shumë i ulët në krahasim me krimet e tjera të procesuara nga fusha e shkeljeve të rënda të së drejtës humanitare ndërkombëtare. Po ashtu, duhet të vazhdohet me ofrimin e përkrahjes adekuate për mbrojtjen e dëshmitarëve të krimeve të luftës përmes sistemit gjithëpërfshirës të mbrojtjes, i cili ende nuk ekziston.

Ligji mbi personat e zhdukur nuk është saktësuar dhe miratuar plotësisht. Edhe më tutje bëhen trysni politike në Institutin për personat e zhdukur, kurse sipas të dhënave të Komitetit Ndërkombëtar të Kryqit të Kuq (KNKK) në Ballkanin Perëndimor ende llogariten 11.155 persona të zhdukur, prej të cilëve 7.282 në B dhe H.

Integrimi i mekanizmave të drejtësisë tranzicionale, krahas përkrahjes së bashkësisë ndërkombëtare dhe ri-përkufizimit të metodologjisë së mekanizmave tranzicionalë dhe bashkëpunimit rajonal, janë parakushte për qasjen e re të bartësve të drejtësisë tranzicionale në B dhe H. Drejtësia penale, po tregohet, nuk është e mjaftueshme dhe ajo duhet të përplotësohet me themelimin e KOMRA-s, që është subjekt i pakapërcyeshëm në qasjen e re të drejtësisë tranzicionale në B dhe H dhe në rajon.

Vesna Tersheliç[14]: Brengos rritja e përjashtimit

Derisa në vitet nëntëdhjetë në Kroaci janë hulumtuar pothuajse vetëm krimet të cilat i kanë kryer pjesëtarët e njësive serbe, pas vitit 2000 janë iniciuar edhe hetimet e krimeve të cilat i kanë kryer

14 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

forcat kroate. Porse, edhe sot vetëm në mënyrë përjashtuese hetohen krimet të cilat nuk kanë pasur pasoja me vdekje. Me vonesë, intensifikohet procesimi i dhunimeve në luftë, në dëbimet sistematike, minimi i shtëpive, por deportimi deri tash nuk kualifikohet si krim i luftës. Edhe pse organizatat për të drejtat e njeriut konsiderojnë se lista e krimeve për të cilat nuk ka parashkrim në praktikën e Zyrës së Prokurorisë së Shtetit dhe në gjykata duhet të zgjerohet, nuk mund ta dimë se sa vepra, tash të përshkruara si shkelje të të drejtave të njeriut, në të ardhmen do të marrin kualifikimin e krimit të luftës.

Sa krime, në të vërtetë, janë procesuar? Dallojnë mjaft të dhënat e prokurorisë shtetërore[15] dhe të organizatave të ndryshme të shoqërisë civile. Të dhënat pashmangshëm varen nga perceptimi i asaj se çka janë krimet e luftës dhe ato të dhëna nuk janë përfundimtare. Me vazhdimin e hetimeve dhe të hulumtimeve në terren të organizatave për të drejtat e njeriut, disa krime, të cilat sot i shtrohen parashkrimit, ndoshta do të kualifikohen si krime të luftës.[16]

Madje edhe nëse kjo nuk ndodh, ia vlen të kihet parasysh se padrejtësitë dhe shkeljet e të drejtave të njeriut lënë gjurmë të thella. Pasojat për viktimat, bashkësitë e tyre dhe shoqërinë nuk janë ashtu drastike siç janë te krimet e luftës, por shkeljet siç janë deportimet, dëbimet sistematike, minimi i shtëpive dhe humbja e punës, me pasojat e tyre afatgjata, e obligojnë reagimin e institucioneve dhe të shoqërisë.

Edhe pas zgjedhjeve të datës 3 janar të vitit 2000, autoritetet, të frikësuara nga forca e protestës për përkrahjen për pjesëtarët e akuzuar të forcave kroate në Split dhe në vendet e tjera, kanë qëndruar shumë të kujdesshme në krijimin e parakushteve për procedurat e drejta gjyqësore, për të cilat para së gjithash duhet pranuar gabimet e të gjitha institucioneve të autorizuara në vitet nëntëdhjetë dhe të hapet kapitulli. Derisa ligjvënësi në fushën e korrupsionit hetimet ia ka besuar një zyre të re në kuadër të Zyrës së Prokurorit të Shtetit, te krimet e luftës, për çudi, ka llogaritur në ato të cilat në vitet nëntëdhjetë kanë marrë pjesë në fshehjen e tyre. Për disa profesionistë ka qenë e kuptueshme që të presin që në rrethanat e reja politike të shfrytëzohet rasti për një punë më kualitative, por me këtë në mënyrë të pashmangshme është zhvendosur vazhdimi i procedurave të ndërprera edhe po për ata të njëjtët njerëz, të cilët për shkak të oportunizmit politik me ndërgjegje i kanë "harruar" në mënyrë që të mos e rrezikojnë pozitën e tyre ose përparimin në polici ose në prokurorinë shtetërore. Ligjet, të cilat ligjvënësi në mënyrë deklarative i ka miratuar në mënyrë që t'i kompensojë viktimat e luftës, nuk i kanë zgjidhur problemet e tyre,

15 Në fund të vitit 2013 për PSHRK kanë qenë të njohur kryerësit e 317 krimeve. Kryerësit e 173 krimeve kanë qenë të panjohur, por vetëm 115 krime (23,47 %) kanë qenë gjithsejtë të zgjidhura. Nga 490 krime të evidentuara në bazë të PSHRK-së, 393 krime (80 %) i kanë kryer pjesëtarët e formacioneve serbe – APJ ose të ashtuquajturat formacione të MPS të Krajinës, 86 (18 %) pjesëtarët e forcave kroate – UK-së ose MPB-së së RK, 2 (më pak se 1 %) pjesëtarët e të ashtuquajturës Mbrojtjes Popullore të Krahinës Autonome të Bosnjës Perëndimore, dhe 7 (1,4 %) pjesëtarët e forcave, deri tash të panjohura. Nga data 31 dhjetor e vitit 2013 janë duke u zhvilluar hetime kundër 316 personave, 613 janë të akuzuar, por procedura është në zhvillim e sipër, kurse 608 persona janë gjykuar. Procedurat, pas hetimeve ose pas ngritjes së aktakuzës, janë ndërprerë ose janë sjellë aktgjykime liruese në lidhje me 2.052 persona.

16 Për një paraqitje të hollësishme, shih librin Procesimi i krimeve të luftës – Garanci e procesit të ballafaqimit me të kaluarën, të cilin e kanë përgatitur Documenta, Qendra për paqe, jo-dhunë dhe të drejta të njeriut, Osijek, dhe Këshilli Qytetar për të Drejtat e Njeriut, Zagreb, 2014.

por shumicën i kanë sjellë në një pozitë edhe më të rëndë[17], sepse shumë prej tyre jo vetëm që nuk kanë marrë kompensim dhe as pranim të vuajtjes, por janë të obliguar për të paguar shpenzimet e procedurave gjyqësore.

Procedurat për krimet e kryera në Medaçki Xhep, në Gospiq dhe në Osijek e kanë treguar gjithë ndjeshmërinë shoqërore dhe kompleksitetin e ndjekjes penale të pjesëtarëve të palës vetjake, porse dënimet e kryerësve kanë treguar se gjyqësori kroat është i aftë për të zhvilluar procedura të këtilla. Posaçërisht kanë qenë të rëndësishme aktgjykimet e formës së prerë në procedurat për krime në Gospiq dhe në Osijek për pranimin e vuajtjes së viktimave dhe procesin shoqëror të ballafaqimit me të kaluarën, kurse pjesërisht edhe për procesin e ndërtimit të besimit. Porse, mbetet barra e krimeve të hetuara në mënyrë të pjesshme ose plotësisht të pahetuara.

Për shkak të kohës së shkurtë, mund të përqendrohem vetëm në disa shembuj.

Krimi në fermën Ovçara në Vukovar, i kryer në natën midis 20/21. 11. 1991 mbi të plagosurit, të sëmurët, të burgosurit e luftës, punëtoret e spitalit në Vukovar dhe mbi civilët, i hetuat nga GJNPJ, deri më sot nuk e ka epilogun gjyqësor as në Kroaci e as në Serbi[18]. Në mesin e viktimave ka pasur fëmijë të mitur, të rinj të rritur, dy gra, njëra në moshën 60 vjeçare, tjetra në shtatzani në muaj të shtyrë. Në varrezën masive janë gjetur 200 trupa të viktimave. Janë duke u bërë hetime për mbetjet mortore të shumë trupave të marrë nga Veleprometi dhe lokacione të tjera në Vukovar.

Për krimin në Medaçki Xhep të kryer ndaj viktimave, ndaj civilëve dhe të burgosurve të luftës, në shtator të vitit 1993, me aktgjykim të formës së prerë është dënuar Mirko Norac. Pas shumë viteve të avokimit nga ana e organizatave për të drejtat e njeriut për vazhdimin e hetimeve të krimeve të kryera ndaj civilëve serb dhe të burgosurve të luftës në Medaçki Xhep, gjatë vitit 2012 janë zhvilluar hetimet dhe është ngritur aktakuza kundër dy personave. Megjithëkëtë, personat në krye të zinxhirit komandues kanë mbetur të paprekur. Procedura ende është në zhvillim e sipër.

Kur flasim për procesimin e personave përgjegjës për vepra penale të krimeve të luftës gjatë aksionit ushtarak "Stuhia", e kemi vetëm një aktgjykim të formës së prerë para gjyqësorit kroat, dhe atë për krimet në Prokljani dhe Mandiqi. Këshilli Kroat i Helsinkit për të Drejtat e Njeriut (KKHD) pas aksionit ushtarak "Stuhia" ka evidentuar 677 viktima civile si dhe rreth 20.000 objekte të shkatërruara (të djegura, të rrënuara ose të shkatërruara me themel).

Organizatat për të drejtat e njeriut, të cilat i përcjellin krimet e luftës, kanë përfunduar se: "ndjekja efikase e kryerësve gjithnjë e më shumë varet nga bashkëpunimi midis organeve shtetërore të gjyqësorit në rajon, por edhe nga gatishmëria e dëshmitarëve për të dëshmuar, përkatësisht besimit të tyre se në shtetet e tjera të rajonit do të zhvillohen procedura të drejta dhe në mënyrë joselektive do të procedohen kryerësit e drejtpërdrejtë dhe personat përgjegjës komandues. Edhe

17 Ligji mbi përgjegjësinë për dëmin të shkaktuar nga aktet terroriste dhe demonstratat publike (NN numër 117/03), Ligji mbi përgjegjësinë e RK për dëmet e shkaktuara nga pjesëtarët e forcave të armatosura kroate dhe policore gjatë luftës atdhetare (NN numër 117/03).

18 Për shkak të vendimit të Gjykatës Kushtetuese të Serbisë nuk është e plotfuqishme.

pse prokuroria serbe ka ngritur aktakuza kundër pesë të akuzuarve për krimin e kryer në Sotin, heqja e gjykimit të shkallës së parë për krimin e kryer në Llovas, dënimet joproporcionale të ulëta për keqtrajtuesit në kampin në Morinj, si dhe mosprocesimi i strukturave të larta ushtarake dhe politike në Serbi dhe në Mal të Zi, në dëshmitarët sigurisht se vepron në mënyrë demotivuese."[19]

Në vitin, në të cilin Republika e Kroacisë është bërë anëtare me të drejta të plota e BE-së plotësisht është ndalë procesi i pajtimit. Në Kroaci, me shkatërrimin e pllakave në të dyja alfabetet gjuhësore gjatë viteve 2013 dhe 2014 është treguar mosdurimi ndaj pakicës serbe. Edhe në vendet e tjera fqinje dhe në BE brengos rritja e përjashtimit, gjë që nuk mund të ketë ndikim të mirë në gjyqësorin.

Në fund, dëshiroj ta shtrojë pyetjen nëse në Kroaci dhe në vendet e tjera post-jugosllave do të ketë urtësi politike për heqjen dorë nga ushtrimi i ndikimit politik në gjyqësorin në mënyrë që të mundësohet njësimi i standardeve në veprimet midis organeve gjyqësore të shteteve të rajonit, kurse një numër sa më i madh i kryerësve dhe i personave përgjegjës komandues të sillen para drejtësisë, por edhe që të përfundojnë ndjekjet e personave, për të cilët nuk ekzistojnë provat se janë kryerës ose të anulojnë aktgjykimet kundër personave të dënuar në mënyrë të pajustifikueshme.

Tea Gorjanc Preleviq[20]: Në Mal të Zi nuk ka asnjë aktakuzë në bazë të përgjegjësisë komanduese

Autoritetet në Mal të Zi konsiderojnë se puna me procesimin e krimeve të luftës kryesisht ka përfunduar. Për këtë dëshmon propozimi i Qeverisë së Malit të Zi që Prokurorisë Speciale t'i merren kompetencat për krimet e luftës ("duhet të kthehemi nga e ardhmja, ajo është çështje e së kaluarës").[21] Me gjithë rekomandimin e qartë të Komisionit Evropian se Mali i Zi duhet ta luftojë mosndëshkimin për krimet e luftës, Qeveria konsideron se kjo mund të zgjidhet në atë mënyrë që këtë kompetencë kërkuese do ta kalojë në procesimet e rregullta, në prokuroritë më të larta, të cilat janë kompetente për procesimin e pothuajse të gjitha veprave penale të Kodit Penal.

Nga vitet 90-të e deri sot, në Mal të Zi janë procesuar 6 (gjashtë) lëndë të krimeve të luftës. Në 3 (tri) lëndë të akuzuarit menjëherë edhe janë dënuar, në dy (2) raste janë liruar të gjithë, në një rast të gjithë janë liruar me aktgjykim të shkallës së parë. Janë akuzuar 36 persona, janë dënuar 10, janë liruar 26. Me gjithë këtë, pas kësaj statistike fshihet fakti se është vetëm një lëndë në të cilën dikush i dënuar ka pasur të bëjë me përgjegjësinë në Mal të Zi, pra, me qytetarët e saj, aso kohe pjesëtarë i formacionit rezervë të APJ-së. Është fjala për rastin e keqtrajtimit të kroatëve në

19 Në raportin "GJETJET DHE REKOMANDIMET për periudhën e datës 1 korrik i vitit 2013 – 30 qeshor të vitit 2014.", të cilin e ka përgatitur Documenta, Qendra për paqe, jo-dhunë dhe për të drejtat e njeriut, Osijek, dhe Këshilli Qytetar për të Drejtat e Njeriut http://www.documenta.hr/assets/files/objave/Sudjenja-za-ratne-zlocine---nalazi-i-preporuke--01-07-2013-30-06-2014-2.pdf

20 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

21 Deklaratë e ekspertëve, të cilin Qeveria e Malit të Zi e ka angazhuar që ta këshillojë lidhur me përpilimin e Ligjit mbi Prokurorinë Speciale me rastin e diskutimit mbi Projektligjin, 22.09.2014. në Podgoricë.

kampin Morinj në territorin e Malit të Zi, të cilin Kroacia ia ka përcjellë Malit të Zi dhe në të cilin, në fund, katër kryerësit e drejtpërdrejtë janë dënuar me dënimet minimale.[22]

Në njërin nga tri rastet e mbetura, të cilët kanë përfunduar pa vërtetimin e përgjegjësisë së askujt, procedura zhvillohet sipas ankesave, kurse me aktgjykim të shkallës së parë të gjithë pjesëtarët e akuzuar të APJ-së janë liruar (rasti Kallugjerski Llaz – vrasja e civilëve të dëbuar nga Kosova në territorin e Malit të Zi në vitin 1999).

Dy raste, të cilat gjithsesi se kanë të bëjnë me përgjegjësinë e Malit të Zi, të cilën ky shtet edhe deri diku e ka pranuar, kanë përfunduar me lirimin me aktgjykime të formës së prerë të të gjithë të akuzuarve. Është fjala për rastin e torturës dhe të dëbimit të popullatës myslimane nga Bukovica dhe për njërin, ndoshta, prej rasteve më së miri të dokumentuara të krimeve të luftës ndonjëherë – të ashtuquajturin "deportim" i refugjatëve boshnjak-hercegovas nga Mali i Zi tek autoritetet e Republika Srpska, në të vërtetë është fjala për burgosjen e paligjshme dhe për dorëzimin e civilëve në cilësi të pengjeve tek ushtria, për ata, armike, e shtetit serb. Në të dyja rastet, vendimet gjyqësore janë bazuar në interpretimin e gabuar të së drejtës. Në rastin Bukovica, Gjykata Supreme ka vërtetuar se nuk ka mundur të gjykojë në mënyrë retroaktive për krime kundër njerëzimit, sepse ato nuk kanë qenë në Ligjin Penal të RSFJ-së, edhe pse veprat e tilla kanë qenë të ndaluara me të drejtën ndërkombëtare penale, e cila e ka obliguar Malin e Zi (pra, RSFJ-në) edhe pse ajo është paragraf i vërtetuar në gjyqësinë e B dhe H, të cilin e ka vërtetuar edhe Gjykata Evropiane për të Drejtat e Njeriut.[23] Në rastin e "deportimeve", rasti politik ka qenë edhe më i qartë – aty është përfunduar se, edhe pse pjesëtarët e akuzuar të policisë dhe të sigurimit shtetëror kanë kryer burgosje dhe ekstradime të paligjshme, pra, zhvendosje të dhunshme të civilëve, ata nuk mund të përgjigjen për këtë si për krim të luftës, sepse nuk kanë qenë në përbërje të palës në konfliktin e armatosur në B dhe H, që ka qenë njëfarë konflikti i brendshëm. Në këtë mënyrë, me interpretimin arbitrar të së drejtës humanitare ndërkombëtare dhe kombëtare, gjykata ka porositur që, nëse i kryeni veprimet e krimeve të luftës, kurse në atë rast nuk e keni kartelën e anëtarësisë të palës zyrtare në atë luftë, mund të bëni çfarë të dëshironi. Natyrisht, pikëpamja e këtillë nuk është ligjore, por politike dhe daton nga koha e Sllobodan Millosheviqit – se Serbia dhe Mali i Zi assesi nuk kanë marrë pjesë në luftën në B dhe H. Ky rast i burgosjes dhe i ekstradimit të civilëve si pengje tek autoritetet e Republika Srpska, që t'iu shërbejnë për këmbim të të burgosurve të luftës, pikërisht e dëshmon pjesëmarrjen e zyrtarëve shtetëror të Republikës së Malit të Zi në atë konflikt në anën e serbëve të Bosnjës.[24]

22 Tri lëndë, të cilat kanë çuar deri te vërtetimi i përgjegjësisë kanë pasur të bëjnë me si më poshtë: 1) vrasja e familjes treanëtarëshe myslimane Kllapuh në territorin e Malit të Zi nga tre pjesëtarë të Ushtrisë së Republika Srpska, pra, në këtë rast lidhja e Malit të Zi me këtë krim ka qenë rastësi e pastër që ka ndodhur në territorin e saj (në këtë lëndë me aktgjykime të formës së prerë janë dënar pesë kryerës); 2) gjykimi i një kryerësi të akuzuar për rrëmbim dhe vrasje nga treni në linjën Beograd–Tivar në stacionin Shtrpce, në B dhe H, 1993. (Nebojsha Ranisavleviq, përndryshe serb nga Serbia, ka qenë një prej disa pjesëtarëve të formacionit paramilitar me të cilin ka komanduar Millan Llukiqi, serb nga B dhe H; të tjerët nuk janë dënuar); 3) i treti është lënda për krime në kampin në Morinj në Mal të Zi – nga më shumë të akuzuar, janë akuzuar gjashtë, prej të cilëve pastaj janë liruar dy, kurse katër të dënuarit.

23 *Simsic v. B dhe H* nga 2012.

24 Më hollësisht lidhur me procesimin e krimeve të luftës në Mal të Zi shih "Gjykimi i krimeve të luftës në Mal të Zi", Aksioni për të drejtat e njeriut në bashkëpunim me Bogdan Ivanisheviqin: http://www.hraction.org/wp-content/uploads/20-maj-2013-Sudjenja-za-ratne-zlocine.pdf

Kështu është mbyllur rrethi. Autoritetet, në rastin e deportimit i kanë paguar reparacionet për 200 viktima dhe anëtarë të familjeve të të pësuarve – viktima të këtij krimi, për të cilin, në fund, askush nuk është bërë individualisht përgjegjës. Autoritetet i riparojnë shtëpitë e personave të dëbuar nga Bukovica me anë të programit për kthimin e tyre, derisa, fatkeqësisht, për shkak të kualifikimit të gabuar të prokurorisë vetjake, nuk ka kurrfarë bazash për përgjegjësinë penale.

Mungesa e qartë e vullnetit në të gjitha nivelet që të dënohen krimet e luftës në Mal të Zi është pasojë logjike e faktit se kryeministër i Malit të Zi është i njëjti person që në atë pozitë ka qenë në kohën kur kanë ndodhur krimet. Për gjyqësorin, i cili synon drejt Evropës ky fakt është dashur të jetë një nxitje që të tregohet pavarësia dhe gatishmëria për rishikim dhe ballafaqim me krimet nga e kaluara dhe, megjithëse është e sigurt se Mali i Zi nuk ka një gjyqësor të tillë, tash, e pakta, është bërë e qartë se në gjyqësorin e tillë insiston Bashkimi Evropian për ta pranuar Malin e Zi,[25] dhe kjo bëhet shpresë për prosperitet.

Në fund, në lidhje me atë që koleget dhe kolegët e kanë thënë si kontribut në përfundimet – as në Mal të Zi nuk ka asnjë aktakuzë mbi bazën e përgjegjësisë komanduese dhe për mosparandalimin dhe/ose mosndëshkimin për krimet e kryera, dhe as që është e njohur nëse një hetim i tillë fare është iniciuar. Nuk është zhvilluar as procesi i lustracionit si dhe as i verifikimit të së kaluarës së luftës të pjesëtarëve të ushtrisë dhe të policisë, sepse për këtë edhe nuk ka bazë ligjore.[26] Veprimet për reparacione në disa raste, siç janë Kallugjerski Llaz dhe viktimat e bombardimeve të NATO-s në vendin Murinë, janë ndërprerë deri në përfundimin e procedurës penale ose është shpallur parashkrimi. Përmendoret për viktimat nuk ekzistojnë, me gjithë kërkesat e shoqërisë qytetare, por ekziston një përmendore, një pllakë e xhamtë në një park në Podgoricë, e që i kushtohet të gjitha "viktimave civile të luftës në territorin e ish Jugosllavisë nga viti 1991 deri në vitin 2001".

Me themelimin e KOMRA-s, shumë brenga të përbashkëta do të mund të tejkaloheshin në kuadër të një forumi të tillë të unifikuar. Në ndërkohë, është e dobishme që të këmbejmë përvojat dhe që bashkërisht t'i ndihmojmë Komisionit Evropian për të parë situatën në rajon dhe që të mos heq dorë nga kushtëzimi i mëtejmë i përparimit në integrimet evropiane pikërisht përmes realizimit të drejtësisë tranzicionale.

Nora Ahmetaj[27]: Përparësia e gjykimeve para gjykatave të Republikës së Kosovës

Nisma për KOMRA-n përbën një rast unik për ballafaqim me trashëgiminë e luftës në ish Jugosllavi dhe, si e tillë, përbën një sfidë të jashtëzakonshme. Gjatë tetë viteve të kaluara është treguar se procesi i fillimit të dialogut, në të cilin do të merrnin pjesë të gjitha shoqëritë e rajonit, është i ballafaquar me disa pengesa të patejkalueshme. KOMRA, kështu, përbën mundësinë e

25 "Nuk ka pasur përpjekje serioze që të luftohet mosndëshkimi për krimet e luftës. ... Mali i Zi duhet t'i përshpejtojë përpjekjet për ta luftuat mosndëshkimin dhe që në mënyrë efikase të hetojë, procesojë, gjykojë dhe dënojë krimet e luftës në pajtim me standardet ndërkombëtare." Raport i Komisionit Evropian mbi Përparimin e Malit të Zi për vitin 2014.

26 Propozimi i Ligjit mbi lustracionin, të cilin në vitin 2007 e ka miratuar Partia Liberale e Malit të Zi asnjëherë nuk është vënë në rend të ditës të parlamentit.

27 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

ballafaqimit me të kaluarën, edhe pse procesi trevjeçar i mobilizimit të shoqërive në rajon që në mes vete të krijojnë dialogun është treguar se si detyrë nuk është fare e lehtë, dhe se disa nga pengesat në atë rrugë kanë qenë të pashmangshme.

Konteksti i punës në fushën e drejtësisë tranzicionale në Kosovë

Në periudhën e pasluftës gjithmonë ekziston nevoja për nisma të orientuara drejt pajtimit dhe ndërtimit të besimit midis komuniteteve. Pajtimi nuk është proces statik, përkundrazi, ai është fluid dhe kërkon një qasje holistike në ballafaqimin me të kaluarën.

I tërë procesi i pajtimit, si edhe ai i reparacioneve, duhet të kuptohet në kontekstin e një tërësie holistike të qëllimeve. Ai përfshin sigurimin e drejtësisë për viktimat, vërtetimin e përgjegjësisë së kryerësve dhe vendosjen e institucioneve demokratike, përkatësisht restaurimin e atyre institucioneve, të cilat janë shkatërruar në konfliktet e dhunshme dhe në shkatërrimin sistematik, që e ka përcjellë atë. Çrrënjosja e frikës nga jeta e përbashkët kështu përfshin restaurimin e besimit në qeverinë dhe në institucionet e saj, por edhe përfshirjen e solidaritetit shoqëror midis kufijve. Të gjitha këto qëllime e përbëjnë pakon tërësore holistike tranzicionale, që i kontribuon restaurimit të shoqërisë së gjithmbarshme.

I tërë rajoni i Ballkanit, në përgjithësi, e posaçërisht Kosova, nuk mund të pajtohen me të kaluarën e vet pa vullnetin e njëmendët politik, pa vendosmërinë dhe pranimin. Procesi i pajtimit nuk mund të vështrohet si një proces i ndarë, i kufizuar në Kosovën, sepse trashëgimitë e konfliktit të armatosur kanë ndikuar në të gjitha vendet e ish Jugosllavisë dhe ai duhet të trajtohet si i tillë.

Transferimi i kompetencave

Kur është fjala për krimet e luftës, Kuvendi i Kosovës në datën 24 prill të vitit 2014 ka miratuar vendimin mbi vazhdimin e mandatit të EULEX-it. Në këtë mënyrë, kanë qenë të plotësuara parakushtet për procesimin e lëndëve të ndjeshme gjyqësore, të cilat janë të hapura falë hetimeve të Njësisë speciale të hetimeve mbi pretendimet e paraqitura në Raportin e Asamblesë Parlamentare të Këshillit të Evropës në vitin 2011. Sesioni i ri i Kuvendit duhet të miratojë ndryshimet e disa ligjeve kyçe, duke e përfshirë edhe Kushtetutën, të cilat do të mundësojnë krijimin e gjykatës së veçantë dhe të zyrës së prokurorisë.[28]

Në këtë moment, derisa EULEX-i e zvogëlon misionin e tij dhe i transferon kompetencat në organet kosovare, shtrohet pyetja se si do t'ia dalin institucionet kosovare me obligimet më të mëdha ndaj viktimave të luftës, në përgjithësi, e posaçërisht ndaj familjeve të personave të zhdukur. Vështruar në përgjithësi, edhe më tutje nuk ekziston përkrahja e mjaftueshme politike dhe mekanizmat përgjegjës për mbledhjen e informatave relevante për zhvillimin e hetimeve mbi krimet e luftës dhe personat e pagjetur. Frikësimi i dëshmitarëve edhe më tutje është një problem brengosës, edhe pse policia, megjithëkëtë, ka realizuar një përparim të rëndësishëm me krijimin

28 http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-kosovo-progress-report_en.pdf

e Drejtorisë për Mbrojtjen e dëshmitarëve.[29] Përkundër mungesave të kapaciteteve lokale, unë jam një nga kosovaret e pakta që më shumë do të dëshironin që vendi ynë vet të procesoj krimet, pa kurrfarë ndihme ndërkombëtare, sepse kjo, në të njëjtën kohë, do të përbënte edhe një përpjekje për ndërtimin e shtetit dhe për vendosjen e përgjegjësisë. Në lidhje me këtë, në një intervistë për *Foreign Policy,* kam thënë se këtë e shoh si një shkurtore, injeksion dhe shtytje të jashtme për procesin e ballafaqimit me të kaluarën dhe që, megjithëse në Kosovë ndoshta ende nuk janë plotësuar të gjitha parakushtet e domosdoshme – sa më shumë që ky proces të ketë tubuar njerëz të zakonshëm dhe do të vepronte nga poshtë, dobia, së këndejmi, për vendin tonë do të jetë aq më e madhe.

Raporti mbi përparimin për vitin 2014 sugjeron se qeveria duhet të miratojë rregulloren, e cila do të rregullonte punën e Grupit Punues Ndërministror për ballafaqim me të kaluarën dhe pastaj edhe të miratojë strategjinë e gjithmbarshme të drejtësisë tranzicionale në Kosovë. Megjithëkëtë, duke e pasur parasysh që qeveria këtë grup nuk e kupton në mënyrë mjaft serioze, ai deri tash nuk ka realizuar kurrfarë përparimi të rëndësishëm.

Çështjet të cilat duhet të zgjidhen në kuadër të procesit të ballafaqimit me të kaluarën

Siç është cekur në Raportin mbi përparimin e Kosovës në vitin 2014, fati i pandriçuar i personave të zhdukur në konfliktet e viteve nëntëdhjetë edhe më tutje përbën një problem të rëndësishëm humanitar në Ballkanin Perëndimor. Në këtë kontekst, gjithsejtë 1.709 persona nga Kosova edhe më tutje konsiderohen të zhdukur dhe kësaj çështjeje, në kuadër të dialogut në vazhdim të Prishtinës me Beogradin, i është dhënë karakter humanitar. Duke e theksuar përparimin në zgjidhjen e disa çështjeve të rëndësishme, siç është fati i personave të zhdukur dhe pranimi i viktimave të dhunës seksuale të kryer gjatë konfliktit të armatosur, KB vazhdon të inkurajojë bashkësitë në Kosovë që të punojnë në përparimin e pajtimit dhe të integrimit.[30]

Në muajin gusht, katër vendet e rajonit – Serbia, Kroacia, Mali i Zi dhe Bosnja dhe Hercegovina – kanë nënshkruar Deklaratën e përbashkët mbi personat e zhdukur, duke synuar që në këtë mënyrë të çlirohen nga barra e vet morale. Qeveria e Kosovës nuk ka diskutuar lidhur me këtë çështje: qëllimin e sinqertë për të hetuar të gjitha rastet e personave të zhdukur do të duhej ta tregonte përmes deklaratës rajonale mbi personat e zhdukur Komisioni për personat e zhdukur. Me këtë do të vërtetonte përkushtimin e vet në pjesëmarrjen aktive në këmbimin e informatave dhe në bashkëpunimin ndërshtetëror në zhvillimin e hetimeve.

29 http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-kosovo-progress-report_en.pdf

30 Përfaqësuesi Special Farid Zarif, 27. 5. 2014. Përkundër ngadalësisë, e cila kohët e fundit është vërejtur në implementimin e qëllimeve të dialogut politik midis Beogradit dhe Prishtinës nën përkujdesjen e Bashkimit Evropian, një zyrtar i lartë i Kombeve të Bashkuara sot ka raportuar në Këshill të Sigurimit se të dy palët "i kanë zvogëluar mospajtimet e tjera" dhe e ka shprehur shpresën se, pas zgjidhjeve në Kosovë, dialogu do të vazhdojë pa farë zvarritjesh të mëtejme.

Sipas mandatit të ri të EULEX-it, të miratuar në Kuvendin e Kosovës në muajin maj të vitit 2014, institucionet nacionale do të marrin kompetencat e dikurshme dhe përgjegjësitë e EULEX-it për një varg të tërë të detyrave të reja, duke i përfshirë edhe hetimet mbi krimet e luftës.

BE – Shkopi dhe karota

Edhe pse euro-integrimi është i vetmi mekanizëm, i cili është në gjendje që ta vë në lëvizje procesin e drejtësisë tranzicionale në Ballkanin Perëndimor, BE e ka lëshuar rastin që të zhvillojë një koncept të gjithëpërfshirës dhe që ta unifikojë kornizën e drejtësisë tranzicionale për këtë rajon, i cili ende është duke kaluar nëpër periudhën post-konfliktuale.[31]; BE kurrë nuk ka artikuluar një politikë koherente në atë që "drejtësia" në kuptimin e gjerë duhet të udhëheq dhe të drejtojë aktivitetet e saj në ndërtimin e paqes në Ballkanin Perëndimor. Këshilli i Evropës vetëm në muajin shkurt të vitit 2012 e ka publikuar raportin mbi drejtësinë tranzicionale në Ballkanin Perëndimor, në të cilin do të parashtrojë një varg të tërë të rekomandimeve[32] në lidhje me parandalimin e mosndëshkimit, nevojën për konstatimin e së vërtetës mbi personat e zhdukur, ofrimin e reparacioneve të frytshme ose efikase dhe reformat e mëtejme të sistemit të sigurisë. Megjithëkëtë, në këtë kontekst asnjëherë nuk është shtruar ndonjë kërkesë ose kusht i fortë si dhe as që është ofruar ndonjë instrument konkret.

Organizatat e shoqërisë civile të Ballkanit Perëndimor do të duhej të ndërtonin një platformë të përbashkët, rajonale dhe, në të njëjtën kohë, të kërkojnë përkrahjen nga Bashkimi Evropian në zhvillimin e strategjisë së drejtësisë tranzicionale si instrument i kushtëzimit të euro-integrimeve të vendeve të ish Jugosllavisë.

Mirko Kllarin[33]: Faktet e vërtetuara dhe të gjykuara janë trashëgimia kryesore e Tribunalit të Hagës

Le t'ia fillojmë nga fakti që për momentin ta imagjinojmë se çka do të ndodhte sikur të mos ishte Tribunali. A do të ishim ne sot këtu dhe a do të bisedonim mbi pajtimin ose do të pajtoheshim, siç thotë miku im Lazari, pasi që ia kemi falur njëri-tjetrit, pasi kemi harruar se çfarë ka ndodhur dhe ashtu do të shkonim përpara drejt një të ardhmeje të luftës? Ndoshta edhe do të ishte ashtu. Në të vërtetë, njëherë tashmë e kemi provuar këtë, që në emër të një të ardhmeje të ndritshme të harrojmë të kaluarën e përgjakshme dhe ajo e kaluar na është kthyer prapë. Ne, krimet e kryera gjatë Luftës së së Dytë Botërore i kemi fshehur nën tepih, kufomat i kemi mbyllur nëpër dollapë të mureve dhe kjo na është hakmarrë sepse, kur ka ardhur momenti për këtë, ka qenë shumë e lehtë të manipulohen viktimat e Luftës së Dytë Botërore, duke qenë se nuk kanë ekzistuar kurrfarë fakte të vërtetuara dhe të gjykuara mbi atë se kush çka i ka bërë kujt dhe përse dhe kush është për këtë përgjegjës.

31 http://www.bmlv.gv.at/pdf_pool/publikationen/transitional_justice_sr_11_2013_05_i_kisic.pdf
32 http://www.coe.int/t/commissioner/source/prems/Prems14712_GBR_1700_PostwarJustice.pdf
33 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

Atë që e konsideroj trashëgimi kryesore të Tribunalit të Hagës janë pikërisht ato fakte të vërtetuara dhe të dënuara, ato mijëra e mijëra fakte të vërtetuara dhe të gjykuara mbi atë se çfarë dhe si ka ndodhur në atë e atë ditë dhe në atë e atë vend anë e kënd Bosnjës dhe Hercegovinës, në Kroaci ose në Kosovë apo në Maqedoni. Dhe të cilat, nëse asgjë tjetër, do të pamundësojnë që dikush të manipulojë me to në një të ardhme të largët. Sepse në të ardhmen e afërt gjithçka është e mundshme, duke qenë se askush, pak a shumë, edhe nuk di për ato fakte të gjykuara në Tribunal. Dimë për aktgjykimet, dimë për vitet e burgosjes, dimë për kualifikimet juridike, por fare nuk dimë se në krejt çfarë kjo bazohet, sepse praktikisht kjo nuk ka arritur deri te publiku në këto vende.

Kjo është pika nismëtare, nga e cila duhet të nisemi në vlerësimin e trashëgimisë së Tribunalit. Tribunali i Hagës atë parimin e *accountability*, përkatësisht të përgjegjshmërisë e ka zbatuar në një model relativisht të vogël prej 161 të akuzuarish, por shumë me sukses ka mbuluar praktikisht të gjitha lokacionet e rëndësishme të krimeve masive të kryera në Bosnjë dhe Hercegovinë, në Kroaci, në Kosovë e pak edhe në Maqedoni. Dhe ka vërtetuar se çka ka ndodhur atje. Dhe po e përsëris, kurrë nuk do të jetë tepër të përsëritësh atë se faktet e vërtetuara dhe të gjykuara janë trashëgimia më e çmueshme dhe se transkriptet dhe baza e të dhënave e Tribunalit përmbajnë njëmend një pasuri të vërtetë. Por, fatkeqësisht, pak kush, pos shkencëtarëve për nevojat e tyre personale, i lexon transkriptet, sepse janë aq të gjera dhe të vëllimshme; plotësisht i kuptoj njerëzit që nuk i lexojnë ato. Ashtu siç, midis të tjerash, nuk i lexojnë aktgjykimet, të cilat kohët e fundit arrijnë edhe me mijëra faqe.

Në Hagë jam, praktikisht, njëzet vite, pesë vitet e para për gazetën *Nasha Borba (Naša Borba)* kurse pesëmbëdhjetë vitet e fundit për Agjencinë SENSE. Nga dita në ditë i përcjellim të gjitha gjykimet. I kemi publikuar me dhjetëra mijëra raporte ditore dhe analiza mbi gjykimet. I kemi sajuar pothuajse 600 emisione gjysmëorëshe javore televizive mbi punën e gjykatës. Asnjë javë pune nuk e kemi lëshuar në programet tona nga data 3 mars e vitit 2000. I kemi krijuar shtatë filma dokumentarë, por, përkundër të gjitha këtyre, ndjenja ime është se tash teksa kemi prekur në sipërfaqen e asaj që Haga ka bërë në këto 20 vitet e kaluara. Dhe se e kemi treguar, e po le të jemi shpirtgjerë, *madje* 10 për qind të rrëfimit të Tribunalit. Dhe tash, meqë po afrohet fundi i mandatit të Tribunalit, përsiasim se çka të bëjmë me krejt atë material, të cilin e kemi mbledhur në këto dy-tre vitet e fundit. Shpresojmë se, përndryshe, do të mbesim atje deri në fund, edhe pse gjithnjë e më shumë kemi probleme, duke qenë se në bashkësinë ndërkombëtare krimet e luftës më nuk janë prioritet; tash është prioritet lufta kundër krimit të organizuar dhe korrupsionit, kështu që ka mbretëruar njëfarë ngopje, lodhje me Tribunalin dhe me krimet e luftës dhe me ata, të cilët më merren me to, duke përfshirë këtu edhe mua, kurse supozoj se me probleme të njëjta ballafaqohet edhe Koalicioni për KOMRA-n dhe organizatat e tjera joqeveritare, të cilat merren me këtë.

Përsiasim, pra, se çka të bëjmë me gjithë atë material. Në arkivin tonë për momentin ka 20.000 orë materiali të zgjedhur audio-vizual nga të gjitha gjykimet e mbajtura gjatë 20 viteve të kaluara, me deklaratat e mijëra e mijëra dëshmitarëve, të viktimave të mbijetuara, të dëshmitarëve okular të krimeve, me incizime dokumentare të krijuara në kohën e atyre krimeve dhe në vendet e atyre krimeve. Aty janë, konsiderojmë, ato 90 për qind të rrëfimit të Tribunalit, që ende pret

që t'i tregohet publikut. Besojmë se me kohë në publik do të rritet interesimi për atë që gjatë 20 viteve të kaluara ka ndodhur në Hagë, se do të vijnë gjeneratat e reja, të cilat do të shtrojnë pyetje mbi atë se çka dhe si janë vërtetuar atje faktet, se do përgatitemi që gjithë atë material ta bartim në rajon dhe që prej aty të vazhdojmë rrëfimin e Tribunalit, një ditë kur Tribunali të mbyllë dyert e tij.

Denisa Kostovicova[34]: Kushtëzimi i euro-integrimeve me bashkëpunimin me Tribunalin e Hagës

Bashkimi Evropian (BE) është krijuar si projekt i paqes. Në zemrën e këtij projekti është gjendur ideja e pajtimit francez-gjerman dhe integrimi, në mënyrë që Evropa kurrë më të mos përjetojë konflikte si ato të Luftës së Parë dhe të Dytë Botërore. Me zgjerimin e Bashkimit, ky projekt i integrimeve është shndërruar në projekt teknik. Ideja mbi BE-në si një projekt paqësor pothuajse ka qenë e harruar deri në ngjarjet në Ballkan në fillim të viteve 1990-të. Atëherë, menjëherë, procesi i integrimeve evropiane në rajon prapë është shndërruar në projekt të paqes. Për njerëzit e Ballkanit, hyrja në BE nënkupton edhe paqen e qëndrueshme në rajon. Shikuar nga ky kënd, vërej se BE-ja nuk e ka përshkruar detyrimisht të njëjtën recetë, e cila është treguar efikase në procesin e pajtimit brenda vet BE-së. Instrumenti kryesor i drejtësisë tranzicionale në duart e BE-së, i cili në një mënyrë ka përfaqësuar edhe një instrument të pajtimit, ka qenë kushtëzimi i euro-integrimeve me bashkëpunimin me Tribunalin e Hagës. BE-ja, kështu, i është qasur procesit të drejtësisë tranzicionale në një mënyrë shumë të ngushtë. Nuk do të dëshiroja që në lidhje me këtë të kuptohem gabimisht – unë konsideroj se Tribunali i Hagës ka luajtur një rol shumë të rëndësishëm në rajon. Nëse iu kujtohet periudha e luftërave të viteve 1990-të, do t'iu kujtohet po ashtu se Tribunali në të vërtetë ka krijuar hapësirë për debat mbi krimet e luftës, e ka parandaluar mosndëshkimin dhe e ka ndalur procesin e harrimit të krimeve të luftës. Megjithëkëtë, Tribunali ka pasur, dhe edhe sot e kësaj dite ka problem me projektimin e mesazhit se njëmend është duke e realizuar drejtësinë. Mbi arsyet do të mund të flitej pafund, por dëshiroj të them se njëmend mjaft çuditem lidhur me atë se përse BE-ja nuk është lëshuar në mënyrë më të shprehur në nismat në fushën e drejtësisë restorative. Nismat e tilla në thelbin e tyre janë shumë më afër qëllimeve të ripërtëritjes së marrëdhënieve shoqërore, që qëndrojnë në thelbin e pajtimit.

Do ta përfundoj ekspozenë time me atë që edhe në fillim e kam pasur për qëllim për ta thënë – e kjo është vizioni im për të arriturat më të rëndësishme të drejtësisë tranzicionale në pesëmbëdhjetë vitet e fundit. Ato shprehen ose reflektohen në aspektet *deliberative* dhe *participatore* të drejtësisë tranzicionale dhe ky Forum shpreh të dy këto parime. Deliberacion, në të vërtetë, do të thotë diskutim. Mbi të gjitha elementet e drejtësisë tranzicionale në rajon diskutohet me zjarr: mbi faktet e krimeve, kontekstin e tyre, mbi atë nëse drejtësia tranzicionale duhet të jetë me karakter rajonal ose kombëtar. Nuk po lëshohem në vet çështjet – diskutimi gjithsesi se zhvillohet. Kjo është, vetvetiu, një çështje e madhe, pikërisht si edhe pjesëmarrja në atë debat. Mendoj se këtu duhet

34 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

të përqendrohemi edhe në rolin e madh, të cilin e ka luajtur shoqëria liberale në promovimin e idesë së ballafaqimit me të kaluarën. Vetëm se dua të shtoj – si një fusnotë e shkurtër – se nuk i kanë kontribuuar të gjitha segmentet e shoqërisë civile atij procesi. Përkundër atyre, ky forum e demonstron edhe dimensionin participator të drejtësisë tranzicionale. Mendoj se mbajtja e një debati të këtillë civil, posaçërisht fakti se në të marrin pjesë gjithnjë e më shumë përfaqësues të institucioneve të shteteve nga i tërë rajoni, duhet të na trimërojë. Ajo, në të vërtetë, shënjon ndryshimin kryesor në kontekstin e gjithë procesit të drejtësisë tranzicionale.

Zoran Pusiq[35]: Gjykata e Hagës ka qenë e suksesshme, papritmas është ndalur

Tribunali i Hagës është themeluar me Rezolutën 827, në vitin 1993, saktësisht para 20 vitesh. Kjo ka ndodhur pikërisht në muajin maj të vitit 1993, më saktë në datën 25 maj. Edhe gjatë atyre 19 viteve të veprimit, ka kaluar nëpër faza të ndryshme. Mua më duket se trashëgimia e tij është mbresëlënës, sa ka të bëjë me Kroacinë gjatë viteve 90-të, kur edhe politika e edhe gjyqësori kanë pasur një qëndrim tejet negativ ndaj Tribunalit. Tribunali ka qenë i satanizuar. Politikanët udhëheqës kanë konsideruar se kjo në mënyrë të drejtpërdrejtë është e drejtuar kundër pavarësisë dhe sovranitetit të vendit. Gjykatat gjatë viteve 90-të kanë qenë në mënyrë të jashtëzakonshme paragjykuese, haptazi paragjykuese, dhe aktgjykimet në masë të madhe janë varur nga etniciteti i viktimës dhe i kryerësit. Për krimet në Novska është sjellë aktgjykimi, i cili me gjasë edhe nja njëqind vjet në të ardhmen do të jetë shembull i turpit gjyqësor ku gjykata sjell një çmim për gjykimin, në të cilin thuhet se është e padyshimtë se është konstatuar se kryerësit janë pjesëtarë të ushtrisë së Kroacisë, në uniformat e ushtrisë së Kroacisë dhe me armët e ushtrisë kroate, por se krimi është kryer jashtë orarit të punës. Së këndejmi, Kroacia nuk është përgjegjëse. Dhe atëherë paditësit janë dënuar nga e njëjta gjykatë në pagesën afatgjatë të shpenzimeve gjyqësore, një e treta e pensionit të tyre të vogël ka shkuar në ato shpenzime gjyqësore. Në vitin 2011 dhe 2012, për herë të parë gjatë shqiptimit të aktgjykimit për krim të luftës, kryerësve, të cilët kanë qenë pjesëtarë të ushtrisë kroate, gjyqtari në mënyrë eksplicite iu ka thënë: fakti pse keni qenë pjesëtarë të ushtrisë kroate nuk është rrethanë lehtësuese, por rënduese, sepse e keni turpëruar ushtrinë kroate me sjelljen tuaj. Kjo është një ndryshim i madh dhe unë mendoj se aty ka qenë i përfshirë edhe ndikimi i Gjykatës së Hagës dhe për këtë arsye Gjykata e Hagës ka qenë e suksesshme. Ajo, gjatë atyre 19 viteve, ka sjellë para Gjykatës 161 të akuzuar. Kur janë burgosur Karaxhiqi, pastaj Mlladiqi, e pastaj edhe Haxhiqi, autoriteti i Gjykatës së Hagës në mënyrë të jashtëzakonshme është rritur. Ata, të cilët gjithmonë kanë qenë të disponuar në mënyrë tejet negative ndaj Gjykatës së Hagës, për arsye se e kanë përjetuar si rrezikim të idesë tyre të pavarësisë kombëtare, kanë filluar të kultivojnë respekt ndaj saj. Në Gjykatën e Hagës janë gjykuar kryetarët e shteteve, pothuajse e tërë udhëheqja ushtarake dhe politike e Republika Srpska, një pjesë e madhe e udhëheqjes politike dhe ushtarake të Herceg-Bosnjës, kryetari i Serbisë, kryeministri i Serbisë, një numër i vogël i gjeneralëve - shumë njerëz sipas përgjegjësisë komanduese. Papritmas këtu ka ndodhur ndalja. Përse? Unë njëmend

35 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

jam kundërshtar i çfarëdo teorie të konspiracionit, por unë thjesht nuk kam shpjegim, pos që aty për herë të parë është vërejtur se Gjykata e Hagës i gjykon individët, por nëse i gjykoni kryetarët, gjeneralët udhëheqës, natyrisht se ai kufi midis individit dhe shtetit është shumë i afërt dhe në të vërtetë ju filloni ta gjykoni luftën si të tillë. Kjo është një nga trashëgimitë më të mëdha të Gjykatës së Hagës, se kjo është një hap i rëndësishëm, por se këto aktgjykimet e fundit janë shenjë se disa janë frikuar nga ai hap. Së këndejmi, është shenjë se lufta si veprimtari shoqërore kriminalizohet, ashtu siç sot është kriminalizuar tregtimi me robër. Unë shpresoj se një ditë do t'i shohim luftërat ashtu. Secili prej nesh, i cili e ka mësuar historinë, në të vërtetë e di se ka mësuar vetëm një varg të luftërave. Mendoj se jemi në prag të kësaj, dhe se Tribunali i Hagës është një hap i rëndësishëm në atë drejtim, siç ka qenë, të themi, e pasuksesshme Liga e Popujve, kurse siç janë të suksesshme Kombet e Bashkuara. Nga Liga e Popujve kanë dalë fuqi të mëdha, nga Kombet e Bashkuara askujt nuk i shkon ndër mend të dalë. Respektimi i Tribunalit të Hagës e ka iniciuar respektimin e një vargu tjetër të gjykatave, midis të tjerash edhe të Gjykatës Penale Ndërkombëtare, dhe njëherë kjo do të çojë drejt asaj që mbetet para KOMRA-s, e që kjo të mos jetë pajtimi. Kjo nuk është pajtim i qëndrimeve, por është ndryshim i qëndrimeve. Ne me disa qëndrime asnjëherë nuk do të pajtohemi. Mund të pajtohemi me njerëzit, të cilët ndoshta i ndryshojnë qëndrimet e tyre.

Gentian Zyberi[36]: KOMRA është instrument për vazhdimin e diskutimit mbi gjithë atë që ka ndodhur gjatë luftërave

Përshtypja ime është se shumë njerëz nuk janë aq të interesuar për vet procesin gjyqësor dhe teoritë komplekse juridike, siç është teoria e projektit të përbashkët kriminal dhe të bashkëkryerjes, sa janë të interesuar për rezultatin përfundimtar të gjykimeve. Rezultati i tillë pastaj do të interpretohet në përputhje me narrativin nacional, i cili është specifik për secilin prej vendeve, grupeve etnike dhe popujve (në rastin tonë – në Bosnjë, Serbi, Kroaci, Kosovë dhe Maqedoni). Aq më shumë, e drejta ndërkombëtare në këtë pikëpamje është e ballafaquar me një kundërshtarë të rëndë, të cilin na e ka dhuruar vet natyra dhe që quhet disonanca kognitive ose njohëse. Kolegët e mi këtu e kanë përkufizuar si një proces psikologjik, me anë të të cilit individi synon të shmang të gjitha situatat ose informacionet, të cilat në të zgjojnë ndjenjën e sikletit ose të disonancës. Po, ne jemi qenie morale, por pranimi i përgjegjësisë kolektive për krimet e rënda është një çështje plotësisht tjetër. Tash do të kaloj në pikën tjetër, e cila ka të bëjë me ndërveprimin (interaksionin) e GJNPJ me aktorët e tjerë, të cilët punojnë për pajtimin. Dëshiroj që në lidhje me këtë të jem plotësisht i qartë – unë jam i mendimit se GJNPJ është një komponentë tejet e rëndësishme e sistemit ndërkombëtar për shkak të rolit të saj dhe për shkak të kontributit të sigurimit të përgjegjësisë individuale penale për krimet më të rënda. Megjithëkëtë, në mënyrë që pajtimi njëmend të lëshojë rrënjë, është e domosdoshme që aktivitetet e gjykatave ndërkombëtare të përcillen me përkrahjen e fuqishme ndërkombëtare me strukturat, institucionet dhe proceset juridike nacionale. Me gjithë kritikat e shpeshta se gjykatat ndërkombëtare penale nuk i kontribuojnë pashmangshëm përparimit shoqëror-politik dhe pajtimit

36 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

në shoqëritë post-konfliktuale, duhet theksuar se, marrë rreptësishtë, mandati i tyre është në të vërtetë i kufizuar në procesimin e kryerësve të gjenocidit, të krimeve të luftës dhe krimeve kundër njerëzimit të nivelit, të aktit ose të profilit më të lartë. Çka ndodh kur elitat politike dhe mediat në një vend e përhapin narrativin kombëtar, i cili e minon punën e ndonjë gjykate ndërkombëtare? Kur narrativi gjyqësor i vërtetuar para GJNPJ i kundërvihet narrativit kombëtar të ndonjërës prej shoqërive me të cilat këtu merremi – çka mendoni, cili prej atyre dy narrativave do të mbipeshojë? Edhe pse GJNPJ mundet dhe, në të vërtetë, tashmë e ka hapur një hapësirë të caktuar për futjen e narrativave të ndryshëm, më të drejtpeshuar – vështruar në shtigje afatgjata, efektet e gjera të përpjekjeve të tilla, pa përkrahjen e fuqishme shoqërore, në jetën e përditshme sipas të gjitha gjasave do të jenë të papërfillshme. Kjo është edhe një nga arsyet se përse e përkrah dhe përse e çmoj Nismën për KOMRA-n – ajo është në të njëjtën kohë edhe instrument për vazhdimin e diskutimit mbi gjithë atë se çfarë ka ndodhur gjatë luftërave në ish Jugosllavi. Në linja të shkurtra, ai diskutim ka të bëjë me të vërtetën – dhe me çështjen se në çfarë shoqërie në të vërtetë dëshirojmë të jetojmë. Tash do të përqendrohem shkurtimisht në pikën e tretë dhe në të fundit të ekspozesë sime. Ajo ka të bëjë me rëndësinë e *outreach-it* të gjykatave ndërkombëtare penale dhe të tribunaleve, duke e përfshirë edhe GJNPJ. Do të dëshiroja që në lidhje me këtë ta shtroj një pyetje: çka është më e rëndësishme për pajtimin e njerëzve dhe të popujve të ish Jugosllavisë – aktgjykimet e GJNPJ të arsyetuara në mbi 600 faqe ose kërkimfalja publike ndaj viktimave, të cilën do ta bënte lideri i ndonjë vendi në rajon? Të dyja aktet janë të rëndësishme, megjithëkëtë, funksioni i aktgjykimeve të GJNPJ nuk është pikërisht që edhe të afrojë palët në procedurë. Gjestet e vullnetit të mirë dhe kontaktet në nivelet më të larta janë masa, të cilat mund ta përparojnë pajtimin shumë më shpejtë. Fatkeqësisht, deri tash nuk kemi parë mjaft gjeste të tilla në ish Jugosllavi. Le të përfundoj, gjykatat ndërkombëtare penale, duke e përfshirë edhe GJNPJ-në, ekzistojnë që të sigurojnë një masë të caktuar të përgjegjësisë, edhe pse jo të plotë, dhe që t'i kontribuojnë përforcimit të shtetit ligjor në nivel ndërkombëtar, përkatësisht që të inkurajojnë dhe që të mbështesin përpjekjet vendore në atë drejtim. Megjithëkëtë, kur është fjala për pajtimin, aktgjykimet e tyre janë në gjendje vetëm të ofrojnë mundësitë për inicimin e diskutimit mbi anën e errët të konflikteve brenda një shoqërie të dhënë. Pajtimi realizohet edhe në nivel nacional e edhe në atë ndërkombëtar, kurse ai është një proces i cili kërkon jo vetëm kohë dhe durim, por edhe përkushtim, këmbëngulësi dhe koordinim të të gjithë akterëve në proces.

Jellena Subotiq[37]: Ideja e drejtësisë post-konfliktuale është e ndërtuar mbi diskursin e gjithmbarshëm nacional

Do të dëshiroja të fillojë me anë të disa observacioneve mbi "përqendrimin e caktuar në pengesat" në drejtësinë tranzicionale dhe në shumicën e shkencave të tjera politike dhe të studimeve mbi të drejtat e njeriut. Analizat në temën "ku ka ndodhur kurthimi" dhe çka janë pengesat e ndryshme që dalin në të arriturat në fushën e të drejtave të njeriut janë në literaturë shumë më të pranishme se sa "rrëfimet me përfundim të lumtur", sepse ky lloj i hulumtimit për prakticistët është shumë

37 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

më shumë interesant dhe më mirënjohës. Me fjalë të tjera, një numër tejet i vogël i akademikëve është bërë i njohur duke shkruar libra mbi suksesin e procesit të tranzicionit dhe shembujt e përparimit të gjendjeve të të drejtave të njeriut, të cilat thuaja se kanë ndodhur brenda natës. Ajo që shumicën prej nesh na ka përqendruar në hulumtimin akademik janë pikërisht llojet e ndryshme të problemeve globale, dhe për këtë arsye jemi sot të përgatitur për të hulumtuar vetëm pengesat dhe sfidat. Paragjykimi i tillë njohës nuk është i parëndësishëm dhe do të mund të ndikonte në mënyrë serioze në zgjidhjen e problemeve të cilat do t'i hulumtojmë e të cilat, prapë, i formësojnë edhe përfundimet tona. Hulumtimi akademik nuk është i izoluar e as në vakum, përkundrazi, atë e vënë në lëvizje lloje të ndryshme të paragjykimeve, duke i përfshirë edhe ato metodologjike, politike, personale, të situatave dhe kulturore.

Në fushën e drejtësisë tranzicionale ka rezultuar deri te ndryshimet e qarta në raport me hulumtimet e mëhershme të fundit të viteve nëntëdhjetë dhe të fillimit të dhjetëvjetëshit të parë të këtij shekulli, të cilat kanë qenë shumë optimiste dhe plot me shpresë në pikëpamje të krijimit të premtuar të institucioneve të drejtësisë tranzicionale dhe të synimeve të përgjithshme, globale për mbrojtjen e të drejtave të njeriut. Meqë ai premtim mbi institucionet e mëdha ndërkombëtare të drejtësisë tranzicionale kurrë nuk është përmbushur plotësisht (punën ad hoc të Tribunalit për ish Jugosllavinë dhe Ruandën e kanë përcjellë vështirësi të mëdha, kurse Gjykata Penale Ndërkombëtare e përhershme është ballafaquar me probleme të thella të legjitimitetit, posaçërisht në Afrikë), një pjesë e madhe e punimeve të tyre mbi drejtësinë tranzicionale ka pasur një ton shumë më kritik. Në të vërtetë, ajo kthesë kyçe në hulumtimin e drejtësisë tranzicionale ka qenë pasojë e të pritmeve potenciale joreale, gjithsesi pothuajse maksimaliste, të cilat përgjithësisht janë vendosur para të gjitha projekteve të drejtësisë tranzicionale. Duke marrë parasysh faktin se nga ato institucione të reja dhe të paverifikuara është pritur aq shumë, jo vetëm nga këndi i teorisë, por edhe i politikës, njëmend nuk duhet të na habis dëshpërimi i prekshëm me atë se çka kanë arritur.

Pikërisht nga ky kënd, nga ky kënd më kritik, dëshiroj t'ua ofrojë një pasqyrë të dendur të të arriturave në fushën e drejtësisë tranzicionale në këtë rajon. Pas kësaj do të dal nga korniza e metakritikës, në mënyrë që të përqendrohem në disa të arritura konkrete, të cilat gjithsesi se duhet të pranohen dhe të lavdërohen.

Problemi konceptual i matjes së të arriturave

Një pjesë e madhe e literaturës akademike mbi çështjen e kuantifikimit të drejtësisë tranzicionale është e ndarë dhe vështirë se mund të ekzistojë përgjigje e kënaqshme. Në studimet mbi drejtësinë tranzicionale nuk ekziston konsensusi – as mbi atë se si të arriturat maten si dhe as, në rastin e ish Jugosllavisë, mbi atë nëse përpjekjet e ndryshme të realizimit të drejtësisë tranzicionale kanë sjellë deri te rezultatet e dëshiruara. Në vend se këtu të dorëzohemi dhe të themi se nuk dimë, ne shpesh flasim në stilin – vetëm se krejt kjo "varet".

Përgjigjja në pyetjen nëse drejtësia tranzicionale ka realizuar diçka në ish Jugosllavi "varet" nga ajo se çka në të vërtetë kemi dëshiruar që ajo të realizojë. A e ka sjellë "pajtimin"? E po, e ka sjellë KOMRA-n, larg projektin më ambicioz të pajtimit në rajon. KOMRA ia ka dalë të tubojë grupet e

viktimave dhe të të mbijetuarve, të cilat, në të kundërtën, kurrë nuk do të takoheshin dhe nuk do të ndanin rrëfimet e tyre. Por, si mund ta dimë nëse rrëfimet dhe përvojat e tyre kanë depërtuar në shoqërinë e gjerë, jashtë kuadrit të pjesëmarrësve të drejtpërdrejtë në forumet, të cilat në mënyrë parësore i tubojnë viktimat?

A e ka sjellë drejtësia tranzicionale "drejtësinë"? Këtu është edhe më e vështirë të jepet vlerësimi dhe ky problem pjesërisht rrjedh nga të kuptuarit e ndryshëm të drejtësisë. Drejtësia retributive, përkatësisht dënimi në kornizën penalo-juridike, ka përbërë mekanizmin kryesor të drejtësisë në këtë rajon. Krahas kritikave të qarta në llogari të GJNPJ (inkosistenca e aktgjykimeve të shqiptuara dhe e dënimeve, gabimet e prokurorëve dhe "outreach" i dobët), probleme të qarta e përcjellin edhe procesimin e krimeve të luftës para gjykatave vendore. Nga një numër në mënyrë të imagjinueshme të madh të lëndëve në Bosnjë dhe Hercegovinë, nëpër një numër të vogël të procedurave të filluara në Serbi, deri te mungesa e çfarëdo proceseve penale në Kosovë, përkatësisht – përkatësisht proceseve të rastësishme dhe inkonsistente në Kroaci, ai modeli vendor i gjykimeve gjithsesi se ka dështuar. Për më shumë, kur edhe arrihet deri te inicimi i procedurës penale para ndonjë gjykate vendore, në kuptimin e gjerë të fjalës, është shumë e vështirë në mënyrë precize për t'i vërtetuar efektet e saj. A din publiku i gjerë fare për ato gjykime? A raportojnë mediat mbi to? Dhe, a i kontribuojnë njëmend dëshmitë e dëshmitarëve drejtësisë për krimet nga e kaluara në një kuptim më të gjerë? Në pikëpamje të këtyre kritikave, është e vështirë të jepet ndonjë vlerësim i fuqishëm pozitiv.

Nga shumë kënde vështruar, në këto pyetje fare nuk është e mundshme të jepet ndonjë përgjigje. Ndoshta do të ishte më e dobishme që të përpiqemi të identifikojmë të arriturat konkrete, prej të cilave, edhe pse të realizuara në kuadro dukshëm më të vogël, megjithëkëtë janë të prekshme.

Krijimi i arkivit të dokumenteve

Edhe pse e tërthortë dhe në pikëpamje motivore më pak e kënaqshme nga kërkimi i drejtpërdrejtë i drejtësisë, i pajtimit ose i së vërtetës, është fakt se, pikërisht falë aktiviteteve të GJNPJ dhe (në masë më të vogël) gjykatave vendore për krime të luftës, sot kemi në dispozicion një begati dokumentesh mbi shkeljet e të drejtave të njeriut në vitet nëntëdhjetë, kurse vlera e tyre njëmend është e paçmueshme. Asgjë nga ky dokumentacion sot nuk do të ekzistonte pa gjykatat ndërkombëtare dhe pa këmbënguljen e aktivistëve për të drejtat e njeriut në kërkim të së drejtës ndërkombëtare. Vlera e plotë e këtij arkivi do të bëhet e qartë vetëm në vitet dhe në dhjetëvjetëshat që janë para nesh, kur disa hulumtues të ri të jenë marrë me temat e reja dhe kur të kërkojnë përgjigje të reja në pyetjet mbi trashëgiminë e viteve nëntëdhjetë dhe pasojat e saj.

Mbjellja e konceptit të "drejtësisë tranzicionale" në ndërgjegjen publike

Edhe pse në vendet e ish Jugosllavisë drejtësia tranzicionale ndoshta nuk është popullore si dhe as që është trajtuar me respektin të cilin e meriton, (dhe i cili është më se i nevojshëm), prapë duhet theksuar një fakt jashtëzakonisht të rëndësishëm. Përndryshe, sot të gjithë e dinë se çka është "drejtësia tranzicionale". Kjo nuk është një punë e vogël. Aktivitetet në fushën e drejtësisë tranzicionale ia kanë dalë që, pra, të ndërtojnë idenë e drejtësisë post-konfliktuale ose

të ballafaqimit me të kaluarën në diskursin e gjithmbarshëm kombëtar. Ndoshta nuk do të na pëlqejë gjithçka që ajo ka prodhuar, por dialogu, megjithëkëtë, ekziston. Ky është një ndryshim i madh në raport me gjendjen e drejtësisë tranzicionale prej para 15 ose, madje, edhe para 10 vitesh. Drejtësia tranzicionale sot është e pranishme dhe kjo nuk do të ndryshojë.

Jasna Dragoviq-Soso[38]: Narrativat gjyqësor nuk kanë pasur jehonë në publikun e gjerë

Do të dëshiroja të përqendrohem në dy tipa të studiuar të drejtësisë tranzicionale dhe në të arriturat e në prioritetet e tyre, që edhe këtu janë të pranishme. I pari ka të bëjë me mekanizmat gjyqësor, për të cilat tashmë kemi folur, kurse pastaj do të dëshiroj të kaloj në tipin e dytë dhe vetëm shkurtimisht e përmend komisionin për të vërtetën.

Kur është fjala për institucionet gjyqësore, padyshim se shumëçka mund të thuhet për të arriturat e tyre, por do të thosha, edhe për rastet e shumta të lëshuara dhe problemet për të cilat kemi dëgjuar edhe në lidhje me procesimin e krimeve të luftës para gjykatave ndërkombëtare. Aty, natyrisht, duhet të përmendet edhe Tribunali. Në lidhje me këtë, do të duhej të thuhej se literatura profesionale para së gjithash merret me institucionet gjyqësore dhe me vlerësimin e punës së tyre dhe ky është aksenti kryesor i të gjitha hulumtimeve në fushën e drejtësisë tranzicionale edhe në këtë rajon. Për këtë qartazi duhet të organizohet diskutimi adekuat, por mendoj se kjo nuk mund të arrihet këtu dhe tash, si dhe as që është kjo qëllimi ynë. Vështruar në përgjithësi, vlerësimi im është se, nga ana pozitive, nuk kemi pasur amnisti blanko, të cilat në shumë raste i kemi hasur në të kaluarën, kështu që disa procedura penale prapëseprapë janë iniciuar dhe individët e caktuar që janë përfshirë në urdhërimin dhe ekzekutimin e krimeve në fund janë gjykuar dhe në një aspekt edhe dënuar. Janë realizuar edhe disa të arritura pak a shumë të rëndësishme në zhvillimin e së drejtës penale ndërkombëtare, para së gjithash në lidhje me dhunën seksuale dhe përgjegjësinë komanduese. Këtu dëshiroj ta nënvizoj një gjë, e cila këtu shpesh është theksuar dhe me të cilën, midis të tjerash, është marrë edhe Mirko Kllarin – dhe kjo është arkivi i dëshmive dhe sasia jashtëzakonisht e madhe e informacioneve mbi krimet e kryera, të cilat sot na janë në dispozicion, gjë që njëmend është jashtëzakonisht e rëndësishme. Megjithëkëtë, në frymën e profesionit tim, duhet të përqendrohem edhe në disa probleme dhe në gabimet tejet serioze, të cilat janë bërë dhe të cilat ndikojnë në të gjitha aspektet e procesit gjyqësor – prej aktakuzave, nëpër dëshmitarët dhe provat, e deri te kohëzgjatja e procedurave, aktgjykimet liruese dhe ngjashëm. Vështruar në përgjithësi, mendoj, e më duket se nuk po gaboj, te një numër i madh ose madje te shumica e të mbijetuarve dhe te familjet e viktimave (pikërisht si edhe midis organizatave për të drejtat e njeriut dhe në literaturën profesionale), mbretëron besimi se përgjegjësia e njëmendët kurrë me të vërtetë nuk është vendosur dhe që mosndëshkimi edhe më tutje përbën problem serioz anë e kënd rajonit.

Para kësaj, kurse kjo është diçka me të cilën do të doja të merrem në mënyrë më të hollësishme – kur mendojmë mbi efektet e institucioneve gjyqësore, në të njëjtën kohë duhet të mendojmë edhe

38 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

për qëllimet e gjera arsimore ose pedagogjike drejt të cilave ato synojnë (në disa raste në mënyrë eksplicite, megjithëse në rastin e Tribunalit në Ruandë, edhe pse kryesisht në mënyrë implicite), dhe të cilat gjithsesi se janë pjesë e punës së tyre. Ato qëllime, do të thosha, kryesisht nuk janë realizuar. Nga arsye të shumta, narrativat gjyqësor nuk kanë pasur jehonë në publikun e gjerë e me këtë edhe në mesin e banorëve, të cilët janë grupi kryesor i synuar i këtyre proceseve. Do të thosha edhe se efektet, të cilat GJNPJ i ka realizuar në luftën kundër mohimit të krimeve në rajonin post-jugosllav kanë qenë posaçërisht të kufizuara e gjithsesi më të kufizuara se sa që avokuesit e tyre kanë shpresuar. Mendoj se përgjigjja në pyetjen "përse" është fushë për hulumtimet dhe debatin e mëtejmë si dhe se, së këndejmi, ajo është gjithsesi e lidhur me gabimet, të cilat i kanë bërë vet institucionet, përkatësisht gjykatat; aty tashmë i kam cekur gjërat siç janë aktakuzat problematike dhe të stërngarkuara, problemet procedurale, zgjedhja e dobët e dëshmitarëve në disa instanca, mekanizmat joadekuat të mbrojtjes së dëshmitarëve, aktgjykimet liruese problematike për të cilat kemi folur herën e kaluar, por edhe vendosja e vonuar e mekanizmit për *outreach*, gjë që mendoj se njëmend e ka ngadalësuar punën e Tribunalit. Këtu duhet cekur edhe rrethanat vendore jashtëzakonisht të vështira dhe të pavolitshme; mendoj se aty problemi kryesor ka qenë shkalla e lartë e kontinuitetit midis regjimeve të vjetra dhe të reja në shtetet post-jugosllave – jo vetëm të kontinuitetit institucional dhe ideologjik por, para së gjithash, edhe të kontinuitetit në pikëpamje të sektorëve të gjyqësorit dhe të sigurisë. Në kombinim me nacionalizmin e fortë dhe me atë që Jellena Subotiq e quan uzurpim i drejtësisë nga elitat politike për nevojat vetjake politike, këta faktorë janë reflektuar në mënyrë negative pikërisht në atë lloj të porosive pedagogjike të Tribunalit. Të gjitha këto argumente do t'i gjeni edhe në literaturë, e cila në këtë moment njëmend është vëllimore dhe e rëndësishme. Do të doja po ashtu të shtoj dhe të mendoj se drejtësinë ndërkombëtare duhet vështruar në paket me intervenimin ndërkombëtar në rajonin si tërësi. Percepcionet lokale të drejtësisë dhe të narrativave mbi përgjegjësinë dhe mohimin e krimit ngushtësisht janë të lidhura me percepcionet lokale të intervenimit ndërkombëtar në kuptimin e gjerë që, prapë, përfshijnë një varg të tërë të pyetjeve – siç është ajo nëse intervenimi ka ndodhur tepër vonë; a ka qenë i arsyetuar (në varësi të asaj se kë e pyetni); a ka qenë përdorimi i disa instrumenteve të detyrimit diplomatik, siç janë sanksionet ekonomike, i drejtë dhe i matur; a kanë qenë njëmend përpjekjet ndërkombëtare diplomatike dhe marrëveshjet e paqes njëmend të drejta; a e kanë mundësuar krijimin e shteteve të qëndrueshme; a ka qenë i arsyetuar dhe i frytshëm kushtëzimi euro-integrues; dhe, në fund, a jemi në të vërtetë dëshmitarë të asaj se neokolonializmi ka marrë një formë të re, formën e protektoratit ndërkombëtar. Mendoj se të gjitha këto gjëra ndikojnë në mënyrën tonë të të kuptuarit të drejtësisë tranzicionale. Ne nuk mund ta izolojmë drejtësinë tranzicionale, para së gjithash atë ndërkombëtare, nga intervenimi ndërkombëtar në rajon si tërësi, si dhe as nga ajo se si ky intervenim kuptohet dhe interpretohet lokalisht. Kjo është diçka që, mendoj, nuk është pranuar në masë të mjaftueshme dhe kjo është arsyeja pse konsideroj se intervenimi i jashtëm në fushën e drejtësisë tranzicionale në rajon mund të ketë vetëm efekte të kufizuara në promovimin e procesit të ballafaqimit me të kaluarën. A do të arrihej fare një ballafaqim i tillë - mendoj se ai duhet të jetë i udhëhequr dhe i mbikëqyrur në mënyrë lokale; në të kundërtën, i tërë procesi do të jetë i ballafaquar me problemet e legjitimitetit.

Kjo tash më çon te një çështje tjetër për të cilën kam dëshiruar të flas dhe e cila ka të bëjë me komisionin e së vërtetës. Ashtu siç sigurisht të gjithë tashmë dini mirë, ka pasur shumë përpjekje që në rajonin post-jugosllav të krijohen komisione për të vërtetën dhe pajtimin. Të gjitha përpjekjet, pa përjashtim, kanë qenë të pasuksesshme, e pakta deri në këtë moment, por nuk kemi kohë që tash të analizojmë përse, sepse pas mossuksesit të secilit prej atyre komisioneve është një grup i tërë i arsyeve komplekse. Vetëm do të them se është fjala për tri gjëra të ndërlidhura: e para është mandati ose qëllimi i komisioneve të tilla, e dyta ka të bëjë me angazhimin lokal përkatësisht, me fjalë të tjera, legjitimitetin dhe veprimet e akterëve vendor politik dhe, në fund, e treta, që përfshin faktorët ndërkombëtarë (për shembull, GJNPJ në të kaluarën ka pasur ndikim negativ në përpjekjen për krijimin e komisionit për të vërtetën në Bosnjë dhe Hercegovinë). Pohimi i përgjithshëm, të cilin këtu dua ta shpreh është se, e pakta në literaturën profesionale, komisionet për të vërtetën në thelb përfaqësojnë ose përbëjnë institucione politike. Arsyeja për këtë, ashtu siç e pohojnë një numër i madh i profesionistëve, është fakti se narrativat mbi të vërtetën, që komisionet e tilla i ofrojnë, në të vërtetë përmbajnë një interpretim tejet specifik të realitetit, që në të njëjtën kohë nënkupton edhe vlerësimin e legjitimitetit dhe raportin e forcave. Me fjalë të tjera, e vërteta, të cilën e bartin komisionet për të vërtetën, në mënyrë të pashmangshme e privilegjon një narrativ mbi të kaluarën, me çka, në të vërtetë, i shtynë ose i injoron të gjithë të tjerët. Kështu, vendimet mbi atë se cili narrativ do të jetë i privilegjuar, si duhet të përkufizohen viktimat dhe kryerësit ose si të vërtetohen shkaqet dhe përgjegjësitë për ngjarjet dhe për krimet, të cilat komisioni përpiqet për t'i përshkruar – janë në mënyrë inherente vendime politike dhe domethënia e tyre është e madhe. Kur është fjala për njohjen e kësaj natyre inherente politike të komisionit për të vërtetën, mendoj se pikë e mirë nismëtare është pikërisht qasja, të cilën e ka KOMRA, që në mënyrë parësore është e orientuar drejt vërtetimit të fakteve dhe viktimave individuale.

Për fund, vetëm do ta shpjegoj se përse e besoj këtë. Mendoj se krijimi i arkivit të fakteve zyrtarisht të pranuara dhe të vërtetuara mbi humbjet njerëzore dhe shkeljet e të drejtave të njeriut në rajon, së bashku me narrativin i cili është i përqendruar në viktimat, përbën hapin e parë drejt diçkaje që e konsideroj shumë të rëndësishme, e kjo është dialogu mbi të kaluarën. Mendoj se, ashtu siç është formuluar në literaturën mbi drejtësinë tranzicionale dhe hulumtimet mbi komisionet e ndryshme të së vërtetës, faktet e përbashkëta nuk çojnë detyrimisht deri te të vërtetat e pashmangshme, e kjo është diçka që disa folës tashmë e kanë theksuar. Faktet, vetvetiu, nuk janë në gjendje për të ofruar përgjigje në disa pyetje të rënda dhe të rëndësishme në lidhje me vërtetimin e shkaqeve dhe të përgjegjësive në ndonjë konflikt. Narrativi mbi viktimat individuale dhe mbi krimet kështu mund të jetë vetëm një hyrje në një dialog më të qëndrueshëm publik mbi ato pyetje më të rënda. Dhe mendoj se duhet të pranojmë se njerëzit deri te ajo pikë do të arrijnë nga perspektiva të ndryshme dhe se puna në ndërtimin e kujtimeve, që ai proces e nënkupton, le ta përdor shprehjen gjermane, është një proces tejet i gjatë. Megjithëkëtë, nëse komisioni në fund do të krijohet dhe nëse ai do të ketë legjitimitet, kjo, në fund të fundit, në masë të madhe do të varet nga përbërja dhe nga anëtarët e saj, por edhe nga aftësia për të vepruar në mënyrë të pavarur nga interesat politike vendore. Mendoj se ky do të jetë hapi i parë

i rëndësishëm në inicimin dhe në promovimin e dialogut mbi atë se përse të gjitha ato gjëra na kanë ndodhur në të kaluarën dhe përse janë zhvilluar pikërisht ashtu siç janë zhvilluar.

Kristen Perrin[39]: Thirrja nga gjykata për harrim

Shkurtimisht do t'ju flas për hulumtimin tim në UCN-u (University College London), në mënyrë që t'ua parashtrojë një pikëpamje paksa më ndryshe mbi temën e pajtimit. Hulumtimi im në mënyrë pak a shumë të hollësishme e hulumton komunikimin, i cili zhvillohet brenda gjykatores së Tribunalit të Hagës dhe është i bazuar në idenë se transkriptet e Tribunalit mund të thonë shumë mbi bashkësitë, individët dhe grupet se sa që ne në këtë moment iu lejojmë. Ato, në shikim të parë, nuk e zbulojnë gjithçka që munden dhe, për këtë arsye, shërbehem me një lloj të themeltë të linguistikës kognitive, e cila na mundëson, që prej tyre të mësojmë më shumë. Disiplina linguistike, të cilën e shfrytëzoj, quhet teoria e diskurseve hapësinore.

Kur është fjala për gjykatën, ne në të vërtetë kemi një organ të kodifikuar dhe të mekanicizuar, i cili ekziston që të realizojë një funksion të caktuar (në këtë rast drejtësinë), derisa te dëshmitarët shohim një grup të larmishëm dhe të llojit të vet të individëve, të cilët para gjykatës janë paraqitur nga arsye të ndryshme – prej atyre personale e deri te ato profesionale dhe politike. Kjo, në varësi nga perspektiva e vëzhguesit, në mënyrë inherente çon deri te ndryshimi në perceptimin e drejtësisë, ndryshimi në mandatet (objektivat) e tribunaleve të veçanta e, me këtë, edhe deri te të pritmet e ndryshme prej tyre. Me linguistikën kognitive dhe teorinë diskurzivo-hapësinore e hulumtojnë fuqinë e atyre perspektivave të ndryshme dhe efektet e tyre potenciale në bashkësinë e gjerë.

Shembulli, të cilin do t'ua sjell është nga transkripti dhe konkretisht merret me udhëzimin gjyqësor mbi atë se çka duhet të harrohet. Tash do t'ua lexoj ekstraktin nga dëshmia e dëshmitarit të mbrojtur B në lëndën *Kvoçka*. Në fund të dëshmisë së tij tejet të gjatë dhe të rëndë, mbrojtja i është drejtuar me fjalët në vijim: "Ju faleminderit shumë, zotëri. Nuk ka më pyetje. Unë do t'ju lutesha që këtë ta harroni sa më shpejt që është e mundur, në mënyrë që të gjithë të mund të kthehemi në gjendjen normale." Kërkesa e drejtpërdrejtë për të harruar këtu është shumë e rëndësishme si edhe mënyra se si identitetet e ndryshme paraqiten në gjuhën e cila shfrytëzohet. Ai thotë: "Unë do t'ju lutesha që këtë ta harroni sa më shpejt që është e mundur, në mënyrë që **të gjithë** të mund të kthehemi në gjendjen normale."

Pra, e kemi referencën në grupin, i cili rrjedh nga individi dhe këtu shfaqen disa gjëra të rëndësishme. Interpretimet sociopsikologjike të efekteve, të cilat ky lloj i deklarimit mund të ketë në ambientin e gjerë rrethues tregojnë se këto ide – krijimi i barrierave midis viktimave dhe grupit të pajtuar ose grupit normal ose grupeve, përkatësisht barrierës së formuar nga kujtesa e vet viktimës – mund të jenë në prapavijë, jo vetëm të trupit gjykues, por edhe të një diskursi më të gjerë apo të diskursit të bashkësisë. Edhe pse ky tip i analizës mund të duket si tepër i komplikuar dhe i detajizuar –se krejt këtë nuk është e lehtë për ta shpjeguar – ai prapëseprapë e thekson

39 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

potencialin e transkripteve të Tribunalit të Hagës si grupe të të dhënave me porosi sociologjike dhe psikologjike, që janë në gjendje për të na zbuluar diçka. Kur është fjala për pajtimin, analiza e këtillë na e mundëson të kuptuarit më të mirë të efekteve të Tribunalit në shumë nivele – si të atyre individuale, ashtu edhe në pikëpamje të perceptimit sociologjik të gjykatës, me çka në të vërtetë na flitet pak më shumë edhe për disa çështje të reja gjyqësore dhe aspektet e përvojave të dëshmitarëve në proces. Shpresoj se në të ardhmen këto transkripte do të jenë të shfrytëzuara në masë më të madhe si burim i të dhënave, që i tejkalon kornizat e analizës juridike dhe politike, sepse besoj se përmbajnë potencial të madh për njohjen dhe shikimet e reja.

Katarina Ristiq[40]: Narrativat legal mbi viktimat nuk arrijnë deri te bashkësia e kryerësve

Në hulumtimin tim, që në të vërtetë është teza ime e doktoratës, i përcjell gjashtë gjykime para Tribunalit të Hagës. Ato janë Mrkshiq, Gotovina dhe Millosheviqi, në kontekstin e luftës në Kroaci, dhe Kunarac, Oriq, Krstiq, në lidhje me luftën në Bosnjë dhe Hercegovinë. Në pjesën e parë i analizoj dokumentet ligjore, për çka janë akuzuar dhe për çka janë dënuar në aktgjykimin e parë dhe në të dytin. Në pjesën e dytë, i jap dëshmitë e viktimave, atë që është thënë gjatë gjykimeve, kurse pastaj e përcjell paraqitjen e gjykimeve në bashkësinë e kryerësve dhe në bashkësinë e viktimave, siç i kam quajtur. Një marrëdhënie paksa më ambivalente ndaj narrativave legalë ekziston në Kroaci, ku narrativat, të cilat vërtetojnë se Kroacia ka qenë viktimë, shfrytëzohen në krijimin e identitetit kombëtar, por jo në krijimin e identitetit të grupit nacional, por të shtetit. Në këtë kuptim, ne këtu mund të flasim mbi "kujtesën e fitimtarit", që në mënyrë parësore nuk merret me viktimat dhe nuk merret me krimet, por merret me heronjtë dhe me lavdërimin e gjeneralëve, të betejave, dhe me trashëgiminë e atyre betejave për krijimin e shtetit, që është gjëja më e rëndësishme në komunikimin publik. Në rastin e këtyre dy kujtimeve, në rastin e përkujtimit të viktimave dhe të përkujtimeve të fitimtarëve, kemi një shfrytëzim të pjesshëm të narrativave legal, në atë shkallë në të cilën këto aktgjykime dhe këto procese i kontribuojnë formimit të kujtesës së këtillë. Më problematikja, natyrisht, është situata në Serbi për arsye se në Serbi mbretëron konfuzioni - ka së tepërmi pak narrativa legalë, të cilët mund të shfrytëzohen për ndonjë rrëfim të përdorshëm mbi të kaluarën. Pothuajse askund dhe pothuajse në asnjë rast bashkësitë e viktimave nuk kanë qenë aq të kënaqura që të mund të thoshin se si ato aktgjykime e kanë sjellë kënaqjen e drejtësisë. Përkundrazi, aktgjykimet janë shfrytëzuar që të krijohen akuza të reja dhe që të shpiket hedhja e fajit kolektiv në tjetrin. Narrativat legalë mbi viktimat, të cilët mund të dëgjohen në Tribunalin e Hagës, nuk arrijnë deri te bashkësia e kryerësve. Ato barten në bashkësinë e viktimave, pra, riprodhohen në kuadër të po të njëjtës bashkësi, që i përjeton si vërtetim të asaj që pjesëtarët e bashkësisë tashmë e dinë – se ata kanë qenë viktima. Në këtë kuptim, në bashkësitë e këtyre tri shteteve është që vetëm në ndonjë punim të ardhshëm të zbulohet se çka është ajo trashëgimi e Tribunalit të Hagës.

40 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

FAKTET, HISTORIA E PËRBASHKËT

Zharko Puhovski[41]: Detyra jonë është turpërimi i kryerësve

Ne merremi me atë se si padrejtësia është kontrabanduar nga e kaluara në kohën tonë dhe me atë se çka mund të bëjmë për të ulur efektet negative të padrejtësisë. Punë e sektorit joqeveritar është që të bëjnë atë që qeveritë nuk mund ta bëjnë dhe nuk duhet ta bëjnë, që të shkojë kundër rrjedhës. Që të merret me turpërimin e kryerësve. Kjo është ajo çka ne bëjmë. Ne jemi përfshirë në kampionatin gjerësisht të pranuar post-jugosllav të viktimologjisë se kush ka më shumë viktima; jo, viktimat tona janë më të rëndat. Kjo nuk është çështje e jona ose në mënyrë margjinale është çështje e jona. Çështja jonë duhet të jetë turpërimi i kryerësve. Nuk është punë e jona që ne t'i gjykojmë ata, e jona është që ne t'i turpërojmë ata. Dhe kjo më duket se duhet marrë parasysh kur flasim mbi diçka që do ta quanim padrejtësi tranzicionale, që të bëhen përpjekje për t'u parë se çka mund të bëhet që t'iu ndihmohet njerëzve, çka mund të bëhet që faktet të vendosen në plan të parë e pastaj edhe interpretimi i tyre. Sepse faktet duhet të jenë baza për interpretim. Te ne, natyrisht, është e kundërta, faktet trillohen në bazë të interpretimeve. Dhe për këtë arsye e kemi situatën në të cilën as të dhënat elementare mbi vitin 1945 nuk mund të gjenden e të mos flitet për ato të vitit 1991 ose 1995. Kusht për këtë është ajo që KOMRA e ka për supozim, se në të vërtetë, ka përfunduar kur të kalojmë deri te niveli shtetëror, për të konstatuar emrat e viktimave dhe që, e pakta, çka është duke bërë Natasha Kandiqi me Librin e Kujtimit të Kosovës, të tregojmë kontekstin, në të cilin ka ardhur deri te fati i viktimës. Sepse kur të flitet për viktimën, atëherë, thjeshtë, të gjitha janë të barabarta. Dhe atëherë në mënyrë të njëjtë duhet të kuptohet edhe vuajtja e nënës, djali i së cilës ka qenë kriminel i luftës, dhe i cili, pas krimit të luftës, është vrarë, dhe edhe pikëllimi i nënës ose i djalit apo i vajzës së dikujt që njëmend është vrarë e që me këtë rast nuk ka bërë asgjë të keqe. Do të përfshihemi në disa kontekste emocionale dhe psikologjike, prej të cilave objektivisht është shumë e vështirë për të dalë jashtë. Duhet ndihmuar viktimave, kjo është diçka plotësisht tjetër. Atyre nuk iu është ndihmuar, por duhet të kthehemi nga kryerësit. Kjo është ajo që mua më duhet thelbësore. Sepse, përndryshe, njëmend do të pranohet normaliteti i jetës me kriminelin në fqinjësi. Kurse kjo sigurisht se e garanton vazhdimin e serisë së luftërave në këtë hapësirë.

Anna Di Lellio[42]: E arritura më e madhe e KOMRA-s është kthimi i çështjes së drejtësisë në plan të parë të debatit

Para rreth një viti, e kam shkruar një artikull për KOMRA-n. Ai, në të vërtetë, merret me Kosovën përkatësisht me gjithë atë që e kam mësuar atje gjatë punës sime 12 vjeçare hulumtuese, të vëzhgimit dhe të dialogut me njerëzit në Kosovë. Në këtë mënyrë, kam arritur deri te tri gjëra, të cilat i konsideroj posaçërisht problematike – e para ka të bëjë me zhvillimin e kohëve të fundit të

41 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi
42 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

drejtësisë tranzicionale si profesion, që krijon një numër të madh të konsultantëve; e dyta rrjedh nga përdorimi i drejtësisë tranzicionale si zëvendësimin për zgjidhjen e problemeve të cilat edhe më tutje janë të hapura (konflikti kosovar, pa dyshim, ende është pjesërisht i hapur – ekziston një marrëveshje e caktuar, por Serbia edhe më tutje nuk e pranon Kosovën; krahas kësaj, edhe më tutje mbretëron një mosbesim i thellë midis grupeve të ndryshme etnike që të mund të konsiderohet se ai konflikt është plotësisht i përfunduar); dhe, e treta – shfrytëzimi i drejtësisë tranzicionale si formë lehtësuese, si një aspekt i ndihmës ose i zëvendësimit për zgjidhjen e vërtetë (të konflikteve), me çka, në të vërtetë, trillohet se i gjithë ai proces është plotësisht i pavarur prej politikës. Në fillim, drejtësia retributive gjithsesi se është e rëndësishme. Kur bisedoni me viktimat, kjo është një nga gjërat që ata e dëshirojnë më së shumti – që kryerësit e krimeve në fund të përfundojnë në burg. Në këtë mënyrë, drejtësia gjyqësore njëmend iu ofron një satisfaksion të caktuar. Ajo është e dëshirueshme edhe nga perspektiva e të drejtave njerëzore. Konsideroj se KOMRA ka realizuar rezultate të jashtëzakonshme kur është fjala për inicimin e debatit publik në rajon dhe për përfshirjen e njerëzve të të gjitha profileve në të. Qëllimisht po e shfrytëzoj fjalën njerëzit dhe jo shoqëria civile. Shoqëria civile është edhe një koncept, i cili në mënyrë konstante keqpërdoret dhe ai sot pothuajse nuk thotë asgjë. Në këtë kontekst hetohet edhe një nga të arriturat më të mëdha të KOMRA-s – kthimi i çështjes së drejtësisë në planin e parë të debatit publik. Për këtë arsye nuk dëshiroj të flas për mossuksesin e KOMRA-s, sepse nuk mendoj se ai është diçka reale. KOMRA tashmë ka bërë shumë – ne sot e kemi rastin të diskutojmë mbi të gjitha ato çështje të rëndësishme dhe për këtë meritor është KOMRA. Megjithëkëtë, KOMRA po ashtu na ka treguar edhe për disa kufizime të ndërmarrjeve të këtilla dhe, së këndejmi, dëshiroj t'ju sugjeroj dy gjëra. Alternativë për diçka që nuk funksionon plotësisht nuk është të mos bësh asgjë. Ekzistojnë gjëra të cilat mund t'í bëjmë. Nuk dëshiroj të flas se çka duhet të bëni, por vetëm po e vë në pah diçka që kam hetuar gjatë diskutimit të djeshëm dhe të sotëm – se kërkimi për personat e pagjetur, trupat e të vrarëve dhe vërtetimi i të gjitha rrethanave të vdekjes ose të zhdukjes së tyre – është një nga prioritetet kryesore të secilës përpjekje në fushën e drejtësisë tranzicionale në rajon. Në pajtim me këtë, kur Natasha flet për rrugën, e cila është e përkufizuar me aktivitete dhe veprime konkrete, mendoj se një nga prioritetet – përkundër sugjerimeve të disa ekspertëve që bashkësive lokale duhet dhënë instruksione se çka të punojnë – pasqyrohet në aktivizmin e fuqishëm përtejkufitar, i cili do t'i përkrahte shoqatat e të pagjeturve dhe të viktimave në procesin e ndërtimit të konsensusit të gjerë shoqëror dhe të përkrahjes masive për familjet e tyre (duke i përfshirë të gjithë ata të cilët, anë e kënd rajonit, kanë përjetuar humbjen e personit të afërm). Përpjekja e tillë në thelbin e saj është rajonale dhe, para së gjithash, do të duhej të ishte e përqendruar në gjetjen e personave të pagjetur dhe në vërtetimin e të gjitha rrethanave të vdekjes ose të zhdukjes së tyre. Çështja tjetër, dhe këtu do ta përfundoj fjalën time, është shqyrtimi i kufizimeve kohore dhe kontekstuale i gjithë asaj që drejtësia tranzicionale njëmend mund të realizojë (në këtë rajon), por edhe përpjekja që të kuptohen dhe, me këtë, ndoshta edhe të tejkalohen, të gjitha kufizimet e bashkësisë ndërkombëtare në këtë fushë.

Jasna Dragoviq-Soso[43]: Kërkimfaljet - pas punës së kryer në ruajtjen e kujtimeve

Do të flas për përpjekjet e vëna në lëvizje në promovimin e nismave për paraqitjen e së vërtetës si për ato rajonale, ashtu edhe për ato kombëtare (brenda B dhe H), si dhe në çështjet e të drejtuarit të kërkimfaljes për krimet e kryera.

Do ta filloj ekspozenë time me një komentim të shkurtër mbi kërkimfaljet (në lidhje me diçka që tashmë e ka thënë Natasha e për të cilën edhe Di Lellio ka folur në lidhje me Kosovën), e këto janë kërkimfaljet si parakusht i pjesëmarrjes së gjerë në proceset e paraqitjes së të vërtetës, siç është praktika e KOMRA-s. Kërkimfaljet njëmend janë një element jashtëzakonisht i rëndësishëm i gjithë programit të pajtimit – mendoj se kjo është jashtë çdo dyshimi. Ashtu siç e kanë hetuar një numër i madh i ekspertëve dhe i akademikëve, kërkimfalja formale, të cilën e drejton parlamenti ose kryetari i ndonjë shteti mund të përbëjë një ritual pabesueshëm të rëndësishëm të transformimit politik dhe e hap rrugën drejt shpengimit dhe pajtimit. Megjithëkëtë, literatura profesionale po ashtu tregon se nëpër histori vetëm një numër i vogël i kërkimfaljeve janë bërë me ton të besueshëm dhe me një sinqeritet bindës dhe se shumica e tyre i ka realizuar efektet, të cilat, le të themi, i ka pasur gjunjëzimi ikonik (*Kniefall*) i Willi Brandtit para përmendores së viktimave të getos së Varshavës. Kërkimfaljet shpesh janë rezultat i kalkulimeve dhe i marrëveshjeve politike. Me fjalë të tjera, pas tyre shpesh nuk qëndrojnë motive fisnike. Mendoj se ne jemi në një rajon ku edhe vet kemi qenë dëshmitarë të një numri të madh të kërkimfaljeve, të cilat janë bërë me një motivacion të tillë, me një motivacion jo aq fisnik.

Kërkimfaljet janë më së shumti frytdhënëse dhe më të kuptimshmet nëse janë të drejtuara pas përpjekjeve të bëra në memorializim ose, le ta përdor termin gjerman, punës së kryer në ruajtjen e kujtimeve. Shembujt e përpjekjeve të tilla janë hetimet zyrtare ose miratimi i raporteve të komisionit për të vërtetën, që, le të themi, në mënyrë të hollësishme e përshkruan natyrën dhe pasojat e krimeve të kryera. Po ashtu, kërkimfaljet zyrtare posaçërisht janë të kuptimshme nëse ato, siç e thotë Denisa Kostovicova, i përcjell shqyrtimi demokratik dhe deliberativ i së kaluarës. Me fjalë të tjera – kërkimfaljet janë të kuptimta nëse i tërë procesi e përfshin edhe debatin, në të cilin janë të përfshirë të gjitha palët e kundërvëna (përkatësisht grupet dhe individët të cilët i bëjnë), dhe nëse ato iu mundësojnë që të shprehin pikëpamjet e veta. Krahas kësaj, është e domosdoshme që edhe në fund të deliberacionit dhe dialogut të jetë i ndërtuar një konsensus i caktuar – jo vetëm në lidhje me krimin e kryer, por edhe në lidhje me përgjegjësitë e shtetit për atë krim. Për këtë arsye konsideroj se kërkimi i kërkimfaljeve zyrtare para përfundimit të të gjithë atij procesi, si parakusht për pjesëmarrjen më të gjerë shoqërore në hetimet e së kaluarës (të cilat, për shembull, do të zhvilloheshin përmes KOMRA-s ose në ndonjë mekanizëm tjetër për paraqitjen e së vërtetës) – fatkeqësisht, nuk do të ishte produktive. Në rastin më të mirë, ajo të cilën do ta fitonim me këtë janë kërkimfaljet e instrumentalizuara, të tilla çfarë pikërisht i kam përshkruar, të cilat bëhen për arsye politike. Në rastin më të keq, ato vetëm sa do ta thellojnë

43 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

kokëfortësinë e shoqërisë dhe rezistencën ndaj çdo aspekti të vërtetimit të së vërtetës, e me këtë pikërisht edhe do të pengohet inicimi i dialogut.

Kjo më sjell te pika e dytë të cilën dëshiroj ta përmend në lidhje me mekanizmat e paraqitjes së të vërtetës dhe me rolin të cilin në këtë proces e kanë institucionet e shtetit, nga njëra anë, dhe, nga tjetra, edhe shoqëria civile. Tash do të përqendrohem në diçka që kemi pasur rastin për të parë edhe në këtë tubim, kurse jam e sigurt se të gjithë ju, të cilët jeni të angazhuar në fushën e drejtësisë tranzicionale, jeni fare të vetëdijshëm për këtë – me fjalë të tjera, anë e kënd rajonit në mesin e një debati shumë të hidhur, mbi përparësitë dhe mangësitë e formave restorative të drejtësisë kundruall atyre retributive. Fakti se institucionet ndërkombëtare dhe vendore të drejtësisë penale nuk janë vet në gjendje që ta detyrojnë shoqërinë që përfundimisht t'i qërojnë hesapet nga e kaluara dhe i ballafaqon me trashëgiminë e shkeljeve masive dhe të krimeve të luftës (jo vetëm në këtë rajon, por në asnjë rajon tjetër të botës) – i ka shkaktuar frustracionet e tjera të mëdha tek akademikët dhe pjesa aktiviste e shoqërisë civile. Frustracionet e tilla janë të pranishme edhe te disa aktorë të tjerë të shoqërisë civile, siç janë organizatat për të drejtat e njeriut dhe shoqatat e viktimave, dhe janë pasojë e një vargu të tërë të faktorëve. Aty janë mungesa e vullnetit politik për zgjidhjen e atyre çështjeve të cilat konsiderohen të rëndësishme (dhe të cilat nuk kanë të bëjnë ekskluzivisht me vërtetimin dhe me pranimin e krimeve të kryera, por edhe me largimin e individëve të përfshirë në krimet e luftës nga të gjitha institucionet shtetërore, e posaçërisht nga policia dhe shërbimet e sigurimit), deri te procesimi i kryerësve para gjykatave vendore dhe konstatimi i fatit të personave të zhdukur. Është fjala edhe për injorimin e disa çështjeve kyçe praktike nga jeta e përditshme, siç janë kujdesi shëndetësor dhe shpirtëror edhe i të afërmve të viktimave, pensionet, çështja pronësore, ndihma sociale, trashëgimia etj.

Edhe një çështje e rëndësishme shihet në rezultatet e hulumtimeve të shumta të opinionit publik, të cilat janë kryer vitin e kaluar dhe të cilat tregojnë tendencën e shprehur të amnezionit shoqëror mbi krimet e veçanta nga vitet nëntëdhjetë. Nga kjo rezulton edhe harrimi i të gjitha viktimave të krimit. Në lidhje me këtë, pajtohem me Eric Gordyn dhe disa panelitë të tjerë se mohimi i drejtpërdrejtë i krimit në sferën publike ka rënë në raport me, le të themi, periudhën prej para dhjetë vitesh, dhe kjo gjithsesi se përbën një lëvizje pozitive. Megjithëkëtë, është njësoj e qartë edhe se – në këtë periudhë të vështirësive të mëdha ekonomike dhe të pasigurisë, të përcjella ende me mungesën e gatishmërisë së gjerë të institucioneve të shtetit për t'u marrë me të kaluarën – edhe më tutje jemi dëshmitarë të kujtimeve kolektive etno-nacionaliste dhe të versioneve zyrtare të historisë diametralisht të kundërta. Në thelb, procesi i ballafaqimit me të kaluarën në rajon nuk ka përparuar shumë, madje edhe përkundër punës së zellshme të shoqërisë civile në promovimin e kujtimeve për viktimën dhe pranimin e krimeve të kryera.

Kështu, tash jemi të ballafaquar me çështjen – në cilin drejtim duhet shkuar më tej? Natasha në lidhje me këtë ka përmendur dy nisma interesante dhe të rëndësishme – e para, natyrisht, është KOMRA, kurse tjetra propozimi i UNDP-së për krijimin e Forumit zyrtar për paraqitjen e së vërtetës në Bosnjë dhe Hercegovinë. Është interesant se fjala është mbi propozimin për themelimin e Forumit si organ, i cili i koordinon aktivitetet, dhe jo për Komisionin për të vërtetën, që nuk do të

përputhej me strategjinë zyrtare të B dhe H (e cila, prapë, e synon krijimin e komisionit kombëtar për të vërtetën). Edhe KOMRA, edhe forumi i propozuar në të vërtetë janë të ndërtuar mbi ndërgjegjen, përkatësisht e pranojnë atë se shumica dërmuese e nismave, të cilat janë iniciuar në shoqërinë civile me karakter relativisht të ngushtë dhe lokal. Mendoj se ky lloj i pranimit të këtillë është i rëndësishëm, kurse këtë paraprakisht e ka cekur edhe Anna Di Lellio në ekspozenë e vet. Nismat e tilla nuk janë të koordinuara në mes vete, financimi dhe kredibiliteti i tyre shpesh varen para së gjithash nga faktorët politik, kurse herë pas herë edhe janë në konflikt njëra me tjetrën. Krahas gjithë kësaj, iu mungon ndikimi shoqëror, posaçërisht në pikëpamje të tejkalimit të ndarjeve ekzistuese nacionale. E dyta, edhe KOMRA e edhe propozimi i UNDP-së, kurse në linjën e fundit këtë kemi mundur për ta hetuar edhe në këtë tubim – në mënyrë parësore merren me idenë e pajtimit. Kurse tash, pajtimi – ndërsa këtë e kemi dëgjuar sot shumë herë – është një koncept tejet i ngarkuar, pa një përkufizim universalisht të pranuar. Kemi dëgjuar edhe se disa e konsiderojnë si qëllim përfundimtar, deri të tjerët në pajtimin e shohin procesin, i cili është i përbërë nga një numër i madh dhe i ndryshëm i elementeve (siç është drejtësia, e vërteta, reparacionet, kërkimfalja, me ç'rast secili prej atyre koncepteve njësoj është i ngarkuar me domethënie dhe i vështirë për përkufizim) – të cilët, të gjithë së bashku, më vështirë i zgjedhin trashëgimitë e konflikteve dhe ballafaqimin me të kaluarën. Mendoj se është e rëndësishme që – përkundër të gjitha dallimeve në interpretim dhe në përkufizimet e paqarta – shumica e ekspertëve megjithëkëtë e sheh pajtimin si diçka që qëndron në lidhje me ndërtimin e vizionit të përbashkët të shoqërisë. Këtu do ta citoj Kevin Avruchin: "Pajtimi nënkupton krijimin e narrativave mbi të kaluarën dhe vizionin mbi të ardhmen, të cilat qytetarët i ndajnë në mes vete e pakta në mënyrë minimale, e me gjasë edhe në masë më të madhe (se sa minimale)." Avruch po ashtu e heton se, e pakta, duhet të jemi të përgatitur për ta pranuar të vërtetën e "të tjerëve" si pjesë të narrativit vetjak. Mendoj se sot – dhe unë me keqardhje të madhe e konstatoj se në atë pikëpamje jam pesimist – është shumë e vështirë për ta imagjinuar ndërtimin e vizionit të përbashkët në ato suaza ose madje në suaza kombëtare, brenda, le të themi, në B dhe H. Kjo, fare në mënyrë të sigurt, do të jetë edhe më e vështirë në suaza rajonale, e posaçërisht nëse përpiqemi për të përfshirë edhe institucionet shtetërore në gjithë atë projekt. Qytetarët e rajonit dhe, që është edhe më e rëndësishme, forcat politike në rajon, ende nuk janë të gatshme, siç e ka përshkruar këtë dje dr Sharçeviqi– për idenë e pranimit të narrativave të palës tjetër si valid, madje edhe atëherë kur me të nuk pajtohemi. Mendoj se ende jemi tepër larg nga ai lloj i pajtimit – në të vërtetë, nuk jam as e sigurt, madje, as edhe se kjo do të duhej të jetë qëllimi udhëheqës në këtë moment. Megjithëkëtë, përkundër faktit që pajtimi i bazuar në narrativin e përbashkët nuk gjendet në rendin e ditës në këtë moment, kjo nuk do të thotë se nismat e përqendruara në paraqitjen e së vërtetës, siç është KOMRA po edhe forumi të cilin e ka propozuar UNDP – nuk janë të çmueshme vetvetiu si procese. Për fund, vetëm dëshiroj për të theksuar rëndësinë e fushës, ku e shoh kontributin më të madh të këtyre dy nismave.

E para, kontributi i tyre në krijimin e lidhjeve midis vet shoqërisë civile dhe në koordinimin e aktiviteteve të grupeve të ndryshme që i përfshin, si në nivelin nacional (nëpërmjet forumit të propozuar për paraqitjen e së vërtetës në B dhe H), ashtu edhe në nivelin rajonal, përmes KOMRA-s. Po ashtu, mendoj se kontributi i të gjitha grupeve, të cilat janë të përfshira ose të cilat në një moment kanë

qenë të përfshira në KOMRA-n, është i një rëndësie të madhe për atë tregim. Natasha në këtë kontekst e ka përmendur projektin *Libri i Kujtimit të të vdekurve* dhe të regjistrimeve të tjera të të vdekurve, përpjekjet e shumta të përqendruara në emërimin e të gjitha viktimave, konstatimin i fakteve dhe të rrethanave të vdekjes së tyre ose të zhdukjes së tyre – kjo krejt dëshmon për mënyrat në të cilat ky aspekt i bashkëpunimit mund të jetë shumë, shumë i frytshëm dhe i rëndësishëm.

E dyta – prapë do të ndërlidhem me diçka që tashmë e ka thënë Natasha – fokusimi i KOMRA-s në viktimat individuale është, sipas bindjes sime, pikë shumë e mirë nismëtare për kultivimin e empatisë, e cila i tejkalon ndarjet etno-nacionale. Në kontekstin, në të cilin veprojmë, në të cilin vizionet e flijimit dhe të përgjegjësisë së kombit dominojnë me të gjithë rajonin dhe në të cilin secila pyetje e shtruar mbi shkaqet pashmangshëm çon deri te ndarjet e reja dhe afatgjata – fokusimi në viktimat është një nga mënyrat për të bërë një hap përpara. Ofrimi i platformës për viktimat që për përvojat e tyre të flasin në mënyrë të drejtpërdrejtë – me fjalët e tyre dhe pa ndërmjetësimin e institucioneve në të cilat edhe ashtu nuk kanë besim –në të vërtetë do të ballafaqonte të gjithë qytetarët e rajonit me anën njerëzore të vuajtjes, të cilën e kanë përjetuar pjesëtarët e grupeve të tjera kombëtare. Me këtë do të lehtësohej edhe procesi i zgjimit të empatisë dhe rehumanizimi i tjetrit.

Vështruar në përgjithësi, projektet si KOMRA dhe Forumi për paraqitjen e së vërtetës në B dhe H, të cilat janë të përqendruara në konstatimin e fakteve dhe në rehumanizimin e tjetrit – nuk munden, e pakta jo vetvetiu, për të prodhuar atë lloj të narrativave të përbashkët dhe vizionet, të cilat e mundësojnë pajtimin. Megjithëkëtë, ajo çka ato janë në gjendje dhe ajo për çka unë personalisht shpresoj – është se të gjithë neve do të na jep pikën nismëtare për një dialog më konstruktiv mbi të kaluarën – jo vetëm brenda shteteve individuale post-jugosllave, por edhe në nivel të të gjithë rajonit.

Jellena Obradoviq-Wochnik[44]: *Publiku i qetë* nuk është në anën e krimeve

Kur flasim për të "arriturat" dhe "efektet" e drejtësisë tranzicionale, shpesh kërkojmë diçka që menjëherë është e mundshme të kuantifikohet: numri i gjykimeve dhe i të gjykuarve ose numri i pjesëmarrësve në nismat e drejtësisë tranzicionale, siç është KOMRA. Matjet e këtilla janë të dobishme, por vetëm deri në një masë të caktuar. Ato i pasqyrojnë të arriturat e rëndësishme dhe treguesit, por ky është vetëm njëri prej dimensioneve të drejtësisë tranzicionale. Duke ia kushtuar vëmendjen treguesve, prodhimeve dhe efekteve të matshme, ne, në të njëjtën kohë, rrezikojmë që të humbim nga shikimi llojet e përgjigjeve më pak të dukshme ose të margjinalizuara në trashëgiminë e së kaluarës. Për këtë arsye, në ekspozenë time të sotme do të përpiqem të merrem me ato aspekte më pak të dukshme të drejtësisë tranzicionale dhe do të përqendrohem në disa aspekte më pak të vërejtshme të procesit të ballafaqimit me të kaluarën. Mendoj se në lidhje me këtë është e rëndësishme të theksohet se ato qasje "alternative" ose më të rralla nuk janë pashmangshëm në kundërshtim me nismat siç është KOMRA, kurse është fare e sigurt

44 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

se nuk janë ndërmjet vete përjashtuese. Qëllimi im është që të ilustroj pikat e mundshme të takimit të këtyre dy llojeve të qasjes – të dukshmes, angazhimit publik të prakticistëve nga radhët e shoqërisë civile dhe të atyre më pak të dukshme, botëkuptimeve joformale në "publikun e zakonshëm" – në mënyrë që të kuptojmë më mirë hapësirën dhe rrethanat, në të cilat këto dy lloje të qasjeve mund të veprojnë së bashku. Në ato aspekte të "padukshme" qëndrojnë të arriturat, por edhe sfidat. Sidoqoftë, ato tregime dhe praktika më pak të dukshme, në të vërtetë, e ilustrojnë faktin se marrja me drejtësinë tranzicionale është një praktikë paimagjinueshëm komplekse dhe kontraverze. Së këndejmi do të përqendrohem edhe në të arriturat dhe, natyrisht, edhe në sfidat, por së pari dëshiroj të merrem me atë që e përjetoj si lloje më pak të dukshëm dhe më të qeta, përkatësisht lloje më pak komplekse të përgjigjeve në ngjarjet e së kaluarës, kurse këto janë rrëfimet, narrativat dhe kujtimet të cilat nuk i vërejmë drejtpërdrejtë, posaçërisht nëse interesi ynë është i përqendruar në diskursin dhe në dialogun publik.

E para, kur flasim për të arriturat e drejtësisë tranzicionale, shpesh hasim në një temë e cila prapë dhe përherë shfaqet – e kjo është diçka që *nuk* është realizuar dhe fjala është për inkuadrimin e publikut. Shpesh besohet se publiku i gjerë në hapësirat post-jugosllave nuk është mjaft i angazhuar ose nuk është i angazhuar në mënyrë adekuate në nismat e drejtësisë tranzicionale dhe se viktimat dhe e kaluara në publik nuk janë pranuar dhe konfirmuar në masë të mjaftueshme. Kjo, në shumë aspekte, është e vërtetë, dhe kjo *mungesë* e angazhimit të publikut dhe e konfirmimit publik të së kaluarës është problem i vërtetë (këtu nuk dëshiroj madje as të përmend mungesën e angazhimit të elitave politike dhe mungesën e gatishmërisë së tyre që të pranojnë trashëgiminë e së kaluarës, sepse të gjithë e dimë se ato në atë pikëpamje janë larg nga ajo se ku do të duhej të ishin).

Kjo është ajo ku dëshiroj të përqendrohem tash, sepse mendoj se është e rëndësishme për ta "çpaketuar" gjithë kompleksitetin e gjërave, për të cilat konsiderohet se kurrë nuk i kemi zgjidhur, e kjo është mungesa e pjesëmarrjes së publikut në procesin e ballafaqimit me të kaluarën dhe në nismat e drejtësisë tranzicionale. Mendoj se ajo që në shikim të parë duket si mossukses ose si diçka të cilën kurrë nuk e kemi realizuar, në të vërtetë duket ashtu vetëm për arsye se vazhdimisht lexojmë mbi angazhimin e pamjaftueshëm dhe për heshtjen e publikut, pra, në kontekst negativ. Kjo është diçka që Jessica Greenberg e ka quajtur "dikotomi e interpretimit të mospranimë së participimit në vendet post-socialiste", në kuadër të së cilës vendoset korrelacioni midis "mossuksesit" dhe "mungesës" (për shembull, le të përdor fjalët e saj, "pajtimi dhe mungesa e tij", përkatësisht "participimi politik dhe mungesa e tij"). Kjo është, natyrisht, një botëkuptim i kufizuar, duke e pasur parasysh se na shtyn që ta parashohim heshtjen si një hapësirë produktive: nëse pak më mirë e shqyrtojmë atë që duket si "publiku i cili hesht", do të zbulojmë jo vetëm tregimet për të kaluarën, por edhe raportet e fuqive, angazhimin, rezistencën dhe, natyrisht, hapësirën potenciale për përfshirje.

Publiku i zakonshëm nuk është i përfshirë në nismat dhe në debatet mbi drejtësinë tranzicionale, posaçërisht në Serbi. Këtu nuk po flas për pjesët e publikut, të cilat i përfshijnë shoqatat e ndryshme të viktimave dhe të veteranëve të luftës, sepse ato rregullisht marrin pjesë, për shembull, në konsultime dhe në forume, të cilat merren me Nismën për KOMRA-n. Nuk po flas për shoqatat

e studentëve dhe organizimet e tjera lokale dhe aktorët, të cilët rregullisht i marrin ftesat për të marrë pjesë në konsultimet rreth KOMRA-s. KOMRA, përndryshe, gjithsesi se ka bërë shumëçka në qëllimin e saj për të qenë sa më përfshirëse – është mjaft vetëm të shihen pjesëmarrësit e ndryshëm në konsultimet publike, të cilat janë mbajtur gjatë disa viteve të fundit. Megjithëkëtë, po aq i rëndësishëm si edhe pjesëmarrja e tyre, është fakti se pjesa më e madhe e pjesëmarrësve të KOMRA-s në këto konsultime nuk janë "pjesëmarrës" të zakonshëm. Përkundrazi, shumica prej tyre, siç janë shoqatat e studentëve dhe shoqatat e veteranëve, tashmë janë të organizuar në një aspekt të kolektivit – ata, pra, i kanë interesat e tyre në sferën publike në publik dhe në debate marrin pjesë në bazë të platformës së tyre. Pjesëmarrja e tyre në konsultime i bënë, kështu, të privilegjuar , sepse iu mundëson që zërat e tyre dhe përvojat e tyre të dëgjohen përtej edhe përvojave të të tjerëve, të cilët nuk janë të ftuar për të marrë pjesë.

Për kë atëherë e kam fjalën kur flas për njerëzit e "zakonshëm", të cilët përgjithësisht nuk marrin pjesë në debatet mbi drejtësinë tranzicionale? Drejtpërdrejtë – në "shumicën e qetë" të cilësdo shoqëri. Le ta marrim Serbinë, për shembull. Kur shëtis nëpër Beograd, shoh njerëz të cilët merren me punët e tyre të përditshme: blejnë gjërat e tyre ushqimore, voziten me autobusë, shkojnë në punë. Shumica prej tyre nuk janë anëtarë të partive politike, të organizatave joqeveritare ose të farë organizatave. Shumica prej tyre nuk i viziton forumet mbi drejtësinë tranzicionale siç është ky si dhe as që marrin pjesë publikisht në debate –ata nuk iu shkruajnë letra mediave, nuk shkojnë në debatet e panelistëve dhe, në të vërtetë, shumë prej tyre ndoshta nuk do të flasin kurrë me fqinjët e tyre për të kaluarën. Por, të gjithë ata, prapëseprapë, janë pjesë e "shoqërisë" dhe zërat dhe përvojat e tyre janë pjesë përbërësve e kujtesës shoqërore. Megjithëkëtë, hulumtimi, me të cilin merrem, më shtyn në përfundimin se ata kurrë nuk do të mund të dëgjojnë debatet për drejtësinë tranzicionale – sepse nga ato, qëllimshëm ose jo, më së shpeshti janë të përjashtuar. Ata, në kuptimin e parë të fjalës – le ta citoj Spivakun [Gayatri Chakravorty Spivak] – janë subjekte të cilat nuk flasin ose nuk mund ta bëjnë këtë.

Përjashtimi i tyre është i shumëfishtë. Në vendin e parë, i përjashtojnë vet hulumtuesit, të cilët kryesisht e kanë tendencën që të merren me organizatat joqeveritare, me elitat politike, me intelektualët dhe me studentët. E dyta, i përjashtojnë organizatat joqeveritare dhe praktika e gjithmbarshme e drejtësisë tranzicionale, edhe pse jo ndoshta qëllimshëm, sepse shumica e nismave të drejtësisë tranzicionale në rajon përparësi i jep debatit publik dhe diskutimit, përkatësisht dialogut të dukshëm, kurse ai, prapë, çon te forumet siç është ky këtu, në kuadër të dofarë paneleve publike dhe ngjarjeve të ngjashme. Në lidhje me këtë, qëndrimi im është se këto ngjarje gjithsesi se janë të rëndësishme dhe konsideroj se dialogu publik është kyç për fillimin e debatit për të kaluarën. Nga drejtësia tranzicionale presim që ai të zhvillohet publikisht, por ne duhet ta kuptojmë se dialogu publik nuk depërton deri te të gjithë dhe se nuk munden (ose nuk dëshirojnë) të gjithë të flasin publikisht.

Kjo, në të njëjtën kohë, është edhe mbikëqyrja më e madhe e të gjitha nismave të drejtësisë tranzicionale, që prioritet i japin pjesëmarrjes publike. Hulumtimet e reja mbi drejtësinë tranzicionale anë e kënd botës, e posaçërisht në bashkësitë e ndryshme afrikane, tregojnë se akti i paraqitjes publike dhe i të biseduarit për të kaluarën nuk është vetëm një praktikë

normative perëndimore-centrike, por se te një numër i madh i bashkësive dhe i individëve fare nuk ka jehonë kulturore. Kjo i reflekton edhe përfundimet e disa studimeve kritike mbi sigurinë, siç janë punimet e akademikëve Lene Hansen dhe Cai Wilkinson, të cilët sugjerojnë se akti i paraqitjes, përkatësisht të qenët i dukshëm dhe zë në publik, në shumë bashkësi nuk janë madje as të mundshme e as të dëshirueshme. Ky model perëndimor-centrik, përkatësisht konfesional anglosakson i ballafaqimi, jo vetëm me të kaluarën, por edhe me të gjitha çështjet e tjera politike ose të politizuara nënkupton se të gjithë individët janë të lirë dhe se mund të flasin lirisht, kurdo që këtë e kërkojnë dhe pa kurrfarë kufizimesh. Qartazi kjo nuk ndodh në shoqëritë totalitare, por as në rastet në të cilat trysnia e bashkësisë, të pritmet shoqërore, përvojat personale, raportet gjinore, klasore ose pushtetore dhe mekanizma të tjerë të "padukshëm" – mund të pengojnë individin që publikisht të flas ose të marrë pjesë në diskutimin publik.

Situata e tillë mbretëron në bashkësitë e shumta anë e kënd botës dhe edhe në hapësirat post-jugosllave. Nuk guxojmë të harrojmë se paraqitja publike folësin e bën të vërejtshëm e, me këtë, edhe të lëndueshëm. Në këtë rajon, ku njerëzit i kujtojnë rrahjet në protesta ose nxjerrjet nga puna për shkak të përcaktimit të "gabuar" politiko-shoqëror – fakti se shumë njerëz përcaktohen që të heshtin, së këndejmi, fare nuk duhet të na befasojë. Ky rajon shpesh kuptohet në kuadër të mosekzistimi të shoqërisë civile energjike, e posaçërisht në krahasim me disa shtete të tjera post-socialiste. Megjithëkëtë, kjo mungesë e pjesëmarrjes dhe e angazhimit të publikut ka më pak lidhje me apatinë shoqërore se sa me tërheqjen e individit në sferën private. Për mua është pak a shumë e qartë se këtu, e posaçërisht në Serbi, prej viteve nëntëdhjetë është në rrjedh e sipër procesi i tërheqjes së individit nga jeta publike në atë private, gjë që nuk befason fare kur e marrim parasysh se sa shumë e kanë vështirësuar pjesëmarrjen në jetën publike dhe në opozitën e pushtetit regjimi i Millosheviqit, luftërat, korrupsioni dhe jostabiliteti i përgjithshëm. Shumë njerëz edhe më tutje jetojnë me ato kujtime, dhe shumë prej tyre për këtë arsye janë përcaktuar që të tërhiqen nga pjesëmarrja publike dhe punët e veta t'í kryejnë ekskluzivisht në kuadër të familjeve të tyre, vendbanimit ose madje ndërtesave.

Kjo, në të njëjtën kohë, ka çuar edhe deri te diçka që e kam quajtur "dilema e padëgjuar e drejtësisë tranzicionale". Në një artikull, të cilin e kam botuar kohët e fundit, duke u mbështetur në punën e Lene Hansenit, kam arritur deri te përfundimi se mungesa e zërave të zakonshëm në debatin publik mbi drejtësinë tranzicionale njerëzit e zakonshëm i bën të padukshëm, por, në të njëjtën kohë, i sjellë edhe në pozitë që të kuptohen si "subjekte të padëgjueshme", e me këtë shpesh edhe si "ata, të cilët e mohojnë të kaluarën". Mënyra e tillë e të kuptuarit vetëm në mënyrë plotësuese i hesht – kur të vendosin për të folur, ata, në të vërtetë, vetëm reagojnë ndaj përfytyrimit mbi vetveten si për njerëzit të cilët e mohojnë të kaluarën. Për këtë arsye, nismat e shumta, panelet, dhe projektet e drejtësisë tranzicionale e kanë për qëllim që t'i arsimojnë njerëzit të cilët e mohojnë të kaluarën, por ata, në këtë mënyrë, në kuptimin e drejtpërdrejtë të fjalës, janë të vënë para dilemës – me fjalë të tjera, me pjesëmarrjen e tyre në projektet e drejtësisë tranzicionale ata, në të vërtetë, janë të detyruar për të marrë pjesë në përfytyrimet mbi vetveten si për "djemtë e këqinjë", të cilët nuk e kuptojnë të kaluarën, nuk i dinë faktet dhe i mohojnë krimet e kryera.

Është me rëndësi të theksohet edhe fakti se mungesa e zërit në publik, përkatësisht mungesa e participimit formal të individit në debatet mbi drejtësinë tranzicionale, nuk nënkupton edhe mungesën e plotë të ballafaqimit me të kaluarën. Përkundrazi, ata me të kaluarën merren në mënyra më pak formale dhe kjo është e mbjellë në praktikën e tyre të përditshme. Hulumtimi, i cili e thekson dinamikën e këtillë, është shumë i bazuar e, megjithëkëtë, ai kryesisht merret me bashkësitë afrikane dhe vetëm kohët e fundit është zgjeruar në hapësirat post-jugosllave. Për shembull, Johann Mannergren Selimoviq në punimet e tij ka vërejtur se "rrëfimet e luftës", që janë të mbjella në jetën e përditshme të qytetarëve të Bosnjës, shpesh dallojnë nga narrativat dominues në Bosnjë, por para së gjithash edhe nga narrativat gjyqësor të GJNPJ.

Gjatë punës sime, kam vërtetuar se kjo vlen edhe për Serbinë. Kur në vitin 2006 e kam zhvilluar një hulumtim me njerëzit e "zakonshëm", e kam hetuar se shumica e atyre, me të cilat kam biseduar (është fjala për qytetarë beogradas të rinj dhe të vjetër me arsimim të mesëm dhe të lartë), nuk janë të gatshëm për të marrë pjesë në projektet e drejtësisë tranzicionale, por se, me gjithë këtë, janë marrë me të kaluarën dhe atë, madje, në mënyrë shumë aktive: në mes vete i kanë këmbyer rrëfimet mbi të kaluarën, ua kanë përcjellë fëmijëve të tyre dhe – i kanë pranuar krimet e luftës. Në të njëjtën kohë, rrallë i kanë përkrahur "nacionalistët" dhe individët, të cilët aktivisht i mohojnë krimet e luftës, siç është Liljana Bullatoviqi. Këtu dua ta qartësoj se nuk jam duke folur për njerëzit, të cilët do të mund t'i identifikonim si individë që "në mënyrë aktive" i mohojnë krimet e luftës. Ata, natyrisht, ekzistojnë, duke përfshirë edhe personalitetet publike, të cilët ende me hidhërim i kundërshtojnë të gjitha krimet dhe viktimat e tyre. Mendoj se zërat e tillë ende janë pak a shumë të zëshëm dhe evidentë në disa pjesë të sferës publike dhe në partitë e caktuara politike, por po ashtu mendoj se njerëzit, të cilët në mënyrë kategorike e mohojnë të kaluarën në publikun e zakonshëm, nuk i takojmë më ashtu shpesh: njerëzit e zakonshëm, me fjalë të tjera, përgjithësisht nuk i qasen të kaluarës nga perspektiva të tilla përjashtuese. Në vend të kësaj, ata merren në mënyrë selektive me narrativat e kundërvënë të nacionalistëve dhe aktivistëve nga radhët e shoqërisë civile, duke ndërtuar, kështu, botëkuptimin vetjak për të kaluarën. Një gjë këtu është plotësisht e qartë – shumica prej tyre, madje edhe gjatë kohës së konflikteve, ka qenë plotësisht e ndërgjegjshme për përmasat e krimeve, të cilat i kanë bërë serbët. Në këtë kryesisht janë mbështetur në rrëfimet refugjatëve dhe të ish ushtarëve, të vullnetarëve dhe të paramilitarëve. Shumë prej atyre rrëfimeve janë përfolur dhe janë ndryshuar në mënyrë selektive dhe pothuajse asnjëherë nuk janë përmendur në bisedat e zakonshme. Për këtë arsye çështja e vërtetë nuk është, në të vërtetë, mungesa e njohurive ose e ndërgjegjes – por normat, zakonet, trysnia e bashkësisë dhe trysnitë politike, që e pengojnë qarkullimin "publik" të këtyre rrëfimeve.

Shkurtimisht, mendoj se një nga të arriturat e drejtësisë tranzicionale reflektohet pikërisht në këtë fakt – në faktin se këto rrëfime dhe këto njohuri njëmend ekzistojnë. Ndoshta edhe njerëzit nuk do të shfaqen në debatet e paneleve, por në një moment prapëseprapë do të merren me faktet dhe me idetë, të cilat i promovojnë projektet e drejtësisë tranzicionale dhe mendoj se kjo është diçka kyçe për ta kuptuar. Individët janë aktivë – ata krijojnë rrëfime dhe merren me të kaluarën. Por, në të njëjtën kohë, kjo përbën edhe një sfidë. Si mund t'i shfrytëzojmë këto rrëfime dhe përvoja – nëse

njerëzit zgjedhin të heshtin ose e ndjejnë trysninë dhe përcaktohen të mbeten të padukshëm? Ndoshta një mënyrë se si ta tejkalojmë atë sfidë do të mund ta gjenim në antropologji dhe në literaturën kritike mbi marrëdhëniet ndërkombëtare të fuqive dhe të rezistencës.

Edhe drejtësia tranzicionale e shpreh raportin e forcave, përkatësisht diçka që James C. Scott e ka quajtur "transkripte të fshehura"; ato, në të vërtetë, janë të gjitha ato rrëfime, në të cilat kam aluduar, përkatësisht tregime dhe përvoja, të cilat dallojnë prej atyre zyrtare, pavarësisht nga ajo nëse para tyre qëndron shteti ose shoqëria civile. Drejtësia tranzicionale, në këtë mënyrë, është shumë e ngjashme me një numër të madh të praktikave të tjera politike dhe proceseve (prej votimit deri te intervenimet paqësore ose ato humanitare), në kuadër të të cilave pjesëmarrësit e caktuar kanë më shumë fuqi dhe autoritet se sa të tjerët, deri sa të tjerët marrin pjesë në atë praktikë, por në të njëjtën kohë i gjejnë edhe mënyrat që t'i kundërvihen dhe ta kundërshtojnë. Megjithëkëtë, ne nuk mendojmë shpesh për drejtësinë tranzicionale si për një praktikë, e cila edhe vet nënkupton raporte të caktuara të forcave, sepse qëllimet e saj në mënyrë inherente janë të mira dhe transformuese në kuptimin e aspiratës së drejtësisë tranzicionale për "përparimin" e shoqërisë dhe të marrëdhënieve në të përmes procesit të ballafaqimit me të kaluarën. Ashtu siç autorët, siç janë Oliver Richmond dhe David Chandler, shpesh e theksojnë – nuk guxojmë të pyesim nëse janë individët dhe bashkësitë e tyre aktive, por këtë duhet ta nënkuptojmë. Individët dhe bashkësitë gjithmonë bëjnë rezistencë ndaj nismave zyrtare dhe nismave të shoqërisë civile, madje edhe ndaj nismave siç është KOMRA, por rezistenca e tyre nuk përbën "fundin e tregimit" si dhe kurrfarë mossuksesi. Përkundrazi, ajo, në të vërtetë, përbën pikën nismëtare – rezistenca dhe angazhimi janë produktive, në të njëjtën mënyrë në të cilën është edhe interaksioni i prakticistëve dhe i publikut produktiv; ato, në të vërtetë, janë hapësirë për angazhim dhe përfshirje.

Për këtë arsye, që të mund të shkojmë përpara së bashku, nuk guxojmë që publikun e qetë ta shohim si një "subjekt problematik", heshtja e të cilit duhet të ndërpritet me çdo kusht. Duhet ta kuptojmë atë heshtje dhe duhet të pyesim vetveten se a mos janë rregullat tona pikërisht ato të cilat krijojnë subjekte të padëgjueshme. Duhet të gjejmë mënyra për të shfrytëzuar të gjitha çështjet, rreth të cilave pajtohemi. Pajtimet e tilla ekzistojnë, sepse edhe prakticistët e edhe publiku i qetë besojnë në ballafaqimin me të kaluarën dhe në pranimin edhe të viktimave. Një mënyrë për përfshirjen e asaj pjese të publikut janë nismat më pak formale të rrënjosura në bashkësinë, prioritet i të cilave nuk janë paraqitja publike, publikimet ose ndërlidhja e nismave formale. Në këtë pikëpamje, shumëçka mund të mësojmë nga shembujt e ngjashëm në bashkësitë afrikane, kurse hulumtuesit tashmë e një kohë jo shumë të gjatë më herët kanë njohur nevojën për aspektet më pak formale të ballafaqimit me të kaluarën.

Sari Wastell[45]: Historia e përbashkët

Fakti se nuk ekziston një koncept determinues në të vërtetë flet për atë se koncepti varet nga konteksti, përkatësisht nga konsideratat kulturore, fetare, etnike, juridike dhe historike. Kjo gjithmonë ka qenë një nga vështirësitë dhe një nga mungesat e drejtësisë tranzicionale dhe së këndejmi vazhdimisht hulumton pas modeleve universale. Megjithëkëtë, ajo funksionon në Guatemala e në Afrikën e Jugut, derisa ajo që vepron në Afrikën e Jugut nuk do të jetë detyrimisht efektive në Fixhi ose Timorin Lindor e të mos flitet për B dhe H ose ndonjë pjesë tjetër të rajonit. Për këtë arsye duhet të mendojmë mbi atë se si t'ia dalim në krye me të gjitha ato koncepte të ndryshme dhe këtu do të doja të ndërlidhem me dy gjëra, të cilat i ka cekur kolegia ime gjatë ekspozesë së saj jashtëzakonisht interesante. Problemi epistemologjik do të sugjeronte që të zhvillohet një lloj i dialogut dhe që në kuadër të tij të jenë të pranishëm qëndrime dhe botëkuptime të ndryshme. Nëse njëmend dialogu ekziston, atëherë ekziston edhe potenciali për komunikimin e drejtpërdrejtë. Megjithëkëtë, unë sugjeroj që dialogu në të vërtetë nuk ekziston, por se është në pyetje një mospërputhje dhe një mungesë e caktuar e emëruesit të përbashkët. Mbi këtë do të mund të përsiasnim si për një sfidë, e cila njëmend ka të bëjë me afrimin e ontologjive dhe vizioneve politike të ndryshme të realitetit. Ky është një koncept tejet abstrakt, dhe së këndejmi do të përpiqem për ta vënë në një kontekst konkret lokal dhe më konkret të Bosnjës dhe Hercegovinës. Me këtë nuk dëshiroj për ta injoruar pjesën tjetër të mbetur të rajonit, por thjesht po e cek kontekstin i cili është më i njohur, duke pasur parasysh se jetoj dhe punoj në B dhe H. Nuk ka asgjë të re në pohimin se ekziston një mospërputhje e caktuar midis qëllimeve të një numri të madh të aktiviteteve, të cilat zhvillohen nën patronatin e drejtësisë tranzicionale, perceptimit të saj dominues në publik, vet përkufizimeve të disa koncepteve kyçe (siç është drejtësia), dhe vënies në prioritet të nevojave të atyre, të cilëve aktivitetet dhe intervenimet e tilla njëmend do të duhej t'iu shërbenin. Të gjithë ne këtë e kuptojmë si problem. Bashkësia epistemologjike duhet të ofrojë një diagnozë tjetër të atij problemi. Me këtë dëshiroj të them se për të gjitha ato përkufizime specifike dhe të ndryshme të koncepteve siç janë pajtimi, drejtësia, komplementariteti i mekanizmave të ndryshëm të drejtësisë tranzicionale – është e domosdoshme të debatohet. Mendoj se kjo është njëra nga gjërat, e cila, nëse nuk e reformojmë tërë praktikën e drejtësisë tranzicionale, do të vazhdojë për të paraqitur problem, e pakta në këtë kontekst. Problemi ynë krijohet edhe në prirjen që gjithë atë çështje ta trajtojmë si çështje të arsimimit, të cilën, me këtë rast, duhet ta zgjedhin, le të themi, aktorët ndërkombëtarë. Megjithëkëtë, ne si individë të angazhuar në organizata të ndryshme joqeveritare ose transnacionale siç janë KB ose Delegacionet e BE-së – për këdo që të jetë fjala – duhet të kemi programin tonë të *outreach-it*, në mënyrë që t'ua dëshmojmë njerëzve të zakonshëm se çka në të vërtetë bëjmë për ta, sepse ata nuk i vlerësojnë përpjekjet tona dhe as që kuptojnë se përse e bëjmë atë që e bëjmë. Nga ana tjetër, bashkësitë lokale do të thonë: "Po, por ne dëshirojmë që të dëgjohet edhe zëri ynë në publik. Si është puna me nevojat dhe me prioritetet tona?" A na

45 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

interesojnë, për shembull, drejtësia ekonomike dhe sociale ose investimi i resurseve të mëdha në ndjekjen penale të kryerësve të krimeve të luftës? Nëse për këtë mendojmë si për një çështje të arsimimit, përkatësisht për përpjekjet e një pjese të shoqërisë që të arsimojë të tjerët – për shembull, "ky është zëri im dhe ky është mendimi im dhe kjo është ajo çka unë dëshiroj të dëgjoj" – atëherë kjo njëmend është problem epistemologjik. Por, çka atëherë nëse është fjala për një lloj tjetër të problemit? Çka nëse ai problem manifestohet më shumë në nivel të ontologjisë politike? Që të shprehem më thjeshtë – nëse kjo njëmend është çështje e arsimimit, atëherë ne njëmend flasim për atë se ekziston një realitet dhe disa versione të ndryshme të interpretimit subjektiv të atij realiteti. Lidhur me këtë, secili dëshiron ta shpreh qëndrimin e tij mbi atë se çka ai realitet i vetëm njëmend është. Megjithëkëtë, çka nëse e pranojmë idenë mbi më shumë realitete (paralele)? Çka atëherë nëse ky është problemi ynë? Nëse është fjala për më shumë realitetet të papërputhshme ose të larguara, atëherë kjo është plotësisht diagnozë tjetër e problemeve. Në lidhje me këtë, e çmoj tejet shumë mendimin se ne njëmend nuk gjurmojmë për një histori për të cilën të gjithë pajtohemi, por për një histori të përbashkët. Ky është një aspekt plotësisht ndryshe i komunikimit. Çka është aty problem kryesor, e pakta kur është fjala për drejtësinë tranzicionale? Ajo thjesht përmban një numër tepër të madh të supozimeve që të mund të funksionojë në një mënyrë, e cila e hapë mundësinë për krijimin e një historie të përbashkët. Askush nuk pyet: "Tranzicion në çka?" Nëse është fjala pët tranzicionin në trekëndëshin neoliberal, atëherë ato tri elemente – demokracia, shteti i së drejtës dhe kapitalizmi i tregut – nuk janë më objekt i debatit. Megjithëkëtë, kur është fjala për cilindo lloj të ndërmarrjes pjesëmarrëse – nëse këto tri gjëra nuk janë objekt i debatit, dhe nëse nuk ka participim të gjerë në të vendosurit mbi atë se ku duhet të çojë tranzicioni dhe se sa mund të realizohet kjo – ne, me qasjen e tillë, në të vërtetë, vetvetes i krijojmë problem. Në këtë mënyrë, nuk do të krijonim parakushte për mundësinë e krijimit të historisë së përbashkët, por, eventualisht, vetëm parakushtet e pamundësisë. Nëse marrëdhëniet janë thelbi i asaj ideje mbi konceptet e ndryshme të pajtimit, ku, pastaj, gjenden resurset tona më të mëdha? Si antropologe, do të thosha se marrëdhëniet ekonomike janë absolutisht fundamentale për të gjitha marrëdhëniet shoqërore. Tash, nëse paraprakisht e pranojmë se kapitalizmi dhe privatizimi është dashur të zbatohen – ne njëmend me këtë e injorojmë një resurs të vërtetë. Me fjalë të tjera, në epokën e një llojit të çuditshëm të socializmit dhe vetëqeverisjes, që kanë mbretëruar në ish Jugosllavi – klasa punëtore gjithmonë ka përfaqësuar një burim të madh të solidaritetit ndëretnik. Nëse një model të tillë e zëvendësojmë me marrëdhëniet ekonomike, të cilat janë të bazuara në marrëdhëniet armiqësore të konkurrencës së tregut, përkatësisht në mentalitetin e rrënjosur në ligjin e të fortit – nuk është plotësisht e qartë nëse me këtë e ndërtojmë edhe atë lloj të marrëdhënieve shoqërore, të cilët i kontribuojnë ose mund t'i kontribuojnë pajtimit. Në përfundim, si anëtare e bashkësisë epistemologjike dhe si njëra nga grupi i akademikëve, që të gjitha këto çështje i peshojnë dhe i shqyrtojnë, do të dëshiroja të sugjeroj se të gjithë neve këtu, si individë që synojnë për të arsimuar të tjerët – për diagnozën e gjithëçkaje që ka ndodhur në kontekstin konkret pjesë e të cilit edhe jemi dhe në të cilin ofrojmë një lloj të observimit ose të komentimit – thjesht na duhet pak më shumë trimëri. Duhet të jemi më të guximshëm në mësimdhënien tonë, në mënyrë që ajo të mos kuptohet ekskluzivisht si çështje e instruksionit ose e lehtësimit të dialogut, në të cilin ai realitet singular, epistemologjik – edhe ashtu

është e vërtetuar që më parë. Është e domosdoshme që pajtimin tonë ta zgjerojmë, që gjërat t'i diagnostikojmë ndryshe, dhe që vazhdimisht të shtrojmë çështje të papritura dhe të reja. Ashtu siç gjithnjë iu flas studentëve të mi – para se të arrini deri te çfarëdo zgjidhje, duhet të vërtetoni se cilën pyetje nuk e bën askush. Ky është hapi i parë. Nëse zbuloni një çështje më të mirë se sa ajo që nënkuptohet, atëherë tashmë keni shkuar një hap më tutje se sa çfarëdo zgjidhje e mjegulluar, siç është ajo "të gjithë e dimë se çka është pajtimi". Çka nëse këtë nuk e dimë ose nuk e nënkuptojmë që më parë? Mendoj se me anë të të shtruarit të çështjeve të reja mund të ndërtojmë një kapacitet kritik, posaçërisht te gjeneratat e ardhshme dhe që ta ushqejë një lloj tjetër të politikës emancipuese. Mendoj se me këtë edhe do t'i kontribuonim evolucionit dhe pjekurisë së atij lloji të pjesëmarrësve – të pjesëmarrësve të njëmendët në procesin e pajtimit shoqëror – që këtij rajoni i janë më se të nevojshme dhe të cilat ai me siguri i meriton. Mendoj se ky do të duhej të ishte roli ynë si akademikë – të përpiqemi për të shtruar atë pyetje të reja, të papritura dhe që ta hulumtojmë vet kornizën konceptuale të drejtësisë tranzicionale, sepse mungesat e saj më të mëdha pastrohen pikërisht në numrin tejet të madh të koncepteve dhe përkufizimeve, që në mënyrë automatike nënkuptohen ose nuk janë mjaftueshëm të shprehura. Le të shprehem në mënyrë figurative – është e vështirë për ta ndarë shapin prej sheqerit. Të gjitha ato fraza – çka është drejtësia, çka është pajtimi – ne njëmend ende edhe nuk merremi. Deri sa nuk e fillojmë këtë dhe derisa të mos i dëgjojmë të gjitha versionet e ndryshme të realitetit, që këto koncepte i ripërkufizojnë – mendoj se do të ballafaqohemi me të njëjtat probleme të cilat, kur është fjala për këtë rajon, ekzistojnë pothuajse njëzet vite.

Sergej Flere[46]: Historia është një nga kanalet e reproduktimit më të fortë të legjendave dhe të miteve nacionale

E kam bërë hulumtimin në temën se si shpërbërja e Jugosllavisë është trajtuar në shkencë. Duhet të themi se në vendet jugosllave për këtë nuk është shkruar, derisa jashtë është shkruar shumë. Sot i kemi shkencat shoqërore si në Slloveni, ashtu edhe në Kroaci dhe në Serbi, të cilat janë në njëfarë kontakti me shkencën botërore, derisa në shtetet e tjera trashëgimtare të RSSF-së pothuajse edhe nuk ka diçka që ka të bëjë me hulumtimet e vërteta shoqërore-shkencore. Ajo që bëhet para së gjithash mbështetet nga ana e organizatave joqeveritare. Asnjë shtet, i cili është krijuar në truallin e Jugosllavisë, nuk ia ka dalë ta krijojë ekonominë kombëtare. Të gjitha janë në pozitë të varur nga kapitali i huaj, dhe së këndejmi do të mund të thuhej se të gjitha ato shtete janë sot në një pozitë gjysmë-koloniale.

Këtu është i pranishëm edhe shpërthimi i gjithëpranishëm i religjiozitetit. Kemi vërtetuar, megjithëkëtë, se më shumë është sipërfaqësor se sa që është real. Ka qenë real në fillim të viteve 90-të. Prej atëherë, ai trend është në rënie, por në diskursin politik forcohet, vazhdon, kështu që e kemi iluzionin e "shpërthimit" të religjiozitetit, falë edhe ndërtimit të objekteve fetare.

46 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

Natyrisht, thelbësore është që të studiohet historia. Mendimi se historianët tanë nuk janë të aftë që këtë ta bëjnë në mënyrën e duhur, dhe se së këndejmi na duhet një tekst shkollor multiperspektiv, madje një varg i tërë i teksteve multiperspektive, shumë sish për klasat e njëjta, të cilat do të duhej t'iu imponoheshin shteteve të rajonit, sepse pikërisht historia është një nga kanalet e reproduktimit më të fortë të legjendave dhe të miteve kombëtare.

Christian Nielsen[47]: Periudha para dhe pas vitit 1991 është e ndërlidhur

Teza ime është se nëse njëmend dëshirojmë për të analizuar ngjarjet e viteve nëntëdhjetë dhe nëse vërtet do të ndërtojmë një të ardhme të përbashkët më të qëndrueshme dhe më të mirë, atëherë duhet të analizojmë mirë historinë e Jugosllavisë socialiste, posaçërisht historinë e strukturave të saj politike dhe të sigurisë në vitet shtatëdhjetë dhe tetëdhjetë, po edhe më herët. Që të kuptohemi, hulumtimi i çështjeve të tilla assesi nuk e përjashton atë hulumtimin, të cilin e kërkon Koalicioni për KOMRA-n. Përkundrazi, e gjithë ajo është shumë e ndërlidhur. Duhet hedhur dritë shkencore, për shembull, në ndërlidhjen e KOS-a (SHKI) dhe UDBE (SHBSH) nga njëra anë, dhe ekstremistëve nacionalistë, nga ana tjetër – kjo është një ndërlidhje, e cila gjatë viteve tetëdhjetë ka lindur në të gjitha republikat e ish Jugosllavisë. Nuk kemi, pos në Slloveni, një qasje të lirë ndaj arkivave të atyre shërbimeve dhe kryesisht nuk janë shtruar ato pyetje, të cilat literatura shkencore mbi drejtësinë tranzicionale në vendet e tjera të Evropës Lindore i konsideron thelbësore dhe të domosdoshme për tranzicion të suksesshëm. Këtu, në Bosnjë dhe Hercegovinë, nuk kemi qasje të lirë ndaj të gjitha arkivave, pjesërisht për shkak të asaj se ato janë shkatërruar gjatë luftës, por pjesërisht edhe për shkak të faktit se disa dokumente gjenden në të ashtuquajturat arkiva private, në shtëpitë e ish oficerëve të atyre shërbimeve. Disa, megjithëkëtë, janë në arkiva shtetërore, por, për ironi, nuk mund t'i shohim. Përse? Nuk mund t'i studiojmë për shkak të vulës së fshehtësisë shtetërore. Duket se askush në këtë vend sot nuk do ta heq shenjën e fshehtësisë shtetërore nga ato dokumente: shenjën e fshehtësisë shtetërore të një shteti sot joekzistues. Aq më shumë, hasim nganjëherë në një pikëpamje jokritike dhe nostalgjike ndaj ish shtetit të përbashkët, për arsye se ai ka qenë aq më i mirë, këtu pajtohemi, se sa gjithë ajo që është filluar nga viti 1991 e tutje, e pakta deri në vitin 1999. Por, kur i shoh dokumentet e Sekretariatit Federal për Punë të Brendshme (SFPB) nga vitet gjashtëdhjetë dhe shtatëdhjetë që mbrojnë, citoj nga vitet gjashtëdhjetë, "mbylljen parandaluese të armiqve të brendshëm" dhe kur e shoh se po ai dokument i njëjtë përmend, përkatësisht propozon kategorizimin e të burgosurve, të cilët, në sytë e mi, si analist i Gjykatës së Hagës, plotësisht ngjajnë në të njëjtin kategorizim, të cilin e kam parë në dokumentet e Omarskës të vitit 1992, atëherë shoh diçka që ndërlidh periudhat para dhe pas vitit 1991. Në kuptimin epistemologjik, kemi problem nëse gjithçka e shikojmë vetëm nga viti 1991 e tutje. Në fund, prapë që të kuptohemi, nuk e pranoj tezën sensacionaliste mbi gjithëpraninë e Shërbimit Kundër Informativ (SHKI) dhe të Sigurimit të Brendshëm Shtetëror (SBSH) në shoqërinë e atëhershme ose të tashme. Kjo është tezë popullore, e cila së tepërmi shpesh vjen në shprehje në

47 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

mediat e këtushme, kur gazetarët dhe bashkëbiseduesit e tyre ose nuk dinë diçka për të shpjeguar ose nuk dëshirojnë për të zbuluar diçka ose kur duan që ta diskreditojnë kundërshtarin e tyre.

Eric Gordy[48]: Mungon komunikimi midis institucioneve dhe publikut

Tri tema edhe më tutje e meritojnë vëmendjen. Ato janë: kufizimet e asaj që mund të arrihet përmes drejtësisë; kufizimet e vullnetit politik të elitës dhe problemet në konstruksionin e kujtimeve publike.

Kufizimet e drejtësisë

Në momentin, në të cilin po afrohet fundi i mandatit të Tribunalit të Hagës, është thënë shumëçka mbi efikasitetin e tij dhe, vështruar në përgjithësi, ai debat në mënyrë parësore është zhvilluar në dy çështje: 1) A ka lënë pas vetes burime të mira të së drejtës? 2) A i ka kontribuuar zgjerimit të ndërgjegjes mbi dhunën të kryer në vitet 1990-të dhe 3) A i ka kontribuar njëmend, me këtë, pajtimit?

Mund t'ia fillojmë nga pyetja e dytë. Edhe pse, gjatë dhjetëvjetëshit të parë të punës së Tribunalit të Hagës, përfaqësuesit e tij shpesh kanë qenë të gatshëm për ta përdorë gjuhën e pajtimit, praktika e tillë, sot, në pjesën më të madhe është e braktisur. Gjatë pesë viteve të fundit, shumë individë të lidhur me Tribunalin, para së gjithash juristë, kanë pasur tendencën që me këmbëngulje të kritikojnë kategorinë e pajtimit, duke pohuar, kryesisht me të drejtë, se Tribunali është në gjendje për të siguruar gjykime të drejta dhe që t'i vërtetojë pretendimet e caktuara si fakte, por se pajtimi, megjithëkëtë, është punë për një lloj tjetër të institucionit. Fatkeqësisht, kjo çështje nuk është vetëm e natyrës teorike: të pritmet e tepruara, të cilat e kanë përcjellë Tribunalin, së bashku me vullnetin e dobët politik të elitave, të cilat kanë ardhur në pushtet pas vitit 2000, kanë bërë që puna e pajtimit në masën më të madhe t'i lihet Tribunalit dhe për këtë arsye ka mbetur e pakryer. Në këtë çështje do të kthehemi kur të merremi me temën e vullnetit politik.

Në lidhje me çështjen e parë, mbi atë nëse Tribunali i Hagës ka lënë pas vetes burime të mira të drejtësisë, do të duhej të theksoheshin edhe disa prej të arriturave të tij, sepse shumë prej tyre kanë mbetur në hijen e kontraverzës, e cila përcjellë fazën e fundit të punës së tij. Pikërisht duke iu falënderuar Tribunaleve për ish Jugosllavinë dhe Ruandën sot edhe ekziston jurisprudenca për gjenocidin, dhuna seksuale trajtohet si krim i luftës dhe krim kundër njerëzimit, kurse doktrina e imunitetit të sovranit (e pakta përkohësisht) me sukses është kundërshtuar. Ky përparim juridik është afatgjatë, pa marrë parasysh se si i përjetojmë disa kontraverza të aktgjykimeve liruese, të cilat janë sjellë në fazën e fundit të punës së Tribunalit.

Nuk dëshiroj që së tepërmi të ndalem te debati mbi atë nëse Tribunali ka vepruar drejt kur i ka liruar disa prej të akuzuarve, siç janë Gotovina, Markaçi, Perishiqi, Stanishiqi dhe Simatoviqi. Në vend të kësaj, do të dëshiroja të përqendrohem vetëm në një element: përndryshe, emëruesi i

48 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

përbashkët i të gjitha lëndëve të Tribunalit është fakti se në sjelljen e aktgjykimeve kanë marrë pjesë profesorë të drejtësisë (në rolin e gjyqtarëve), të cilët njëmend në mënyrë eksperimentale e kanë testuar teorinë e së drejtës. Doktrina e "përqendrimit të veçantë" për herë të parë është futur në procedurën penale në lëndën Perishiqi dhe pastaj është konfirmuar me aktgjykimet e Trupit Gjykues në lëndët Stanishiqi dhe Simatoviqi. Çka ka ndodhur prej asaj kohe? Ajo është refuzuar dy herë kur është testuar – njëherë para Tribunalit për Siera Leonen dhe njëherë para vet Tribunalit të Hagës, në kuadër të procedurës ankimore në lëndën *Gjashtëshja kosovare*. Le të debatojnë avokatët se cila doktrinë është e drejtë ose e gabuar; ata edhe ashtu e bëjnë atë, kurse atë do të vazhdojnë ta bëjnë edhe në të ardhmen. Ne, si qytetarë, e hetojmë se problemi është më i gjerë se sa ajo çështje. Me fjalë të tjera, juristët nuk janë në gjendje të zgjidhin çështje sociopolitike, siç është ajo e pajtimit, kurse duket se, madje në masë gjithnjë e më të madhe, nuk janë të aftë as të zgjedhin çështjet juridike.

Po ashtu, në lidhje me çështjen se çka mund të realizojë drejtësia duhet të marrim parasysh edhe efektet e gjykatave vendore dhe të procedurave penale, të cilat janë zhvilluar para këtyre gjykatave. Nuk jam i pari i cili do të vërej se aktivitetet në këtë nivel kanë qenë më të kufizuara se sa që do të mund të pritej dhe se kryesisht i kanë anashkaluar individët e rangut të lartë në hierarkinë komanduese. Në B dhe H, ky problem në mënyrë plotësuese është zmadhuar me kontraverzën rreth përpjekjeve që të kufizohet qasja ndaj të dhënave të sjella gjatë vet procedurave penale (gjë që është bërë përpjekje edhe në Serbi), por me aktgjykimin e Gjykatës Evropiane për të Drejtat e Njeriut, me të cilën është vërtetuar se individët që janë shpallur fajtor për vepra të caktuara penale, në të vërtetë, janë dënuar në bazë të ligjeve jo të aplikueshme.

Vullneti politik dhe tërheqja e gabuar e vëmendjes

Fakti se për një pjesë të madhe të të gjithë asaj që është realizuar në fushën e drejtësisë tranzicionale nuk janë meritore elitat politike vendore ose ndërkombëtare flet shumë. Për më tepër, kohë pas kohe mund t'i shohim edhe se si sillen në mënyrë destruktive ndaj botëkuptimeve, deri te të cilat ka arritur dikush tjetër. Kështu, kemi qenë dëshmitarë të provokimeve të qëllimshme të Millorad Dodikut gjatë zgjedhjeve të kohëve të fundit, duke e përfshirë edhe nismën që një objekt publik të quhet me emrin e Radovan Karaxhiqit; kemi qenë dëshmitarë edhe të kolapsit të plotë të vullnetit politik të Ivo Josipoviqit kur kështilltari i tij Dejan Joviq i ka paraqitur disa argumente, të cilat e kanë vënë në pyetje mitologjinë kombëtare. Megjithëkëtë, më së shpeshti kemi qenë dëshmitarë të asaj se si e demonstrojnë hutimin kur të zbulohet se nuk punojnë absolutisht asgjë. Kjo ndoshta më së miri e ka pasqyruar skenën në të cilin kryetari i Serbisë Tomisllav Nikoliqi flet mbi pendimin e vet në gjunjë – deri sa është i ulur në kolltuk.

Mlladen Ostojiqi, në librin e tij kohët e fundit të botuar, në masë të madhe i ka shpjeguar kufizimet e vullnetit politik: elitat e reja kanë qenë të mposhtura me detyrën e madhe të zbulimit të fakteve, të cilat kanë dalë në shesh, pamjaftueshëm të sigurt në pozitat e veta që të mund ta pranojnë rrezikun e deklaratave, të cilat do t'i kundërviheshin qëndrimeve mbizotëruese të publikut vendor, dhe pamjaftueshëm të angazhuar në mënyrë demokratike në ndërveprimin me të që fare të mund të imagjinojmë se në ato informata të reja do të reagojnë në çfarëdo mënyre

tjetër – pos me neveritje. Unë do t'i shtoja përfundimeve të tij edhe atë se ato institucione, të cilat në rajon gëzojnë besimin më të madh (pra, ato fetare, arsimore dhe kulturore), çdo lëvdatë për përjashtimet, po ashtu kanë treguar një tendencë të fuqishme të regresit në popullizëm me gatishmërinë e marrjes së rolit të liderëve moralë dhe intelektualë.

Fitohet përshtypja se mungesa e vullnetit politik i tejkalon kufijtë shtetërorë dhe institucionalë se apatia e politikanëve dhe e institucioneve shoqërore rrjedh nga po e njëjta frikë dhe pasiguri. Si pasojë e kësaj, çështjet me rëndësi të madhe shoqërore janë bartur në nivelin e elitave, të publikut profesional dhe të drejtësisë ndërkombëtare (thjesht, i janë hedhur juristëve) dhe publiku ka mbetur relativisht i përjashtuar nga procesi i të kuptuarit të së kaluarës së vet.

Çka është e kundërt me kujtimin?

E kundërta e kujtimit, pra, nuk është harresa – por inkoherenca. Kjo është e dukshme edhe në paraqitjet simbolike, të cilat i kanë përcjellë disa ballafaqime të kohëve të fundit, zyrtare, me të kaluarën. Mendoj se hulumtimi tregon se largimi nga inkoherenca nënkupton komunikimin e lirë – jo vetëm midis nacionales dhe simbolikes, por edhe midis institucioneve dhe publikut. Kjo është diçka që në dy dhjetëvjetëshat e fundit ka qenë më e pakta, kurse na duhet më së shumti.

Ivor Sokoliq[49]: Shoqëria civile ka potencial për të udhëhequr ndryshimet në perceptimin publik

Hulumtimet, të cilat i zhvilloj, janë në aspektet e institucionalizuara ose në instancat e procesit të drejtësisë tranzicionale, konkretisht në Kroaci. Kjo e përfshin Trubunalin e Hagës, tribunalet vendore penale, por edhe shoqërinë civile, për të cilën flas këtu. Përmes identifikimit të ndryshimeve normative në shoqëri, hulumtimet e mia studiojnë se si ato instanca kanë ndikuar në ambientin shoqëror, politik ose kulturor në vend. Normat, si një nga themelet e identitetit, mundësojnë analizën më të saktë të rezultateve jashtëgjyqësore të të gjithë procesit, me ndryshim nga vet identiteti ose pajtimi, që po ashtu shumë shpesh përdoren, por është posaçërisht e vështirë për t'i kuantifikuar. Një nga ato norma është edhe dinamika në raport me narracionet dominuese të luftës në Kroaci - narrativi mbi flijimin e kombit dhe mbrojtjen e vendit nga agresori, Serbia – dhe narracionit i cili avokon hulumtimin e pretendimeve mbi krimet e kryera të luftës. Nga këndi i narrativit të luftës, kujtimi në luftën e fundit duhet të ruhet, të gjithë pjesëtarët e forcave të armatosura duhet të jenë të mbrojtur nga ndjekja penale, derisa secili krim i kryer ose i pretenduar trajtohet si një aspekt i vetëmbrojtjes. Përkundër kësaj, gjendet qëndrimi mbi domosdoshmërinë e vërtetimit të së vërtetës faktike mbi të gjitha ngjarjet, të cilat kanë ndodhur gjatë luftës. Edhe pse e vërteta e tillë nuk është domosdoshmërisht në kundërshtim me narrativin e luftës, vet gatishmëria që e vërteta të vërtetohet, përkatësisht mungesa e saj në kuadër të narrativit të luftës – e ndërton dinamikën normative për të cilën po flas. Analiza ime së këndejmi fokusohet në çështjen se si ka ndikuar vërtetimi i fakteve në proceset për krimet e luftës në debatin normativ mbi ato tema. Ato vërtetojnë rrethanat, në të cilat zhvillohet diskutimi mbi

49 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

normat, në të cilat përpiqet për të identifikuar çështjet kontestuese dhe e analizon rëndësinë, e cila i jepet faktit se edhe vet normat janë një nga rolet në këtë proces. Në këtë mënyrë, ajo në disa raste mund të ketë edhe rezultat pozitiv dhe tash do t'ua paraqes një shembull të dendur të kësaj. Do të flas për rastin e kampit të Splitit *Llora*, në lidhje me të cilin janë iniciuar një numër i madh i proceseve. Në thelb, analiza ka dëshmuar se mediat – në ato instanca në të cilat janë marrë me normat, përkatësisht atëherë kur nuk kanë raportuar ekskluzivisht mbi faktet e proceseve gjyqësore të iniciuara – në masën më të madhe kanë qenë të preokupuara me dy tema kryesore: vërtetimi i fakteve dhe efikasiteti i gjykatave. Kjo njëmend do të thotë se gjasat për pranimin e ndryshimeve normative janë premtuese, duke e pasur parasysh se qasja e mediave i ka dhënë rëndësi të madhe çështjes së vërtetimit të së vërtetës. Interesante është edhe ajo se mbi konceptin e së vërtetës më nuk flitet ekskluzivisht në korniza teorike, por, e pakta në disa artikuj, për te shkruhet edhe nga këndi praktik. Mbi atë temë shpesh diskutohet edhe në kuadër të debatit mbi censurën e mediave, përkatësisht në kontekst të kritikës së censurës, e cila, siç pretendohet, është zbatuar në ato instanca në të cilat mediat kanë zbuluar fakte të caktuara para organeve kompetente, duke përfshirë edhe publikimin e fakteve dhe të të dhënave nga procedura gjyqësore në internet. Kjo është relevante për çështjen e pajtimit, duke e pasur parasysh se materiali i këtillë empirik e mundëson që të nxjerrin përfundime të caktuara mbi atë se si e drejta në situatat e përshkruara mundet në mënyrë efektive për t'u shfrytëzuar për intervenim në procedurat e miratimit, të ndryshimeve ose në mbajtjen e normave në kontekst të të gjithë procesit të drejtësisë tranzicionale. Kjo na ndihmon edhe të përgjigjemi në një pyetje të gjerë – cilat projekte janë treguar (relativisht) më të suksesshme se sa, të themi, ai i Tribunalit të Hagës dhe, së këndejmi, a kanë nismat lokale dhe nismat në kuadër të bashkësisë gjasa më të mira për sukses. Fatkeqësisht, hulumtimet tregojnë se në publikun kroat (me fjalë të tjera, në pjesën e tij më të madhe) edhe më tutje mbizotëron qëndrimi se zyrtarët dhe ushtarët e akuzuar para Tribunalit të Hagës ose para gjykatave vendore – në të vërtetë janë heronj dhe jo kriminelë. Është e diskutueshme nëse perceptimi i tillë mund të ndryshojë ekskluzivisht me anë të mjeteve juridike, duke pasur përshtypjen se dënimet e shqiptuara, e pakta deri në këtë moment, kanë realizuar efekte të papërfillshme në qëndrimin e publikut të gjerë. Le të përfundoj, nëse ndryshimi nuk rrjedh nga vet gjykata, vendore ose ndërkombëtare – ajo duhet të iniciohet nga ndonjë vend tjetër. Hulumtimet e zhvilluara më kanë treguar – dhe kjo është diçka në çka njëmend besoj – se pikërisht shoqëria civile, me gjithë përçarjet e brendshme (të cilat janë më të mëdha se sa që kjo zakonisht supozohet) – hap një begati të rasteve të reja dhe se kjo është ajo që ka potencial që ndryshimin e tillë ta udhëheq.

Adriatik Kelmendi[50]: Pranimi i ekzistimit dhe pranimi i viktimave në rastin e Kosovës

Duke filluar nga premisa se duhet t'ia pranojmë dhembjen njëri-tjetrit, unë fuqishëm besoj se duhet të arrihet konsensusi shoqëror i të gjithë qytetarëve të ish Jugosllavisë mbi atë se çka ka

50 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

ndodhur gjatë luftës. Baza e tij është në punën të cilën po e vazhdon KOMRA - emërtimi i secilës viktime të luftës, pa marrë parasysh përkatësinë etnike, besimin, pa marrë parasysh territorin, në të cilin viktima është bërë viktimë. Të gjithë ne i kemi shifrat tona – e di se në vitin 2006, Kuvendi i Beogradit madje e ka miratuar rezolutën, në të cilën thuhet se numri i viktimave në Kosovë është rreth gjashtë mijë e diçka dhe ky është raporti zyrtar i shtetit serb.

Nga ana tjetër, pikërisht javën e kaluar në Kosovë, një organizatë si numër zyrtar të viktimave në Kosovë e ka sjellë shifrën diçka më pak se 12.000. A i pranojnë të dyja palët të dhënat e këtilla? Mendoj se jo, sepse shifrat dallojnë. Pa përafrim, pa pranim të numrave në mes vete dhe pa pajtimin rreth këtyre numrave nuk mundemi për të arritur deri te pajtimi.

Përse pranimin e shtetësisë së Kosovës nga Serbia e kam quajtur "pranim i ekzistimit"? Natyrisht se pranimi është proces politik dhe natyrisht se aktivistët për të drejtat e njeriut nuk dëshirojnë t'i lidhin këto dy pranime në një, do të thotë në një pranim politik dhe pranim të viktimave të luftës. Por në Kosovë vazhdon lufta edhe pas luftës – tash e katërmbëdhjetë (14) vjet pas përfundimit të luftës, gjeneratat dhe, madje, as gjeneratat e reja nuk bëjnë jetë normale, sepse Serbia nuk e ka pranuar Kosovën.

Ka të rinj, të cilët kanë lindur pas luftës, të cilët sot i kanë 13-14 vite – ata nuk mund të udhëtojnë jashtë Kosovës, sepse ekzistojnë shtete, siç është ky shtet në të cilin tash jemi ne këtu, Bosnja dhe Hercegovina, që nuk e njeh shtetësinë dhe pasaportën e Kosovës. Këtë fakt, të rinjtë e Kosovës e shohin si një mohim të ekzistencës dhe të jetës së tyre normale, të cilën e kanë të gjithë të rinjtë në botë dhe për këtë arsye e fajësojnë atë i cili në Kosovë e ka zhvilluar luftën dhe i ka shkaktuar të gjitha ato viktima. Nga ana tjetër, ky mospranim e bën rininë dhe sportistët kosovar sipas të gjitha gjasave të vetmit të cilët nuk kanë të drejtë që të garojnë me të tjerët. Cili është faktori kryesor i gjendjes së këtillë të fakteve? Kjo është mospranimi i Kosovës nga Serbia, që drejtpërdrejtë sjell deri te mohimi i ekzistencës.

Them se konteksti i Kosovës është unik, sepse këto dy gjëra ndërlidhen. Sikur të ndodhte pranimi i Kosovës, por jo edhe pranimi i asaj që në të vërtetë ka ndodhur në Kosovë, i asaj se kush çka ka bërë nga palët ndërluftuese në Kosovë, kjo do të ishte e ngjashme me rastet e vendeve të tjera, të cilat i pranojnë reciprokisht shtetësitë e njëra-tjetrës, por nuk i pranojnë viktimat dhe dhembjen dhe për këtë arsye edhe nuk ka pranim. Pikërisht për këtë arsye jam avokues i KOMRA-s dhe avokues i pranimit të shtetësisë së Kosovës.

Igor Cvetkovski[51]: Diskriminimi dhe trajtimi i barabartë i veteranëve dhe i viktimave civile edhe më tutje janë të pranishëm

Në muajin qershor të vitit 2013, Organizata Ndërkombëtare për Migrim (IOM) e ka publikuar raportin me titullin "Reparacionet për viktimat e luftës në ish Jugosllavi: në kërkim të përparimit".

51 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

Sipas gjetjeve të IOM-it, në asnjë vend të rajonit ndihma për viktimat nuk është zbatuar në mënyrë gjithëpërfshirëse, por, megjithëkëtë, disa qeveri të rajonit kanë realizuar një përparim të caktuar në institucionalizimin e reparacioneve dhe të masave të tjera dhe të mekanizmave për ndihmë viktimave. Shembulli më i rëndësishëm i kësaj janë miratimi i Ligjit mbi viktimat e dhunës seksuale dhe hartimi i projektligjit mbi viktimat civile të luftës në Kroaci.

Gjetjet e raportit:

Përkundër të drejtës formale për reparacion gjyqësor, për shumicën e viktimave ajo edhe më tutje është e paarritshme. Viktimat edhe më tej janë të ballafaquara me pengesa të rëndësishme në realizimin e qasjes në drejtësinë (përmes procedurave penale dhe civile) dhe në ndihmë nëpërmes të skemave ekzistuese të përkrahjes sociale.

Programet nga e kaluara nuk përjetohen si "programe të njëmendta të reparacioneve", por më shumë si "programe sociale" të zakonshme.

Diskriminimi dhe trajtimi i pabarabartë i veteranëve dhe i viktimave të luftës edhe më tutje janë në të gjitha programet ekzistuese, gjë që i kontribuon ndjenjës së viktimave se "drejtësia nuk është realizuar".

Përpjekjet e kohëve të fundit që, në pikëpamje të privilegjeve dhe të përkrahjes në dispozicion, të zvogëlohen dallimet midis veteranëve dhe viktimave civile të luftës në Kroaci kanë shkaktuar reagime negative të disa veteranëve dhe vetëm që e kanë komplikuar në mënyrë plotësuese debatin publik dhe procesin ligjvënës.

Të dhënat dhe informacionet mbi viktimat në posedim të institucioneve gjyqësore, të organeve qeveritare, të shoqatave të viktimave, të organizatave avokuese dhe organizatave joqeveritare profesionale ende nuk janë unifikuar. Për shkak të gjendjes së tillë, debatet publike dhe diskutimet i janë nënshtruar ndikimit politik dhe varen nga vendimet politike mbi mjetet e domosdoshme për vendosjen e mekanizmave të reparacionit dhe për ndarjen e reparacioneve të vërteta për viktimat.

Lëvizjet pozitive

Ashtu siç tashmë është cekur, Qeveria e Kroacisë e ka iniciuar procedurën për miratimin dhe zbatimin e Ligjit mbi viktimat e dhunës seksuale. Krahas me këtë, Ministria për çështje të luftëtarëve e ka publikuar propozimin e Ligjit mbi viktimat civile të luftës. Këta hapa pozitivë, të cilët edhe më tutje hasin në një rezistencë të caktuar, përfaqësojnë një rezultat të bashkëpunimit të mirë të sektorit qeveritar dhe joqeveritar në korniza, në të cilat rolin kyç e kanë pasur OJQ-të kroate për të drejtat e njeriut, siç është organizata Dokumenta, dhe, së këndejmi, ky model do të mund të shfrytëzohej edhe në vendet e tjera.

Ekipi i KB-ve në B dhe H dhe shoqëria civile bosanase po përgatiten për të iniciuar programin trevjeçar, i cili do të jetë plotësisht i përqendruar në viktimat e dhunës seksuale në lidhje me konfliktin. Ky program, fillimisht i financuar nga Britania e Madhe dhe i përkrahur nga Përfaqësuesja Speciale e KB-ve për dhunën seksuale në luftë, zonja Zeinab Bangura, do të merren me atë çështje nga shumë

kënde (drejtësia, reparacionet, ndërtimi i kapaciteteve, përkrahja dhe kujdesi për viktimat etj.) dhe ka potencial që të zgjerohet në të gjitha kategoritë e tjera dhe të zbatohet edhe në vendet e tjera.

Fondi për të Drejtën Humanitare në mënyrë aktive e avokon idenë që çështja e drejtësisë tranzicionale të jetë e përfshirë në procesin e euro-integrimeve si një nga kriteret për përfshirje dhe të gjitha diskutimet dhe negociatat, të cilat janë të organizuara në këtë kontekst po ashtu përbëjnë një hap të guximshëm përpara. Kjo nismë e FDH-së është nisur në momentin e duhur, posaçërisht kur kemi parasysh përpjekjet aktuale të BE-së për të zhvilluar një politikë të gjithmbarshme të drejtësisë tranzicionale.

Në Kosovë, po ashtu, është realizuar një përparim i dukshëm me themelimin e Grupit punues ndërministror për ballafaqim me të kaluarën, të përbërë nga përfaqësuesit e shoqërisë civile dhe sektori qeveritar dhe ministritë. Është paraparë që Grupi Punues të ndahet në katër nëngrupe, prej të cilave njëri do të jetë përgjegjës vetëm për reparacionet.

Sfidat

Politizimi këmbëngulës i tërë çështjes së reparacioneve edhe më tutje përfaqëson pengesën kryesore pothuajse në të gjitha vendet e rajonit. Situata në B dhe H është më seriozja, ku çështja e përkatësisë etnike të viktimave ende përbën një nga pengesat kyçe. Që të tejkalohet ajo, është e nevojshme të fokusohen në kategoritë e viktimave, në vend se në përkatësinë e tyre etnike. Në Kroaci, me gjithë përparimin i cili është realizuar me miratimin e ligjit, çështja e përkatësisë etnike të viktimave më së shumti manifestohet në kundërshtimin aktual të disa shoqatave të veteranëve që me ligjvënien e ardhshme të përfshihen edhe të gjitha viktimat civile të luftës. Në Kosovë, e tërë çështja e viktimave edhe më tutje perceptohet në mënyrë monoetnike, kurse kur është fjala për Serbinë fitohet përshtypja se faktorët politikë njëmend i shmangen trajtimit të temës, gjë që vetëm në mënyrë plotësuese iu bënë dëm refugjatëve serb dhe personave të zhvendosur së brendshmi, në mesin e të cilëve, sipas të gjitha gjasave, ka edhe shumë viktima.

Përfundimet

Janë të shumta arsyet në vendet post-jugosllave se përse janë injoruar dhe hedhur në plan të dytë reparacionet dhe konstatimi i së vërtetës, si koncepte themelore të drejtësisë tranzicionale.

Organizimi i shoqërisë civile (organizatat joqeveritare profesionale, shoqatat e viktimave dhe grupet aktiviste dhe ato avokuese), akademikët dhe disa agjenci ndërkombëtare kanë pasur, dhe edhe sot kanë një rol të rëndësishëm në përqendrimin e vëmendjes së publikut dhe të qeverive të rajonit në nevojat dhe të drejtat e viktimave. Qeveritë e rajonit, për shumë arsye janë gjithnjë e më të ndjeshme, më të kujdesshme dhe më pro-aktive në pikëpamje të obligimeve dhe të nevojave që të gjitha viktimave t'iu sigurohet pranimi dhe përkrahja.

Nisma për KOMRA-n përbën një forum unik rajonal për diskutim mbi çështjet dhe zgjidhjet politike dhe teknike.

Anëtarët e Koalicionit për KOMRA-n, organizatat joqeveritare profesionale, grupet aktiviste dhe ato avokuese, organizatat ndërkombëtare, ekspertët, akademikët, qeveritë dhe donatorët munden

dhe duhet të shfrytëzojnë këtë impuls pozitiv për tejkalimin e të gjitha pengesave të mbetura politike dhe teknike, në mënyrë që efektet e drejtësisë tranzicionale në ish Jugosllavi të jenë më gjithëpërfshirëse dhe, në masë të madhe, të përqendruara në vet viktimat. Partnerët dhe donatorët kryesor ndërkombëtar, siç është BE-ja, e dinë rëndësinë e drejtësisë tranzicionale dhe përpiqen për të zhvilluar një politikë adekuate dhe mekanizma të bashkëpunimit dhe të financimit. Avokuesit e reparacioneve në këtë rajon, kështu, kanë rastin për të paraqitur qëndrimet e tyre dhe për të promovuar të tërë rajonin si "poligon për mësim dhe testim" të disa nismave të ardhshme.

Zdravko Grebo [52]: Faktet, së pari!

Detyra e KOMRA-s është përafërsisht e qartë dhe është sjellë deri te kjo fazë në të cilën duhet, në të vërtetë dëshirojmë, dhe do të kemi sukses – që të gjitha forcat dhe energjitë tona, të cilat i kemi investuar deri tash, t'i dorëzojmë në duart e kryetarëve të shteteve, të dërguarit e të cilëve janë pajtuar rreth gjërave kryesore. Në këtë nivel të shoqërisë civile, të sektorit joqeveritar, ne e kemi kryer misionin tonë. Natyrisht se unë flas në emrin tim, askujt nuk do t'i lejojë që pa kurrfarë rezervash me atë të udhëheq ashtu siç i bie ndër mend, por e kemi arritur momentumin kur kryetarët e shteteve, nëpërmes të të dërguarave të tyre, duhet që çështjen ta marrin në duart e tyre, sepse ajo detyrë, të cilën e kemi përpara vetes, ne, edhe po deshëm, nuk mund të kryhet nga ne. Ne dëshirojmë ta përfundojmë këtë proces tonin të vërtetimit të fakteve, pra, që të sajojmë regjistrin mbi humbjet njerëzore. Ne nuk flasim për fajësinë, nuk është kjo detyrë e jona, por për krimet e luftës, rrethanat në të cilat ata njerëz janë vrarë, torturuar etj, që nuk janë fakte aspak të parëndësishme. Së këndejmi, do të doja t'ju inkurajojë, mua vet më është dashur një kohë e gjatë që ta vendos këtë në kokën time. Po, natyrisht, unë e kam perceptimin tim se si ka filluar lufta, posaçërisht kur është fjala për Bosnjën dhe Hercegovinën. Unë do të dija të flisja edhe për agresionin e edhe për dhunimet masive. Ja, e kemi edhe Nismën tjetër të Koalicionit për KOMRA-n, mbi dokumentimin e kampeve etj. Por, ejani, këtë që e kemi arritur deri tash, ta çojmë deri në fund dhe t'i shtyjmë kryetarët që t'i angazhojnë mekanizmat e tyre shtetëror, presidencial e qeveritar, që çështjen ta çojnë deri në fund. Edhe njëherë dëshiroj që t'iu lutem që të mos keni brejtje të ndërgjegjes. Me gjasë brenda nesh ekzistojnë njerëz, të cilët mbi këtë mendojnë në një mënyrë të ndryshme mbi atë se çfarë ka ndodhur në vitin 1991 e deri te çështja e Kosovës. Por, për këtë do të flasim më vonë. Dhe natyrisht se të gjitha këto janë të vërteta. Unë, kur flas në emrin tim, dhe jo në emër të KOMRA-s, mbi atë flas haptas. Ejani e ta çojmë këtë çështje deri në fund. A janë vrarë në Jasenovc shtatëqind mijë njerëz ose janë vrarë shtatëdhjetë mijë njerëz, a janë vrarë në Srebrenicë nëntë mijë dhe a ka qenë shumica prej tyre ushtarë ose jo... Por, nëse ia japim pak kontribut tonin kësaj, e pakta në rrafsh faktik të vërtetimit të numrave – dhe në fund të fundit e kemi ne në Statutin e KOMRA-s edhe "rrethanat politiko-shoqërore", të cilat kanë çuar deri te krimi dhe në të cilat është zhvilluar ai – frikohem se lufta e radhës do të fillojë pikërisht me manipulimin e fakteve. Siç e tha Natasha, le ta festojmë suksesin e djeshëm të madh dhe le të japim edhe një kontribut shtesë.

52 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

Zharko Puhovski[53]: Nga humbja në humbje e deri te fitorja përfundimtare

KOMRA vonohet me vite, por deri tash kemi bërë diçka. Ky tregim mbi progresin natyrisht se është diçka plotësisht relative dhe mua ma kujton thënien e zëshme të feldmareshalit prusian Gebhard Leberecht von Blücherit "Nga humbja në humbje e deri te fitorja përfundimtare". Kjo është përvoja që e kam. Ne vazhdimisht kemi përjetuar mossukses pas mossuksesi, vazhdimisht na kanë refuzuar, ne jemi lutur, ata na kanë refuzuar, vazhdimisht na kanë thënë "prisni, dhe do të shohim", por disi iu jemi bërë të mërzitshëm, e pakta disave prej tyre. Dhe kjo është gjendja e tashme – ku është jashtëzakonisht e rëndësishme që ta kemi parasysh se nuk kemi ardhur deri te ajo që quhet *point of no return* (pika e moskthimit). Kjo është pika e pakthyeshmërisë. Krejt kjo mund të ndryshojë. Nuk është posaçërisht për të besuar, por, për shembull, sikur në Kroaci, kryetari kroat Ivo Josipoviq t'i humb zgjedhjet, e gjithë situata do të dukej plotësisht ndryshe. Së këndejmi, ne jemi në situatën e, jo edhe aq shumë! të "vardisësit", siç e ka thënë Zdravko Grebo, ne jemi lypsarë. Siç e thotë fjala e urtë angleze *Beggars can' t be choosers* (lypsarët nuk mund të zgjedhin).

Kurse ne nuk kemi mundur të zgjedhim as edhe me kë do të bisedojmë, këtu po mendoj tash në Natasha Kandiqin dhe bisedat e saj me "miqtë" e saj serb, si dhe as që kemi mundur për të biseduar se si do të bisedojmë, por kemi biseduar me ata të cilët, nëse kanë vullnet t'mirë, mund të bënin diçka. Këtu nuk ka qenë fjala mbi atë nëse ne kemi të drejtë ose nuk kemi të drejtë, kjo nuk ka qenë çështja. Ka qenë fjala për atë nëse mundemi për t'i bindur se për ata është mirë nëse këtë mund ta bëjnë. Dhe atë kushdo që mendon se mund të arrihet, si në filmat amerikan, me argumente morale dhe pala tjetër, e mposhtur me forcën e argumentimit tonë moral, do të pranojmë atë që e flasim, nuk ka lidhje se ku është. Ky është realiteti. Në atë realitet me disa ka qenë shumë më e lehtë, kurse me disa të tjerë ka qenë shumë më e vështirë. Dhe me disa prej kolegeve dhe kolegëve tonë nuk ka qenë fort e lehtë, sepse me më dëshirë i kanë pranuar argumentet e huaja, se sa ato tonat.

Dhe ketë e kemi pasur, por tash kemi ardhur deri aty sa kemi qëndrim të qartë të kryetarit kroat, të cilin e ndajnë edhe dy e gjysmë kryetar të tjerë, le të themi për tash, dhe i cili përafërsisht tingëllon kështu: "Kryetari i shtetit, në marrëveshje me kryetarët e tjerë të shteteve post-jugosllave, do t'i jap parlamentit të tij deklaratën se e përkrah procesin KOMRA dhe për këtë arsye kërkon që parlamenti të ndërmarrë hapa të cilët janë të nevojshëm që KOMRA të bëhet ajo çka prej fillimit ka qenë qëllimi, komision ndërshtetëror, pra, rajonal për konstatimin e fakteve të krimeve të luftës." Këtë tash për tash pothuajse e kemi. Kjo është, nga njëra anë, sukses i madh i asaj përpjekjes metodike, që quhet shoqëri civile. Kjo është ajo pika, në të cilën shoqëria civile ka depërtuar në të ashtuquajturat kulmet e politikës shtetërore.

53 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

Kjo është, nga ana tjetër, pika, në të cilën lëshohet shoqëria civile si medium i veprimit dhe këtu do të ketë vështirësi të mëdha midis nesh. Një pjesë e njerëzve, si aktivistë, thjesht nuk dëshirojnë ta lëshojnë nga dora këtë lloj të aktivizmit. Le të mendojmë për diçka: sa organizata të shoqërisë civile, sado që t'i kemi ato, në mënyrë dëshpëruese dëshirojnë të ruajnë ekzistencën e vet, madje edhe atëherë kur qëllimet e saj janë të plotësuara. Kjo është një pjesë e problemit. Megjithëkëtë, fundi i fundit, e kemi arritur atë sa që kemi vendosur në rend të ditës diçka që para dhjetë vitesh, prej të cilës të gjithë jemi tmerruar, diçka të cilën para pesë gjashtë vitesh e kemi përqeshur.

Ky është sukses i yni i madh, dhe këtë vetëm do të doja që ta them në fund, kur tashmë aq shumë po vonohemi, që të mos jetë së tepërmi e gjatë ekspozeja ime: sikur të shkoja deri në fund, kur njëmend do të kishte atë që në një emision të vjetër dikur quhej "sipas dëshirave të dëgjuesve", pra, sipas dëshirave të të gjithë neve, rezultati do të ishte - do të themelohej komisioni, të cilin do ta pranonin të gjitha parlamentet, kurse komisioni, nëse do të punonte fort mirë, do të arrinte te rezultati katastrofal. Do të konstatonte atë që ne në një pjesë të madhe e dimë, por jo plotësisht, se sa ligësi kanë ndodhur.

Pra, suksesi ynë i madh, nëse ndonjëherë do të arrinim deri te ai, do të ishte përhapja e ligësive nëpër publikun e shteteve post-jugosllave. Ideja që të mbushen mend në atë pikëpamje është mjaft kontestuese, por mund të shpresojmë. Por, kjo do të ishte sukses që të pengohet ai interpretimi tashmë viktimologjik post-jugosllav në atë disiplinën se kush ka më shumë viktima dhe kush atëherë e ka pozicionin më të mirë strategjik për konfliktin e ardhshëm. Këtë do ta parandalojmë tash (ose e pakta do të synojmë shumë), nëse diçka nga kjo që po bëjmë tash ka sukses dhe për këtë arsye ne, megjithëkëtë, merremi më shumë me të ardhmen se sa me të kaluarën.

II PAJTIMI

Zhelko Komshiq[54]: Duhet të reagohet, por edhe të ofrohet dora e pajtimit

Pajtimi në vendet post-jugosllave edhe më tutje është aktual, edhe 18 vite pas përfundimit të luftës në këto hapësira. Në të vërtetë, nëse e marrim parasysh intervenimin e NATO-s në Kosovë, është fjala për 14 vite pas. Shtrohet pyetja se përse na duhet aq shumë kohë për pajtimin? A është kjo një periudhë e shkurtër ose së tepërmi e gjatë për procesin e pajtimit? Supozoj se ka të atillë, të cilët e avokojnë edhe njërën e edhe tezën tjetër. A është kjo për shkak të përmasave të konfliktit, krimit, kohëzgjatjes, dokumentimit mediatik dhe të mbjelljes në ndërgjegjen e njerëzve, ose për shkak të asaj se ne kemi qenë aq të lidhur si shoqëri në ish Jugosllavi dhe konflikti i ka këputur jo vetëm lidhjet, por i ka thyer edhe zemrat e njerëzve në këto hapësira? Besoj se në vazhdim të diskutimit do të arrihet deri te disa marrëveshje. Nëse e marrim parasysh përvojën për ne më të re – Luftën e Dytë Botërore, e kemi shembullin e fillimit të bashkësisë së organizuar evropiane

54 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

12 vite pas përfundimit të Luftës së Dytë Botërore dhe atë nga vendet të cilat kanë qenë në konflikt, okupatorë ose të okupuar. Shpesh na imponohet teza mbi nevojën për evropianizimin e shoqërisë sonë, por, sipas mendimit tim, ajo që është më thelbësore si themel i këtij procesi është normalizimi i marrëdhënieve shoqërore dhe demokratizimi i ambientit politik. Duke folur për Bosnjën dhe Hercegovinën, për fat të keq më duhet të konstatoj se nuk kemi pasur sukses për të normalizuar marrëdhëniet shoqërore, sepse ato janë më të kundërvëna se sa kurrë më parë, në nivel etnik, politik dhe ekzistencial. Po ashtu nuk e kemi demokratizuar ambientin politik, demokracia është rrëmbyer nga qytetarët, kurse elitat politike e mbajnë si peng dhe në pikatore ua shërbejnë qytetarëve ekskluzivisht para zgjedhjeve. Thuajse demokraci janë vetëm zgjedhjet, përplotësim i funksioneve të pushtetit ose kontrolli ndaj resurseve. Por, prapë besoj se pajtimi midis njerëzve ka përparuar më shumë se sa në mesin e politikanëve dhe shumë më shumë se sa që mund ta shohim nga versioni i shërbyer i realitetit politik, të cilin e shohim në emisionet qendrore informative ose në TV debatet politike, që dominojnë me hapësirën e mediave. Kurse mediat janë posaçërisht të rëndësishme për pajtimin dhe mirëkuptimin reciprok të njerëzve në shoqëritë, siç është ajo e jona. Gjithmonë do të kemi grupe të zëshme të nacional-shovinistëve, që e urrejnë gjithçka që është ndryshe. Ka gjithkund edhe në Evropë. Gjithmonë do të ketë edhe konflikte të huliganëve me parashenjën etnike, të cilat janë më shumë shprehje e mllefit të njerëzve të rinj për shkak të mungesës së perspektivës, të drejtuar nga ata të tjerët, të cilët janë fajtor për të gjithë. Gjithmonë do të ketë politikanë joskrupullozë, të cilët me anë të ngritjes së tensioneve nëpërmjet retorikës së tyre synojnë t'i sigurojnë vetvetes më shumë vota në organe të ndryshme zgjedhore, sepse kjo është mënyra më e lehtë. Porse, kjo nuk është dhe nuk mund të jetë shoqëria jonë. Nuk guxojmë të lejojmë që promotorët e grupeve të tilla margjinale sjelljen e tyre ta imponojnë si "mainstream" (rrjedhë e përgjithshme kryesore), si vlerë në marrëdhëniet shoqërore. Por, për fat të keq, diskriminimi dhe pabarazia janë dominanta në aktivizmin politik të B dhe H. Si të flasim për pajtimin e nuk jemi të gatshëm, ne në Bosnjë dhe Hercegovinë, për të pranuar faktin e thjesht dhe vlerën universale se të gjithë njerëzit janë të barabartë, se duhet t'i kenë të gjitha të drejtat si qytetarë të këtij vendi, pavarësisht nga përkatësia e tyre etnike ose prejardhja. Për fat të keq, ne B dhe H, e kemi rastin Sejdiq-Finci, sipas aktgjykimit të Gjykatës Evropiane për të Drejtat e Njeriut, sipas raportit të fundit të Këshillit të Evropës, i cili thotë: "nga fusha e bisedave mbi gjetjen e mënyrës për heqjen e diskriminimit, kemi kaluar në fushën e kërkimit të formulave matematikore, të cilat praktikisht do të garantonin vazhdimin e ekskluzivitetit zgjedhor të tre popujve konstituues për funksionet e larta të caktuara". Kurse aktgjykimi Sejdiq-Finci është i thjeshtë: të gjithë njerëzit janë të barabartë në të drejtat e tyre politike si qytetarë të B dhe H. Do të dëshiroja të them disa fjalë mbi rajonin tonë. Kemi pasur çrregullime të caktuara në komunikim në vitet e fundit, dëshmitarë të të cilave keni qenë. Ka pasur momente kur është dashur të reagohet, por edhe momente kur është dashur të ofrohet dora e pajtimit, si përpjekje e të kujtuarit të qëndrimeve të njerëzve të tjerë, të të kuptuarit të shkaqeve të tyre, por edhe të pasojave të deklaratave të caktuara. Sinqerisht shpresoj se ne në rajon këtë e kemi lënë pas dhe se në nivel të shefave të shteteve do të vazhdojmë tutje në interesin e përgjithshëm të zhvillimit ekonomik dhe të përpjekjeve të daljes nga kriza ekonomike. Tribunali

i Hagës e përfundon punën e tij, e ka pasur një rol të caktuar, por për familjet e viktimave asnjë aktgjykim nuk është i mjaftueshëm, sepse nuk mund t'i kthejë më të dashurit e tyre. Më e pakta që ne politikanëve mund t'ua bëjmë është që të mos iu qesim krip në plagë, por t'i respektojmë institucionet e drejtësisë ndërkombëtare, faktet ndërkombëtarisht të pranuara, kurse historinë t'ia lëmë diskutimeve akademike dhe më në fund të fillojmë të ndërtojmë të ardhmen për fëmijët tanë. Por, Tribunali është vetëm një pjesëz e vogël e gjëegjëzës për pajtimin në këto hapësira. Shumëçka është brenda vet shoqërisë dhe, së këndejmi, e përshëndes një takim të këtillë eminent. Përse, nga çështja e drejtësisë tranzicionale dhe e pajtimit, nëpër çështjen e të drejtave të njeriut kam ardhur deri te lufta për daljen nga kriza ekonomike dhe zhvillimi ekonomik? Përse besoj se shumica dërmuese e njerëzve nga këto hapësira, megjithëkëtë, e dëshiron vetëm një jetë të zakonshme, normale, sigurinë themelore për vetveten dhe për familjen e tyre, një punë nga e cila mund të jetohet dhe shpresën në të ardhmen për fëmijët e tyre në këto hapësira. Pa pajtim, pa barazi dhe pa qëndrueshmëri dhe zhvillim ekonomik do të jetë e vështirë për ta mbajtur atë shpresë. Për këtë arsye, edhe njëherë ju falënderohem për ftesën dhe për rastin për të folur për këtë.

Mioljub Vitoroviq[55]: Pajtimi i procesit

Është pak a shumë mosmirënjohëse për qenë prokuror, zëvendës prokuror për krime të luftës ose, siç shkruan këtu, përfaqësues i shtetit dhe të flasësh për atë se çka duhet të bëjë shteti. Unë disi kurrë nuk kam mundur ta pranojë këtë, dhe nuk do të flas mbi atë se çka bën shteti ose se çka ka bërë shteti ose se çka duhet të bëjë shteti apo se çka duhet të bëhet në 200 vitet e ardhshme. Jo, unë do të kufizohesha në atë çka mundet individi, pa marrë parasysh se ku punon ai. Fjala e parë kyçe është *mirësia*. Mirësia është kur viktima e një populli tjetër i beson atij, i cili e përfaqëson aktakuzën, përkatësisht nëse prokurori ka sukses për ta bindur palën tjetër, viktimën, se atë punë e kryen me nder. Kjo nuk mund të bëhet pa ndjenjën e mirësisë. A do ta quani ndryshe dhe a është kjo profesionale? Nuk e di. Ne këtu jemi mësuar që profesionalistët më të mëdhenj të bëjnë rrëmujën dhe krimet më të mëdha. Kurse fjala tjetër, e cila është kyçe këto ditë, më duket se është *pajtimi.* Ai është proces i cili zgjat, do të zgjas dhe ka zgjatur. Ky proces askund nuk ka përfunduar. Por ky proces, më duket, nuk përbëhet nga projektet megalomane, nga strategjitë nacionale. E keni parë se si në Serbi ka pasur sukses strategjia nacionale mbi gjyqësinë. Katastrofë e plotë. Kështu, unë më shumë besoj në përpjekjet individuale dhe sukseset eventuale.

Engjëllushe Morina[56]: Ballafaqimi me të kaluarën duhet të fillohet në kuadër të një shoqërie

Nuk mund të mohojmë elementin religjioz në konflikte në B dhe H dhe në Kosovë. Këtë e vërteton edhe fakti se trashëgimia kulturore ortodokse është e përfshirë në dy dokumente kryesore të krijimit të shtetësisë së Kosovës dhe B dhe H – Marrëveshja e Dejtonit dhe Plani i Ahtisarit.

55 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H
56 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

Ballafaqimi me të kaluarën, posaçërisht në rastin e Kosovës, i kërkon tri lloje të dialogut. Është i gabuar qëndrimi se shqiptarët duhet të bisedojnë me serbët në Serbi. Dialogu duhet të filloj në shoqërinë kosovare. Duhet të fillohet midis shqiptarëve dhe serbëve në Kosovë; në të njëjtën kohë, shoqëria kosovare, kurse mendoj se është e dobishme edhe për shoqërinë në Bosnjë, duhet ta filloj dialogun me qeverinë e vet, me institucionet qendrore dhe lokale.

Fra Ivan Sharçeviq[57]: Duhet të ballafaqohemi me historinë tonë, me të kaluarën tonë

Shoqëritë tona janë të stërngopura me ligjërimin religjioz mbi pajtimin. Ne duhet ta kërkojmë paqen, përherë të flasim për paqen dhe duhet ta krijojmë paqen. Arsye për këtë është që t'i përgjigjemi asaj që në mënyrë substanciale i takon vet përkufizimit të *re-ligjionit*, sepse ajo është ajo që kërkon *lidhjen e sërishme* të njeriut me Zotin në paqe dhe të njerëzve në mes vete. Po shërbehem me sentencën e moçme *Corruptio optimi pessima:* më së keqi është kur më e mira prishet. Mendoj se religjionet, përkatësisht besimtarët dhe shërbyesit fetar, në një kuptim të caktuar, kanë marrë në arsyetimin metafizik dhe në arsyetimin religjioz të krimeve. Me këtë pohoj se, gjë që disa herë është provuar, se te ne nuk kanë qenë luftëra religjioze dhe të besimeve, por se këto luftëra dhe krime kanë qenë të mbrojtura dhe të arsyetuara në mënyrë teologjike.

Tri kërkesa më duken këtu jashtëzakonisht të rëndësishme, që t'i ndajmë së bashku, qoftë ne që vijmë nga bashkësitë fetare, qoftë njerëzit e tjerë që konsiderohen ateistë. Nën një: gjithmonë duhet të insistohet në **ballafaqimin me të kaluarën.** Pajtimi si pjesë përbërëse e drejtësisë tranzicionale, për bashkësitë religjioze dhe për besimtarët, do të thotë të ballafaqohesh me të kaluarën personale, por edhe me atë kolektive. Sepse në atë të kaluar janë të vendosura themelet e identiteteve tona. Ne e dimë se ato shpesh janë religjioze, por ndonjëherë edhe nacionale, që shfrytëzojnë religjionin dhe identitetet religjioze për qëllime politike. Disa njerëz ndoshta nuk do të pajtohen me atë që të ballafaqohemi me të kaluarën, sepse flasin se ne vuajmë nga teprica e së kaluarës. Në këtë posaçërisht insistojnë ata, të cilët janë më të përgjegjshëm dhe më fajtor për të kaluarën tonë. Pra, kryerësit dhe kriminelët shpesh dëshirojnë që ta shlyejnë të kaluarën. Porse, nuk janë këta të vetmit, por aty shpesh janë edhe njerëzit për të cilët pajtimi është vetëm mjet ideologjik i përfitimit; ka, le të themi, edhe në organizatat joqeveritare të atyre të cilët dëshirojnë që me anë të njëfarë "racionalizimi teknik" ta arrijnë shlyerjen e së kaluarës, kurse shpesh edhe njerëzit qëllimmirë dhe në bashkësitë religjioze thonë: "Mjaft më me ato rrëfime për vuajtjen, për të kaluarën, për fajin. Le të shkojmë në drejtim të së ardhmes". Marr guximin për të thënë se ne nuk do të kemi mundësi ashtu për të dalë nga e kaluara jonë. Duhet të ballafaqohemi me historinë tonë, me të kaluarën tonë. Ajo është e vështirë. Unë këtu avokoj – nuk është farë ideje e imja, por e atyre njerëzve të cilët kanë punuar, le të themi, në Afrikën e Jugut në pajtimin – avokoj për të ashtuquajturin "model të konfliktit" të ballafaqimit me të kaluarën, jo për "modelin konsensual". Kjo është ide paksa e rrezikshme, nuk po e avokoj luftën, por le të fillojmë të pranojmë të kuptuarit e ndryshëm të së kaluarës dhe dallimet të cilat mund të jenë aty, natyrisht,

57 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

gënjeshtrat e pastra kur shikohen nga këndi ynë i vështrimit, përkatësisht faktin se gjithçka mund të jetë e falsifikuar. Na duhet, pra, falsifikatin e të tjerëve njëmend për ta marrë parasysh si aspekt të së vërtetës së tyre, por në këtë rast nuk duhet të heshtim, por me një bisedë tolerante, edhe pse konfliktuale, të bisedojmë me respekt, me anë të të bindurit dhe të të siguruarit ta sjellim mendimin tonë. Si shembull e marr, le të them, tekstin shkollor të historisë, të cilin e kanë hartuar palestinezët dhe izraelitët. E kanë hartuar ashtu që, nga njëra anë, (në njërën faqe) është "e vërteta hebraike", kurse në faqen tjetër "ajo palestineze". Në mes është lënë hapësira për vërejtjet e individëve. Ky është një model i mundshëm i ballafaqimit me të kaluarën tonë të përbashkët. Çështja tjetër, e cila më duket e rëndësishme, posaçërisht për bashkësitë religjioze dhe për secilin besimtar, por edhe për ata të cilët nuk janë besimtarësh se: besimtarët dhe bashkësitë religjioze vazhdimisht duhet të thirren, nëse guxoj të them, në marrëdhënien me Zotin. Obligimi, obligimi moral për besimtarët, obligimi politik i besimtarëve për veprimin e tij në shoqëri nuk buron vetëm prej përgjegjësisë morale ose prej obligimit moral, por buron edhe prej të dhënave themelore të besimit, nga marrëdhënia me Zotin. Te ne, pikërisht në pikëpamjen themelore, ndodhin dështime dhe shtrembërime. Në krizë është përgjegjësia metafizike, fakti se nuk janë as bashkësitë religjioze, dhe as të gjithë njerëzit përgjegjës vetëm për të vetët, por, njeriu për njeriun në përgjithësi. Ne në bashkësitë religjioze edhe si besimtar e kemi përgjegjësinë edhe para Zotit, posaçërisht për shkak të qëndrimit eskatologjik se një ditë të gjithë ne do të përgjigjemi para Zotit. Dhe, nëse diku ka ngecur përgjegjësia metafizike (Jaspers), ajo pikërisht na ka ngecur në bashkësitë religjioze. Mund të thuhet edhe kështu – se Zoti "hyjnor" është bërë së tepërmi "njerëzor", ka zbritur në baltën nacionaliste. Këtë e shohim te të tjerët; kur dëgjojmë për Zotin e një religjioni tjetër, atëherë e shohim se ai është Zoti i krimit të luftës, por jo në ne. Mbi Zotin e krimit të luftës dhe kriminelin kanë rrëfyer poetët tanë më të mirë të kësaj hapësire, letrarët, artistët. Për ne kjo është tepër e vështirë për ta pranuar. Pra, këtu, në hapin e dytë drejt pajtimit shoqëror është me rëndësi t'i kthehemi të dhënës themelore të qëndrimit para Zotit. Sepse ai Zot, nëse ne shohim mirë, gjithmonë është më i madh se sa çdo emër i yni dhe më i madh se sa koncepti të cilin ia përshkruajmë, gjithmonë mbetet ndonjë pjesë e mbetur. Nuk mund ta zbresim në Zotin "tonë", përkatësisht, ne besimtarët dhe institucionet ligjore e kemi për detyrë çlirimin nga privatizimi ynë i dyfishtë i Zotit. Njëherë si Zoti "im" privat, kurse herën tjetër duhet ta deprivatizojmë nga ajo "ne" kolektiviste, nga forma kolektiviste "ne", pra, nga Zoti "ynë". Kjo do të jetë një mundësi e mirë dhe e themeltë për të hyrë në dialog me njerëzit e besimeve të tjera dhe në të njëjtën kohë në dialog edhe me ateistët. Jo me ateistët, për të cilët ateisti është pozë intelektuale ose për të cilët ateizmi është një lloj i përfitimit, por me ata të cilët nuk lejojnë, si edhe besimtarët, që atë vend më të lartin, që ashtu të themi me kusht, ta zë çfarëdo koncepti, ide tokësore, posaçërisht jo zoti kombëtar, kurrfarë kombi ose udhëheqësi. Me këtë hapet mundësia e dialogut midis njerëzve, rruga drejt pajtimit. Dhe kërkesa e tretë, e cila më duket e rëndësishme në këto teza është marrëdhënia me "tjetrin". Aty kanë dështuar religjionet monoteiste, nuk them të gjitha njësoj dhe jo të gjithë besimtarët njësoj, dhe pikërisht në këtë ballafaqim të pashmangshëm me të kaluarën, sepse janë sjellë "thuajse nuk ka Zot", thuajse ai Zot nuk është "Zot hyjnor", por Zot si pronësi; nëse nuk ekziston Zoti i madhërishëm, atëherë duhet mësuar të gjithë "që as tjetri

të mos ekzistojë". Nëse veprohet, pra, thuajse nuk ekziston Zoti, atëherë të tjerët nuk guxojnë të ekzistojnë, për arsye se është arritur deri te demonizimi i tjetrit, deri te homogjenizimi i tjetrit në ambientet ku dikush është shumicë etnike, dhe përfundimisht deri te margjinalizimi ose "vaporizimi" i tjetrit. Për ne besimtarët është çështje bazike çështja nëse Zoti, në të cilin besohet, është, së pari, i ndjeshëm ndaj krimeve tona, sepse me to i shpëtojmë. A është i ndjeshëm për krimet e të tjerëve, të cilët neve na kanë bërë keq, ose nëse ai Zot, në të cilin besojmë, është më i ndjeshëm për vuajtjen jo vetëm të të afërmve të mi, tek populli im dhe të afërmit e mi, por edhe për vuajtjen e atyre të tjerëve. Këtu do të duhej kthyer drejtimin, të besojmë në Zotin, i cili nuk është i ndjeshëm vetëm për krime dhe mëkate, për të keqen, por edhe për vuajtjen dhe viktimën. Le të shohim - pothuajse të gjitha institucionet religjioze ashtu edhe i komemorojnë viktimat e veta, me qëllim që me komemoracionin e vet të tërheqin vëmendjen rreth asaj se vetëm të tjerët janë gjenocidial, dhe ne të vetmit viktima dhe të pafajshëm. Shpesh përmendoret tona dhe komemoracionet religjioze janë përulje e dyfishtë e viktimave tona, sepse, krahas pësimit të tyre të njëmendët, thuajse dëshirohet t'iu thuhet: Nuk keni qenë mjaft të ndërgjegjshëm kombëtarisht; kështu, pafajësia e tyre interpretohet si naivitet, kurse flijimi i tyre dhe mirësia si një lloj i mëkatit, sepse nuk kanë qenë mjaftueshëm të ndërgjegjshëm kombëtarisht. Për më shumë, ndonjëherë thuhet në diskursin religjioz se vdekja e tyre është dënim i Zotit për mëkatet e tyre. Unë tash do ta përfundoja me dy teza kryesore: 1) Para dialogut me të tjerët, duhet të hulumtohet Marrëdhënia me Zotin. Pra, duhet t'i kthehemi asaj marrëdhënieje themelore dhe të gjithë njerëzit duhet t'iu bëjnë thirrje besimtarëve dhe bashkësisë religjioze për atë marrëdhënie autentike dhe jo dyftyrëshe me Zotin. 2) Nga ana tjetër, ia vlen të respektohen të drejtat e tjetrit në botëkuptim dhe besim. Dhe në fund, një shembull i shfrytëzimit të simboleve fetare. Në bashkësinë time të krishterë, ka të bëjë me kishën katolike dhe ortodokse, do të duhej të shqyrtohej domethënia e kryqit të Jezusit: a ka shkuar Jezusi në kryq me qëllim që në këtë tokë të mbillen më shumë kryqa ose që të mos ketë më kryqa fare? Ose që, me fjalët e një ateisti, të arkitektit Bogdan Bogdanoviqit, e ëndërrojmë vendin në të cilin më nuk do të ketë përmendore të viktimave. Besimtarët dhe unë personalisht, qëndrojmë para pyetjes: kush është Zoti, në të cilin besoj, a është ai Zot universal ose partikular, ndonjë molos kombëtar i cili i han fëmijët e njeriut? Pastaj e pyes veten, a i respektoj përmendoret, me të cilët ky vend është plot e përplot. Një nga zgjidhjet është që të fillojmë të respektojmë përmendoret e të tjerëve dhe që në të njëjtën kohë të pushojmë së mbjelli ato. Në krishtenizëm, si edhe në islam, sipas mësimeve themelore, sipas Biblës dhe Kuranit, Zoti është mëshirshëplotë edhe për ata, të cilët nuk besojnë. Ai nuk brengoset aq shumë për ortodoksinë, sa për vuajtjen e të tjerëve. Aty janë të vendosura edhe detyrat e mëdha edhe për besimtarët e edhe për institucionet fetare. Ju faleminderit për vëmendjen.

Husein efendi Smajiq[58]: Bashkësitë fetare nuk janë përgjegjëse për atë që ka ndodhur

Bashkësitë fetare në vitin 1996 është dashur t'i thonë publikut, posaçërisht besimtarëve, se në Bosnjë dhe Hercegovinë nuk është zhvilluar luftë fetare dhe se bashkësitë fetare, duke i përjashtuar individët, nuk janë përgjegjëse për atë që ka ndodhur prej vitit 1992 deri në vitin 1996. Së pari janë e vërteta dhe drejtësia dhe pajtimi, pra, liria e plotë e viktimave për ta thënë të vërtetën dhe mundësia e paraqitjes publike për këtë luftë. Të gjitha institucionet duhet të obligohen për të paraqitur të gjitha të dhënat mbi krimet e luftës, me të cilat disponojnë. Fshehja e krimeve të luftës, po ashtu, përbënë krim të luftës. Së dyti: sjellja e të gjithë kriminelëve të luftës para gjykatës, para asaj kombëtare ose ndërkombëtare. Bashkësia islame do të marrë pjesë në secilin projekt të KOMRA-s me kusht të respektimit të së vërtetës dhe drejtësisë.

Vanja Jovanoviq[59]: Pajtimi i njërës palë me tjetrën është proces

Nuk ka religjion, për të cilin njeriu nuk është diçka e mirë dhe nuk ka religjion, i cili thotë se një njeri tjetër, i cili është i ndryshëm prej meje, po ashtu nuk e ka krijuar Zoti.

Sa ka të bëjë me rolin e kishës dhe të bashkësive fetare në lidhje me pajtimin, kjo, në thelb, është kthim në burimin e besimit. E di se shumë njerëz jashtë bashkësive fetare kanë problem kur na vështrojnë neve. Na përjetojnë thuajse jemi dofarë organizatash joqeveritare, dofarë lëvizje. Jo, ne jemi njerëz, të cilët jetën tonë e kemi përcaktuar drejt Zotit dhe thellësisht me siguri besojmë në ekzistencën e Tij dhe ekzistencën brenda Tij. Në këtë kuptim ne themi: Pajtimi i njërës palë me palën tjetër është proces. Njeriu nuk është makinë, e cila mund të kurdiset. Njeriu nuk është projekt, ku dikush do ta hartojë planin dhe t'i thotë dikujt që e ka të humbur burrin, gruan ose fëmijën: "E, tash ti do të pajtohesh dhe do të funksionosh kështu e ashtu në atë shoqëri". Kjo nuk mund të ndodh, kjo nuk është e lehtë, ky është proces i cili zgjat. Ajo, të cilën mund ta bëjmë ne, është që të mbjellim besimin dhe që t'i kthejmë njerëzit në burim.

Jakob Finci[60]: Pajtimi përmes besimit

Kur të pranoheshin kushtet, të cilat i kërkon judaizmi, KOMRA do të ishte në mënyrë absolute e tepërt. Me fjalë të tjera, judaizmi kërkon së pari që ai, i cili ka gabuar, ta pranoj gabimin e vet dhe të kërkoj falje. Dhe atë falje e kërkon jo vetëm njëherë, por e kërkon tri herë, kurse nëse ai i cili është i fyer dhe i lënduar nuk e fal, atëherë duhet t'i kërkoj falje edhe tri herë, me tre shokë të cilët do të lobojnë për te. Krahas kësaj, ai i cili ka bërë gabimin duhet të paguajë për dëmin, ta paguajë dëmshpërblimin i cili ndoshta është edhe më i madh se sa dëmi i cili është shkaktuar; pastaj caktohet një lloj i përcaktuar i dënimit dhe atëherë i jepet falja. Me fjalë të tjera, sikur kjo të mund të arrihej në hapësirën e ish Jugosllavisë, KOMRA nuk do të ishte e nevojshme, sepse thjesht të gjithë do t'i kërkonin falje njëri-tjetrit, do të paguanin dhe do të falnin. Natyrisht, ka të

58 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H
59 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H
60 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

atillë të cilët nuk falin – kurse për të tillët, nëse nuk e pranojnë faljen tri herë së bashku me tre dëshmitarë të cilët do të përkrahin kërkesën, konsiderohet se atyre mëkati iu është shlyer, sepse ai ka qenë i obliguar të falë. Madje edhe nëse vdes ai i cili është i fyer ose i lënduar, ai, i cili ka gabuar, duhet t'i shkojë te varri, në varrim, dhe në prani të dhjetë njerëzve të kërkoj falje për mëkatin e vet, kurse trashëgimtarëve të tij t'ua paguaj dëmin. Nëse nuk ka trashëgimtarë ose nuk e di se kush janë ata, duhet t'i paguaj gjykatës, në mënyrë që gjykata ta ketë atë në dispozicion. Vetëm viktima mund të fal dhe askush nuk mund të fal në emër të viktimës. Në emër të viktimës askush nuk mund të falë. Kështu që tingëllon paksa çuditshëm kur ne kërkojmë që një popull t'i kërkoj falje popullit tjetër. Kurrë nuk është i tërë populli fajtor. Gjithmonë është fjala për individët. Kur flasim për pajtimin, e pakta nga horizonti i B dhe H, mendoj se së pari duhet të flasim për besimin, të cilin nuk e kemi. Deri sa nuk e realizojmë besimin ndaj njëri-tjetrit, vështirë se do të ketë pajtim.

Hoxhë Rexhep Lushta[61]: Dialogu i njëmendët dhe të kuptuarit midis palëve të kundërvëna është mënyra më e mirë për falje dhe pajtim

Filozofët do të diskutojnë mbi konceptin e të vërtetës dhe mbi atë se si të arrihet ajo, derisa neve, në ndërkohë, si udhëheqës fetar, na mbetet të hulumtojmë faktet dhe që në bazë të tyre, të fakteve të zbuluara ta japim versionin tonë të kësaj të vërtete.

A jemi të gatshëm për paqen e njëmendët? Njëzet vite pas luftës së përgjakshme në Kroaci dhe Bosnjë dhe Hercegovinë dhe katërmbëdhjetë vite pas luftës në Kosovë, pasojat e luftës ende janë të pranishme. Në Kosovë i kemi edhe 1750 persona të pagjetur për fatin e të cilëve nuk dihet asgjë, kurse e kemi edhe një numër goxha të madh të grave të dhunuara, të cilat kërkojnë kompensimin dhe drejtësinë. Pasojat e luftës hetohen gjithkund, në shpirtërat e njerëzve të goditur nga lufta – secili në mënyrën e vet përpiqet për ta gjetur paqen, të cilën e kanë humbur për shkak të atyre ngjarjeve.

Si anëtar i Koalicionit për KOMRA-n, mendoj se KOMRA është një nismë gjithëpërfshirëse dhe, në të njëjtën kohë, edhe më seriozja deri tash, e cila e ka bërë edhe një hap më tutje në hulumtimin e së vërtetës. Duke marrë parasysh se ndikimi i liderëve fetar në rajon është i madh, mendoj se disa qarqe fetare nuk kanë bërë mjaft që në mesin e besimtarëve ta shuajnë urrejtjen dhe nacionalizmin, por e kundërta – ka pasur dhe ende ka raste kur liderët fetar me fjalimet e tyre ndikojnë dhe edhe më shumë e promovojnë urrejtjen midis popujve, dhe kjo nuk do të duhej të ndodhte në mesin tonë.

Si liderë fetar, ne bisedojmë me udhëheqësit, kërkojmë që edhe ata ta bëjnë të pamundurën në gjetjen e rrugëve, të cilat do të çojnë drejt një paqeje të qëndrueshme, gjithmonë duke pasur parasysh se lufta pas vetes ka lënë pasoja siç janë, le ta themi, fati i personave të pagjetur. Ne kërkojmë që si udhëheqës fetar ta ngrisim zërin, të ndikojmë në qeveritë tona, që të ndriçohet

61 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

fati i personave të zhdukur, sepse kjo është mënyra e vetme e mundshme që të shërohen plagët e familjeve të personave të zhdukur; pa dyshim se kjo do të mundësoj arritjen e pajtimit dhe të paqes së qëndrueshme.

Përkrahjen për KOMRA-n duhet kuptuar si mision dhe borxh ndaj viktimave tona. Vështruar nga pikëpamje teologjike, besimi na mëson që të jemi të përzemërt, tolerant, bujar dhe fisnik, assesi të vrazhdë dhe agresiv – e më së paku kriminelë të cilët i marrin jetët e pafajshme. Nëse dëshirojmë të jemi në mesin e atyre që janë shembull i mirësisë, me besimtarët tanë duhet të jemi të sinqertë dhe të gatshëm që të falim. Nëse jemi pjesë e atyre, të cilët ndjehen fajtor, duhet të kërkohet falje për veprat të cilat janë kryer. Nëse jemi pjesë e atyre, mbi të cilët janë kryer krime dhe jemi viktima, duhet të jemi të gatshëm që të falim kur pala tjetër na kërkon falje.

Në shoqëritë në tranzicion, me kërkimfalje nënkuptohet procesi i ballafaqimit të të dyja palëve, të cilat deri vonë kanë luftuar në mes veti dhe tash janë të gatshme të ulen në një tryezë të përbashkët, të bëjnë negociata dhe ta dëgjojnë njëra-tjetrën. Ta dëgjojnë vuajtjen e huaj dhe flijimin dhe që ta pranojnë identitetin e tjetrit. Kjo do të ishte rruga e ballafaqimit të të dy palëve, të cilat pastaj do të flisnin për të kaluarën, duke pasur para vetes faktet mbi atë se kush çka ka bërë. Dhe pas kësaj le të mbetet në duart e viktimave për të vendosur se si do të sillen ndaj atyre, të cilët kanë kryer krime. Megjithëkëtë, përvoja e viktimave në shoqëri të ndryshme anë e kënd botës e tregon atë se me kërkimfaljen për krimet e kryera viktimave iu hapen dyert për falje. Diçka e tillë nuk mund të imponohet, por duhet të krijohen kushtet për dialogun e njëmendët dhe mirëkuptimin midis vet palëve. Mendoj se kjo është mënyra më e mirë për falje dhe për pajtim.

Christopher Lamont[62]: Përgjegjësia dhe falja janë perspektiva komplementare

Roli i bashkësive fetare– roli i tyre i njëmendët, por edhe tentativa në kontekst të pajtimit – në publik ende nuk është kuptuar mjaft mirë. Kjo, pjesërisht, edhe për shkak të asaj se teoria dhe praktika në këtë fushë evoluojnë në dy drejtime paralele. Njëri bazohet në botëkuptimet e drejtësisë tranzicionale dhe pajtimet të cilat janë të mbjella në traditën sekulare të ndërtimit të shtetit ligjit dhe të së drejtës humanitare ndërkombëtare dhe ky drejtim e konsideron tranzicionin dhe pajtimin si funksion të këtyre proceseve. Tjetri, drejtimi paralel e konsideron pajtimin nga perspektiva të caktuara, të cilat sot tashmë na janë vënë parasysh, dhe të cilat deri diku i theksojnë konceptet e ndryshme. Kështu, nga njëra anë, e kemi parimin e papërcaktueshmërisë, i cili është i mbjellë thellë në traditën sekulare, dhe atë të ndërtimit të shtetit ligjor, derisa nga ana tjetër shfaqen fjalë, të cilat sot shumë herë i kemi dëgjuar gjatë disa ekspozeve të mëhershme – fjalët siç janë falja, shlyerje dhe pendesë. Shtrohet pyetja se a është e mundur për të gjetur një gjuhë dhe një hapësirë të përbashkët, përkatësisht për të hapur dialogun midis atyre dy traditave, pra, atyre drejtimeve paralele. Në këtë kuptim, mundësia njëmend ekziston – edhe pse vetëm në sipërfaqe, megjithëse në thelb "kapilarët" janë të njëjtët. Shpesh këtu kemi mundur për të dëgjuar fjalë siç janë

62 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

përgjegjësia, për shembull, ose falja. Por, ashtu siç tashmë kemi mësuar nga disa prej ekspozeve të mëhershme – në atë moment që e gërryejmë sipërfaqen, kuptimi i atyre fjalëve ndryshon në varësi nga tradita, të cilës i nënshtrohet vet vëzhguesi. Për shembull, nëse e përkufizojmë përgjegjësinë, përkatësisht domethënien e saj në bazë të drejtimit të parë, të cilin e kam përshkruar, atëherë kjo fjalë e shënjon përgjegjësinë individuale para ligjit në kontekst të parandalimit të mosndëshkimit. Përkundër kësaj, përgjegjësia, të cilën e kanë përshkruar disa nga panelistët e mëhershëm – në të vërtetë shënjon përgjegjësinë e cila është metafizike dhe e cila ekziston në ndonjë fushë ose domen tjetër. Si është e mundur të afrohen ato dy botëkuptime? Çështja tjetër, dhe poenta tjetër të cilën do të doja ta vë në spikamë, ka të bëjë me aksentet e tyre të ndryshme – një drejtim e thekson përgjegjësinë, kurse tjetri e thekson faljen. Në këtë kuptim, ndoshta jeni në gjendje për të vërejtur edhe karakterin komplementar të këtyre dy perspektivave – derisa e para është e drejtuar nga interpretimi optimist i procesit të përgjegjësisë, tjetra do të mund të shfrytëzohej si resurs për hulumtimin e disa çështjeve të tjera më të gjera. Por, ashtu siç tashmë është thënë, edhe pse është e domosdoshme të kuptohet roli i bashkësive të ndryshme në të gjithë procesin e pajtimit, është njësoj e rëndësishme që për një moment të ndalemi dhe të meditojmë mbi rolin e bashkësive fetare dhe të liderëve të tyre në gjetjen dhe në ofrimin e ngushëllimit.

Fra Ivo Markoviq[63]: Idesë së pajtimit i duhet vizioni dhe një hap përpara

Quhem Ivo Markoviq, i Shërbimit Religjioz ose, edhe pak më shumë, kori i *Pontanimës*, dhe së këndejmi pak më shumë do të flas për artin. Më duket se për momentin në procesin e pajtimit na mungon perspektiva, vizioni; ne e kemi një vizion, kjo është Evropa e bashkuar. Mendoj se do të ishte shumë e rëndësishme ta kemi një ide e cila do t'i tërhiqte të gjithë njerëzit. Për këtë, sipas gjykimit tim, mbetet vetëm arti. Unë do të kisha përmendur disa aspekte të artit, të cilët janë shumë të rëndësishëm, kurse sot nuk janë cekur. Bertold Brehti flet për *Verfremdungseffekt*, në gjuhën angleze *astonishing effect* (në përkthim në gjuhën shqipe – efekti mahnitës). Në të vërtetë, ky është "efekti i të habitshmes", që njerëzit të befasohen për atë se për diçka kanë menduar ashtu dhe, së këndejmi, edhe ndryshojnë. Artistët më të mirë në këtë drejtim janë poetët, letrarët, komentatorët, posaçërisht kur luajnë në radio dhe televizion. Idenë tjetër e ka dhënë filozofi Hans Georg Gadamer. Ai e shikon artin si – afërsisht- si një lojë. Arti krijon energji, e cila këtu mund të ndikojë. Arti i cili do të tejkalonte kufijtë, *cross border*, kur krijohet në Bosnjë që të mund të pushtojë edhe Serbinë, po edhe pjesët e tjera të rajonit. Ajo që dëshiroj për ta thënë është ajo se idesë së pajtimit i duhet vizioni dhe një hap përpara.

Natasha Kandiq[64]: Të kuptuarit dhe interpretimi i nocionit dhe i procesit të pajtimit

Detyra ime është që të përpiqem që në pika të shkurtra ta paraqes se si kuptohet pajtimi në rajon. Sot kemi dëgjuar përkufizime të ndryshme të drejtësisë tranzicionale dhe të pajtimit, e tash le të shohim se si e kuptojmë ne konceptin e pajtimit dhe si e kuptojnë atë organizatat e shoqërisë

63 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H
64 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

civile, shoqatat e viktimave dhe viktimat, si e shohin ata rrugën deri te pajtimi. Do të thosha se ekzistojnë disa nisma të njohshme ose pikëpamje apo mendime mbi atë se si duhet të arrijmë deri te pajtimi. Do të filloja, para së gjithash, nga Bosnja dhe Hercegovina, dhe nga propozimi i ekspertëve të UNDP-a në dokumentin i cili përcjell Strategjinë e drejtësisë tranzicionale në Bosnjë dhe Hercegovinë. Qëndrimi i ekspertëve të UNDP-së është se është tepër herët për themelimin e komisioneve kombëtare për të vërtetën, se mbetet mundësia për ndërlidhjen me nismat rajonale, por se në Bosnjë dhe Hercegovinë në këtë moment më e rëndësishmja është që të krijohet hapësira publike, kurse ata propozojnë që ky të jetë Forumi për të vërtetën, në të cilin do të flitej, do të paraqiteshin idetë, mendimet, studimet, rezultatet e hulumtimeve mbi atë se çfarë ka ndodhur në të kaluarën; që kjo të jetë platforma për rrëfimet, të cilat me vet faktin se do të jenë të shqiptuara, munden, me kohë, për të çuar edhe deri te afrimi i pikëpamjeve mbi atë se çfarë ka ndodhur në të kaluarën. Nuk është fjala për një nismë të miratuar përkatësisht një nismë zyrtare, por, duke qenë se e përcjell atë dokument të Strategjisë së drejtësisë tranzicionale dhe se pas tij qëndrojnë emra shumë eminentë të ekspertëve të drejtësisë tranzicionale, këtë propozim duhet marrë seriozisht dhe duhet të mendohet se cilat janë potencialet e Forumit të propozuar shtetëror për të vërtetën në arritjen e pajtimit. Në disa qarqe të shoqërisë civile në Serbi konsiderohet se nuk ka pajtim nëse shoqëritë e caktuara nuk e bëjnë denacifikimin. Kjo ide niset nga përvoja gjermane, kurrë nuk është elaboruar në mënyrë të hollësishme, por avokuesit e denacifikimit kanë vënë në spikamë se Serbia duhet të niset nga ajo që ua ka bërë të tjerëve dhe se në këtë mënyrë do ta iniciojnë procesin e pajtimit. E treta, nisma publikisht e njohshme, e cila mund të njihet në tekstet, në paraqitjet me gojë, në konferenca, është ajo pikëpamje e shoqërisë civile në Kosovë mbi atë se në çfarë mënyre ose nën çfarë kushtesh shoqëria kosovare duhet të marrë pjesë në ndonjë nismë rajonale siç është KOMRA dhe se çka është e nevojshme për pajtimin e Serbisë dhe Kosovës. Atje mund të dëgjohet shpesh se kushti është që Serbia, institucionet e saj zyrtare, përfaqësuesit më të lartë të atij shteti, të pranojnë dhe të kërkojnë falje për krimet të cilat i kanë kryer mbi shqiptarët duke filluar nga krimet masive e deri te dëbimi. Dhe kjo është, sipas qëndrimit, kusht i cili mund të hapë rrugë drejt pajtimit.

Të gjithë pajtohen, madje edhe ata të cilët nuk pajtohen se të gjitha viktimat janë të barabarta në vdekje, se pranimi publik i viktimave është kusht i pajtimit, por ndryshe nga prakticistët dhe teorikët e drejtësisë tranzicionale, politikanët pajtimin e sjellin në lidhje me aktgjykimet e gjeneralëve si dëshmi për krimet e luftës. Kjo ka mundur të shihet qartazi pas aktgjykimeve liruese për gjeneralët kroat, kur politikanët nga Serbia kanë porositur: “ja, ky aktgjykim lirues ndaj gjeneralëve kroat bënë që ky që të jetë fundi i pajtimit”. Në thelb të një qëndrimi të tillë politik, zyrtar, qëndron të kuptuarit politik se nëse nuk ka aktgjykime për krimet, të cilat janë kryer ndaj popullit serb, atëherë nuk ka as kushte për pajtimin. Kështu, më duket, për shkak të të kuptuarit të tillë të procesit dhe të nocionit të pajtimit, është tejet e mirë dhe e rëndësishme kjo përpjekje e jona që ne në këtë debat mbi instrumentet e vërtetimit të fakteve mbi të kaluarën të përfshijmë hulumtuesit dhe teorikët nga radhët e bashkësisë akademike në mënyrë që së bashku të përpiqemi për të përfshirë edhe politikanët në debatin mbi pajtimin dhe atë se si është i mundur ky pajtim. Do të thosha se një nga përfundimet e Forumit të nëntë për Drejtësinë

Tranzicionale është se pajtimi është proces dhe se ai është një rrugë e gjatë. Ajo rrugë duhet të jetë e konceptuar dhe e parë, e përkufizuar dhe e përcaktuar me veprime dhe masa të caktuara konkrete, të cilat do të na çojnë deri aty sa ta kuptojmë se çfarë ne të gjithë mendojmë për pajtimin, kurse kjo është bashkëndjenja, pranimi i të tjerëve, respektimi i të tjerëve, besimi, nderimi dhe pastaj do të kuptojmë se kjo është ajo deri ku mund të arrijmë dhe se çfarë ka munguar në të kaluarën, jo vetëm pas kësaj lufte, por edhe pas luftërave pararendëse.

Kjo do të thotë se ne duhet që në baza të përditshmërisë t'ua përkujtojmë politikanëve interesin e përgjithshëm, me qëllim që ata të ndryshojnë mënyrën e tyre të të kuptuarit të politikës, që t'i bindim, që t'iu themi se nuk ka pajtim pa pranimin e të tjerëve. Nëse e kushtëzojmë pajtimin me pranimin vetëm të viktimave tona, frikohem se nuk do të marrim atë që dëshirojmë: pajtimin, dhe kjo disa herë sot është theksuar, pajtimin i cili do të bazohet edhe në besimin e edhe në pranimin publik të të tjerëve dhe të të vërtetave të tyre personale. Varësisht se prej nga janë shoqatat e viktimave, ne po ashtu kemi edhe një numër të pafund të mendimeve dhe të pikëpamjeve mbi atë se çka është besimi. Edhe në këtë Forum kemi mundur për të dëgjuar se ekziston nevoja e viktimave nga Bosnja dhe Hercegovina që të jenë publikisht të pranuara, jo vetëm padrejtësitë e bëra ndaj tyre, por të jenë të pranuara edhe kualifikimet juridike të veprave penale, të cilat, në të vërtetë, janë në kompetencat e Tribunalit të Hagës dhe të gjykatave vendore.

Kur kemi mendime të ndryshme, pikëpamje mbi atë se çka është pajtimi dhe sa i shohim në atë proces të pajtimit të tjerët, ku qëndron, atëherë, veçantia e kësaj nisme për KOMRA-n? Sot, le ta përsëris, tre njerëz në këto tri sesione e kanë përmendur se duhet t'i qëndrojmë në rrugë kulturës dhe praktikës ballkanike se viktimat janë numra dhe se ajo kulturë e përkujtimit ka qenë gjithmonë, në të vërtetë, kulturë e garimit me numra. Pikërisht kjo nismë e KOMRA-s niset nga kjo. Nuk ka pranim publik as të viktimave nga midisi vetjak nëse nuk ka emra të tyre, nëse nuk e dimë identitetin e tyre dhe nëse nuk i dimë rrethanat në të cilat e kanë humbur jetën. Ende nuk jemi afër kësaj, por të gjithë ata të cilët janë të tubuar rreth nismës për KOMRA-n, ata tashmë para disa vitesh e kanë kuptuar se nuk është e mjaftueshme vetëm të angazhohesh për zbatimin e qasjes rajonale në vërtetimin e fakteve mbi të kaluarën, duke e pasur parasysh faktin se presim që shtetet të jenë bartës të projektit ndërshtetëror të KOMRA-s; duke pasur parasysh se çfarë janë institucionet tona shtetërore, ne, në të vërtetë, duhet ta përkrahim atë ide në realizimin e detyrave të saja themelore, e kjo është të përgatisim të dhënat dhe faktet, mbi të cilat bazohet e vërteta forenzike për pranimin publik të viktimave. Prej këndej rrjedh *Libri kosovar i kujtimit,* prej andej *Libri boshnjak i të vdekurve*, prej andej tash në përparim e sipër dokumentimi i viktimave individuale të luftës në Kroaci, prej këndej rrjedhin dokumentimi i humbjeve njerëzore në Serbi dhe Mal të Zi, dokumentimi i rrethanave në të cilat e kanë humbur jetën policët dhe ushtarët e Serbisë dhe të Malit të Zi në Kroaci dhe në Bosnjë e Hercegovinë. Emërimi i viktimave na e jep kornizën për atë që ne nuk mund ta bëjmë, e kjo është pranimi publik i viktimave. Kësaj, shtetet mund t'ia japin edhe një element tjetër të rëndësishëm të cilin ne nuk mundemi, edhe pse përpiqemi me shpirt për ta avokuar këtë ide, dhe nëse do të kemi sukses për ta dokumentuar të gjitha viktimat individuale, pranimi publik duhet të përcillet nga dëshmitë publike. Historitë e

viktimave duhet të dëgjohen, duhet të dëgjohet zëri i viktimave nga Knini në Zagreb, i viktimave shqiptare në Beograd, por, po ashtu, edhe zëri i viktimave serbe në Prishtinë. Duhet të dëgjohet zëri personave të fshirë në Slloveni, sado që ju mund të mendoni se kjo është diçka tjetër nga fakti i varrezave masive të krijuara pas vitit 1991 ose gjatë vitit 1998 dhe 1999 në Kosovë.

Dhe tash, detyra ime është që t'ju ftoj të komentoni dhe të shprehni argumentet tuaja në lidhje ne nismat e prezantuara civile dhe zyrtare. Është krejt e mundshme që nisma ka më shumë e që unë nuk i kam cekur. Të gjitha duhet shënjuar dhe duhet të analizohen potencialet e tyre. Si avokuese e Nismës për KOMRA-n, konsideroj se ajo ka potencial të madh. Ajo ka rezultate dhe një vizion preciz lidhur me atë se çka duhet të bëhet që të jemi më afër jo vetëm bashkekzistencës, por edhe bashkëjetesës, besimit, ndërtimit të kulturës së bashkëndjesisë, solidaritetit dhe mospërsëritjes së krimeve. Nisma për KOMRA-n deri tash ka treguar se ndikon në zvogëlimin e tensioneve etnike dhe politike në rajon, se ka potencial për të ofruar ata, të cilët jo fort moti vetveten e kanë parë në palët armiqësore. Ajo ka potencial për të tubuar një numër të madh të hulumtuesve dhe të shkencëtarëve, të cilët në universitete të mira trajtojnë të kaluarën tonë, të cilët mund të nxisin bashkësitë akademike në vendet post-jugosllave. Jemi të vetëdijshëm se na janë dashur dy vite për të bindur kryetarët e shteteve të rajonit se kjo është puna e tyre, që t'i bindim që ata t'i emërojnë të dërguarit e tyre personal në Grupin e Ekspertëve të Rajonit për KOMRA-n. Ju lutem ta keni parasysh se nuk ka konflikte, siç ka thënë profesori Zdravko Grebo, sepse Nisma për KOMRA-n nuk ka kurrfarë interesash të veçanta për ta zvogëluar rëndësinë e trashëgimisë së Tribunalit të Hagës. Por ekziston një dallim thelbësor midis Nismës për KOMRA-n dhe gjykatave. Ja, për shembull, në mënyrë që të jetë e qartë se përse e kam fjalën. Për ata, të cilët nuk e dinë, në datën 1 qershor të vitit 1992, në komunën e Zvornikut janë ngujuar rreth 700 meshkuj boshnjak, duke i ndarë nga familja, dhe janë mbyllur në Qendrën shkollore teknike në Karakaj, Zvornik. Në afat prej një jave, të gjithë janë vrarë, në mënyrën më tmerruese. Ende nuk janë gjetur mbetjet mortore të të gjithë atyre. Në Beograd ka zgjatur gjykimi tri vite e gjysmë për kryetarin e komunës së Zvornikut, komandantin e Mbrojtjes Territoriale dhe grupin e pjesëtarëve të formacioneve vullnetare serbe, të cilat e kanë kryer këtë krim, - për ta kjo ka qenë vepër heroike dhe dëshmi e patriotizmit të tyre. Gjykata ka vërtetuar se të akuzuarit janë përgjegjës për vdekjen e 300 dhe jo 700 njerëzve, aq sa gjithsejtë janë pushkatuar. Si është e mundur që gjykata të dënoj dy të akuzuar dhe dhjetëra kryerës të zakonshëm për më pak se gjysmën e njerëzve, të cilët janë vrarë? Gjykata nuk ka pasur në dispozicion raportet e zhvarrosjes dhe certifikatat e vdekjes, pjesërisht edhe për arsye sepse nuk janë zhvarrosur dhe identifikuar të gjithë, kështu që në aneks të aktgjykimit përmenden 300 njerëz. Nga ana tjetër, organizatat joqeveritare i kanë dokumentuar rrethanat e vdekjes së 700 njerëzve, me emër e me mbiemër. Këtu qëndron ai potencial i kësaj Nisme për KOMRA-n – mund të korrigjojë kufizimet, të cilat i bart me vete procedura gjyqësore dhe mund të jap një vizion më të plotë faktik mbi atë se çfarë ka ndodhur.

Ne nga Koalicioni për KOMRA-n dëshirojmë të themi se KOMRA do të jep pamjen forenzike mbi të kaluarën. Nëse krahas pamjes forenzike do të kemi sukses për të konstatuar rrethanat e vrasjes së çdo viktime individuale, atëherë komisioni rajonal, sido që të quhet ai, do të ishte në shuplakë të dorës dhe do të ishte gabim i politikanëve të cilët një punë aq të madhe, aq shumë të dhëna, aq shumë fakte dhe të vërteta forenzike të mos shfrytëzonin për herë të parë në kulturën ballkanike për një vepër të mirë, e cila ka potencial për të parandaluar përsëritjen e krimit.

Hrvoje Kllasiq[65]: Procesi i pajtimit nuk mund të vështrohet i ndarë nga procesi i mirëkuptimit

Procesin e pajtimit njëmend nuk mund ta vëzhgojmë si të ndarë nga procesi i të kuptuarit të së kaluarës, përkatësisht, që ta them këtë në mënyrë më të konkretizuar, nuk ka pajtim pa të kuptuarit ose kontekstualizim të proceseve historike. Bashkësia shkencore e historianëve në këto hapësira, para së gjithash, ende është tejet shumë e ngarkuar me nacionalizmin, i cili shpesh është i paketuar si patriotizëm. Historiografia e re është shumë shpesh shërbëtore e politikës, kurse për multiperspektivitetin njëmend mund të flasim në gjurmë, posaçërisht kur flasim mbi tekstet shkollore. Unë, dje, para se të arrij këtu, në Zagreb, në një tryezë të rrumbullakët kam folur pikërisht për multiperspektivitetin në tekstet shkollore të historisë dhe e kam sjellë rastin e tekstit shkollor izraelito-palestinez ku qasja bëhet ashtu që jepet një temë, kurse, në njërën anë, burimi është izraelit, ndërsa në anën tjetër palestinez. Po përpiqem për të marrë me mend atë situatë në këtë situatën tonë dhe disi ende e kam vështirë për ta marrë me mend. Ajo që na mungon, po flas për bashkësinë shkencore të historianëve, pa marrë parasysh disa përpjekje, na mungon dialogu, dialogu brenda secilës historiografi, historiografisë nacionale, por edhe dialogu brenda historiografive të ndryshme, përkatësisht shtetërore.

Ne shumë shpesh futemi, do ta quaj kësisoj, në larpurlartizmin shkencor (ju mund të lexoni edhe koncepte të tjera). Ne dhe hulumtimet tona bëhen qëllime të vetvetes. Këtë, pak a shumë, nuk e lexojnë, madje, as kolegët tonë, kurse shoqëria, në masën më të madhe, ka shumë pak, tejet pak dobi. Por do të dëshiroja që njerëzit të komentonin, që studentët e mi të komentojnë librin tim ashtu siç e kam parë se e kanë komentuar serialin, të cilin e ka krijuar Oliver Stone: kjo është seri e bazuar në faktet shkencore dhe që është tregues i një qasjeje të re, kombinacion i artit, i dijes, i mediave e kështu me radhë. Sipas mendimit tim është absolutisht e dëshirueshme, kur para vetes kemi gjeneratat, të cilat botën dhe dijen e shohin, megjithëkëtë, ndryshe nga mënyra se si është parë para 30, 40 ose 50 viteve.

Zoran Pajiq[66]: Po përsëritet cikli midis gjeneratave i dhunës dhe i "qërimit të hesapeve historike"

Mua posaçërisht më intereson marrëdhënia midis drejtësisë tranzicionale dhe pajtimit, kurse për këtë mendoj se nuk ekziston mjaft të kuptuarit nga ana e publikut e, madje, as edhe në mesin

65 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H
66 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

e avokuesve të informuar mirë të njërit dhe të tjetrit proces. Për këtë arsye i jam mirënjohës Hrvoje Kllasiqit, i cili në mënyrë precize e ka vënë në spikamë kontekstin historik të identifikimit të krimeve të luftës dhe të kryerësve të tyre në luftërat post-jugosllave. Njëmend është tmerruese se me çfarë lehtësie të thjeshtë ka riaktivizuar publiku më i gjerë shprehjet "çetnik", "ustashë", "ballistë", "bali" dhe se si ato janë bërë pjesë e narrativit të përditshëm zyrtar dhe jozyrtar mbi luftën. Thuajse është nënkuptuar se do të vazhdojmë aty ku kemi mbetur në vitin 1945! Nga kjo mund të nxirret përfundimi se, edhe nëse ka pasur përpjekje që t'i qasemi pajtimit pas luftës qytetare në Jugosllavi (1941-1945), ato kanë qenë ose të sipërfaqshme ose të pasinqerta. Shembulli, të cilin do ta përmend hyn edhe më thellë në të kaluarën. Ekziston një video klip i *BBC 2*, i cili është xhiruar në mesin e vitit 1992 gjatë rrethimit të Sarajevës. Reporteri i *BBC*-së i qaset ushtarit të *Ushtrisë së Republika Srpska,* i cili qëndron i shtrirë pranë mitralozit në Trebeviq dhe i cili shtien kudo ku mundet drejt Sarajevës dhe reporteri e pyet: E po, mirë, në kënd po shtie atje poshtë, kënd e ke në shënjestër? Ushtari përgjigjet në mënyrë lakonike: "E po, pash Zotin, turqit".

Në të njëjtin kuptim Zharko Puhovski e ka vërejtur se tekstet shkollore, me të cilat ne jemi shërbyer me gjenerata, fare qartazi nuk e kanë zbuluar të vërtetën e njëmendët të asaj historie. Për këtë arsye ne kthehemi te Turqit, te çetnikët dhe ustashët. Të dyja intervenimet e pararendësve të mi më bindin se në këtë ambientin tonë ai ciklusi i ndër-gjeneratave të "qërimit historik të hesapeve" dhe i dhunës vazhdimisht përsëritet dhe se gjeneratave të reja rregullisht iu supozohen faturat e paraardhësve të tyre.

Do të doja tash që vëmendjen tuaj ta përqendroj në një fenomen i cili, posaçërisht në B dhe H, është tejet shumë i përpahur. Është fjala për skepticizmin, me të cilin publiku i pret deklaratat e kërkimfaljes dhe të keqardhjes nga përfaqësuesit më të lartë politik të vendeve fqinje. Kryesisht shprehen dyshime ndaj sinqeritetit të tyre, kohës së duhur, shpesh diskreditohen si lëshime të detyruara të Bashkimit Evropian ose të Amerikës. Dhe në vend se publiku boshnjak (të cilit më së shpeshti këto kërkimfalje i drejtohen) t'i pranojë si "face value", pra, të atilla çfarë janë fjalë për fjalë dhe me peshën, të cilën e bart personaliteti që e shpreh keqardhjen (shefi i shtetit ose i qeverisë, kryetari i parlamentit) – pritet e pamundura. Siç e tha një mik i imi, kur kryetari i Serbisë, Nikoliqi, publikisht të digjej në sheshin e Skenderisë, Sarajeva do të thoshte se e ka vënë dytëshorin e tij. Pra, të pranohen kërkimfaljet, të atilla çfarë janë, dhe atyre si dhënës të tyre përherë t'iu përkujtohet se duhet të shkojnë edhe më tutje e edhe në mënyrë më të përgjegjshme në krijimin e supozimeve për pajtim – se kjo është një opsion.

Nga ana tjetër, do të doja ta vë në spikamë një aspekt shumë më kompleks të fenomenit të përmendur të skepticizmit në pikëpamje të pranimit të kërkimfaljes. Mendoj se në publik, tepër herët, pothuajse menjëherë pas përfundimit të luftës në B dhe H, është folur për pajtimin. Në avokimin e pajtimit kanë prirë disa organizata joqeveritare, shpesh të dalluara për retorikën e humanistëve të njohur nga bota e jashtme, shumë prej të cilëve nuk e kanë kuptuar thellësinë, të gjitha nuancat e luftës në ish Jugosllavi. Për shumicën e popullatës së viktimave dhe të të gjithë atyre, të cilët janë ndjerë rëndë të plagosur me këtë konflikt ndërnacional gjithëpërfshirës, secili mendim lidhur me pajtimin ka qenë i parakohshëm dhe i sforcuar. Së pari na ka "vërshuar"

terminologjia e pajtimit (dialogu, konfrontimi me palën tjetër, bashkekzistenca, dhembja e përbashkët etj.), kurse ende nuk ka qenë e qartë se cilat kanë qenë shkaqet e luftës, kush kanë qenë urdhërdhënësit e krimeve, kush ka pasur ndonjë qëllim të luftës në atë kaos. Me fjalë të tjera, është ngulur këmbë në pajtimin, kurse asnjë mekanizëm i drejtësisë tranzicionale nuk është ofruar dhe nuk është vënë në funksion të atij procesi. Njohja mbi të gjitha faktet e krimeve edhe sot e kësaj dite është e paplotë, mohimi i krimeve në të gjitha bashkësitë kombëtare tashmë është bërë pjesë e kulturës dhe e identitetit, nuk është vendosur një sistem konzistent i retribucionit dhe i kompensimit për viktimat, niveli i satisfaksionit, i cili i ofrohet viktimave me anë të aktgjykimeve gjyqësore për kryerësit e krimeve është i pamjaftueshëm dhe ngjashëm. Me një fjalë, derisa këto parakushte të mos fillojnë të plotësohen, është joserioze dhe arrogancë të flitet për pajtimin.

Në këtë kuptim i shikoj edhe kërkimfaljet, të cilat janë shpeshtuar gjatë pesë, gjashtë, shtatë viteve të fundit, nga ana e liderëve të shteteve të rajonit. Mendoj se ato kërkimfalje, pa marrë parasysh motivet e tyre, janë bërë tepër herët nga arsyeja e thjeshtë që kushtet për pranim të kërkimfaljes nuk janë pjekur. Unë ua përkujtoj se kur ish kancelari i Gjermanisë Perëndimore Willy Brandt është gjunjëzuar në Aushvic 25 vite pas Luftës së Dytë Botërore dhe me këtë gjest dramatik ia ka treguar botës brejtjen e ndërgjegjes së Gjermanisë së re për shkak të krimeve naziste, ai, në atë moment, ka pasur pas vetes pothuajse të gjitha premisat e drejtësisë tranzicionale, për të cilën aso kohe nuk është ditur ose, e pakta, ajo nuk është quajtur në atë mënyrë. Përndryshe, procesi i denacifikimit ka qenë në rrjedhë e sipër në mënyrë të pakthyeshme, kurse sistemi i kompensimit të viktimave të krimeve naziste tashmë kishte filluar. Në kontekstin e gjerë, gjesti i Brandtit ka ardhur si një pikë mbi "i", sepse tashmë ishte përmbyllur hapi i parë në procesin e integrimit evropian, në të cilin prinin shtetet, deri dje, armiqësore. Themelues të Bashkimit Evropian, në njërën anë, kanë qenë Franca dhe vendet e Beneluksit, kurse, në anën tjetër, Gjermania dhe Italia. Nuk duhet harruar se në atë periudhë në Evropën Perëndimore ka pasur edhe tendenca retrograde dhe se ky proces i pajtimit nuk ka shkuar nëpër një linjë të drejtë. Megjithëkëtë, kanë mbizotëruar edhe qëndrimet vizionare të liderëve të asokohshëm politik, para së gjithash të Francës e të Gjermanisë. Krahasimi me gjendjen në Ballkan në këtë pikëpamje do të ishte joserioz, sepse në këtë rajon, krahas ndryshimeve të ngadalshme pozitive, kemi kryesisht regjime narcisoide arrogante dhe liderë me të njëjtat epitete dhe, për këtë arsye, mendoj se kërkimfaljet nuk pranohen në mënyrën e duhur, siç do ta thoshte këtë Oscar Wilde, gjë që është edhe e kuptueshme. Këtu kërkimfaljet pezullojnë në ajër dhe nuk janë të përcjella me përpjekjet dhe me masat gjegjëse legjislative dhe kulturologjike. Dhe këtu ua përkujtoj një komunikatë të shkëlqyeshme e thelbësore të Fondit për të Drejtën Humanitare, në të cilën, në të vërtetë, është dhënë komenti pas kërkimfaljes së kryetarit Nikoliq në Televizionin sarajevas, ku në mënyrë të qartë është thënë se kërkimfalja duhet të jetë e përcjellë me masat përkatëse politike, të mos them shtetërore. Përse kërkimfaljet pranohen me dyshim të madh? Nga arsyeja e thjeshtë se, ata të cilët kërkojnë falje, qysh të nesërmen përpiqen për të amortizuar atë kërkimfalje të veten, duke e interpretuar në publik për "përdorimin e brendshëm".

Në fund, mendoj se ne si protagonistë të procesit të drejtësisë tranzicionale, në të vërtetë, duhet të hulumtojmë, t'i pyesim viktimat dhe të gjithë ata që jetojnë në të kaluarën se a do ta ndryshojë përditshmërinë e tyre pajtimi. Unë mendoj se kjo është një çështje thelbësore, në të cilën duhet të koncentrohemi. Në të vërtetë, do ta përfundoj fjalën time me një përkujtim, megjithëse pandeh se shumë njerëz dinë për këtë gjë, se Programi për Zhvillim i Kombeve të Bashkuara (UNDP), misioni në Bosnjë dhe Hercegovinë, e ka zhvilluar një hulumtim, që ka përfunduar në fund të muajit shkurt të këtij viti. Ky hulumtim ka vërtetuar se gati 80 për qind e qytetarëve të Bosnjës dhe të Hercegovinës, duke përfshirë gjithë vendin, "jetojnë në të kaluarën". Ende zgjohen nga gjumi me kujtimet nga e kaluara e luftës, qëndrojnë shtrirë në shtrat me kujtime nga e kaluara e tyre e luftës. Është interesant se 50 për qind e të anketuarve tejet shumë investojnë përkatësisht e pranojnë idenë mbi atë se do të duhej të bisedojnë në mes vete mbi luftën në bashkësitë e ndryshme etnike. Dhe ky është tregues pozitiv. Megjithëkëtë, e rikujtoj se shpesh bisedat e tilla e bartin në vete rrezikun se mund të shndërrohen në të folur bombastik, posaçërisht kur të fillohet të flitet mbi shkaqet e luftës. Dhe, në fund, një e dhënë interesante që ka rezultuar nga ky hulumtim është se një përqindje e madhe e njerëzve angazhohen për ngritjen e përmendoreve dhe të memorialeve mbi luftën në Bosnjë dhe Hercegovinë, pra, e përkrahin atë ide. Unë jam shumë skeptik në lidhje me përmendoret dhe memorialet. Falë rrethanave të caktuara, kam udhëtuar mjaft nëpër Bosnjë dhe Hercegovinë kur kam punuar këtu para më shumë se tetë viteve dhe e kam parë se të gjitha përmendoret janë njëkombëshe, shumica me mesazhe të urrejtjes, shpesh me klithje për luftë. Të vetmet përmendore, siç do të thosha, jokombëtare, sa e di unë, ndodhen në Sarajevë, dhe ajo është përmendorja e fëmijëve të vrarë të Sarajevës, ku nuk ka kurrfarë referencash ndaj cilësdo palë në luftë.

Spomenka Hribar[67]: Pajtimi: proces ose qëllim përfundimtar?

Puna e kulturës nuk është vetëm për të shkatërruar ideologjitë, ideologemat e ndryshme, por edhe për të krijuar bazën për jetën në të ardhmen, që vlerave, të cilat janë të shkatërruara në luftë, t'iu jap kuptim të ri ose ndoshta nivel të ri të vlerave. Niveli i ri i vlerave mund të bazohet vetëm në katër vlerat e stërlashta ose ato parake e ato janë: shenjtëria e jetës, përkushtimi ndaj të vdekurve, dinjiteti i njeriut dhe rregulla e artë. Të gjitha këto vlera parake i përcjellim prej fillimit në formën e pashkruar, kurse më vonë të gjitha religjionet i kanë marrë në mësimet e tyre dhe në masë të madhe i kanë ideologjizuar.

Shenjtëri e njeriut do të thotë pranimi se njeriu është qenie vdekshme, në këtë kuptim qenie unike; secili njeri është i veçantë, me vdekjen ose me vrasjen e njeriut nuk merret vetëm e gjithë e ardhmja e tij, por edhe e drejta në vdekjen e natyrshme. Për këtë arsye nuk guxon ta vrasësh njeriun, sepse nuk mund ta ngjallësh. Nëse nuk mund të përmirësosh diçka, të rregullosh, atëherë atë në asnjë rast nuk guxon ta bësh. Dhe për këtë arsye shtetet, të cilat janë në nivel të tillë kulturor të njohjes e heqin dënimin me vdekje.

67 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

Vlera e dytë: përkushtimi ndaj të vdekurve – nëse pak e shikojmë të kaluarën, në Jugosllavi, e dimë se disa viktima kanë qenë të glorifikuara, kurse të tjerat janë shtyrë në harrim dhe janë mbuluar me heshtjen dhe, kështu, lufta latente vazhdon edhe më tej. Përse? Deri sa nuk i varrosim të gjithë të vdekurit, edhe njërën palë e edhe tjetrën, derisa i diskriminojmë njërën palë të të vdekurve kundrejt të tjerëve, nuk ka dhe nuk mund të ketë paqe dhe lufta nuk ka përfunduar. Këtë e kemi përjetuar ne; kurse tashmë është cekur se grupet radikale e kanë quajtur njëra-tjetrën çetnik dhe ustashë ose ia kanë hedhur këtë njëra-tjetrës. Pra, lufta duhet të përfundohet! Tashmë ka pasur shumë fjalë për këtë, mbi krimet të cilat duhet të vihen para gjykatës.

Vlera e tretë është dinjiteti i njeriut. Vetëm njeriu ka një marrëdhënie deri në vdekje, deri te qetësimi i tij përfundimtar, dhe, në këtë kuptim, deri te qetësimi si i tillë. Njeriu nuk ka dinjitet për arsye që shpirti i tij të jetë i paprekur, siç e thonë këtë religjionet, por pikërisht për shkak të asaj se është qenie e vdekshme, ngaqë është qenie të cilës i është dhuruar dhembja.

Rregulla e katërt është rregulla e artë, që do të thotë: mos i bëjë dikujt atë që tjetri nuk dëshiron të ta bëjë ty.

Këto janë katër rregullativa, mbi të cilat themelohet ose institucionalizohet vargu i ri ose i stërlashtë i vlerave, quajeni si të doni, të cilat e mundësojnë jetën në të ardhmen. Për pajtim është e nevojshme demokracia në rrafsh të politikës, kurse në rrafsh të shoqërisë liria e krijimit që njerëzit të munden t'i përpunojnë traumat e veta, pikëllimin e tyre, vuajtjet e tyre dhe që me këtë t'i tejkalojnë ato; dhe në rrafshin e tretë është niveli i individit, i individit i cili duhet ta kryejë për veten e tij procesin: kushdo që bart në vete tmerre, kujtime të frikshme, vuajtje, duhet ta përjetojë katarzën, ta tejkalojë vuajtjen dhe dëshirën për hakmarrje.

Më duhet ta cek se reduktimi i pajtimit në rrafsh individual në asnjë rast nuk është primar; në këtë rast, e vendosim fajësinë në individin për të gjitha vuajtjet e kaluara, kurse kjo, natyrisht, nuk qëndron. Duhet të konstatohet fajësia edhe në rrafsh nacional dhe edhe mbinacional, pra, në nivel shtetëror: deri sa të mos jenë konstatuar mëkatet dhe mëkatet reciproke, nuk ka pajtim. Le të përgjigjemi në pyetjen: pajtimi – proces ose qëllim përfundimtar? Nëse konsiderojmë se pajtimi është qëllim përfundimtar, kjo do të thotë se e konsiderojmë si një lloj të nirvanës ku të gjithë mendojnë njësoj. Kjo është e kundërta e pajtimit. Sepse atje ku të gjithë mendojnë njësoj, nuk ka nevojë për pajtimin, ata tashmë janë të "pajtuar". Duhet të pajtohem me atë, me të cilin assesi nuk mund të merrem vesh në interpretimin cilësdo qoftë çështje, të së kaluarës ose të kontesteve të tjera. Por, më duhet të jetoj me te në tolerancë, në mënyrë që të jetë e mundshme për të jetuar në mënyrë normale dhe njerëzisht. Pajtimi është qëllim, nëse si qëllim e kuptojmë kërkimin e përhershëm të rrugës deri te tjetri, që njeriun tjetër ta kuptojmë si një tjetër unë: ta kërkojmë një ngrohtësi në marrëdhëniet ndër-njerëzore, sepse kjo është ajo e cila na duhet. Themel i pajtimit është bashkëndjesia, njerëzit e etikës së re/të vjetër, dhe ajo që na e hap të ardhmen.

Denisa Kostovicova[68]: Procesi i pajtimit në mënyrë primare zhvillohet përmes komunikimit

Detyra ime gjatë këtij sesioni është që të përkufizoj pajtimin, por prezantimi im i plotë, në të vërtetë, do të jetë mbi atë se përse nuk jam në gjendje për ta bërë këtë. Së këndejmi do të doja që t'ju kaloj nëpër disa mënyra të ndryshme të të menduarit mbi pajtimin. Shpresoj se, kur të kemi dëgjuar problemet e njëmendta dhe nevojat e viktimave, ky lloj i të menduarit akademik nuk do të duket i parëndësishëm, dhe do të ofrohen disa drejtime për të menduarit mbi atë se çka do të mund të nënkuptonte pajtimi në Ballkanin Perëndimor. Pajtimi është koncept jashtëzakonisht i rëndësishëm, sepse, në të njëjtën kohë, është tregues i suksesit të drejtësisë tranzicionale. Ashtu shpesh mund të quajmë vlerësime mbi Tribunalin e Hagës dhe ato kryesisht janë të shprehura me anë të kategorive absolute: p.sh., se Tribunali i Hagës në fund nuk ka sjellë deri te pajtimi në rajon. Përkundër kësaj, shumë të tjerë do të pohojnë se Tribunali, megjithëkëtë, ka vendosur një bazë të caktuar për pajtimin, le të themi me anë të konfirmimit të së vërtetës ligjore. Megjithëkëtë, koncepti i pajtimit është shumë më kompleks se sa kjo. Shumë më e lehtë është të thuhet se çka nuk është pajtimi. Mendoj se është shumë interesante edhe fakti se disa përfaqësues të institucioneve shtetërore dhe të shoqërisë civile këtu kanë shprehur pohimin se pajtimi nuk është politika "e faljes dhe e harrimit", si dhe as farë lloji i relativizmit të përgjegjësisë ose të barazimit të fajësisë – që reflekton edhe qëndrimet e përmbajtura në pjesën më të madhe të literaturës profesionale të kësaj fushe. Nëse do të shikonim sinonimet në fjalor për nocionin e pajtimit, ato do të na zbulonin kompleksitetin e njëmendët të këtij koncepti. Pajtimi ka të bëjë me përtëritjen e marrëdhënieve miqësore, me afrimin e pikëpamjeve dhe të qëndrimeve personale dhe me vendosjen e konsistencës. Por, pikërisht këto aspekte, pas krimeve masive imponohen si posaçërisht të rënda dhe problematike. Si mund të jemi të sigurt se përtëritja e marrëdhënieve miqësore është diçka që duhet ta synojmë – nëse ato marrëdhënie në fund kanë sjellë deri te konfliktet dhe vuajtja? Atëherë, çka është thelbi i pajtimit? Në thelbin e tij janë marrëdhëniet dhe qasja profesionale këtë e trajton përmes marrëdhënieve njerëzore *horizontale*, të grupeve dhe të individëve dhe marrëdhënieve *vertikale*, të cilat ekzistojnë midis bashkësive dhe institucioneve. Këtë kemi mundur për ta parë edhe në shembullin e Irlandës Veriore. Së këndejmi është e nevojshme të ndërtohet besimi, jo vetëm midis bashkësive - por edhe midis njerëzve dhe institucioneve. Ato janë dy arena të pajtimit – *ajo shoqërore* dhe ajo *institucionale*. Por, si të arrihet deri te pajtimi? Nëse pajtimi është i bazuar në marrëdhëniet e rrënjosura në besim, atëherë cila është rruga, që na çon nga mosbesimi e vuajtja – drejt besimit dhe pajtimit? Gjurmimi pas përgjigjeve në literaturën profesionale këtu bëhet shumë më problematik. Pasi që nuk kemi shumë kohë, do të dëshiroja të fokusohem në një ide konkrete nga literatura profesionale, e cila më duket shumë interesante. Është fjala për rëndësinë që të vërtetat dhe faktet kanë në procesin e pajtimit. Si na ndihmojnë ato që të arrijmë deri te ndonjë aspekt i pajtimit? Autorë të shumtë flasin mbi krijimin e *disonancës kognitive,* e cila e zbut *dogmatizmin*

68 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

kognitiv. Si transformohet ky koncept në të kuptuarit e procesit të pajtimit në kontekstin post-konfliktual? Në kontekst të trashëgimisë kriminale, disonanca kognitive nënkupton që proceset e të treguarit të së vërtetës dhe të vërtetimit të fakteve mund të sjellin deri tek një pasiguri dhe dyshim i caktuar ndaj korrektësisë së qëllimeve ose idealeve të dikujt (tonave). Çka do të thotë kjo në praktikë? Nëse përqendrohemi në rrugën, të cilën e kemi kaluar në ish Jugosllavi, do të vërejmë një përparim të caktuar në heqjen e vellos së mohimit të plotë ideologjik, që e ka karakterizuar periudhën e pasluftës të viteve nëntëdhjetë. Kontestet në lidhje me faktet e krimeve të kryera, me fjalë të tjera, hulumtimi i "korrektësisë" së njërës palë, sjellin deri te dyshime të caktuara ndaj të gjitha pretendimeve, të cilat ndodhen në themelin e disonancës kognitive. Këtu duhet të theksohet se supozimi i pafajësisë së palës "vetjake" ka qenë një nga pengesat më të mëdha në proceset e pajtimit dhe të pranimit të viktimave të palës "tjetër". Edhe pse për viktimat në rajon është folur shumë, grupet e ndryshme etnike kryesisht janë marrë me viktimat e veta. Pos kësaj, ajo që konceptin e pajtimit e bënë të vështirë për pajtim është edhe zgjerimi i debatit publik në lidhje me çështjet, të cilat i tejkalojnë kufijtë e fakteve mbi krimet e kryera dhe të cilat inkuadrojnë shqyrtimin e motiveve, të dinamikës politike dhe ngjashëm.

Do ta përmbyll këtë sesion mbi pajtimin me një citat të Michael Ignatieffit: "E vërteta dhe faktet i shërbejnë ngushtimit të suazave të gënjeshtrave të lejueshme mbi të kaluarën". Në përputhje me këtë, nëse flasim për gjithçka që është e domosdoshme për pajtimin, do të vëreja se ka ardhur deri te një ndryshim i caktuar kongnitiv, deri te ndryshimi në mënyrën se si mendojnë njerëzit mbi krimet, posaçërisht mbi krimet e grupit të vet etnik, të kryera në emër të tyre. Në fund, çështja e pajtimit është jashtëzakonisht kontekstuale. Parakushtet e pajtimit të suksesshëm sigurisht se do të dallohen nga njëra deri te fusha tjetër post-konfliktuale. (...) Këtu do ta citoj Alex Borrainean, i cili ka thënë: "Pajtimi nuk mund të jetë koncept i cili, ngjashëm me pikturën, varet në mur." Me fjalë të tjera, pajtimi nuk është diçka statike, por një proces i tërë. Hulumtimi im sugjeron se në ambientet komplekse post-konfliktuale, pajtimi nuk përfshin vetëm palët në konflikt nga periudha e konfliktit, por është e nevojshme që të zhvillohet në mënyrë paralele, brenda secilës prej palëve. Në këtë proces, ballafaqimi me trashëgiminë kriminale brenda vet grupit është kyç. Kur ekspertët flasin mbi konceptin e pajtimit, ata, në të vërtetë, flasin mbi pranimin dhe faljen. Stanley Cohen, një nga autorët më të cituar të literaturës mbi çështjet e së vërtetës, të pranimit dhe pajtimit, konsideron se, sidoqoftë, ai "është një mënyrë radikale e ballafaqimit me të kaluarën". Disa autorë shprehin qëndrime më të matura, duke pohuar se pajtimi kurrë nuk mund të jetë i plotë. Megjithëkëtë, edhe qasja e tillë e reflekton faktin se pajtimi është proces. Ai kurrë nuk është i plotë, dhe kurrë nuk përfshin të gjithë pjesëtarët e palëve kundërshtare. Gjithnjë do të ketë individë, të cilët fort qëndrojnë pas qëndrimeve të tyre thellë të rrënjosura. Gjithë ai proces kurrë nuk i përfshin të gjitha dimensionet e pajtimit, e pakta jo plotësisht, dhe me gjasë nuk mund të jetë kurrë plotësisht simetrik dhe reciprok nga këndi i secilës prej palëve. Por, pajtimin duhet përkufizuar edhe përmes procesit të qëndrueshëm të tejkalimit të të gjitha pengesave, që i përbënë kultura, rasa, besimi dhe përcaktimi politik. Do të shtoja edhe se procesi i pajtimit në mënyrë primare zhvillohet përmes komunikimit dhe më herët kam folur për rëndësinë e komunikimit dhe të deliberacionit. Në të vërtetë, vetëm mund

të them se nuk ka përgjigje të thjeshta në pyetjen "çka është pajtimi", dhe do të thosha edhe se kur është fjala për çështjen e "pajtimit të mirë" – atëherë është edhe më e vështirë të gjendet përgjigjja. Zhvillimi i situatës në Ballkan na flet se përgjigjja fare qartazi nuk mund të shprehet me anë të kategorive absolute. Këtu do të thirrem në Galtungun, i cili konsideron se e gjithë kjo çështje në të vërtetë ka të bëjë me bashkekzistencën. Njerëzit mund të jetojnë njëri me tjetrin e gjatë kësaj të mos kenë kurrfarë marrëdhëniesh. Së këndejmi është e qartë se secili aspekt i pajtimit kërkon edhe diçka më shumë në pikëpamje të bashkëpunimit, i cili i kapërcen ndarjet etnike, përkatësisht kufijtë e tërhequr me anë të vuajtjes kolektive. Tubimet, siç është ky i joni, janë në gjendje për të na ndihmuar që më mirë të kuptojmë se si do të mund të dukej pajtimi në këtë rajon dhe, e pakta pjesërisht, këtu shihet rëndësia e kontributit të tij ndaj gjithë procesit. Profesioni, në këtë drejtim, është unanim – bashkësitë e veçanta ose individuale e "përkthejnë" konceptin e pajtimit në realitetin e tyre në mënyra krejtësisht të ndryshme. Për shembull, në Kili, për përfundimin e suksesshëm të procesit të pajtimit ka qenë me rëndësi të tregohen emrat e viktimave në semaforin e një stadiumi, si gjest i pranimit publik të vuajtjes së tyre – dhe atë pikërisht në vendin ku ajo iu është shkaktuar. Nuk mund t'iu jap përgjigje të qartë në lidhje me atë se çfarë do të mund të nënkuptonte pajtimi në Ballkanin Perëndimor, por do të doja të sugjeroj se edhe vet rëndësia e pajtimit është diçka me të cilën ia vlen të merret, si nga këndvështrimi i sfidave momentale politike dhe i të tjerave, ashtu edhe në kontekstin e trashëgimisë së krimeve të shumta, të cilat këtu janë bërë.

Nebojsha Petroviq[69]: Është e nevojshme të humanizohen të tjerët

Do të jap disa ide në lidhje me atë se çka është tema e këtij tubimi dhe për të cilat mendoj se ia vlen të shqyrtohen. Natyrisht, shumë në mënyrë të dendur. E para, sipas mendimit tim, është e domosdoshme një nivel më i lartë i balancimit të qasjes kur është fjala për të ardhmen. Më duket se e peshojnë më shumë të vërtetën, e cila po ashtu duhet të merret parasysh, e nënvizoj këtë, që të mos duket se duhet të lihet anash. Duhet të vihen në spikamë disa shembuj pozitiv: çka është, le të themi, çka është shmangur me faktin që është nënshkruar Marrëveshje e Dejtonit ose se çka është shmangur me faktin se është themeluat Tribunali i Hagës. Gjerësisht është e njohur se pothuajse në të gjitha vendet, edhe në ato me demokraci të mëdha, udhëheqësit e vjetër të luftës më vonë bëhen kryetarë ose kryeministra. Edhe unë jam i sigurt se kjo do të ndodhte edhe këtu sikur të mos ekzistonte Tribunali i Hagës. Duhet të vihen në spikamë edhe shembujt të tjerë pozitiv në marrëdhënie me shumë fusha post-konfliktuale. Bosnja ose ish Jugosllavia praktikisht janë ëndrra të pa-ëndërrueshme edhe për Republikën Demokratike të Kongos e edhe për Nagornji Karabahun dhe edhe për Kashmirin e edhe për marrëdhëniet izraelito-palestineze dhe edhe për Avganistanin dhe Somalinë, që të mos i radhis më tutje. Njësoj siç ka të atillë, të cilët, le të them, janë para nesh: le të kthehemi pak më tutje në të kaluarën, kjo është marrëdhënia e Francës dhe e Gjermanisë. Kemi dëgjuar këtu edhe për Irlandën; mendoj

69 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

se ajo po ashtu është diçka para nesh dhe, së këndejmi, në disa gjëra mund të jenë modele për ne. E kam idenë për studimin krahasimtar të problemeve të njerëzve të zakonshëm prej Argjentinës, nëpër Bosnjë e Hercegovinë e deri te Sri Lanka, në bazë të cilit do të mund të nxirreshin shumë paralele ndërkulturore dhe rekomandime prej njërës palë tek të tjerët. Por, kjo së pari duhet të organizohet e pastaj të shihen rezultatet. Më tutje, në lidhje me drejtpeshimin. Duhet të shërohen plagët, të promovohet e vërteta dhe drejtësia. Këtë askush nuk mund ta kundërshtojë. Megjithëkëtë, unë këtu do të nënvizoja – këto janë kushte të domosdoshme, por edhe të mjaftueshme. Krahas këtyre kushteve është e nevojshme edhe të humanizohen të tjerët, të zhvillohen kontaktet, të zhvillohet kultura e paqes. Këtu arrijmë, sipas mendimit tim, deri te një çështje rëndësishme. Nëse është ajo e para, le të themi, artikulimi i së vërtetës në kontradiktë me këtë, le të themi se me artikulimin e së vërtetës dehumanizohen dhe nuk humanizohen të *tjerët,* kjo nuk është e dobishme, por mund të jetë edhe të dëmshme për shoqërinë në tërësi e sipas të gjitha gjasave edhe për njerëzit, të cilët i shprehin pikëpamjet e tilla. Shtrohet pyetja se si, megjithëkëtë, të jetë ajo e dobishme. Më së shkurti: kur flitet për vërtetimin e së vërtetës, është qenësore fakti se ku duhet të vendoset theksi, ku të shkaktohet ndjenja e padrejtësisë tek njerëzit të cilët dëgjojnë ose për bashkësitë, gjë që është motiv i fort për njerëzit. Duhet të zhvillohet averzioni ndaj krimeve, në përgjithësi, dhe jo ndaj *tyre,* ndaj të tjerëve. Kur njerëzit dëgjojnë për krimin, problemi është se shpesh e urrejnë të tërë grupin, të cilit kriminelët i takojnë. Idetë, të cilat ofrohen, duhet të jenë komplekse, të nxisin diskutimin dhe të menduarit. Siç e dini, të gjitha veprat e mëdha artistike janë të tilla. Të vërtetat e thjeshta, madje edhe ato të cilat nuk janë fare të kundërshtueshme, zakonisht konsiderohen si propagandë e zakonshme dhe nuk i kontribuojnë rritjes së empatisë, por, për fat të keq, e rrisin ndjenjën e hakmarrjes. Dhe duhet të kemi parasysh disa tipare të përhershme të natyrës njerëzore. Njerëzit i shmangen imazhit të keq për vetveten dhe e refuzojnë atë. Denisa e ka cekur disonancën njohëse. Nga ajo mund të dilet në mënyra të ndryshme – në mënyrë konstruktive, por, për fat të keq, edhe në mënyrë destruktive. Kur dikush e rrezikon imazhin tonë për ne, kur diçka që flasim është në dëm tonin, ne zakonisht i shmangemi një gjëje të tillë. Hulumtimet kanë treguar se kësaj i shmangemi madje edhe atëherë kur askënd tjetër nuk e rrezikojmë me këtë, por e rrezikojmë vetëm veten tonë. Për shembull, gjatë lënies së pirjes së duhanit, është treguar se duhanpirësit fare nuk i dëgjojnë porositë, të cilat i përjetojnë si kërcënime ose të cilat shkaktojnë frikë për shëndetin tek ata, dhe po ashtu njësoj edhe për identitetin në disa çështje të tjera. Kërcënimet dhe moralizimet, stigmatizimi, posaçërisht i pjesëtarëve të një grupi përkatësisht kombi, pa theksimin e fajit personal vetëm sa i largojnë njerëzit dhe krijojnë urrejtje të reja. Ekziston një shkencë e tërë dhe një disiplinë e aplikueshme mbi veprimet e ndryshimit të qëndrimeve të njerëzve dhe mbi veprimet e ndryshimit të sjelljes së njerëzve, ku shkencëtarët, në mënyrë afatgjatë, objektive dhe sistematike i verifikojnë faktorët, të cilët e rrisin dhe e zvogëlojnë suksesin, midis të tjerash, edhe të aksioneve shoqërore, siç janë aksionet të cilat çojnë drejt pajtimit të ideve shoqërore, ideve politike, ideve komerciale e kështu me radhë. Mendoj se në to do të duhej të kushtohej një vëmendje më e madhe, në mënyrë që shpejtësia e ndryshimeve pozitive, të cilën e dëshirojmë të gjithë, të jetë më e madhe dhe më e dukshme.

Mirko Kllarin[70]: Pajtimi nga këndi i kriminelëve të luftës

Një kontribut i vogël i debatit mbi pajtimin, por nga një kënd tjetër. Ne këtu e kemi shqyrtuar procesin e pajtimit nga kënde të ndryshme: nga këndi i bashkësisë akademike, i bashkësive fetare, i shteteve, i KOMRA-s, i organizatave joqeveritare dhe i shoqatave të viktimave. Dhe nuk e kemi përmendur "pajtimin nga këndi i kriminelëve të luftës". Nuk jam as psikolog e as sociolog, kështu që mund të jap vetëm analizën time laike të interpretimeve të mundshme se përse pajtimi është shumë më i lehtë atje, në gjykatën dhe në burgun e Hagës, se sa këtu. E para, ata atje janë në të njëjtën varkë, në situatën e njëjtë sociale, janë të ballafaquar me akuza të ngjashme dhe me të njëjtit "armiq" – me Prokurorinë dhe me gjyqtarët. Faktori tjetër, i cili i ka kontribuuar pajtimit të tyre ndoshta është në faktin se atëherë, në vitin 1998 ose 1999, në paraburgimin e Tribunalit kryesisht kanë qenë të ashtuquajturit peshqit e vegjël. Të mëdhenjtë ende nuk kishin arritur atje. Të gjithë, pak a shumë, janë të akuzuar si kryerës të drejtpërdrejtë, aty këtu do të gjendej edhe ndonjëri prej politikanëve (Kordiqi) ose komandantëve të ushtrisë (Bllashkiqi). Drejtori i asokohshëm i Njësisë së paraburgimit, i cili paraprakisht ka qenë në burgun irlandez, njëherë i ka përshkruar si *pussycats* në krahasim me të burgosurit irlandez. Përshtypja e tij ka qenë se ka qenë fjala për njerëz pa bindje të fuqishme, të cilët nuk besojnë në asgjë, e më së paku në "ndonjë çështje të madhërishme", në emër të së cilës kanë vrarë dhe i kanë munduar njerëzit. Dhe atëherë ata, natyrisht, e kanë pasur shumë më lehtë, pasi që asgjë nuk besojnë, që të pajtohen – tash, ja, ka ndodhur çka ka ndodhur. E treta, me dallim prej neve këtu, "ata tanët atje" e dinë se çka kanë bërë, e dinë se çka ka ndodhur dhe e dinë përse pajtohen. Fundja, nëse vet nuk e kanë ditur këtë, e kanë parë nga provat, të cilat Prokuroria ua ka paraqitur, kështu që e kanë pasur situatën e qartë dhe e kanë ditur se: "Ne ua kemi bërë juve këtë e atë, ju na e keni bërë neve këtë e këtë, ejani fare mirë të pajtohemi dhe le të shkojmë tutje". Kurse ne këtu edhe më tutje nuk dimë se përse do të duhej të pajtoheshim: çka iu kemi bërë ne atyre dhe çka ata neve?

Çështja e katërt, e cila do të mund të ishte e rëndësishme është ajo se në paraburgim në Hagë kanë qenë në masë të madhe të izoluar nga ndikimet e ashpra, të cilave iu janë nënshtruar "ata tanët në shtëpi", që i janë ekspozuar gjuhës së përditshme të urrejtjes, propagandës, armiqësive të cilat kanë vazhduar. Po flasim për vitin 1998, 1999 dhe le ta keni parasysh se të gjithë udhëheqësit tanë dhe të gjithë shefat e luftës edhe më tutje kanë qenë në pushtet në atë kohë. Kështu që ata, duke qenë të izoluar në Hagë, kanë qenë të lirë nga të gjitha ato ndikime të ashpra, të cilave ju këtu iu jeni ekspozuar. Kjo do të ishte analiza ime laike, por mendoj se ky fenomen – përse pajtimi është shumë më i lehtë në burg se sa në liri – do t'ia vlente të hulumtohej në bashkësinë sociologjike, psikologjike ose psikiatrike.

70 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

Avila Kilmurray[71]: Është nevojë e viktimës për ta treguar rrëfimin e vet dhe që të jetë e dëgjuar

Krahasimet e situatave konfliktuoze gjithmonë janë të vështira dhe të ndërlikuara. Konflikti në Irlandën Veriore, madje edhe në manifestimin e tij më të fundit, ka zgjatur shumë më shumë se sa konflikti juaj. Megjithëkëtë, kur është fjala për numrin e viktimave dhe pasojat e tërësishme të konfliktit, shoqëritë tona, në të vërtetë, kanë pësuar shumë më pak se sa ju, këtu. Fondacioni "Bashkësia për Irlandën Veriore" është themeluar në vitin 1979 me kërkesën e aktivistëve të shumtë vendor (nga të dyja anët e besimit fetar), me qëllim që të ofrojë përkrahje bashkësive më të rrezikuara dhe grupeve shoqërore në vend. Është projektuar që të funksionojë në shoqëritë thellësisht të ndara, në udhëheqjen e këshillit të përbërë nga përfaqësuesit e të dyja palëve. Fondacioni ka vepruar në periudhën e konfliktit të dhunshëm dhe gjatë tranzicionit të konfliktit dhe gjatë asaj kohe ka ndërtuar një rrjet të gjerë të kontakteve si dhe besimin në bashkësitë lokale anë e kënd vendit. Kjo është pandehur si shumë e rëndësishme, sepse ndërtimi i rrjeteve dhe i besimit, ashtu siç edhe vet ju e dini, është i një rëndësie kyçe për çdo shoqëri të polarizuar. Pasi që në vitin 1994 është nënshkruar Marrëveshja kryesore mbi përfundimin e zjarrit, fondacioni, si udhëheqës i fondeve të BE-së për programet paqësore, ka përkrahur dhe financuar nisma të shumta lokale për pajtim dhe reintegrim të ish të burgosurve politik, të viktimave të konfliktit dhe të familjeve të tyre. Një nga aspektet më të rëndësishme të këtij procesi është reflektuar në vendosjen e kornizave të punës së fondacionit, me çka, në të njëjtën kohë, është ofruar edhe konteksti strategjik për veprim, sepse, pas periudhës së luftës , kërkesat dhe nevojat e shoqërisë janë të jashtëzakonshme, kurse ajo çfarë jemi në gjendje për të bërë ka efekt të pamjaftueshëm dhe duket e parëndësishme. Në pajtim me këtë, ka qenë e një rëndësie kyçe që të bëjmë analizën e konflikteve, e cila do të na e mundësonte për të dalluar dhe për të kuptuar edhe rrethanat, me të cilat jemi të ballafaquar. Kështu, e kemi miratuar kornizën për transformim të konflikteve, të cilën e ka propozuar akademiku amerikan John Paul Lederach, i cili e përshkruan ndërtimin e paqes si një trekëndësh në kuadër të cilit është e domosdoshme të punohet me bazën e trekëndëshit (qytetarët e zakonshëm, bashkësia dhe grupet lokale), me anët e tij (institucionet dhe agjencitë shtetërore, kishat, mediat, strukturat e sigurisë, institucionet arsimore etj.), dhe me kulmin (politikanët dhe individët në pozitat udhëheqëse). Megjithëkëtë, në kohët e fundit, një kornizë e tillë nuk e gëzon pashmangshëm edhe përkrahjen e zyrtarëve të zgjedhur, të cilët në konceptin e shoqërisë civile aktive dhe demokracisë participuese shpesh shohin një lloj të kërcënimit. Për këtë arsye, në një fazë të hershme kemi filluar të organizojmë takime me njerëzit, të cilët më së shumti i ka goditur konflikti, gjë që na e ka mundësuar që drejtpërdrejt t'i dëgjojmë përvojat e tyre dhe të njihemi me prioritetet e tyre. Kjo nuk ka qenë një ndërmarrje e lehtë, sepse ata, të cilët në konflikte kanë humbur më së shumti, në numrin më të madh të rasteve nuk kanë qenë vetëm të lënduar thellë – por edhe shumë të pezmatuar. Në negociata dhe në marrëveshjet e paqes ata kanë qenë vetëm vëzhgues të heshtur ndërsa humbjet dhe vuajtjet e tyre janë harruar dhe

71 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

lënë anash. Kur në gjithë ekuacionin është futur edhe faktori i mjeteve i BE-së, në sipërfaqe kanë notuar akuza të ashpra dhe ndarje lidhur me atë se kush janë viktimat e pafajshme të konfliktit, kush do të duhej të kishte prioritet me rastin e ndarjes së mjeteve dhe të kompensimit dhe, në fund – kush e bart stigmën (njollën) e kryerësit kryesor dhe të fajtorit për dhunën. Këtyre ndarjeve më së shpeshti iu kanë fryrë zyrtarët e zgjedhur, të motivuar nga interesa të ngushta politike dhe partiake. Kështu, vuajtja e vërtetë e viktimave dhe e familjeve të tyre është keqpërdorur për qëllime politike. Kjo praktikë mbijeton edhe sot, 15 vite pas nënshkrimit të *Marrëveshjes së Belfastit*, marrëveshjes sonë primare paqësore. Megjithëkëtë, gjatë punës me viktimat e konfliktit dhe me familjet e tyre kemi qenë të ballafaquar me nevoja të shumta dhe të njëmendta. Një nga to është edhe nevoja e viktimës që ta rrëfejë tregimin e tij dhe që të jetë i dëgjuar. Gjëja më e keqe për viktimat dhe familjet e tyre ka qenë që ata të shndërrohen vetëm në të dhëna statistikore në katalogun e luftës, sepse, pas çfarëdo të dhëne të tillë, janë fshehur jeta, dashuria dhe humbja, pa marrë parasysh se për kë është fjala. Për këtë arsye tregimet e vërteta të viktimave kanë qenë jashtëzakonisht të rëndësishme për humanizimin e gjithë konfliktit. Megjithëkëtë, kur tregimet tashmë të jenë rrëfyer, njerëzve iu është e nevojshme përkrahja që të përballen me të gjitha implikimet e përvojave të tyre. Shumë shpesh hasim në njerëz, të cilët e shtypin gjithë atë që iu ka ndodhur atyre dhe më të afërmve të tyre, gjë që shpesh çon në varësi të barnave për depresion ose në tërbim ose, madje, edhe deri te rritja e dhunës në familje. Për këtë arsye e kemi përkrahur krijimin e grupeve për vet-ndihmë të viktimave dhe për familjet e tyre, gjë që në atë moment të caktuar ka qenë shumë e rëndësishme, sepse, në këtë mënyrë, iu është dhënë zëri, të cilin deri atëherë nuk e kanë pasur. Megjithëkëtë, edhe kjo qasje i ka pasur problemet e veta – grupet e tilla shumë shpesh i kanë shprehur vetëm përvojat e njërës pale në konflikt. Si të tilla, ato iu janë nënshtruar manipulimeve politike polarizuese dhe kanë mundur të jetë të keqpërdorura si fokus për vet-arsyetim të njërës prej palëve, përkatësisht që të vërtetojnë vetëm njërin version të së vërtetës mbi konfliktin. Si organizatë e mandatuar për ndarjen e mjeteve nga fondet e BE-së, kemi organizuar në mënyrë të rregullt takimet e përbashkëta për të gjitha viktimat e konfliktit dhe familjet e tyre në mënyrë që túa mundësojmë që të këmbejnë qëndrimet dhe të koordinojnë kërkesat e tyre politike. Por, edhe më tutje ato kanë qenë marrëdhënie tejet të çuditshme. Me grupet e tilla shpesh kanë dominuar individë të paktë në numër të motivuar nga interesat politike, të cilët edhe vet kanë qenë viktima të konfliktit dhe në këtë mënyrë janë përpjekur që të përballen me dhembjen dhe me pezmin, të cilin ende e kanë bartur me vete.

Për momentin jemi duke bashkëpunuar në një projekt, i cili i hulumton mundësitë për krijimin e një historie të përbashkët të konfliktit – pra, jo të një historie rreth të cilës të gjithë pajtohen, por të një historie të përbashkët – në mënyrë që në gjithë diskutimin të përfshijmë sa më shumë të rinj. Këtu duhet të theksohet edhe angazhimi i përhershëm i ish të burgosurve dhe i luftëtarëve në qetësimin e dhunës në bashkësitë e tyre. Disa bashkësi tonat përndryshe janë të ndara me mure të sigurisë të larta prej dhjetë metrash. Për këtë arsye me ta e kemi ndërtuar një rrjet të tërë telefonik, në mënyrë që në situatat e tensioneve të shtuara të mund të kontaktojnë më lehtë njëri me tjetrin dhe që së bashku të përpiqen të parandalojnë zgjerimin e thashethemeve dhe të dhunës. Shkurtimisht do të përqendrohem vetëm edhe në dy grupe, veprimi i të cilave ka qenë

posaçërisht i rëndësishëm në periudhën e dhunës dhe të tranzicionit nga konflikti. I pari është *Koalicioni i grave të Irlandës Veriore*, që më vonë është zgjedhur për të marrë pjesë në negociatat paqësore. Kjo nismë pioniereske ka përfshirë një numër të madh të shoqatave të grave të cilat gjatë gjithë kohës e kanë mbajtur kontaktin në lidhje me disa çështje të përbashkëta. Tjetri ka qenë një koalicion shumë i gjerë i shoqërisë civile (organizatat e punëdhënësve, shoqatat e fermerëve, një numër i madh i organizatave joqeveritare, sindikatat tregtare etj.) në mënyrë ironike të quajtura G7, që në mënyrë konstante ka inkurajuar politikanët që ta përkrahin procesin paqësor, madje edhe atëherë kur situata ka qenë jashtëzakonisht e rëndë.

KULTURA, ARTI DHE FAKTET

Svetllana Sllapshak[72]: Kultura guximshëm pyet për atë se çka është e kaluara

Çështja e përgjegjësisë, çështja e bashkëndjesisë me viktimat, çështja e empatisë, çështja e të kuptuarit të së kaluarës, është e përfaqësuar relativisht mirë në kulturat në hapësirën e ish Jugosllavisë. Kultura qysh në fillim të konfliktit ka luajtur, me një pjesë të madhe të saj, një rol të turpshëm të përkrahjes së diskurseve nacionaliste të produkcioneve, të cilat kanë qenë të volitshme për përhapjen e urrejtjes, pranimin e modeleve të lira të patriotizmit e kështu me radhë. Kultura, po ashtu, ndër të parat ka zgjedhur rrugë të reja të radikalizimit, të të pyeturit të guximshëm mbi atë se çka është e kaluara dhe çka na ka ndodhur dhe sa jemi fajtor për këtë: hapësira kulturore dhe krijimtaria e interpretimit, që ndoshta më së miri është përgjigjur në këto pyetje, është arti performativ.

Svetllana Sllapshak[73]: Përhapja e së vërtetës dhe etika e zekthit

Nëse, si nocion i pranueshëm i shkurt operativ për aksionet dhe rezultatet e KOMRA-s e marrim termin "përhapja e së vërtetës", atëherë mund të përcaktojmë disa fusha epistemologjike të humanistikës dhe të shkencave shoqërore, në të cilat janë të shënuara ose mund të përcaktohen, të përshkruhen ose të paralajmërohen ndryshimet. Në këtë kontekst, njësoj si vepra shkencore (kryesisht të gjeneratës më të re), më interesojnë mundësitë që me këto rezultate të përgjigjemi në disa sfida të reja të të kuptuarit dhe të shpjegimit të shoqërisë, në të cilën jetojmë.

Përhapja e së vërtetës dhe shtrembërimi politik i historisë: Shtrembërimi politik i historisë, sado që ndonjëherë mund të ishte transparent, madje edhe komik në hapësirën e mediave dhe në diskursin publik, mund të ketë pasoja të rënda në "shkrim-leximin" historik të gjeneratave të reja. Në Evropën Perëndimore dhe SHBA-të pajtueshmëria rreth aleancës kundër nazizmit dhe fashizmit në Luftën e Dytë Botërore konsiderohet e paprekshme, derisa, në të njëjtën kohë, konsiderohet se ndryshimet rreth të të kuptuarit të luftës dhe të fitores në Luftën e Dytë Botërore

72 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H
73 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

në Evropën Lindore nënkuptohen si mjet i luftës kundër kujtimit të socializmit dhe komunizmit dhe përngjalljes eventuale të tij. Vlerësimi i sërishëm i kolaboracionit, po edhe i krimeve naziste dhe fashiste, ndryshimi themelor i palëve në luftë dhe dhënia e roleve të reja paraardhësve të aleatëve të sotëm politik, nuk e shqetësojnë shumë pjesën stabile antifashiste të Evropës. Lëvizjet antifashiste ose pushtimi i sërishëm i historisë nuk kanë, pra, aleat të padyshimtë në Evropë - duhet të kërkohen me kujdes. Në rajonin, i cili na intereson, rezultatet e KOMRA-s mund të shërbejnë edhe për atë që të forcohet baza e nismave antifashiste dhe, në përgjithësi, përpjekjet që historia e Luftës së Dytë Botërore të stabilizohet në bazat gjerësisht të pranueshme: këto rezultate bindshëm flasin mbi lidhshmërinë fatale të lëvizjeve kolaboracioniste dhe kuislinge në kohën e luftës dhe i atyre që janë përgjegjës për gjenocidin, shkatërrimet masive të njerëzve, të pronës dhe të përmendoreve kulturore në luftërat jugosllave, si në hapësirat e luftës, ashtu edhe në të tjerat. Është fjala për kontinuitetin e padyshimtë të teksteve ideologjike, interpretimeve historike, përsëritjes së diskursit; krejt deri te përputhjet vizuale – imitimi i uniformave, i sjelljeve, produksionet pop-kulturore dhe situacionale... Reinterpretimi, përkatësisht shtrembërimi politik i historisë, gjejnë në rezultatet e KOMRA-s një kompleks, i cili tërheq vërejtjen për rrezikun e veprimeve dhe çfarëdo mendimi në ripërtëritjen e tij.

Përhapje e së vërtetës dhe etika e zekthit[74]: Zekthi është ai lloj i insektit shumë të neveritshëm, që i sulmon shtazët e mëdha. Dhe kjo është një nga figurat e suksesshme të Platonit në "Mbrojtjen e Sokratit". Sokrati, përndryshe, në gjykatë para Athinës, para qytetarëve të vet të cilët e gjykojnë, e mbron veten edhe në atë mënyrë që ai është zekthi i tyre dhe ashtu që kalin e madh të demokracisë, të trashë, nga pak të qetë dhe marroq, vazhdimisht e thumbon që të bëjë diçka, që të lëviz. Ky është roli i tij shoqëror – të jetë zekth. Pra, zekth pa të cilin nuk mundet, sepse ai vazhdimisht iu thumbon, vazhdimisht ua kujton se diçka nuk është në rregull.

A mund të problematizohet etika e zekthit në kulturat bashkëkohore sllavojugore (dhe ballkanike) dhe a mundet që kërkesa për të vërtetën, përgjegjësinë dhe për heqjen e të gjitha llojeve të kulturës në kujtesë dhe në memorie të lexohet në praktikat artistike të atyre kulturave? Kusht i rëndësishëm që kjo të bëhet është që të shlyhen kufijtë e qartë midis praktikave artistike, të cilat komunikojnë me publikun – me popullatën e forcës shoqërore dhe ekonomike, profesionale dhe institucionale, të cilat mund të jenë të tilla që shtrojnë pyetje, janë problematizuese dhe provokative, po edhe të rrezikshme për jetën e artistëve/artisteve, por ende nuk shtrojnë çështje politike dhe shoqërore, të cilat kolektivi (qytetarët) i kanë lënë anash. Ndonjëherë, prapëseprapë, edhe "rrëshqitja" e rastësishme institucionale sjell deri te kthesa e "zekthit", e cila, pothuajse gjithmonë, bart dëmin e pësuar të llogaritur ose dobinë e individit të dëmtuar. Ndonjëherë, natyrisht, mendimet

74 Një nga figurat-metaforat e suksesshme të Platonit: në "Mbrojtjen e Sokratit" (30e-31c), Sokrati ua përkujton athinasve se, nëse e vrasin, do ta humbin dhuntinë të cilën ua ka dhënë Zoti, që ta kenë dikë që përherë t'ua tërheq vërejtjen, thumboj, t'i nxisë për të menduar; ai e krahason demokracinë athinase me kalin e madh dhe fisnik, por të ngadalshëm dhe të palëvizshëm, të cilin vetëm thumbimi i zekthit mund ta vë në lëvizje. Se ai nuk ka pasur kurrfarë dobie nga aktiviteti i tij qytetar, Sokrati e dëshmon me atë se është i varfër. Sokrati e ka shpjeguar më herët se cila është pozita e tij në mesin e filozofëve të tjerë dhe e ka arsyetuar motivimin e tij me të vërtetën. Për këtë arsye në këtë pjesë nuk hyn në hollësi se përse sillet si zekth. Fjala është për një funksion publik, që është i fuqizuar me thirrjen në natyrën dhe në vullnetin hyjnor; edhe natyra e edhe zoti qartazi kujdesen për natyrën.

provokative me potencial prej "zekthi" hyjnë në kombinimin fatal të begatisë së informacioneve dhe mungesës së interesimit. Tamam ashtu siç rregullimet shtetërore të atyre kulturave varen nga format sipërfaqësore, të pareflektuara, shkencërisht të paverifikuara të imitimit të demokracisë parlamentare, me tabunë e qartë në socializëm/komunizëm, fushë kjo në të cilën individi-zekth do të vepronte shumë, në mënyrë fluide dhe të mjegullt. Pyetja, e cila veçohet, sepse e formëson realitetin pas ngjarjeve traumatike të luftës, pa marrë parasysh llojin e rregullimit shoqëror, është përgjegjësia për luftën, krimet dhe padrejtësitë e tjera, të cilat i kanë krijuar shtetet e reja në identitetin e tyre kolektiv poshtë e përpjetë të arnuar. Në narracionet, të cilat i krijon identiteti i ri, nuk ka aspak vend për përgjegjësinë, dënimin dhe pajtimin; këtë fushë është e mundshme për ta vendosur në shoqëritë e reja vetëm përmes bashkëpunimit të aktivizmit, akademisë dhe artit. Vet sistemi shtetëror, me të gjitha padrejtësitë e veta, të cilat sot dëshmohen në një numër padurueshëm të madh, nuk i ka në plan të parë ato kërkesa. Përgjegjësia, dënimi dhe pajtimi janë kryer me sukses edhe në mbretëri, madje edhe në konstruksionet shtetërore në krijim e sipër dhe edhe në rekonstruimin e rregullimit shtetëror; Maroko, Afrika e Jugut, dhe Uganda do të ishin shembuj të mirë për këtë. Përpunimi artistik i këtyre temave, megjithëkëtë, detyrimisht e shtron çështjen e demokracisë dhe të drejtësisë shoqërore, sepse, pothuajse detyrimisht, e lidh historinë, përgjegjësinë dhe situatën e tashme sociale të kulturave sllavojugore dhe ballkanike, për të cilën mjaft mirë e dimë se është katastrofale. Zonat e shkretëruara nga Athina deri te Budapeshti, nga Vardari deri te Soça, sot nuk kanë kurrfarë industrie të madhe lokale, e cila do të ishte në pushtetin e administrimit lokale dhe/ose shtetërore dhe/ose administratës shtetërore dhe/ose kolektivit shoqëror, le të themi të kooperativës. Vdekja industriale e rajonit funksionon si parodi groteske e diskurseve nacionale/nacionaliste, që nuk kanë kurrfarë bazash materiale edhe gjatë kohës së luftës e edhe pasi ato vetëm mund të mbështeten në një të njëjtin mjet, në aparatin represiv dhe korrupsionin moral të mediave si dhe të elitave kulturore dhe arsimuese. Diskurset nacionale/nacionaliste mbi bukuritë natyrore ose përmendoret kulturore, po ashtu, ndikojnë si një vet-parodi në situatat e shkretërimit të të gjitha eko-sistemeve dhe mbylljes masive të muzeve ose mungesës së mjeteve për, praktikisht, secilin institucion kulturor. Çështja e intervenimit kritik të artit dhe të aktit artistik, kështu, sidoqoftë, bëhet çështje qendrore e demokracisë (të imagjinuar, të ardhshme, në gjurmë), sepse synon për të zgjuar. Për të nxitur, aktivizuar dhe për të drejtuar në mënyrë kritike potencialin njohës të qytetarëve dhe që t'i stërvit ata për veprim në shoqëritë e tilla, më saktë për ndryshimet e shoqërive të tilla. Ashtu siç pritet, në vakuumin ideologjik dhe, po ashtu, në mungesë të trillimeve imagjinare të pakompromettuara për kolektivet, ajo që, në diskursin publik, me përpjekje të mëdha dhe që në mënyrë agresive është kompromettuar, bëhet pikërisht më tërheqësja për trillimet e ndryshme imagjinare të ricikluara; prej nostalgjisë, pothuajse plotësisht të përfshirë në qarkun konsumator, nëpër paqartësitë në përkufizimin e mbamendjes dhe të kujtesës kolektive, e deri te revizitimi jokritik i diskurseve më të forta të nomeklaturave të socializmit, të atij të bllokut dhe të atij jugosllav. Ky nuk është vetëm një trajnim i dobët i mendjes, e cila do të duhej të shkonte më tutje nga përsëritja e të mbijetuares, por është edhe mohim i mendimit kritik, që atyre kornizave mendimore në kohën e vet iu është kundërvënë, me fjalë të tjera – censura si projekt në histori, në shërbim të atyre të cilët, deri sa kanë qenë në pushtet, edhe e kanë zbatuar censurën.

Përhapja e së vërtetës dhe manipulimi kohor-hapësinor: Censura e kujtimit ose mekanizmat e harrimit të dhunshëm nuk është e thënë ta përfshijnë vetëm të folurit publik dhe diskurset ekzistuese. Kjo mund të jetë një trend më pak i dukshëm i mjegullimit të kronologjisë dhe i ngjarjeve të veçanta historike (shtrembërimi i historisë), por mund të jetë edhe rrëmbim i organizimit hapësinor. Sa për shembull – neglizhimi i kompleksit përkujtimor të Sutjeskës dhe shpallja e asaj hapësire si "ekologjike" në Republika Srpska. Shembulli i dytë është edhe më i theksuar - është fjala për pjesën verilindore të Bosnjës (midis Brodit dhe Dobojit), në të cilën rrënojat e shtëpive, në të cilat para luftës kryesisht kanë jetuar myslimanët, as nuk janë adaptuar, as nuk janë larguar, por funksionojnë si vërejtje për banorët e dikurshëm se aty nuk kanë kthim. Njëzet vite pas Luftës së Dytë Botërore, gjurmët e rrënimeve në Jugosllavi kanë qenë të larguara; njëzet vite pas luftës jugosllave, rrënojat janë shfrytëzuar për mesazhin politik të intolerancës. Rezultatet e KOMRA-s, në këtë rast, përbëjnë jo vetëm një kundërmasë për censurën e kujtimit, por edhe inspirojnë për qërim hesapesh me te, le të themi për një aksion në të cilin fotografitë e rrënojave do të shënoheshin me emrat e banorëve të dikurshëm.

Dino Mustafiq[75]: E vërteta artistike nuk guxon të relativizojë

Në luftë, vërtetë, janë thyer substratet civilizuese, janë rrënuar qytetet, është shkatërruar trashëgimia kulturo-historike, janë shtypur, njëmend, ato përmendoret materiale të kulturës, të cilat kanë folur për praninë e një kulture tjetër në një territor, i cili në doktrinat e luftës është dashur të bëhet monoetnik, të bëhet ekskluzivisht nacional. Kështu, mendoj se artistët nuk e kanë për detyrë të kultivojnë kulturën e përkujtimit ose që ta kultivojnë empatinë, por që thjesht artistët të nisen nga motivi themelor, e kjo do të thotë se ata janë përgjegjës ndaj vetvetes dhe natyrisht ndaj asaj që e flasin në publik. Në këtë kuptim, gjithmonë kanë ekzistuar vepra artistike relevante, të rëndësishme, të cilat janë bërë pjesë të historisë kulturore ose të historisë së artit dhe kanë ekzistuar vepra irelevante, të cilat thjesht janë mplakur keq dhe të cilat janë zhdukur si ndonjë pamflet propagandistik ose ideologjik. Është shumë e rëndësishme që ta kemi një aspekt para vetes: e vërteta artistike nuk duhet të jetë edhe ajo që është faktike ose e vërteta historike, por gjithsesi se e vërteta artistike duhet të niset nga ajo se nuk guxohet të falsifikohen gjërat dhe se nuk guxohet të retushohen dhe nuk guxohet të relativizohen. Artisti është, sipas përkufizimit të tij, një njeri subverziv, vendi i tij është në opozitë, ai është njeriu i cili në mënyrë kritike e hulumton realitetin e tij. Por, gjithnjë e më shumë vijnë në përdorim ato fjalë, të cilat njëmend deklarohen në llogaritjet buxhetore, ku institucionet, të cilat duhet ta ruajnë kujtimin, vet vetes i flasin për multietnicitetin: është shumë i vogël numri i atyre që e kuptojnë se çfarë shkretërimi ka lënë në kulturë dominimi i nacionales, e cila ka zgjatur prej viteve nëntëdhjetë e deri diku te viti dymijë, dhe në mënyrë drastike është i vogël numri i atyre, të cilët identitetin e tyre kulturor e bazojnë në një identitet më të gjerë se sa identiteti nacional. Profesor Zdravko Grebo ka folur mbi një lodhje të caktuar të materialit ose të njerëzve, të cilët tepër gjatë, më shumë se

75 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

25 vite, luftojnë kundër të keqes. Atëherë, natyrisht se e shtroni pyetjen: epo, kujt fare po i flas unë dhe përse? Dhe nëse vetes suaj ia shtroni këtë pyetje, dhe nëse keni plotësisht të drejtë, ju filloni t'i vini të gjitha postulatet tuaja, ato politike, intelektuale dhe gjithë atë që e mendoni, nën shenjën e pikëpyetjes. Nacionalizmi vulgar, fashizmi i pagdhendur, i cili me më pak ose me më shumë ndërprerje është në pushtet 25 vitet e fundit, është diçka me të cilin edhe sot takohemi dhe vërtetë në atë kuptim bashkësia artistike ose familja është diçka që, do të thosha, një grup minoritar i njerëzve, i cili, përmes realizimeve dhe veprave të tyre të çmueshme, ka ndikim. Por, po ashtu, ekzistojnë dhe, nuk duhet injoruar dhe nënçmuar, produksione gjithsesi të fuqishme të kiçit nacional, të shundit nacional ose ato produksione artistike, të cilat bëjnë gjithçka që të mos arrihet deri te procesi i rëndësishëm i pajtimit.

Duhet të themi diçka edhe për trendin e përgjithshëm të dobësimit të kulturës, në përgjithësi të veprave të mëdha artistike me potenciale dhe me vlera të mëdha. Kjo përputhet edhe me trendin botëror të kulturës për konsum të gjerë. Shumëçka është komercializuar dhe, në këtë kuptim, nacionalizmi është një truall i përshtatshëm për t'u bërë komercializimi ose estradizimi i kulturës, që t'i bashkohet edhe një vlerë e caktuar e tregut. Kushtet e këtilla krijojnë, më duket, një dikotomi në shoqërinë tonë të përçarë midis përpjekjeve të realizimit të identitetit kolektiv, orientimit nacional, proevropian ose rajonal dhe atëherë e kaluara është ajo e lavdishme, dhe jo kjo kritikja, kurse bëhen përpjekje që të gjitha mossukseset të arsyetohen në të tashmen, zakonisht në mënyrë të orkestruar me fajësimin e atyre të tjerëve. Tash do të flas për shpresën. Mendoj se veprimi i një gjenerate të re të artistëve, e cila është paraqitur nga sektori joqeveritar, është shumë interesant dhe do të përmend, për shembull, *Hartefaktin* nga Beogradi, që janë shembulli i parë i një produksioni të tillë. Janë plotësisht të pangarkuar me kujtimet dhe me mitet lokale, një gjeneratë e cila është pjekur në kohën e shoqërisë informative. Ky është një shembull i duhur, mbi të cilin mund të flitet për dialogun midis artit dhe momentit të tashëm.

Duke vështruar aspekte të ndryshme të fenomeneve shoqërore, në të cilat reflektohet realiteti ynë politik, ekonomik dhe social, kurse lufta po se i ka rrënuar kujtimet e përbashkëta, mendoj se arti duhet të punoj në kultivimin e kulturës së përkujtimit dhe të relacionit drejt politikës zyrtare dhe mënyrës së përkujtimit dhe kulturës politike. Fatkeqësisht, përkujtimet edhe më tutje janë shprehje e homogjenizimit nacional, ato e themelojnë mitin e kombit dhe të shtetit, bëhen pika heroike të historisë nacionale, kurse disa të tjera është shumë e vështirë të nxirren nga diskursi publik dhe t'i lëshohen harrimit. Zakonisht është fjala për një tension të madh emotiv në debatet e tilla intelektuale, për shkak të kujtimit të luftës, masakrave, ikjes, ndjekjeve, dhe e gjithë kjo shumë ngadalë zbutet. Nëse keni një historizim të vazhdueshëm, atëherë sigurisht se është normale që vizioni përkatës i historisë gjithnjë të jetë i ngjyrosur në mënyrë nacionaliste dhe shpesh konotohet si histori e humbjeve të madhështisë së humbur dhe të rëndësisë. Porse, janë bërë vepra shumë të rëndësishme, të cilat kanë prekur të kaluarën tonë të afërt, po edhe të largët, e kanë prekur historinë dhe kujtimin në një mënyrë shumë të përgjegjshme dhe humane përmes mikrobotërave të individëve dhe të viktimave. Ky është ai arti, i cili ka tejkaluar të gjitha barrierat e ngritura nacionale, kufijtë administrativ, të gjitha muret e urrejtjes i ka rrënuar, ky është ai arti,

i cili e zgjon bashkëmëshirimin dhe ky është ai arti, i cili na shpie drejt hulumtimit të ndërgjegjes dhe pendesës. Në atë art ne mund të kërkojmë shpresën për procesin tonë të pajtimit.

Llazar Stojanoviq[76]: Kur dëshirohet dhe kur ka guxim, arti e pushton lirinë për viktimat

Kur flasim mbi bashkësinë artistike, flasim në mënyrë jorestriktive. Pra, është fjala për njerëzit, të cilët prodhojnë diçka që ata dhe rrethi i tyre i gjerë e quajnë art. Ata shpesh janë të bashkuar në degë të tyre të ndryshme dhe në shoqata të fushave të tyre, por zakonisht edhe pavarësisht nga ato shoqata veprojnë si grup i njohshëm në bashkësinë e gjerë shoqërore. Menjëherë hetohet dallimi: nga shoqatat e llojllojshme profesionale dhe anëtarët e tyre e presim përkrahjen, paraqitjen, ndihmën, kurse nga artistët, krahas krejt kësaj, pritet edhe ndonjë vepër e përshtatshme, angazhim me punën vetjake. Ata janë, konsideroj, të obliguar për të krijuar dhe për të demonstruar lidhjen midis veprave, të cilat i sjellin para publikut dhe misionit të cilin e kryejnë ose e pakta e përkrahin. Bashkësia artistike ka një potencial të jashtëzakonshëm dhe të vërtetuar për përhapjen e ideve dhe për implementimin e projekteve humanitare. Le ta kujtojmë shembullin e lavdishëm të Bob Geldofit dhe të mobilizimit të muzikantëve të inspiruar me angazhimin e tij me rastin e krizës së rëndë humanitare, urisë në Afrikë.

Në kohën e konfliktit, bashkësia jonë artistike dhe bashkësia e kulturologëve janë futur kryesisht në grupet për përkrahje në projektet politike në vazhdim e sipër të regjimeve ose të lëvizjeve të veçanta të palëve ndërluftuese. Nuk do të dënoja paraprakisht cilindo pjesëtar të bashkësisë artistike ose kulturolog për arsye se ai i do më shumë ata, të cilat ia paguajnë shërbimet dhe e lavdërojnë, se sa ata, të cilët me dëshirë do ta rrinin në errësirë në ndonjë skutë. Nëse, megjithëkëtë, vendosin të notojnë kundër rrymës, kurse kjo nganjëherë ndodh edhe në mesin e artistëve, zakonisht besojmë se këtë edhe duhet ta presim nga ata dhe atëherë duhet të llogarisin edhe në rreziqet e rëndësishme shoqërore. Duhet t'i lejoni artistit që ta shpreh mënyrën e tij të shikimit të procesit politik, përkatësisht kontekstit në të cilin ndodh e gjithë kjo. Duke mos u lëshuar në atë se përse kjo çështje tek ne qëndron ashtu dobët, është e qartë se përkrahja e gjerë, aktive, e fuqishme e njerëzve të kulturës nëpër lëvizjet për rehabilitimin e viktimave tek ne ende është duke përparuar ngadalë dhe në një shteg të ngushtë, jo ashtu siç kjo ndodh në botën e zhvilluar dhe të madhe. Një nga arsyet e kësaj është imponimi i zakonshëm i kornizave, dhënia e detyrave shtëpiake për artistët. Nuk është mirë nëse nismat qytetare ose njerëzit të cilët merren me drejtësinë tranzicionale të nisen nga supozimi se ata punojnë diçka shumë të rëndësishme dhe diçka shumë të mirë, kurse ju, poetë, piktorë dhe muzicientë, nuk jeni në gjendje për ta kuptuar këtë dhe nuk do të na ndihmoni ashtu siç ne e dëshirojmë këtë dhe ashtu siç e kërkojmë këtë nga ju. Nuk paraqitet aty përfaqësuesi i lëvizjes për drejtësinë tranzicionale si novator ose udhërrëfyes, por në një rol shumë më modest, në rolin e folësit motivues, të njeriut i cili duhet t'ju bind se do të ishte mirë edhe për artistin që në ndonjë mënyrë ta lidh punën e tij me atë lëvizje.

76 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

Çështja qendrore e angazhimit tonë, qoftë nëse jemi artistë, sportistë, ushtarë ose aktivistë të organizatave joqeveritare, kategoria qendrore në këtë punë për ne është viktima. Vazhdimisht dëgjoj, dhe natyrisht se pajtohem me këtë, që ne për viktimën e kërkojmë bashkëndjesinë, që për viktimën e kërkojmë të drejtën për të dalë në publik, se për viktimën e kërkojmë restitucionin dhe shumë pranime të tjera shoqërore, jo më pak të rëndësishme. Megjithëkëtë, ekziston një çështje, të cilën ne kryesisht nuk e shohim dhe nuk e kërkojmë, kurse mua më duket se është themelore. Kjo është liria për viktimën, liria që njeriut të prezantohet si viktimë. Sepse viktimë nuk është vetëm ai të cilin e kanë vrarë, ai i cili ka mbetur invalid ose ai të cilit i është rrëmbyer ose i është shkatërruar prona, viktima pasive. Ne, në këtë fatkeqësi, nëpër të cilën kemi kaluar në territorin e ish Jugosllavisë, e kemi edhe një rrethanë fatlume, dhe kjo është ajo që nuk është shpallur fitimtari zyrtar si dhe as humbësi zyrtar në këtë luftë dhe, së këndejmi, e kemi mundësinë që atyre viktimave dhe atij problemi t'i qasemi më gjerësisht, me më pak paragjykime politike, me anë të një zbatimi më të gjerë të instrumenteve humanitare për rishikim në kontekstin, me të cilin përndryshe shërbehet arti. Këtë do ta prisja nga arti dhe nga artisti. Megjithëkëtë, nga sektori civil do të prisja pak më shumë inkurajim dhe biseda motivuese në këtë kuptim. Prej tyre pres që të pyesin artistët se si do të mund të bëhej kjo në mënyrën më të mirë dhe jo t'iu japin detyra të shtëpisë mbi atë se çka duhet të propaganduar, se cila anë është e njëmendta dhe çka është trajtimi i pranueshëm i krimit. Liria për viktimat nuk paraqitet me atë që në mënyrë abstrakte propagandohet barazia e viktimave, por me praktikimin, me pushtimin e lirisë për viktimat. Kështu punon arti, kur dëshirohet kjo dhe kur ka guxim.

Ante Perkoviq[77]: Hapësira e padukshme shpirtërore edhe sot ekziston

Para pothuajse tri vitesh e kam shkruar librin *Republika e shtatë*, e cila trajton një hapësirë, shpirtërore dhe kulturore, të krijuar në ish Jugosllavi, natyrisht të padukshme dhe natyrisht tejet të dobët që të përballet me atë që në gjashtë republikat e tjera ka ndodhur gjatë viteve tetëdhjetë dhe që ka rezultuar me luftën e të nëntëdhjetave. Ajo që për mua është tezë kryesore e atij libri është se "republika e shtatë", ajo hapësirë e padukshme kulturore edhe sot ekziston, se luftërat nuk e kanë shkatërruar, se politika nuk e ka shkatërruar dhe se përkundër të gjitha fenomeneve, të cilat folësit e mëparshëm i kanë cekur dhe të cilat janë absolutisht të vërteta, substanca e bashkëpunimit të përbashkët, e bashkëpunimit kulturor, e bashkëpunimit artistik edhe më tutje ka mbetur e gjallë edhe sot. Etika dhe estetika janë ato të cilat do të duhej ta udhëhiqnin bashkësinë e artistëve dhe të kulturologëve, njerëzit të cilët merren me kulturën, para së gjithash dhe pas të gjithave. Njerëzit, të cilët merren me kulturën dhe artin, njerëzit e arsimuar, assesi nuk guxojnë të biejnë në kurthin e asaj se "ne" jemi të kulturuar, të arsimuar, të orientuar në mënyrë kozmopolite mbi "ata" që nuk janë të këtillë. Detyra jonë është që ta tejkalojmë atë humnerë. Detyra jonë është që të bëjmë vepra artistike ose mesazhe mediave apo tekste ose libra, të cilat iu drejtohen bashkëmendimtarëve tanë.

77 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H

Svetllana Sllapshak[78]: Teatri shërben për të shqetësuar dhe për të shkaktuar sikletin

Arti dhe shkenca kurrë nuk vonohen, dhe nuk mund të akuzohen për vonesë. Kurdo që përgjigjen në ndonjë pyetje, kjo do të jetë mirë. Në vend të një përgjigjeje tjetër, ja një shembull se si arti mundet për t'u përgjigjur dhe për të rrezikuar për të qenë i pasaktë, e që në të njëjtën kohë të ketë kuptim. Kjo është shfaqja e Oliver Frliqit në Teatrin e Kranjit, të cilën e kam parë në Lubjanë dhe e cila quhet *25671*, dhe ky numër është numri i personave të shlyer, i qytetarëve joslloven, të cilëve iu janë marrë të drejtat qytetare dhe njerëzore në periudhën prej vitit 1991 deri në vitin 1993. Ky është tash për tash numri i vërtetuar. Çka do të ndodh nëse zbulohet edhe një person i shlyer? A do të bie shfaqja? Natyrisht se jo. Shfaqja është në shërbim të asaj që në publikun të shkaktojë një siklet kulmor.

Alban Ukaj[79]: Hapja e temave të luftës nuk ka qenë e thjeshtë

Kur është fjala për punën time në shfaqjen "Hipermnezioni", në takimin e parë me artistët nga Beogradi, disa prej tyre i kam njohur edhe më herët, nuk ka qenë e thjesht hapja e temave për të cilat flasim në shfaqje. Nga ana tjetër, brenda meje ekziston empatia deri në një kufi, ajo çka mund të pranoj dhe ajo që nuk mund ta pranoj. Për kolegët nga Beogradi ka qenë absolutisht e çuditshme që unë i jam gëzuar bombardimit. Natyrisht se jo, po përpiqem që sa më sinqerisht të shpjegohem... As sot e kësaj dite nuk e kam ndryshuar mendimin, sepse ajo për ne, për mua personalisht dhe besoj edhe për mjaft njerëz në Kosovë, ka qenë e vetmja formë e luftës. Për kolegët e Beogradit, kur e kanë dëgjuar këtë për herë të parë nga unë në prova, nuk ka qenë e thjesht, këtë e di. Ashtu siç për mua nuk ka qenë e thjeshtë për të dëgjuar se për ata kjo nuk ka qenë e thjeshtë. Kurse sa ka të bëjë me bashkëpunimin, mendoj se më thelbësorja në vet procesin ka qenë që ta ndjejmë empatinë njëri ndaj tjetrit, që të kemi mirëkuptim, pa marrë parasysh faktin se nuk e shikojmë në mënyrë të njëjtë një gjë të caktuar, por që gabimet, të cilat i kanë bërë gjeneratat e prindërve tanë, ne të mos i përsërisim. Dhe këtë zinxhir të fajeve dhe të akuzimeve thjesht ta ndërpresim dhe të përpiqemi që njëri-tjetri t'ia falim aq sa është kjo e mundshme. Mendoj se në një pjesë të madhe ne kemi pasur sukses në këtë drejtim. Ne kemi mbetur miq të mëdhenj pas asaj shfaqjeje, jemi afruar tmerrësisht shumë. Shfaqja në fillim e ka pasur titullin "Të heshturit". Ne i kemi shqiptuar në ato prova gjërat, të cilat nuk ua kemi thënë as prindërve tanë, diçka që e kemi fshehur prej tyre ose ata prej neve, por që i kemi ditur, por kurrë për këtë nuk është folur. Nuk ka qenë e thjeshtë për t'u shprehur para dikujt, të cilin e sheh për herë të parë në jetë dhe nuk e njeh fort mirë. Dhe, atëherë kur ka ardhur premiera, këtë ta thuash para prindërve dhe pas kësaj të merresh me këtë në bisedë me prindërit, kjo, në të vërtetë, ka qenë një lloj i ballafaqimit. Dikush e ka shprehur atë që Stevani pak më herët e ka cekur, edhe disa deklarata nacionaliste të prindërve tanë: nuk ka qenë e lehtë të ballafaqohesh me këtë.

78 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi
79 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

Maja Izetbegoviq[80]: E kam privilegjin që në skenë të flas për përvojën time

Unë i kam pasur shtatë vjet kur ka filluar lufta dhe prindërit e mi kanë vendosur të mbesin në luftë. Kjo është diçka që mua në mënyrë absolute më ka karakterizuar dhe më ka determinuar, ajo përvojë e luftës, përndryshe pa vullnetin tim. Kur për luftën flas në mënyrë private, gjithmonë më rrëmbejnë emocionet, gjithnjë e kam ndjenjën e hidhërimit. Unë si fëmijë e kam pas bukur në luftë, por kur e kujtoj në mënyrë retrospektive se në çfarë rrethanash kemi jetuar katër vite, si në kamp të përqendrimit, të grasatuar nga dita në ditë, më përfshin një ndjenjë e jashtëzakonshme e hidhërimit, e padrejtësisë dhe nuk mund ta racionalizoj atë që ka ndodhur. Nuk mund të komunikoj në ndonjë rrafsh racional me njerëzit për këtë. Megjithëkëtë, kur në teatër kam filluar pak më shumë të merrem me këtë, përmes "Karriges së Eliahit", e deri te "Hipermnezioni" me përvojën time personale, përkatësisht ashtu siç e ka thënë Albani, kur ia kemi treguar njëri-tjetrit rrëfimet dhe, ashtu siç e ka thënë Dino, kur të përjashtohet relativizmi i përvojës dhe i tragjedisë së tjetrit, kjo mua më ka ndihmuar për të racionalizuar faktet dhe që, duke i dëgjuar tragjeditë e të tjerëve, edhe timen ta vendos diku dhe t'i them vetvetes, aha, falë Zotit, e kam këtë privilegj që në teatër, në skenat e ish Jugosllavisë, po edhe të botës, (sepse me shfaqjen "Hipermnezioni" kemi udhëtuar) të flas për diçka që ka të bëjë me mua personalisht, dhe që në kuptimin teatror, përkatësisht në gjuhën teatrore, është e modeluar në një nivel universal ku e gjithë bota mund të identifikohet me te. Unë, si aktore, këtë e kam kuptuar si një privilegj të jashtëzakonshëm dhe si detyrë timen, se kjo është detyra ime, se duhet të flas për këtë. Në prova, më duket, ndryshimet kanë ndodhur në komunikimin midis nesh dhe artistëve nga Serbia: thjesht, unë nuk e kam pasur idenë për bombardimin. Ata nuk e kanë pasur mbi atë se çka kemi përjetuar ne dhe aty kanë ndodhur ndryshimet njerëzore. Për mua kjo ka qenë e mjaftueshme. Megjithëkëtë, pas shfaqjeve në Gjermani dhe në Poloni, janë qasur të gjithë njerëzit, e kemi parë se ata janë arsimuar. Dhe thuajse ne, a thua kjo njëmend ka qenë kështu, e po ne nuk ia kemi pasur idenë dhe kjo, disi, për fat të keq, është satisfaksion. Dhe, nga ana tjetër, pas kësaj që e kemi parë, këta 40 minuta, unë jam shumë e pikëlluar që rrethanat tona janë të tilla sa që ne të punojmë shfaqje të tilla. Por ne e kemi për detyrë të flasim.

Stevan Bodrozha: Arti i cili shtron pyetje

Kur e kam marrë ftesën nga Vjena për ta propozuar tekstin, i cili merret me luftërat në ish Jugosllavi në vitet '90-të, nuk kam mundur të marrë ndonjë kërkesë më të përgjithësuar dhe më të komplikuar. Megjithëkëtë, shumë shpejt e kam ndarë tekstin Almir Bashoviqit; tashmë e kam pasur rastin që ta lexoj dhe më ka pëlqyer. Dhe, duke qenë nga Serbia, marrëdhënia ime ndaj luftës , që ka ndodhur në Bosnjë dhe Hercegovinë, që ka ndodhur në Kroaci, me vet faktin se jam nga Serbia, është specifike. Në kohën kur ka ndodhur lufta, unë kam qenë tinejxher dhe të gjithë rreth meje, të gjithë të rriturit përreth meje, janë përpjekur që gjeneratës sime t'ia bëjnë me dije se kjo që po ndodh nuk ka lidhje me ju, se ne në këtë nuk kemi fare gisht. Unë aso kohe e kam pasur njëfarë ndjenje

80 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

të qartë se ata janë duke na gënjyer. Nuk kam qenë krejt i sigurt se krejt në çfarë mënyrash po gënjejnë, por e kam ndjerë se po ndodh një e keqe e madhe, pjesë e së cilës ne jemi në mënyrë absolute dhe e cila përgjithmonë do të na karakterizojë. Dhe më kujtohen fare mirë ato shkrime nëpër gazeta në vitin 1995, kur Ratko Mlladiqi ka hyrë me ushtri në Srebrenicë. Në shtyp, në Serbi, kjo është paraqitur si fitore, si betejë e fituar, por është ndjerë prapavija e tmerrshme e gjithë asaj. Shumë, shumë vite më vonë, unë, para vetes, duke punuar me artistët nga Vjena, e kam pasur tekstin e Almir Bashoviqit, i cili gjithë historinë e Srebrenicës e ka vënë në një koncept, i cili është shumë transcendental, shumë i gjerë. Ai, në asnjë moment, nuk e ka shkruar skenën në të cilën shfaqen ushtarët, ushtria e Republika Srpska. Unë kam pasur nevojë për të vënë në shfaqjen time referenca më të qarta – kush në të vërtetë e ka kryer atë masakër – dhe këtë edhe e kam bërë. Pikërisht për këtë edhe e kam zgjedhur atë temë, për arsye se ekziston ndjenja e turpit se dikush ka bërë diçka duke pretenduar se këtë e bënë për të mirën e popullit të cilit ju i takoni: kjo është vula e turpit, e cila është e vulosur në ju dhe thjesht nga ajo assesi nuk mund të çliroheni nëse jeni qenie e cila mendon dhe nëse e merrni përgjegjësinë për ekzistencën tuaj. Nuk mund të flini qetë kur e dini se dikush ka bërë gjëra të tilla gjoja në emër tuajin. Megjithëkëtë, për mua është interesante dhe për këtë dua ta ndaj me ju – si kam punuar me artistët austriak. Së pari e kam pyetur veten se a do ta kuptojë publiku këtë temë dhe a do ta kuptojnë artistët kompleksitetin e asaj që ka ndodhur në Ballkan. Megjithëkëtë, e vërteta e luftërave ballkanike, sado që nga njëra anë të jetë komplekse, në të vërtetë është shumë e thjeshtë. Në Srebrenicë dihet se kush ka vrarë dhe kush ka qenë i vrarë dhe, duke punuar në tekst, e kemi parë tubën e madhe të filmave dokumentarë dhe shumë filma; edhe pse ata janë thjesht austriak ose gjerman, shumë shpejtë kanë filluar të dalin nga historitë e tyre personale, familjare, ndjenja e tyre personale e turpit dhe turpërimit për gjërat për të cilat e kanë ditur se kanë ndodhur në historitë e familjeve të tyre. Shumë shpejt në prova e kemi përjetuar katarsisin, kur njëmend kemi filluar të gjithë të gërmojmë nëpër historitë vetjake familjare. Unë personalisht, familja ime e ngushtë, nuk kemi marrë pjesë në luftë, por më kujtohen së tepërmi mirë disa deklarata nacionaliste, të cilat kanë qenë të shqiptuara në tubimet familjare. Ata kanë pasur kujtime më të forta për familjet tyre nga Lufta e Dytë Botërore, por shumë shpejt është krijuar rrethi i rrymimit empatik midis nesh, gjë që ka bërë që ata ta njohin fatin e ndonjë gruaje srebernicase dhe që të mund ta tregojnë historinë për të.

Ashtu siç vuajtja dhe dhembja e njerëzve, të cilët e kanë përjetuar tragjedinë, nuk mplaken, nuk mund të kalojnë dhe gjithmonë vazhdojnë, kështu që edhe unë thellë besoj se thelbi shoqëror i artit të këtillë nuk mund të mplaket. Ne gjendemi, nëse do të bënim krahasime historike dhe dosarë ekuivalencash, ne gjendemi në atë moment, në të cilin Gjermania është ndodhur njëzet vite pas Luftës së Dytë Botërore. Dhe atëherë përafërsisht lëvizin në një nivel më të gjerë artistët për ta krijuar artin, i cili shtron pyetje për rolin e Gjermanisë në Luftën e Dytë Botërore. Kjo ka vazhduar me dhjetëvjetësha e dhjetëvjetësha dhe zgjat edhe sot e gjithë ditën në atë shoqëri. Do të thotë, pra, ky lloj i reflektimit artistik të së kaluarës nuk mund të jetë dhe nuk guxon të jetë modë, e cila do të zgjas disa sezona deri sa të ekzistojë ndonjë përkrahje, por duhet të zgjasë me dhjetëvjetësha, të vazhdohet derisa shoqëritë tona të mos shërohen.

Hazim Begagiq[81]: Është me rëndësi që fenomenin e shkollës muzikore në Zenicë e kemi kthyer në diskurs publik

Shfaqja "Letër nga viti 1920.", e cila është krijuar si projekt autorial i Oliver Frliqit, e ka pasur premierën e saj në Zenicë dhe në Sarajevë në vitin 2011. Në ndërkohë, është shfaqur në 22 qytete në hapësirën e ish Jugosllavisë. Dhe, në një mënyrë, i kemi mbetur borxh Beogradit për këtë shfaqje, kurse, nga ana tjetër, më duket se ajo shumë bukur është inkuadruar në kontekstin e këtij Forumi për drejtësinë tranzicionale dhe ka qenë një përgatitje solide për këtë sesion të mëngjesit. Kur Oliver Frliqit ia kemi ofruar projektin e këtij lloji, kemi qenë, njëmend, të tunduar nga ideja se në Zenicë, të cilën nuk e kanë goditur pësimet e drejtpërdrejta dhe të mëdha të ngjarjeve të luftës, në hijen tragjedive të mëdha të Bosnjës e Hercegovinës siç janë Srebrenica, Sarajeva, Mostari, Prijedori dhe disa qytete të tjera dhe disa ambiente të tjera, të hapim tregime lokale të luftës, të cilat kurrë nuk janë hulumtuar. Zenica ka qenë qytet i cili gjatë luftës ka qenë nën kontrollin e Armatës së Bosnjës dhe Hercegovinës. Zenica ia ka dalë për të mbajtur një marrëdhënie relativisht të ndershme ndaj qytetarëve të nacionalitetit serb dhe kroat, por kurrsesi marrëdhënie të pastër deri në fund. Kjo marrëdhënie asnjëherë nuk është hulumtuar ose nuk është hapur si temë serioze. Në këtë kuptim, fenomeni i shkollës muzikore, e cila vetëm 10 metra është larg nga teatri, në të cilën pjesëtarët e Brigadës së Shtatë myslimane të Armatës së B dhe H i kanë marrë qytetarët e kombësisë serbe dhe kroate, për mua personalisht ka qenë temë, me të cilën kam dashur të merrem me çdo kusht, që t'ia fillojmë, por që edhe prapë ta kthejmë në diskursin publik. Këtu është edhe çështja e doktor Slladojeviqit, të qytetarit me nam të Zenicës, i cili një natë në vitin 1993 thjeshtë është zhdukur nga qyteti, si edhe shumë të tjera, që nuk janë vetëm me karakter lokal. Kjo është çështje e Bosnjës sot, e historisë së saj, e fatit të saj dhe, në një mënyrë, edhe e të ardhmes së saj. Ne njëmend kemi vendosur që shfaqjen, e cila merret me një temë të tillë, të përgjithshme dhe gjerësisht të vendosur, t'ia besojmë Oliver Frliqit, si një krijuesi teatror me një qasje të fuqishme dhe të njohur autoriale, dhe krijuesit i cili e ka edhe rrëfimin e tij intim me Bosnjën. Oliveri 17 vitet e para të jetës së tij i ka kaluar në Bosnjë. Në kulmin e pësimeve të luftës në vitin 1993, e ka braktisur Bosnjën, dhe shfaqjet e tij të para i ka shikuar pikërisht në teatrin tonë. Shfaqja ka një strukturë shumë precize, ajo ka, e thënë me kusht, dy pjesët e saj, pjesën e parë joverbale, në të cilën autori e tregon rrëfimin e tij, paraqet pikëpamjen e tij për Bosnjën, për fatin e saj, për guximin e saj, do të thosha se flet për Bosnjën sot. Dhe, nga ana tjetër, i kemi format dialogjike, pesë polemika, debatet, diskutimet midis artistëve, të cilët vërtet flasin në emrin e tyre personal. Këto janë qëndrimet e tyre. Regjisori shërbehet me figura shumë të thjeshtësuara, gjë që, jo rrallë, është objekt i kritikës së publikut. Më së shpeshti flitet se është fjala për një tregim skajshmërisht të thjeshtësuar mbi një problem kompleks dhe çështjen e Bosnjës sot. Megjithëkëtë, nga ana tjetër, kurdo që e shfaqim në Bosnjë, në Zenicë, në teatrin tonë partner "Sartr" në Sarajevë, ne atje njëmend kemi reaksione plotësisht të ndryshme se sa kur

81 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

e shfaqim në vendet e rajonit: publiku reagon në mënyrë tejet motivuese dhe pothuajse katarktike, ndoshta pikërisht për shkak të gjuhës së saj të thjeshtësuar.

Andrej Nosov[82]: Shikimi nga perspektiva e tjetrit

Ne në "Hartefakt" e kemi kuptuar se, në rrethanat tona, teatri krijon mundësi në lidhje me pamjen mbizotëruese të pamundësive shoqërore dhe kjo ka bërë që të vendosim të merremi me "Hipermnezionin" si mundësi e cila ofron "pamjen nga perspektiva e tjetrit". Teatri, krahas empatisë, na e jep rastin unik, mundësinë për ta parë anën tjetër. Që njëmend të jemi të gatshëm dhe të aftë për ta rishikuar pozicionin edhe të atij i cili ndoshta përmes shënjestrës e ka shikuar qytetin tonë, që ta shohim dhe ta dëgjojmë rrëfimin e tij. Nuk po flas për një lloj të nevojës për falje, vetëm po flas mbi atë se ky proces, pjesë e të cilit është KOMRA, e kërkon që të jemi të gatshëm që edhe vet ne të ndryshojmë. Duke punuar si producent në shfaqje, të cilat e hapin perspektivën e tjetrit, unë kam ndryshuar shumë dhe shpejt.

Çështja e dytë e rëndësishme është çështja e publikut. Pa marrë parasysh atë se sa jemi të zëshëm, e kaluara dëgjohet dobët. Teatri dhe filmi ndihmojnë që të tejkalohet ajo humnerë, që të flitet për të kaluarën. Nëntë forume për drejtësinë tranzicionale, aq sa janë mbajtur deri sot, gjithsesi se kanë kontribuuar që ai "tjetri" të mos jetë më armik, e pakta në mesin e viktimave të cilat nga viti në vit marrin pjesë në ato forume. Pra, çështja kryesore është se si teatri, si unë si producent, shfaqja të cilën e krijojmë, të hap çështje të reja, fusha të reja dhe hapësirë të re për publikun e ri, e që kështu të kuptojë dhe të pranojë "perspektivën e tjetrit". Teatri dokumentar sot ndodhet në një krizë serioze. Mendoj se jemi ngopur me paraqitjen e thatë të fakteve, e thënë me kusht, me ilustrimin në skenë dhe që, njëmend, shumica e autorëve dhe shumica e publikut dëshiron diçka përtej. Çka është kjo përtej dhe në çfarë mënyre njëmend mund të arrijmë, para së gjithash, të arrijmë te "perspektiva e tjetrit", e cila mua më duket më e rëndësishmja. Kjo është që ju, në Beograd, në skenën e teatrit të Bitef-it, mund ta dëgjoni rrëfimin e Alban Ukajt, që të jemi të gatshëm për ta dëgjuar perspektivën tjetër. Mendoj se kjo është fillimi i diçkaje që do të mund ta quanim fundi i luftës. Për mua kjo është e rëndësishme.

Bojan Munjin[83]: Në një vend protagonistët e tragjedisë jugosllave

Kur nga distanca e nevojshme kohore shikohet (Nisma) KOMRA, atë të diel para dite kur është diskutuar në temën e luftërave të kaluara, artit dhe fakteve (brenda Forumit të Dhjetë për drejtësinë tranzicionale në vendet post-jugosllave), atëherë mund të thuhet se ai takim në vetvete ka përmbajtur një moment të përlartësuar të katarsisit, por edhe fijet e një drame të dhembshme. Në një vend, si në aktin e katërt të Hamletit, janë gjetur protagonistët e tragjedisë jugosllave të cilën as pas 25 vitesh nuk mund ta harrojmë; viktimat e saj, dëshmitarët, luftëtarët e mobilizuar, artist teatror (edhe filmik), aktivistët të cilët i kanë numëruar të vdekurit dhe iu kanë ndihmuar të

82 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi
83 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

gjallëve si dhe ata, sot njerëz të rritur, të cilët aso kohe kanë qenë tepër të vegjël dhe të cilët me tmerrin në sytë e tyre fëmijëror e kanë parë katastrofën njerëzore. Njëmend, shumë njerëzve, të cilët kanë qenë të pranishëm në atë paradite të së dielës, në fatin e tyre jetësor iu janë shkruar role të shumëfishta, në të cilat janë përzier biografitë profesionale dhe vuajtjet njerëzore, arti i bukur dhe realiteti i shëmtuar, kampet e refugjatëve dhe reflektorët e teatrove, vrragët në shpirt dhe vuajtja në fytyrë: ai peizazh i mbytur i brendshëm mund të ndjehej në mesin e të pranishmëve ende sa ishin duke e pirë kafen e mëngjesit dhe po përgatiteshin për konferencën e cila – sipas shenjave të jashtme – ka ngjarë me cilëndo konferencë tjetër të kësaj bote: Atë mëngjes, megjithëkëtë, diçka mungonte e këtë do ta hetonte me gjasë ndonjë terapeut post-traumatik. Njerëzit bisedonin në grupe të vogla, por qeshje të zëshme dhe të shlirshme nuk kishte. Vetëm vdekja e dhunshme si edhe shumë fakte të tjera të pamoralshme dhe ndërgjegjja si refleks i mbetur njerëzor, i kanë bashkuar të gjithë këta njerëz që të jenë së bashku, duke krijuar, në shikim të parë, një takim rutinor në vendin e humanitetit potencial dhe ndoshta të pazakonshëm. Shikojmë me padurim dhe në gjerësi, arti këtu është dukur një dekor i tepërt sepse – thuajse të gjithë tmerrin jugosllav të luftës e kemi mësuar përmendësh – ne tashmë dy dhjetëvjetësha e gjysmë në ethe i shqiptojmë me qindra emra edhe të viktimave e edhe të kriminelëve; se si kush ka rënë e nuk është dashur, dhe se si e gjithë ajo ka qenë dhe nuk është e thënë të ketë qenë. Grindemi dhe ulërijmë edhe ndaj miqve dhe edhe në ata që nuk mendojnë si ne, jemi verbuar nga ritregimi i përsëritur i tmerreve në Vukovar dhe në Sarajevë, nga "Stuhia", dhe nga kolona e refugjatëve të Mitrovicës në Kosovë, kështu që jemi gati për të rënë edhe njëherë nëse duhet, duke dëshmuar me këtë vetëm atë se thellësisht jemi të palumtur për shkak të asaj që ka ndodhur, të cilën nuk kemi mundur ose nuk kemi dëshiruar për ta parandaluar, si dhe që krejt këtë nuk mund t'ia falim as vetvetes e as të tjerëve. Së këndejmi, para njerëzve, të cilët gjatë atyre shumë viteve janë gëlltitur nga frika dhe dëshpërimi, sesioni *Përdorimi i fakteve në veprat artistike* ka mundur për t'iu tingëlluar si një incident i paturp ose si një shtirje intelektuale, por ky do të ishte rasti sikur atë mëngjes të bisedonim për komedinë, pjesët shakatare ose sikur të teoretizonim për teatrin. Atë mëngjes jemi marrë me shfaqjet, të cilat kanë folur për luftërat e kaluara dhe ajo që ndoshta ka qenë "gazmore" ka qenë vetëm humori i zi; ende e quajnë e "qeshura para trekëmbëshit", me të cilën shërbehen njerëzit që të mos çmenden nga tmerri, njësoj si edhe artistët për ta treguar ironinë dhe urrejtjen ndaj fakteve, të cilat neve në kohët e luftërave, kanë qenë të gatshme për të na gëlltitur.

Është shfaqur videoja hyrëse me pjesët e gjashtë shfaqjeve, të cilat trajtojnë luftën në Jugosllavi dhe faktet rreth saj; një pjesë, nga shfaqja *Hipermnezioni* në regji të regjisorit sarajevas Dino Mustafiqit posaçërisht është "qesharake", sepse i paraqet banorët e çmendur të një rrokaqielli sarajevas, të cilët ushtari në vijën kufitare i ndan sipas kombësisë dhe kërkon që të shkruajnë që me vullnet po e braktisin pronën e tyre... Kur shikohet e tërë videoja, për shembull, mund të shihen të rinjtë, të cilët luajnë rolet e vetvetes, (*Gjenerata 91-95*, Makina e montazhit Zagreb, në regji të Borut Sheparoviqit), të cilët prindërit ose shoqëria, me ideologjitë e tyre helmuese të urrejtjes ,kanë dëshiruar t'i shtyjnë në luftë ose, megjithëkëtë, mund të shihet shoqëria kosovare (*Patriotic Hipermarket- Hipermarketi patriotik*, në produksion të Novi Sadit, Prishtinës dhe Beogradit), në të cilin serbët dhe shqiptarët e pranojnë se janë "mut edhe njëri e edhe tjetri"

dhe se shumë fatkeqësi janë bërë për shkak të marrisë, korrupsionit dhe primitivizmit. Shihet edhe pjesa nga shfaqja *Aleksandra Zec* (HKD Rijekë, në regji të Oliver Frliqit), e cila e përshkruan ngjarjen autentike të vrasjes së adoleshentes Aleksandra Zec, të babait dhe të nënës së saj, si dhe gjithë barrën e fajit dhe të përgjegjësisë, të cilat e kanë ngarkuar ndërgjegjen e shoqërisë kroate... e kemi parë edhe raportin teatror të të mbijetuarve nga Srebrenica (*Potoçari Party*, në regji të Stevan Bodrozhës, produksion i Teatrit Nestroyhof Vjenë) si dhe vdekjen e Personave të fshirë në Slloveni... Në të vërtetë, gjithë ai udhëpërshkrim teatror, skenë pas skene, ka lënë përshtypje të errët të irealitetit, si një ëndërr e keqe, që zgjon pyetjen a thua është e mundur? Thuajse kjo nuk ka ndodhur dhe është shndërruar në një festival të ngërdheshjes në të cilin qeniet njerëzore vihen në pozita në të cilat kurrë nuk do të dëshironin të ishin, kurse disa njerëz të tjerë bëjnë gjëra për të cilat vetëm një moment përpara do të përbetoheshin se nuk do t'i bëjnë kurrë. Mendoj se atë mëngjes të së dielës kemi qenë të ndërgjegjshëm, pos për përgjegjësinë e drejtpërdrejtë njerëzore, edhe për veprimin spiralesk të së keqes dhe përmasat e saj metafizike.

Panelistë kanë qenë regjisori Dino Mustafiq, Andrej Nosov dhe Stevan Bodrozha, aktorët Alban Ukaj dhe Maja Izetbegoviq, drejtori i teatrit popullor boshnjak në Zenicë Hazim Begagiq dhe dramaturgu Allmir Bashoviq: natyrisht se të gjithë ata kanë folur për përvojat në krijimin e shfaqjeve të përmendura dhe të ngjashme, mbi përjetimet trishtuese të luftës dhe mbi faktet e vdekjes dhe të shkatërrimit, por disi në ajër ndjehej se më e rëndësishmja është që janë të pranishëm, që dëshmojnë para viktimave dhe njerëzve të përfshirë nga dhembja dhe ndjenjat e këqija. Në këtë mënyrë, atë paradite është kristalizuar edhe ndërgjegjja mbi dinjitetin dhe guximin e një gjenerate të artistëve, e cila është krijuar në vuajtjet dhe frustrimet e luftës dhe të shkatërrimit të një vendi të bukur dhe në gjakun dhe klithmat e të rënëve dhe të të shpërngulurve. Ka pasur gjenerata gjatë 25 viteve të fundit, të cilat nuk kanë reaguar ose iu kanë fryrë ideologjive shoviniste dhe e kanë përndezë zjarrin e luftës; shtatë panelistët nuk kanë folur nga pozicioni i cilësdo ideologji, por me nervin e thjeshtë njerëzor të dorës së zgjatur, të ngushëllimit dhe të mirëkuptimit. Me këtë rast ka pasur njerëz në sallë dhe në karrige, të cilët në luftë kanë qenë në "pozita të kundërta": prej fillimit ka qenë e qartë se nuk do të jetë e lehtë as për njërën palë e as për tjetrën, por ndershmëria e ballafaqimit edhe këtu është treguar me efekte shëruese – luftërat e viteve nëntëdhjetë me një pjesë të tyre janë pasojë e mosballafaqimeve të mëhershme dhe heshtjes fisnore kokëforte të të gjithë atyre që e kanë ndarë drejtësinë në këto hapësira, të cilët, secili me krenarinë e vet dhe me të vërtetën e vet, kanë shkuar në varr.

Për përvojën time personale, takimi i asaj të diele paradite ka pasur edhe mundësinë e faljes njerëzore: dëshiroj thellë të besoj se ajo në disa zemra edhe ka ndodhur.

Llazar Stojanoviq[84]: Faktet ua ndryshojnë konteksteve të ndryshme vlerën dhe parashenjën

Kur flasim për faktet, më së shpeshti i nënkuptojmë dy domethënie dominante. Njëra janë të dhënat, të cilat i vërtetojnë gjykatat. Kur gjykata në mënyrë të plotfuqishme, çka do që mendojmë ne për

84 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

këtë, kur gjykata vendos se ju i keni tre sy, ose se keni fluturuar nëpër qiell dhe keni zbritur pas ditësh, kjo bëhet fakt pa marrë parasysh se kjo nuk është në përvojën e askujt. Sepse gjykata ka vendosur ashtu. Dorën në zemër, kjo më shpesh ka ndodhur në mesjetë se sa në kohën tonë, por ndodh edhe sot. Domethënia e dytë, e cila i përshkruhet fjalës *faktet* është konsensusi, i cili ekziston midis botës relativisht të arsyeshme. Le të themi, Toka sillet rreth Diellit dhe e ka një satelit. Pasi që për këtë pajtohen të gjithë njerëzit, pra, jo edhe të gjithë lepujt, jo edhe të gjithë majmunët, jo edhe të gjithë të çmendurit, jo edhe të gjithë pjesëtarët e sekteve të ndryshme që këtë do ta kundërshtonin, por jo bashkësia e njerëzve të arsyeshëm – këtë e trajtojmë si fakt. Mbi faktet nuk diskutohet. Mbi faktet nuk debatohet, ato i konsiderojmë të vërtetuara. E konsiderojmë të vërtetuar se rreth tokës rrotullohet një satelit dhe nuk do të grindemi për këtë. E çka ndodh me këtë në film? Çka do që në një film ceket, ndonjë ngjarje, ndonjë personalitet, rrëfimi i ndonjë personi ose ndonjë fakt, të cilin e ka vërtetuar gjykata, ose ndonjë fakt i përvojshëm, ato kurrë nuk shfaqen jashtë kontekstit. Nëse e vendosni në kontekste të ndryshme, ai e ndryshon edhe vlerën e edhe parashenjën, kurse ndonjëherë vërehet në një mënyrë krejt tjetër; së këndejmi, dhe ai nuk është më ai i njëjti fakt.

Për arsye se nuk jemi të obliguar ndaj filmit si ndaj artit, ky është një privilegj i joni, dhe pasi që filmat në masë të madhe, në nëntë prej dhjetë rasteve, e trajtojnë paraqitjen e dofarë fakteve, të cilat janë të vërtetuara në një mënyrë tjetër, ne, atëherë, edhe nuk i lidhim detyrimisht filmat me disa autorë, për disa artistë ose për ndonjë profesion të caktuar, kështu që numrin më të madh të filmave, të cilat i jep televizioni, në të vërtetë, i punojnë gazetarët dhe jo autorët filmik. Për këtë arsye edhe është shumë vështirë për të vërtetuar se sa filma i kemi, filma të cilët trajtojnë faktet e luftës, në përgjithësi, në këtë hapësirë. Nëse konsiderojmë se këtu hyjnë të gjitha reportazhet televizive, të cilat na flasin diçka për konfliktet, të cilat kanë ndodhur në territorin e ish Jugosllavisë gjatë viteve 90-të të shekullit të kaluar dhe të fillimit të këtij shekulli, atëherë ka disa mijëra. Nëse konsiderojmë se vetëm filmat, të cilët janë të autorizuar, të cilat e kanë producentin, regjisorin, muzikën, dikë i cili këtë e ka bërë me mjeshtri, dikë i cili pastaj këtë seriozisht e ka montuar dhe kështu me radhë, atëherë i kemi vetëm disa dhjetëra filma të tillë. Nga ana tjetër, filmat janë si njerëzit. Shfaqen në të gjitha format, në të gjitha madhësitë dhe në mënyra të papritura. Kemi filma artistik dhe filma dokumentarë si dhe filma të cilët janë krijuar për ndonjë rast ose nevojë konkrete, serialet, dhe në përgjithësi format e tjera, të cilat nuk janë të kufizuara, kurse mund të shfaqen edhe disa forma të tjera dhe disa prej tyre realizohen në pëlhurë, disa të tjerë në televizion, pra, ata janë çfarë të doni, por ajo që këtu është thelbësore është ajo se të gjithë në një mënyrë merren me luftën dhe në një mënyrë përpiqen për t'iu thënë diçka. Nëse, pra, nuk janë të kufizuar me formën dhe nëse kjo nuk është problem i përmbajtjes të cilën e paraqesin, mendoj se është më e dobishme, kurse shpresoj se ju do ta kundërshtoni këtë tezë timen, se është më e dobishme për ta shikuar filmin si pjesë të luftës për hapësirë në media dhe si një lloj të angazhmanit i cili i kundërvihet një angazhmani të kundërt, por si mjet dhe si veprim i arritjes deri tek diçka që do ta quanim të vërtetë. Nuk do të dëshiroja për ta përjashtuar këtë opsion, por ai paraqitet shumë rrallë, kurse kur paraqitet atëherë është shumë i vlershëm, shfrytëzimi i filmit si instrument hulumtues, dhe këta janë disa prej filmave më të mirë dokumentarë të cilët i njoh dhe i mbajë mend, ku e përdorni kamerën për të depërtuar në situatën e ndonjë personaliteti ose të ndonjë grupi të njerëzve apo në ndonjë fenomen, ku vetëm pas kësaj përpiqeni që atë temë ta

artikuloni në kuadër të ndonjë tërësie e cila ka kuptim. Pra, pos që është mënyrë e paraqitjes, filmi është edhe mjet. Filmat, me të cilët do të merremi sot, e hulumtojnë atë se si lufta i ndryshon jetët e të gjithë njerëzve, të atyre për të cilët zakonisht nuk mendojmë. Sepse në këtë tubim dominon tema, me të drejtë, sepse ajo temë është më dramatikja, tema e viktimave, njerëzit të cilët i kanë humbur jetët ose jetët e tyre janë dëmtuar në atë mënyrë që dikush ka kryer krim ndaj tyre. Megjithëkëtë, ne për shkak të kësaj ndonjëherë nuk e shohim se lufta i ndryshon jetët e të gjithë neve. Edhe të atyre, të cilët janë agresorë, e edhe të atyre që janë viktima , e edhe të atyre që janë vetëm vëzhgues ose gazetarë ose që në ndonjë mënyrë aty janë të përfshirë në mënyrë profesionale, shpesh në mënyra të paparashikueshme. Pra, të gjithë filmat, të cilët do t'i shohim sot kanë të bëjnë me atë problem – si i ndryshon lufta jetët e njerëzve. I pari në mesin e tyre është filmi i regjisorit të njohur nga Kosova, Isa Qosjes. Filmi quhet "Tri dritare dhe një varje". Flet për një grua, të cilën e kanë dhunuar pjesëtarët e paramilitarëve nga Serbia. Në këtë film, ajo, nga viktima, shndërrohet në fajtore, sepse publikimi i pësimit të saj i rrezikon normat dhe paragjykimet e tërë bashkësisë.

Para se t'ia jap fjalën Vesna Kesiqit, vetëm kam dashur t'ua tërheq vëmendjen, në frymën e asaj që kemi biseduar në fillim, se si skena kryesore e këtij filmi është krijuar praktikisht pothuajse pa figurë. Personazhet flasin në errësirë. Qosja ka mundur për ta krijuar këtë ashtu siç ka dashur. Ka mundur, si në ndonjë emision për History Channel, ta bëjë rekonstruktimin e asaj ngjarjeje. Ka mundur me artistët e tij të bëjë që ata të flasin në dritë të plotë, kështu që ju këtë dramë ta përcillni në fytyrat e tyre. Megjithëkëtë, jo. Ai i ka lejuar artistit më të madh pas Zotit, kurse ju jeni ju vet, që lirshëm të imagjinoni se si ajo dritare mund të duket, duke ua dhënë atë fakt në mënyrë të reduktuar, pothuajse në formën e saj plotësisht të tharë. Ky është një veprim shumë i shkathtë dhe i suksesshëm regjisorial.

Do ta shohim edhe një insert nga filmi mbi dëshmitarët e mbrojtur, pa të cilët kurrë nuk do të mund të arrinim deri te faktet në shumë raste, sepse, nëse viktima e ka humbur jetën, nuk është më, i vetmi i cili për këtë mund të flas diçka është dëshmitari i atij krimi, kurse, që ai të flas, duhet ta mbroni. Ata shkaktojnë kontraverza të mëdha duke e ndarë gjithë publikun në ata, që i konsiderojnë tradhtarë, dhe në ata që i konsiderojnë heronj, kurse rrallë ndonjëherë e pyesim veten për vet ata. Atyre iu ndryshon jeta nga themeli, shpesh edhe ashtu sa që detyrohen ta ndryshojnë identitetin, të bëhen njerëz të tjerë, që të lindin në një planet tjetër. Ta vazhdojnë jetën e tyre në një vend të largët, si dikush i cili nuk ka më asgjë me hapësirën, nga e cila ka shkuar.

Të gjithë ata të cilët e përcjellin filmin e vendit, e njohin Pjer Zhalicën si autorë të serisë së njohur të filmave të shkurtër "SAGA", të krijuar në Sarajevë gjatë rrethimit. Këto nuk janë vetëm dëshmi, por janë filma të shkëlqyer të vegjël artistik që janë copëza të jetës së asaj kohe nga Sarajeva, për të cilat është e nevojshme observacioni gjakftohtë, shumë analiza të themelta, shumë imagjinatë dhe shumë spontanitet – në rrethanat e luftës. Sonte zotëri Zhalica na ka sjellë inserte nga filmi i tij "Fëmijë, si të gjithë të tjerët", sipas të cilit, mendoj, askush nuk mund të mbetet indiferent, sepse është fjala për viktima të cilat janë absolutisht të pafajshme, të cilat për nga përkufizimi janë të pafajshëm.

Vesna Kesiq[85]: Gratë viktima shikohen si fajtore për fatin e vet

Pikërisht fragmenti i shikuar i filmit "Tri dritare dhe një varje" i Isa Qosjes më obligon të them diçka për të. Regjisori, për fat të keq, nuk është i pranishëm, kurse unë që nga fillimi i luftës në Kroaci, në fillim të viteve 90-të, jam marrë me gratë viktima të luftës, me refugjatët nga Kroacia dhe B dhe H, në mesin e të cilëve ka pasur edhe gra të dhunuara. Ne, aktivistet nga Qendra për Gratë viktima të luftës, qëllimisht nuk kemi folur për gratë e dhunuara, por për të gjitha gratë viktima të luftës, kurse dhunimi nuk është forma e vetme. Na ka interesuar tragjedia personale e grave, përjetimi i tyre personal dhe mirëqenia e tyre personale, ajo që në feminizëm quhet – krijim i mundësive që gratë të krijojnë prapë, ta zotërojnë jetën e tyre vetjake pas traumës së refugjates. Jemi nisur nga supozimi se gratë dhe fëmijët janë viktimat më të mëdha të luftës, por jo vetëm për atë se vetëm ato kanë qenë të keqtrajtuara, të terrorizuara, e madje as vetëm për se kanë qenë të dhunuara, por për arsye se gratë nuk marrin pjesë në vendimet politike, të cilat i shkaktojnë luftërat, si dhe as në operacionet ushtarake dhe në kryerjen e krimeve të luftës. Sidoqoftë, në një proporcion jashtëzakonisht më të pakët se sa ai meshkujve. Kjo do të thotë se ato, si edhe fëmijët, në një mënyrë, janë viktima më të pafajshme të luftës se sa gjinia mashkullore, që në mënyrë dominonte sjell vendimet politike dhe ato ushtarake dhe e udhëheq politikën e luftës. Ne kemi punuar edhe me mjaft gra, të cilat e kanë përjetuar dhunimin, disa edhe traumën sekondare të përbuzjes dhe të stigmës së rrethit dhe këtu do të doja për ta korrigjuar terminologjinë e Llazarit, ato në ato situata nuk janë "fajtore", por për herë të dytë janë viktima të politikave patriarkale dhe të raportit të forcave. Së pari ato janë viktimë e sulmit më të keq të mundshëm në trupin dhe në integritetin e tyre – mendoj se çdo femër e ka të njohur frikën nga ai tmerr, dhe se e bart diku në kodin e saj gjenetik, e ndjen në mënyrë instinktive, madje edhe nëse kurrë nuk e ka përjetuar një situatë të tillë. Posaçërisht kur është fjala për dhunimet e luftës, dhunimet kolektive, masive. Si do ta përjetoj këtë, si do ta përpunoj ajo këtë personalisht dhe si do ta integroj atë përjetim në jetën e saj dhe në personalitetin e saj varet nga një varg faktorësh. Megjithëkëtë, ajo që iu ndodh femrave pas kësaj në disa kultura, në ambientet e tyre patriarkale, konservative, e madje edhe familja, i shikon si fajtore të fatit të tyre personal, ky është, pastaj, i ashtuquajturi viktimizimi i dytë. Ne kemi hasur në disa rrëfime të tilla e, megjithëkëtë, më duhet të them se kjo nuk ka qenë mënyra dominonte, në të cilën gratë janë pranuar në midiset e tyre. Kemi takuar edhe gra, të cilat kanë thënë: "Plaku im më ka thënë, po sigurisht se ti nuk je fajtore, e edhe fëmijët më kanë dhënë përkrahje, ne e kemi kaluar këtë super, askush nuk më ka fajësuar në rrethin tim". Shpallja e gruas fajtore për tragjedinë e saj personale është vazhdim i dhunës patriarkale ndaj gruas dhe duhet ta kujtojmë se nuk kanë kaluar as pesëdhjetë vite që kjo iu ka ndodhur edhe grave të dhunuara në të ashtuquajturat kushte të paqes. Se çka ndodh pastaj me atë grua, si do ta përpunoj ajo traumën dhe si do të këndellet, kjo në masë shumë të madhe varet nga forca e saj e brendshme dhe nga ajo se si është pranuar në rrethin e saj të drejtpërdrejtë. Por, ajo që do të dëshiroja për ta thënë dhe që, ndoshta, nuk do të tingëllojë në mënyrën më të

85 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

mirë në këtë ambient, që synon që peshën e problemit të drejtësisë ta drejtojë nga viktimat, është se gratë me atë fat dhe me atë përvojë mund të jenë të viktimizuara, të shfrytëzuara, të manipuluara edhe në një tjetër rrafsh. Mund të jenë të instrumentalizuara për qëllimet e politikave nacionaliste në pushtet, por edhe për qëllime të sensacionalizmit antiluftë të kësaj bote. Nuk i kemi lidhur viktimat e dhunës seksuale me media, sepse kjo është tmerrësisht e rrezikshme, kjo ka qenë për ne menjëherë e qartë. Mediat amerikane dhe evropiane, me qëllimet më të mira, i kanë përhapur stereotipet se ne jemi rajon në të cilin mbretëror modeli i fortë patriarkal, i tillë çfarë është i njohur në Lindjen e Afërt, ku ndoshta ambienti është edhe më patriarkal, ku ndodhin "horror killings". I vrasin gratë, këtu nuk ka diskutim. Ajo është dhunuar, ajo është fajtore. Ka qenë fajtore, nuk ka qenë fajtore, kjo ndodh edhe deri më sot. Mendoj se është me rëndësi që grave t'ua lëmë që ta shërojnë traumën, ta mbijetojnë, ta integrojnë në mënyrën që ato mendojnë se është më e mira për veten e tyre. Në filmin, një pjesë të të cilit e kemi parë, e kemi atë viktimizim të dyfishtë; në fund duket plotësisht e pamundshme që ajo grua ndonjëherë të dalë nga ajo traumë, sepse në vend se ta ketë përkrahjen, i imponohet faji patriarkal.

Por, ne në Kroaci dhe në Bosnjë e Hercegovinë i kemi pasur situatat ku ato gra i ka shfrytëzuar makineria e propagandës së Tugjmanit ose ndonjë tjetër. Është folur për numra të trilluar të mëdhenj, janë lansuar rrëfime të cilat janë vënë në funksion të propagandës nacionaliste, si për shembull: vetëm "ata" janë kriminelë, ata e kanë atë në gjene, ata janë dhunues, ne jemi viktima. Dhe atëherë viktima nuk janë më vetëm gratë, të cilat njëmend e kanë pranuar dhunën seksuale të luftës. Për politikën nacionaliste ka qenë e rëndësishme që në mënyrë metaforike ta barazojnë gruan dhe kombin, se ajo më nuk është më kroate e dhunuar ose myslimane apo boshnjake e dhunuar, por është Bosnja e dhunuar ose Kroacia e dhunuar. Për ne ka qenë jashtëzakonisht e rëndësishme për të treguar se gratë janë viktime edhe si grup demografik sipas gjinisë dhe seksit, por edhe si femra individë, të cilat kanë nevojë për ndihmë dhe të cilat e kanë të drejtën në ndihmë të çfarëdo lloji, duke përfshirë edhe reparacionet.

Ivana Llaliq[86]: Dëshmitarët e mbrojtur janë të dëshpëruar me institucionet e sistemit

Unë shpresoj se faktet, të cilat janë paraqitur në filmin "Dëshmitarët" e pakta një grimë do të heqin indiferencën e cila mbretëron në Serbi në lidhje me viktimat shqiptare. Motivi i kolegut Milosh Teodoroviqit, i cili është bashkautor i këtij filmi dhe ai i imi personalisht ka qenë pikërisht ai që në Serbi nuk ka vullnet politik që të ndriçohen krimet, që për to publikisht dhe mjaftueshëm të flitet dhe që qytetarët të takohen me to. Natyrisht, po ashtu shpresojmë se edhe kolegët shqiptarë në Kosovë do të merren me viktimat serbe dhe krimet e kryera ndaj serbëve dhe joshqiptarëve të tjerë. Tash, çfarë është trajtimi i viktimave shqiptare në Serbi mund të vëzhgohet edhe përmes trajtimit të vet lajmeve. Kur, për shembull, gërmohet varreza në Rashkë, dhe ata trupa barten prapa në Kosovë, një lajm i tillë, sipas rregullës, në të gjithë ditarët e televizioneve transmetohet në minutën e njëzetë. Dhe kur vështrohen viktimat nga e gjithë hapësira e ish Jugosllavisë, disi fitohet përshtypja

86 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

se viktimat shqiptare janë fare në fundin e asaj shkalle. I tillë është raporti i mediave ndaj tyre, i tillë është raporti i shumicës së qytetarëve, por, për fat të keq, i tillë është raporti i elitave politike në Serbi ndaj tyre. Kurse, si kalojnë në Serbi ata të cilët haptazi flasin për atë se çfarë ka ndodhur në Kosovë, shihet edhe në bazë të rrëfimeve të dëshmitarëve të mbrojtur për të cilët ne po flasim në këtë film dokumentar. Përndryshe, përveç përshkrimeve tronditëse të këtyre krimeve ndaj civilëve shqiptarë, këta dëshmitarë përshkruajnë dhe, do të thosha, edhe një periudhë skëterrike të gjykimit, nëpër të cilën ata vet kanë kaluar pasi i kanë paraqitur ato fakte para Prokurorisë për krime të luftës në Serbi. Ata kanë hasur në gjykimin e kolegëve të tyre, të ish luftëtarëve, të rrethit më të ngushtë, në përgjithësi nga rrethi në të cilin jetojnë. Posaçërisht flasin mbi problemet të cilat i kanë pasur, kjo tingëllon në mënyrë paradoksale, por ashtu është, problemet me policinë, e cila është dashur t'i ruajë. Kjo është Njësia për mbrojtjen e dëshmitarëve, e cila është formuar pikërisht për shkak të asaj që të kujdesej për sigurinë e dëshmitarëve të mbrojtur. Megjithëkëtë, disa policë të veçantë të asaj njësie kanë qenë pjesëtarë të "Beretave të kuqe" dhe, jo vetëm se nuk kanë treguar kurrfarë solidariteti me këta njerëz, të cilët dëshmojnë për krimet, por, përkundrazi, i kanë keqtrajtuar psikikisht, drejtpërdrejti i kanë kërcënuar dhe i dekurajuar nga dëshmimi. Për këtë arsye, disa dëshmitarë me vetiniciativë e kanë braktisur këtë program të mbrojtjes dhe më me dëshirë kanë vazhduar për të jetuar në ato ambientet e veta, drejtpërdrejtë e thënë, si shënjestra lëvize. Të gjithë, deri te i fundit, këta dëshmitarë në film dëshmojnë për atë se sa shumë të dëshpëruar janë pikërisht me institucionet e sistemit. Ata kanë hasur në gjykim dhe në mungesë të mirëkuptimit. Konkretisht në rastin e këtyre policëve, të cilët kanë qenë pjesëtarë të Detashmentit të Njësive të veçanta të policisë, ka ndodhur madje që të gjejnë guxim dhe të dëshmojnë kundër komandantit të tij kryesor Radosllav Mitroviqit, i cili ka qenë i akuzuar për një krim të rëndë, kur në Suharekë (Therandë) janë vrarë 48 anëtarë të familjes Berisha. Megjithëkëtë, ai njeri është liruar, kurse janë dënuar vetëm disa policë të rangut më të ulët. Po ashtu, të gjithë policët, të cilët dëshmitarët i kanë shënjuar si kryerës të drejtpërdrejtë, janë liruar pas një paraburgimi të shkurtë, dhe ata dëshmitarë, për të cilët rrethi i tyre shumë shpejt e kanë kuptuar se kanë dëshmuar, jetojnë së bashku me njerëzit, kundër të cilëve kanë dëshmuar. Dhe mund ta merrni me mend se si duket tash jeta e tyre. Ata janë nga Leskovci, Vllasotinca, ku, fjalë për fjalë, në çdo hap të tyre, tregohen si tradhtarë serb. Në fund të këtij inserti, e keni parë edhe një ish pjesëtarë të njësisë ushtarake të quajtur "Çakallët". Ky ka qenë formacioni i cili ka kryer krime të rënda në fshatin Qyshk të Pejës dhe fshatrat përreth në Kosovë. Ai lëviz nëpër një vend të djegur, aty edhe na e ka dhënë intervistën, kurse ai vend i djegur ku ne e kemi xhiruar atë, në të vërtetë është trapi-shtëpizë e tij në Ada Ciganlija, e cila është djegur nga kryerësit e panjohur një natë para shqiptimit të aktgjykimit për "Çakallët", kundër të cilëve ai ka dëshmuar. Pasi që janë sjellë aktgjykimet e shkallës së parë, ata, "Çakallët" lirisht kanë shëtitur nga ndërtesa e gjykatës dhe ata sot shëtisin nëpër rrugët e Beogradit dhe të Serbisë deri në përfundimin e procedurës. Llazari këtë segment të filmit e ka quajtur si "katarza e dëshmitarit të mbrojtur". Dëshmitarët e mbrojtur janë insajderë, pjesëtarë të formacioneve policore dhe paramilitare, të pranishëm kur ka ndodhur krimi, dëshmitarë okularë të krimeve, por nuk janë kryerës të drejtpërdrejtë. Kështu që ata as që kanë qenë ndonjëherë të akuzuar për krime të luftës dhe me faktin se kanë vendosur për të dëshmuar nuk kanë marrë kurrfarë benificionesh nga shteti. Këta njerëz e kanë ekspozuar vetveten

para publikut, kanë folur publikisht, dhe kanë rrezikuar shumë. I kanë rrezikuar jetët e tyre, i kanë rrezikuar jetët e familjeve të tyre. Por, po ashtu, me atë që e kanë thënë të vërtetën, vetëm sa i kanë ndihmuar vetvetes. Sepse, nëse kjo fare është e mundshme, ata, prapëseprapë, jetojnë në paqe me vetveten. Dhe nëse diçka mund t'i çlirojë ata nga tmerret, në të cilat kanë qenë të pranishëm dhe pjesë e të cilave, me vet këtë, edhe janë, atëherë ajo është e vërteta, për të cilën ata kanë folur. Dhe mendoj se edhe ata janë të vetëdijshëm për këtë.

Pjer Zhalica[87]: Viktimat janë heronj të luftë

Sipas një hulumtimi shkencor, në Bosnjë dhe Hercegovinë nuk ka fëmijë i cili nuk ka pasoja psikotraumatike nga jeta në luftë. Ky nuk është informacion i parëndësishëm. Ne, si grup, gjatë gjithë kohës së luftës kemi xhiruar filma. Në mënyrë individuale kemi vazhduar edhe pas luftës. Derisa lufta ka vazhduar, disi kjo ka qenë logjike dhe edhe jemi ndjerë në mënyrë të privilegjuar që na është lejuar ta bëjmë këtë, sepse shumica e njerëzve të tjerë ka pasur detyra shumë më të rënda, posaçërisht meshkujt. Kemi besuar se jemi duke bërë një punë të rëndësishme dhe se jemi në një mision fisnik, i cili po ashtu është luftë për diçka të mirë. Këtu disa herë është përsëritur që ne këtë e bëjmë vetëm që ajo të mos përsëritet më. Unë aso kohe nuk kam qenë i vetëdijshëm për këtë, dhe më duhet ta pranoj se as më vonë nuk kam qenë i vetëdijshëm për këtë. Kurrë nuk e kam pasur paramendimin se punoj, se punoj me disa rrëfime, tema të rënda me qëllim që ato të mos përsëriten. Shpresoj dhe besoj me pasion se kjo është kështu dhe se ekziston mundësia që të mos përsëritet. Nuk mund të jemi profetizues dhe kështu të garantojmë, mendoj se më parë do të jemi pesimist se sa optimist e, megjithëkëtë, kjo nuk është arsye që të mos përpiqemi; e pakta unë, thjesht, përpiqem për ta dalluar të mirën nga e keqja dhe që këtë pandërprerë ta përsëris, kjo është e mirë, kurse kjo është keq, dhe mendoj se ka kuptim për të bërë ato gjëra, të tregoj rrëfimet mbi luftën ose rrëfime të cilat nuk janë të lidhura me luftën, por trajtojnë disa parime themelore. Unë kam xhiruar këtu një film mbi fëmijët, të cilët kanë kaluar nëpër një traumë të rëndë të jetës në një qytet të rrethuar, kurse kanë synuar për ta jetuar jetën ashtu siç jetojnë të gjithë fëmijët e tjerë. Me këtë nuk kam thënë se në qytetet e tjera fëmijët nuk i kanë pasur ato përvoja. Pra, kur unë xhiroj një film për disa fëmijë konkret, të cilët janë të keqtrajtuar ose e kanë pasur jetën të rëndë në Sarajevë, nuk them se të tillë nuk ka pasur në Kosovë, se të tillë nuk ka pasur në Ruanda, se nuk ka pasur të tillë. Unë thjesht flas se është e papranueshme, e tmerrshme se gjërat e tilla ndodhin dhe se, natyrisht, nuk do të duhej të ndodhnin, gjë që është përgjegjësi e jona e përbashkët. A do të kemi sukses – këtë nuk e di. Kjo vajzushe në film, e cila nuk e ka njërën këmbë, ajo tash është grua, e re, shumë e suksesshme. Një regjisor nga Kolumbia e ka parë këtë film dhe ka dashur ta punoj një lloj të filmit artistik dokumentar mbi atë se si qëndron puna me ata fëmijë sot. Në filmim tim, ata janë tre, katër. Kjo vajzë, e cila nuk e ka këmbën, nuk ka dashur të marrë pjesë në atë projekt të tij. Ajo ka thënë: "Mua më ka ndodhur një gjë e tmerrshme, por unë nuk pranoj se jam viktimë. Unë nuk dëshiroj të jetoj si viktimë dhe nuk dëshiroj të kthehem në këtë". Ajo e ka zgjedhur mënyrën se si ta

87 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

shëroj traumën e saj. Unë e çmoj këtë jashtëzakonisht shumë dhe nuk mund ta krahasoj përvojën time dhe pasojat të cilat unë personalisht i kam pasur në luftë me shumë prej juve në këtë sallë, por, në një mënyrë, kam kaluar nëpër gjëra të rënda dhe do të mund të thosha se jam viktimë. Nuk e pranoj këtë, para së gjithash për arsye se unë si njeri konsideroj se viktimat e luftës, në të vërtetë, janë heronj të luftës. E kemi pasur një nismë, e cila është harruar për gjysmë ore e ajo është se të gjitha gratë e dhunuara në luftërat në Ballkan të shpallen heronj të luftës. As nuk më kanë dëgjuar në mënyrë serioze. Dhe këtë aspekt, prej të cilit unë i vështroj viktimat e luftës si heronj, mendoj se shumë, duke e menduar ose duke mos e menduar njësoj – shumë njerëz e ndjejnë. Unë mendoj se kjo për ne si krijues të filmit është një plus, sepse neve si rrëfimtar na janë të nevojshëm heronjtë. Neve na janë të nevojshëm heronjtë për filmat tanë, për rrëfimet tona, për cilindo lloj të narrativit me të cilën merremi. Jo rrallë, heronjtë e tillë, ato viktima, janë heronjtë tanë dhe mendoj se kjo është një përgjegjësi e madhe. Albani shumë bukur e ka përfunduar sesionin e kaluar me fjalët se, edhe pse ndoshta nuk kemi zgjidhje për ta shikuar njëri-tjetrin, por e kemi një emërues të përbashkët – ajo se kemi kaluar nëpër përjetime të tmerrshme, prej të cilave askush nuk del i padëmtuar, pa marrë parasysh se ku është ndodhur. Sepse pakkush nga ne e ka zgjedhur se ku dhe në çfarë pozicioni do të gjendet, e madje as ata të cilët i fillojnë luftërat. Le ta cek një ngjarje, e cila i ka karakterizuar ditët e kaluara. Kthimi në Beograd, nga Haga, i një ish bashkëqytetarit tim, ashtu fuqishëm ka jehuar, në rajon dhe më gjerë. Do të ishte jashtëzakonisht mirë sikur ne edhe të gjenim mënyrën për t'i thyer këto mure dhe që e gjithë kjo, që në mënyrë fantastike ka filluar në këtë vend, të dëgjohet sa më fort edhe në rrugët tona. Unë nuk kam zgjidhje për këtë e, megjithëkëtë, jam i gatshëm që, në çfarëdo mënyre, të marr pjesë në përpjekjet që kjo të ndodhë.

III ZËRAT E VIKTIMAVE

Mirko Kovaçiq[88]: Dialogu në kamp

Unë jam nga Vukovari. Kam qenë në kamp në Stajiqevë në Serbi. Unë jam matematikan, inxhinier dhe konstruktor. Do t'ua shpjegoj se çka është dialogu në një kamp. Kam qenë një plak në moshën 61 vjeçare. Me djalin tim më kanë dërguar në Stajiqevë. Ditën e dytë me ne ka qenë edhe një portier, i cili ka vdekur nga sëmundja e sheqerit, përndryshe ishte portier aty ku punonte gruaja ime në Shërbimin e Kontabilitetit Shoqëror, të vjetrit e dinë se çka është SHKSH. Unë i kam thënë komandantit Mirosllav Zhivanoviqit, pa pardon: "Ky njeri është duke vdekur, ai ky e ky, e kështu me radhë, çka të bëjmë?" Kurse ai më ka thënë: "A e dini çka, ai ka nevojë për ndonjë ilaç, ai e merr këtë ilaç çdo ditë, ka nevojë për masazh për shkak të qarkullimit të gjakut. Kush do ta bëjë këtë?" Kam thënë: "Djali im, ai është profesor i edukatës fizike, kurse unë do të kujdesem për të". Ka qenë një hapësirë e vogël në farë Stajiqevë ku pillnin viçat, dhe aty kemi qenë të vendosur ne

88 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H, Mirko Kovaçiq, i burgosur në kampe, Vukovar, Kroaci.

të pesë pleqtë. Nuk ka pasur ujë në kamp pesë ditë dhe djali im ka dalë në rojë dhe ka shkuar dy kilometra përtej fushës, diku në një bunar, kështu që ata të sëmurë janë furnizuar me ujë. Me rastin e vizitës së delegacionit të Kryqit të Kuq Ndërkombëtar ka ardhur njëfarë zonje me emrin Meri, me dy përkthyese nga gjuha angleze. Unë di italisht, gjermanisht dhe çekisht. Ajo ka qenë italiane dhe unë ia qartësoj asaj se çka është ky vend këtu, çka veprohet, çka bëhet. Kur ajo ka shkuar, vjen tash Zhivanoviqi dhe fillon dialogu. "Çka i keni thënë ju asaj?" I kam thënë: "I kam thënë se ky zotëriu është sëmurë, se ju e keni ndihmuar kështu e ashtu, ju faleminderit". Herën tjetër vjen dhe më pyet: "Si janë të sëmurët?" Ai ka qenë kujdestar dhe ka ardhur në kamp deri tri, katër orë pasdite, kurse natën, banditë tjerë, pjesëtarë të partive të ndryshme politike të atjeshme, kanë shkaktuar çrregullime, i kanë torturuar njerëzit, i kanë rrahur dhe kështu me radhë, kurse ai nuk e ka dëgjuar këtë. Unë ia kam thënë këtë atij pas disa ditësh. "E po çka të bëj?" Ai më thotë mua: "Zotëri Kovaçiq, të kini kujdes". "Shok kolonel", i kam thënë unë atij. "E dini si është puna Kovaçiq, unë nuk kam shkuar në Akademi për të mësuar dhe për të qenë komandant i një kampi, unë jam ushtar". Dhe i ka zhvendosur këta të sëmurë tanë në pjesën tjetër të kampit, kështu që i ka shpëtuar këta të sëmurë. Kanë qenë nja pesë a gjashtë prej tyre. Dhe tash në fund, me urdhrin e zonjës Meri ne të 24 është dashur të lëshohemi nga kampi – ne të 24 kemi qenë më të vjetër se sa mosha 61 vjeç. Sipas ligjeve ndërkombëtare, nuk kemi qenë ushtarë, kemi qenë civilë, dhe 28 të tjerë kanë qenë të moshës së mitur. Pas dhjetë ditësh nga vizita e parë, përsëri ka ardhur zonja Meri. Në mëngjes në orën 6.00, jemi rreshtuar, unë kam qenë në radhë për të filluar për ta kënduar himnin, atë ditë djali im e ka pasur ditëlindjen. Ai din anglisht. Dhe zonja Meri fliste me të. Darkoja më përcillte, ne në rreshtin e pleqve, dhe ajo e puth atë. Vjen tek unë zotëri Zhivanoviqi, koloneli, dhe më thotë: "Çka po bën Darko?" Pasi që deri aso kohe ishte kujdesur për pleqtë, unë i pata thënë atij: "Kolonel, ai e ka sot ditëlindjen." Ai e ka marrë memorandumin e Kryqit të Kuq, ku kanë qenë të shtypur emrat e të burgosurve të liruar dhe shkruan me laps emrin Darko Kovaçiq. Dhe kështu unë kam dalë bashkë me djalin jashtë. Dhe që ta përfundoj – çka është dialogu? Dhe tash për herë të tretë jam i thirrur në Gjykatën e Qarkut në Osijek. Dikush nga udhëheqësit e të burgosurve të kampit e ka akuzuar Zhivanoviqin si torturuesin kryesor, si kryesorin për këtë e për atë, nuk e di krejt se si. Unë me këmbëngulje e kam përsëritur këtë që ua kam thënë juve, dhe qëndroj pas Zhivanoviqit si pas një ushtari korrekt, të vërtetë, të njëmendët dhe kurrsesi një torturuesi. Ja, kjo arrihet me anë të dialogut.

Zoran Kosiq[89]: Veteranët bisedojnë për pajtimin

Shihni, kështu, kjo është diçka që pak më parë ka folur zotëriu nga Vukovari, kjo është njerëzia njëmendët. Do të thotë, nuk është për hir të modës dhe për hir të trillit pse nuk e ka akuzuar njeriun, i cili njëmend ka qenë njeri. Nuk ka gabuar pse e ka quajtur *shok kolonel*, sepse qysh në muajin shkurt të vitit 1992 të gjithë janë bërë zotërinj. Ne veteranët këtu, të cilët mblidhemi nga të gjitha viset, tashmë me të madhe flasim se ne e bëjmë një gjest i cili do të quhet: "Ne jemi pajtuar, kurse ju?"

89 Forumi i Nëntë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 17–18. 05. 2013, Jahorinë, B dhe H, Zoran Kosiq, Shoqata e luftëtarëve të luftërave të viteve 90-të, Kikinda, Serbi

Mirjana Uçakar[90]: "Personat e fshirë" kanë vështirësi në realizimin e të drejtës në kompensim

Unë ju përshëndes, jam nga Sllovenia. Në të vërtetë, nuk kam ndonjë pyetje, por doja të vija në spikamë disa fakte. Ne në Slloveni kemi me qindra veteranë të luftës, heronj. Te ne nuk flitet asgjë mbi atë se janë vrarë ushtarët e rinj të moshës prej 19 deri 20 vjeç. Te ne ka vetëm heronj, të cilët kanë ngadhënjyer në luftën dhjetëditëshe. Kjo është njëra çështje. Çështja tjetër është ajo se e kemi kryetarin, i cili nuk kujdeset për problemet e personave të fshirë. Gjatë tri viteve, sa zgjat mandati i tij, ai me asnjë fjalë nuk i ka përmendur personat e fshirë, kurse ne jemi 25.000. Nga ai numër, shumë njerëz jetojnë në republikat e tjera, në shtetet e tjera. Për ne personat e fshirë është miratuar ligji, i cili na i jep tri vite për rregullimin e statusit të shtetësisë sllovene. Shumë prej tyre nuk kanë pasur sukses që ta marrin atë status. Kurrsesi nuk duan që kufizim ta zgjasin. Ne njëmend kemi fituar në Gjykatën për të Drejtat e Njeriut në Strasburg, por ne nuk jemi kurrfarë fitimtarësh. Ne kemi vështirësi për të realizuar të drejtën në kompensim, na krijojnë probleme burokratët e zakonshëm, kurse politikanët nuk duan të dëgjojnë për ne. Shteti ynë është një shtet i cili nuk kujdeset për të drejtat e njeriut. Të drejta të njeriut – po, por vetëm për politikanët dhe për pakicën. Te ne njëmend është vështirë, vështirë për të folur për ndonjë të drejtë. Ndodh që ne personat e fshirë në gjykatat sllovene assesi mos ta arrijmë të drejtën. Gjykata jonë Kushtetuese është... Zoti e vraftë... Te ne nuk kujdeset kush për atë se çka thotë Evropa, ne nuk brengosemi për asgjë.

Dragan Pjevaç[91]: Aktgjykimet liruese të Hagës e kanë kthyer procesin e ballafaqimit me të kaluarën në fillim

Unë jam refugjatë nga Kroacia. Jetoj në Serbi. Nëna ime është vrarë në vitin 1993, në Medaçki Xhep, në Kroaci. Përndryshe jam kryetar i Koordinimit të shoqatave serbe të familjeve të personave të zhdukur. Por këtu jam në cilësi të anëtarit të Koalicionit për KOMRA-n.

Të gjitha shtetet flasin vetëm për viktimat e veta. Dhe kjo nuk ka ndryshuar. Shumica e shoqatave të familjeve të viktimave janë të organizuara përmes shtetit, të bashkë-financuara nga ana e shtetit. Në këtë pikëpamje, familjet e viktimave, rrjedhimisht, bisedojnë vetëm për viktimat e veta.

Edhe ne këtu duhet të konstatojmë se aktgjykimet e fundit liruese të Hagës e kanë kthyer procesin e ballafaqimit me të kaluarën në fillim, e ndoshta edhe më tutje. Unë, para së gjithash, këtu e shoh Serbinë dhe Kroacinë.

Në këtë pjesë, procesi i ballafaqimit me të kaluarën është ndalur. E ilustroj këtë me atë që, sa për shembull, ministri i Mbrojtjes i Kroacisë Ante Kotromanoviq, në komentimin e parë pas aktgjykimeve për gjeneralët kroat ka thënë: "Tash jemi të pastër si loti".

Kurse, sa ka të bëjë me viktimat dhe me vet ne, ka shoqata të cilat janë përfaqësuese të viktimave, por në një mënyrë edhe ata të cilët i përfaqësojnë nuk mund t'i ndihmojnë askujt, por më duhet

90 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi, Mirjana Uçakar, Nisma për personat e fshirë, Slloveni

91 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi

të them – që të mos jem i vrazhdë, që të mos keqkuptohem – atyre duhet ndihmuar. Sepse ne viktimave vërtet na duhet një ndihmë pas traumave, të cilat i kemi përjetuar. Unë do të jap disa shembuj, pa kurrfarë patetike, në mënyrën më të sinqertë: për viktimat shqiptare të varrosura në Batajnicë, mbi 800 njerëz, dikush është fajtor. Dikush ata njerëz i ka transportuar me kamionë si të ishin dru. Unë i ndjej ata njerëz si prindërit e mi dhe si vëllezërit e mi. Unë nuk shoh dallime midis viktimës sime dhe viktimave të të tjerëve; po ashtu për serbët të cilët janë bartur nga Kosova – ata po ashtu janë prindërit e mi dhe vëllezërit e mi. Kam pasur rastin që para 10 ditësh ta vizitojë Qendrën Memoriale në Srebrenicë, të cilin e ka bërë agjencia SENSE, një reparacion i mirë i viktimave në Srebrenicë, duhet të shkohet dhe të shihet. Por mbi të gjitha është me rëndësi për të shkuar e për ta parë, para së gjithash, nën një, ata të cilët e kanë pesë kilometra larg, ata janë serbët nga Bratunci. Unë kam pasur rastin për të folur pak, kam ardhur një ditë më herët në Bratunac dhe kam biseduar me një djalosh, i cili ka 20 vite, me serb, dhe e kam pyetur se çka di ai për këtë. Ai e din se aty në Srebrenicë nuk ka pasur më shumë se 2.000 viktima, ai e di se para kësaj në Kravica kanë qenë 107 viktima serbe për Krishtlindje, e kështu me radhë, e kështu me radhë. E kam pyetur se a ka qenë atje. Përgjigjja ishte: "Nuk kam qenë". Mendoj se në Srebrenicë duhet të shkohet dhe të shihet dhe, vërtet, duhet të ulesh e të dëgjosh se çfarë ka ndodhur aty, por është fakt se ato "pako", siç i kanë quajtur, janë dërguar në ekzekutim. Dhe duhet të ballafaqohemi me këtë, nuk konsideroj unë se është diçka me të cilën nuk mund të ballafaqohemi. Po ashtu për viktimat serbe në Sarajevë – nuk shoh arsye pse të mos ballafaqohemi. Dhe tash le të shtoj, viktimat e *Stuhisë*, viktimat serbe, viktimat në Ovçarë... nëse është vrarë një grua, ajo ka qenë nëna ime. Nëse është vrarë një mashkull, ai ka qenë vëllai im, unë nuk shoh dallime, posaçërisht prej pozicionit të viktimës, përse të ishte ky ndonjë kroat, nuk e di, ndonjë shqiptar ose serb. Ato janë viktima. Janë të njëjta dhe kjo është qasja, të cilën, mendoj, ne përmes KOMRA-s e pranojmë dhe e kuptojmë.

Dhe këtu një grua sot ka thënë mirë se ajo e ka ndjerë atë pajtim midis nesh.

Kroacia është pranuar në Bashkimin Evropian. Sipas evidencës së shoqatave tona për personat e pagjetur, ekzistojnë 238 vende të njohura të varrezave, në të cilat janë varrosur serbët, por nuk ka zhvarrosje. Duhet të futemi seriozisht në procesin e kërkimit të personave të zhdukur... duhet të flitet për të pagjeturit, kurse ta kesh atë pjesë dhe para së gjithash të mos e zgjidhësh atë pjesë, e po ejani tash... Le të shkojmë që çdo vend varrezë të njohur ta zhvarrosim... ne nuk jemi në gjendje pas 20 vitesh që t'i detyrojmë shtetet që ta bëjnë atë punë elementare. Në lidhje me këtë, i kam dëgjuar dy njerëz serioz nga vet kreu i shtetit, që kanë thënë se kjo është çështje e tregtisë. Kur e kam dëgjuar këtë, njëmend më janë errësuar sytë. Pra, është dashur të bëhet ndonjë lëshim në Serbi që ata në Kroaci të zhvarrosin 50 njerëz, të cilët janë zhdukur në luftë. Kjo pak a shumë është diçka me të cilën unë jam ballafaquar... Jam në moshën 58 vjeçare dhe deri tash i kam disa gjëra... Se kjo, me gjasë, ec. Por nuk shkon me njëfarë qasje njerëzore.

Dhe ta them tash atë më të renë. Para 10 ditësh, vëllai im ka marrë një vërejtje nga gjykata në Kroaci për të paguar njëfarë takse prej 12.000 kunash. Nuk e din njeriu se çka është ajo. Para 11 vitesh kemi ngritur padi për kompensim të dëmit për dhembjet shpirtërore për shkak të vrasjes së nënës... Ka zgjatur njëmbëdhjetë vite... Aktgjykimi i shkallës së parë është sjellë në vitin 2013, ka qenë në dobi

tonën. Dhe vëllai im e ka marrë aktgjykimin e shkallës së parë në dobi të tij dhe atëherë aktgjykimi i shkallës së dytë nuk e ka kthyer procedurën në gjykim të shkallës së parë, siç ndodh zakonisht, por e ka ndryshuar aktgjykimin e shkallës së parë dhe e ka refuzuar kërkesën për kompensim të dëmit dhe ia ka dorëzuar 12.000 kuna taksa për pagesë. Dhe të gjithë ne të gjashtë vëllezërit na pret e njëjta gjë, mbi 10.000 euro pagesa të taksave. Dhe atëherë gjëja e parë, të cilën e ka thënë vëllai im, ka qenë: "Së pari ma djeg shtëpinë, gjë që është e vërtetë në rastin tonë, e pastaj ma masakron nënën, kurse tash shteti i qytetëruar i Bashkimit Evropian ma vë faturën mbi 10.000 kuna për këtë".

Ja, kjo është ajo pjesa të cilën pak a shumë e dimë të gjithë. Dhe unë e di se ka shembuj edhe më të këqinjë se sa ky shembulli ynë. Dhe secila prej viktimave me gjasë mund ta tregojë rrëfimin e vet të ngjashëm, e, kurse, me gjasë, sigurisht se edhe më të rëndë.

Bekim Gashi[92]: Unë jam njeriu më i lënduar në botë

Jam nga Kosova, nga fshati Tërnjë në komunën e Suharekës (Theranda). Në muajin mars të vitit 1999, më janë vrarë nëna Hyra dhe katër motra – Selvetja, Luljeta, Blerta dhe Lumturija. Trupat e tyre i kanë marrë ushtarët serb pasi që i kanë vrarë, në datën 25 mars të vitit 1999. Më duhet t'ua them se tragjedia e familjes sime me këtë nuk ka përfunduar; ushtria dhe policia serbe i ka vrarë dhe i ka masakruar, kurse pastaj janë zhdukur pa gjurmë edhe 23 anëtarë të familjes sime të gjerë.

Nuk e di a mund ta imagjinoni gjendjen time shpirtërore, por besoj, nëse një sekondë hyni nën lëkurën time, do ta përjetoni gjendjen shpirtërore të njeriut më të lënduar në botë ose do ta përjetoni vetëm ferrin.

Pyes se në bazë të çfarë të drejte njeriu guxon për ta lënduar njeriun?

Unë besoj se bota e civilizuar nuk duhet të mbetet indiferente ndaj ngjarjeve të tilla, të cilat lënë pasoja të rënda në qenien njerëzore. Ne jemi dëshmitarë edhe të asaj se e drejta ndërkombëtare nuk i ka prekur mjaftueshëm krimet e luftës.

Pranimi i dinjitetit njerëzor, i të drejtave të barabarta dhe të patjetërsueshme të të gjithë pjesëtarëve të gjinisë njerëzore është shtylla e lirisë, e drejtësisë dhe e paqes në botë. Kurse mosrespektimi dhe përbuzja e të drejtave të njeriut ka çuar deri te veprat barbare, të cilat e lëndojnë ndërgjegjen e njerëzimit. Dashuria ndaj krijimit të botës, në të cilën njerëzit do ta gëzojnë lirinë e shprehjes dhe të besimit e të lirisë nga frika dhe varfëria është edhe caku dhe duhet ta shpalosim si dëshirën më të lartë të çdo njeriu, të secilit popull, komb ose shtet. Të drejtat njerëzore duhet të mbrohen me dispozita juridike, në mënyrë që njeriu, individi, grupi ose populli të mos jenë të shtrënguar deri në masë të skajshme të përcaktohen për kryengritje kundër tiranisë dhe trysnisë. Gjithmonë dhe posaçërisht në rrethana të momentit të një politike globale dinamike, është e nevojshme që të nxitet zhvillimi i marrëdhënieve politiko-shoqërore dhe i atyre miqësore midis popujve. Bashkëpunimi midis popujve është dhe duhet të jetë, jo vetëm një model, por edhe nevojë,

92 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi. Bekim Gashi, nga fshati Tërnje, komuna e Suharekës, Kosovë.

domosdoshmëri, racionalitet dhe patjetërsueshmëri, përmes të cilave vjen në shprehje organizimi më i mirë i jetës për të gjithë ne, dhe përmes atyre rrethanave faktike në dispozicion përforcohet paqja, qëndrueshmëria dhe dashuria midis njerëzve, popujve, kombeve dhe shteteve.

Mbi ne qëndron barra e madhe e arsimimit të gjeneratave të reja se paqja dhe dashuria midis popujve nuk janë qyqarllëk, por vlera të mëdha njerëzore dhe, si të tilla, ato arrihen përmes komunikimit reciprok dhe qëllimmirë, fillimisht midis individëve, e pastaj midis grupeve dhe popujve.

Kurse sa ka të bëjë me Kosovën, përkatësisht me luftën e tmerrshme që atje është zhvilluar kundër popullatës civile dhe të paarmatosur, kundër njerëzve të zakonshëm, të cilët kanë qenë përgjegjës vetëm për atë se kanë qenë shqiptarë dhe asgjë më shumë, kjo nuk mund të komentohet ndryshe pos si krim, gjenocid, shkatërrim masiv i popullit nga forcat ushtarake, policore dhe paramilitare të kontrolluara nga shteti dhe qeveria e Serbisë.

Në rrethana të tilla, kur populli serb vet e ka sjellë kryetarin Millosheviq në krye të Serbisë, dhe ai i ka futur dorëzat në duar dhe e ka trajtuar Kosovën me politikën e tij të shkatërrimit të gjithçkaje shqiptare, përmes njësive barbare dhe kasape, a thua popullit serb të asaj kohe, e pakta, a nuk ia ka kërkuar morali që t'i thotë Millosheviqit: "Ndalu, mjaftë më!" Së këndejmi, dje, sot dhe nesër, që populli i Kosovës të mund të jetoj në paqe dhe në marrëdhënie të mira fqinjësore me popullin serb, nga ai pritet:

E para, kërkimfalja publike për krimet, terrorin dhe barbaritë, të cilat i kanë kryer institucionet e Serbisë nën udhëheqjen e Millosheviqit, gjatë kohës së despotizmit të tij politik në territorin e ish Jugosllavisë;

Përshpejtimi urgjent i aktiviteteve të KOMRA-s në mënyrë që të gjenden, të identifikohen, të evidentohen dhe të kthehen mbetjet mortore të kroatëve, të boshnjakëve dhe të shqiptarëve të vrarë dhe pastaj, edhe të të zhdukurve pa gjurmë në periudhën kohore 1991–1999; përkrahja e parezervë e qeverive të vendeve të ish Jugosllavisë, në drejtim të inkurajimit, të ndihmës dhe përforcimit të aktiviteteve të KOMRA-s;

Lirimi, pa menduar dy herë, i të gjithë atyre, të cilët për shkak të bindjeve të tyre politike mbahen nëpër burgje në Serbi, pa marrë parasysh se kush janë ata: shqiptarë, kroat, boshnjak ose slloven.

Dhe, në fund, është i nevojshme inicimi i marrëdhënieve reciproke të sinqerta midis dy popujve në planin diplomatik, ekonomik, shoqëror dhe politik me qëllim të krijimit të sigurisë së përgjithshme dhe të paqes në rajon.

Natasha Kandiq:

Më vjen keq që Bekimi nuk ka rrëfyer më shumë për ndjenjat e veta, për luftën e tij që Prokuroria e Serbisë të ngrit aktakuzë për krimet e kryera ndaj familjes së tij dhe familjeve të tjera në fshatin Tërnjë në Kosovë. Të gjithë ne, thellë dhe sinqerisht, bashkëndjejmë me tragjedinë e tij familjare dhe individuale. Ju ftoj të përcjellim se sa ai gjykim do të kënaq drejtësinë dhe a do t'i sjellë Bekimit, e pakta, sado pak, lehtësim. Posaçërisht në lidhje me faktin se mbetjet mortore të familjes së Bekimit dhe të anëtarëve të familjeve të tjera, të vrara në Tërnjë, ende nuk janë gjetur.

Ju lutem, flisni për atë që ndjeni në raport me të kaluarën dhe përkrahjen në jetë, e cila ka marrë drejtim tjetër nga ai që e keni planifikuar. Askush nga ju ose nga ne nuk mund t'i zëvendësojë gjykatat, por mund të ndikojmë që gjykatat, megjithëkëtë, të gjykojnë krimet, të cilat janë kryer dhe të mos lejojmë që e kaluara dhe njerëzit, të cilët nuk janë më, të harrohen.

Nada Bodiroga[93]: Këpuca e nënës sime, i vetmi dëshmitar i mbijetuar se aty kanë jetuar prindërit e mi

Jam nga Ingjia në Serbi. Përndryshe jam anëtare e shoqatës Loti (Suza), me seli në Beograd, e cila i tubon familjet e personave të pagjetur në Kroaci. Prindërit e mi janë zhdukur në aksionin ushtarak "Stuhia" në vitin 995.

Më kujtohet mirë, çdo ditë aty pari kam udhëtuar për në shkollë: Karllovci, Orllovci, Reçica, Skakavac, Sjeniçak, Utinja, Utinja Vrello, Vojni Kollodvor, Sllavsko Polje, Vrginmost, dhe krejt ashtu deri në Sisak... Nëna ime është quajtur Danica, kurse babai im Teodor, e kanë quajtur Tesha. Gjatë gjithë jetës së tij të punës ka shitur bileta të trenit në Orllovc. Nuk ka dikush, që nuk e ka njohur: i kthjellët dhe spirituoz, të gjithë e kanë dashur. Armët nuk i ka dashur, Luftën e Dytë Botërore e ka kaluar si i zënë rob nga gjermanët.

As në vitet nëntëdhjetë nuk ka pasur të bëjë asgjë me ushtrinë: ai dhe nëna, amvise, luftën e kanë kaluar në skamje, nga bujqësia e imtë, sepse pensioni kishte pushuar së ardhuri në kohën e luftës, kurse të ardhura të tjera nuk kanë pasur. Por e pakta askujt asgjë të keqe nuk i kanë bërë. E, megjithëkëtë, kur jam kthyer në vatrën e shtëpisë sime, e vetmja gjë që e kam gjetur nën një gur ka qenë këpuca e nënës sime, i vetmi "dëshmitar" i mbijetuar se aty kanë jetuar prindërit e mi. Gjithçka tjetër është zhdukur në flakë.

Kur ka filluar lufta, prindërit e mi kanë vazhduar për të jetuar në shtëpinë tonë, duke u përballur me skamjen. I kam vizituar përmes Bosnjës kur kam mundur dhe iu kam dërguar ndihma. Janë frikuar, kanë jetuar në frikë, por gjithnjë i kam ngushëlluar, duke iu folur që të mos frikohen, sepse nuk janë fajtor për asgjë dhe, së këndejmi, askush nuk do t'i prek. Herën e fundit kam qenë tre muaj para rënies së Kninit. Më kujtohet frika e tyre, thuajse e parandjenin. Edhe atëherë i kam bindur se asgjë nuk do t'íu ndodh. Atë mëngjes, kur përmes radios kam dëgjuar se kishte rënë Knini, në fillim as që e kam kuptuar se çka do të thoshte kjo. Lidhjet janë këputur menjëherë, më nuk kam mundur për t'í thirrur. Vetëm atëherë kur kanë filluar për të ardhur kolonat e para të refugjatëve, e kam kuptuar se ka ndodhur diçka e tmerrshme.

I kam pritur autobusët, kolonat, që të mund të kuptoja nëse... nëse janë nisur prindërit e mi, çfarë ka ndodhur me ta... Ka ardhur një autobus dhe kur vozitësi e ka hapur derën, unë kam pyetur – A ka dikush nga Sllavsko Polje – duke shpresuar se diçka do të kuptojë për prindërit e mi. Vozitësi, fjalë për fjalë, më ka dorëzuar mua në duar një fëmijë, i cili i ka pasur ndoshta katër, pesë vite dhe më ka thënë: "Nga Sllavsko Polje e kemi këtë fëmijë". Fëmija më ka kapur përreth qafës sime, aq shumë më ka shtrënguar, dhe më kujtohen vetëm fjalët "Teto, merrmë ti. Unë nuk e kam askënd". Më ka pyetur: "A ke fëmijë?" Dhe unë në atë moment kam qenë e shokuar. Ai nuk ndahej nga unë. Pastaj filluar të qajë. Këmbët patën filluar të më dridhen. Ka ardhur një polic, ka

93 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi, Nada Bodiroga, e bija e Danicës dhe e Teodorit, të vrarë gjatë operacionit ushtarako-policor kroat „Stuhia".

dashur ta marrë nga unë. Megjithëkëtë, ai nuk dorëzohej. Mezi ka arritur për ta ndarë nga unë. E kanë dërguar në Shtëpinë e shëndetit. Unë, më vonë, kur kam ardhur në vete, kam shkuar për t'u interesuar për atë fëmijë e, megjithëkëtë, më kanë thënë se nuk është për në shtëpi. Ka përjetuar një stres të tillë sa që i nevojitet mjekimi spitalor. Më vonë kam pyetur për te. Kam dëgjuar se ka qenë në jetimore. Në fund e ka marrë një basketbollist grek, i cili e ka përvetësuar dhe djaloshi e e ka kryer shkollën. Edhe më vonë kemi qenë në kontakt. Është kthyer në Kroaci.

Ato ditë, derisa i prisja kolonat, më ka ftuar një fqinj i cili ka jetuar në Itali, dhe më ka thënë se prindërit janë mirë dhe se motra e tij do të shkoj tek ata dhe se do të më lajmëroj se si janë dhe çka të bëjë. Nuk është lajmëruar më. Më ka thirrur edhe gruaja e një kushëririt tim nga Karllovci, dhe pak a shumë ma ka thënë të njëjtën gjë, të cilën ma ka thënë edhe fqinji, duke më premtuar se do të më thërras prapë. As ajo kurrë më nuk më ka thirrur. Megjithëkëtë, kam shpresuar se i kanë dërguar diku, se janë të gjallë... edhe më tutje kam gjurmuar. Për mua ka qenë me rëndësi ta di se vetëm janë të gjallë.

Kanë kaluar vitet. Natën nuk më merr gjumi. I shoh në ëndërr: janë të gjallë, këtu janë, atje... në vitin dymijë shkoj në punë, i marrë gazetat. Një titull me shkronja të mëdha: "Gjenerali Stipetiq i ka paraparë viktimat e Stuhisë", dhe në tekst pasusin, e mbaj në mend mirë: "Gjenerali Stipetiq e mohon se ushtarët e tij të ndershëm, kur kanë hyrë në fshatin Sllavsko Polje, e kanë takuar Teodor dhe Danica Samarxhiqin në pragun e shtëpisë së tyre, e kanë djegur shtëpinë dhe ata i kanë hedhur në zjarr". Gazeta më ka rënë nga dora, më janë marrë këmbët dhe duart, kam përfunduar në ndihmën e shpejtë, e pastaj edhe në Qendrën urgjente ku pas shumë hulumtimesh më është konstatuar skleroza multiple.

Kurrë nuk është konstatuar saktësisht se përse më është paraqitur, por mjekët supozojnë se kjo është nga stresi. Kurrë më herët nuk kam qenë e sëmurë. Një muaj kam qëndruar e shtrirë në spital, por nuk kam mundur për t'u ngritur në këmbë. E kam pasur, për fat të mirë, një mjeke të mirë, e cila më ka inkurajuar: "Vetëm vullnet! Mos u dorëzo! Duhet të luftosh që të ngrihesh në këmbë!". E kam dëgjuar, gjithnjë e kam ndjerë shtytjen se më duhet të ecë, se nuk do të mbetem në karrocë invalidësh, se duhet të luftoj për të vërtetën e prindërve të mi, kurse këtë nuk mund ta bëjë nëse nuk mund të ec... Dhe, ia kam dalë. Kam luftuar disa vite, por ia kam dalë– kam qëndruar në këmbët e mia dhe edhe më tutje i kërkoj prindërit.

Nga zotëriu Ivan Grujiqi, kryetar i Komisionit të Qeverisë kroate për persona të pagjetur e kam marrë porosinë se janë gjetur fragmente të eshtrave të djegur, se janë dërguar në mjekësinë ligjore në Zagreb, ku do të vërtetohet se a janë me prejardhje njerëzore apo shtazore dhe se mbi gjithë këtë do të informohem. Ivan Grujiqi më ka treguar se si ekzistojnë edhe nëntë raste "të papërshtatshme". Tmerrësisht më ka goditur ajo fjalë – "të papërshtatshme". Jam paraqitur dhe kam thënë: "Zotëri Grujiq, vetëm të mos më thoni se vdekjet mortore të prindërve të mi janë brenda atyre nëntë rasteve të papërshtatshme". "Fatkeqësisht, zonja Bodiroga, më duhet t'ua them se janë. Fragmentet janë djegur aq shumë saqë analiza e ADN-së është e pamundshme. Jemi përpjekur tri herë, por nuk kemi pasur sukses." "Dhe çka më mbetet, tash, kur kam shpresuar se do të më thirrni për identifikim, që më në fund të varros prindërit dhe të fle e qetë?", e kam pyetur Grujiqin. "Ne do të përpiqemi edhe njëherë, por ju rekomandoj që ose t'i pranoni dhe t'i varrosni këto mbetje mortore ose që

ta prisni teknologjinë e re dhe kohë më të mira", ka tingëlluar përgjigjja. Në thirrjen nga policia në Vrginmost, atje kam shkuar në datën 13 gusht të vitit 2014. Më ka pranuar inspektorja Katica dhe më ka pyetur se a jam e gatshme për të dhënë gjak. "Çfarë gjaku?", e kam pyetur. Inspektorja më është përgjigjur se vazhdimisht marrin letra nga Zagrebi se nuk mund t'i identifikojnë mbetjet mortore nga vatrat, sepse nuk ekzistojnë mostra të gjakut për analizë. Kam mbetur e befasuar. Ia kam treguar inspektores letrën e Ivan Grujiqit nga e cila është e qartë se unë dhe motra qysh në vitin 2009 i kemi dhënë mostrat e gjakut dhe se ato në mënyrë të rregullt janë dërguar në Zagreb. Kjo e ka shokuar edhe inspektoren. Menjëherë e ka informuar zyrën e Grujiqit në Zagreb dhe në atë rast e ka futur mikrofonin në telefon. E kam dëgjuar mirë atë bisedë, aty ka qenë edhe kushërira ime. Inspektorja i është paraqitur edhe sekretareshës së Grujiqit dhe e ka qartësuar se përse thërret. Përgjigjja ka qenë, e kam dëgjuar secilën fjalë: "Po, ato e kanë dhënë gjakun, por mbetjet e gjetura nuk janë me prejardhje njerëzore, por shtazore..." Prapë e kam përjetuar shokimin. Dhe nuk më kujtohet se si kam dalë nga ndërtesa e policisë. Edhe më tutje nuk më merr gjumi. Thjeshtë, nuk e di më se kujt t'i drejtohem, kënd ta pyes, kujt t'i besoj. E kërkoj vetëm një gjë – që të më lajmërojnë me shkrim se a e kanë kryer analizën dhe me çfarë prejardhjeje janë mbetjet e zhvarrosura. Do të qëndroj, nuk do të heq dorë. E dua të vërtetën, sepse kam të drejtë në të vërtetën.

Unë vetëm mund t'iu rekomandoj këtyre gjeneratave të reja që të dëgjojnë, që ta dinë mirë se çka do të thotë luftë dhe se në luftë më shumti pësojnë të pafajshmit, viktimat civile, dhe që kurrë më të mos... kush e avokon luftën... dhe që kurrë më askund të mos përsëritet. Unë nuk dëshiroj kurrfarë hakmarrje. Unë bashkëndjej me të gjitha viktimat njësoj.

Sunçica Antiq[94]: Babai im i vdekur është konsideruar si i gjallë 15 vite

Unë jam Sunçica Antiq. Bashkëshorti im, Negovan Antiqi ka vdekur në Kosovë. Është kidnapuar e pastaj është vrarë. Por nuk ka ekzistuar dokumentacioni mbi atë se është i vdekur. Fondi për të Drejtën Humanitare më ka ndihmuar për të arritur deri te disa të dhëna dhe unë iu falënderohem.

Pas hyrjes së KFOR-it në Kosovë dhe Metohi, ne kemi mbetur, duke shpresuar se nuk kemi armiq. Ka ndodhur ajo që ka ndodhur. Bashkëshorti im, Negovani, dhe daja im, Novica Iliqi, para syve të masës, janë nxjerrë nga vetura dhe janë kidnapuar në fshatin Koretin, komuna e Kamenicës, në datën 31 korrik të vitit 1999. Pas dy ditësh, me ndihmën e një kolegut të babait, shqiptarë, i cili tash është i ndjerë dhe të cilin e falënderoj, ne i kemi gjetur trupat, të cilët kanë qenë të masakruar. Në përcjellje të KFOR-it i kemi marrë trupat, i kemi varrosur në varrezat e qytetit në Kamenicë të Kosovës. Megjithëkëtë, atëherë nuk na është dhënë asnjë dokument mbi marrjen e trupit ose për çka do qoftë, mbi vrasjen e tyre, asgjë. Kanë kaluar 15 vite. Mbi atë ngjarje nuk ka asnjë dokument. Unë e kam marrë certifikatën e vdekjes para nja tre a katër muajsh. Me vet këtë, nuk kam mundur për të realizuar kurrfarë të drejtash, dhe as edhe të drejtën time që t'ia di varrin. Do të thotë, nëse njeriu është i varrosur 15 vjet, kurse llogaritet si... si... e po nuk llogaritet as si i zhdukur. Llogaritet

94 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi, Sunçica, person i shpërngulur nga Kosova

si i gjallë. Kam dashur ta tërheq vëmendjen tuaj edhe në problemet e ne të gjallëve; besoj se edhe disa familje të tjera kanë probleme të ngjashme. Megjithëkëtë, Fondi për të Drejtën Humanitare nga Beogradi dhe Prishtina... Ata më kanë ndihmuar dhe, kështu, kam arritur deri te dokumentacioni dhe e kam marrë certifikatën e vdekjes në mënyrë që të mund të realizoj të drejtat sociale për vete dhe për fëmijën tim. Dhe mendoj se edhe viktimat e edhe anëtarët e familjeve të tyre në lidhje me këtë çështje janë të rrezikuar. Nuk dinë se kujt t'i drejtohen, kush mund t'i dëgjoj, kush mund t'iu ndihmojë. Drejtësia dhe gjykata... Gjykata e drejtë dhe drejtësia. Unë shpresoj se do të sjellin drejtësinë për të gjitha familjet, kurse posaçërisht... Unë mendoj se viktimat civile pak përmenden. Secila viktimë është viktimë, pavarësisht se e cilës kombësi mund të jetë. Viktima është viktimë. Unë bashkëndjej me të gjitha viktimat. Më vjen keq për të gjitha viktimat.

Lubisha Filipoviq[95]: Së pari pajtimi, pastaj kthimi

Kurrë nuk kam folur për vetveten dhe për familjen time. Kjo është hera e parë. Gjithmonë kam folur për familjet e tjera, të cilat, si kryetar i shoqatës, i përfaqësoj. Së pari dua të them se e kanë shumë vështirë të gjitha familjet e viktimave kur flasin, posaçërisht kur flasin publikisht. Parafolësi nga fshati Tërnjë të Suharekës (Therandës)... për këtë rast jam njoftuar vetëm në këto takime, dhe jo derisa kam qenë në Kosovë. Ka humbur aq shumë anëtarë të familjes, kjo është një plagë e madhe, e cila vështirë mund të shërohet. Unë në fshatin e tij Tërnjë e kam humbur djalin e mixhës, Zharko Filipoviqin. Jo humbur, por e kanë kidnapuar në vitin 1999. Pas kësaj, në shtëpinë familjare në Prizren e kanë keqtrajtuar, e kanë torturuar dhe pastaj e kanë marrë axhën tim Panta Filipoviqin, i cili ka qenë punëtor shëndetësor në spital. Ai iu ka ndihmuar të gjithëve. Me kërkesën e fqinjëve ka mbetur në Prizren. Ia kanë mbushur mendjen që të qëndrojë, se askush nuk do ta prek, se ata do ta mbrojnë. Kur kanë ardhur dhe shkuar njësi të ndryshme paramilitare dhe ushtarake nëpër Prizren, aty kanë ardhur disa njerëz të uniformizuar, i kanë quajtur këmishëzinjë, kush e di se prej nga. Ata nuk e kanë njohur, e kanë torturuar dhe e kanë masakruar. Vëllain tim të madh ma kanë vrarë në Krushë të Vogël.

Unë kam pasur sukses, me ndihmën e Fondit të Britanisë Madhe, që në Prizren të ndërtohen dhjetë shtëpi për personat e kthyer. Ato shtëpi janë ndërtuar mbi themelet e vjetra, por ato shtëpi, as sot e kësaj dite, nuk janë të banuara, nuk ka liri të lëvizjes, askush nuk ua garanton sigurinë, nuk kanë shkolla në gjuhën e tyre, nuk kanë punë dhe nuk mund të mbijetojë njeriu dhe të jetojë atje poshtë në Kosovë. Do të duhej të punohej në pajtimin, në kthimin, në kthimin e qëndrueshëm. Megjithëkëtë, me ngjarjet e këtilla, unë nuk besoj se dikush do të mund të kthehet që në gjendje sigurie dhe me lumturi të jetojë atje poshtë në Kosovë si më parë. Por, le të shpresojmë për të ardhmen më të mirë.

Besoj se, para së gjithash, së pari duhet të arrihet deri te pajtimi midis popujve, dhe vetëm atëherë është i mundur kthimi. Përndryshe, kjo nuk do të ndodh assesi ndryshe.

95 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi, Lubisha Filipoviq, Shoqata e familjeve të personave të pagjetur në Kosovë dhe Metohi "Bozhur", Mali i Zi

Marica Sheatoviq[96]: Kërkimi im për të vërtetën dhe drejtësinë

Burri im Mihajllo është vrarë në datën 21 nëntor të vitit 1991 në një shtëpi fqinje, në familjen Rashkoviq, në Novska. Në të njëjtën rast janë vrarë edhe çifti bashkëshortor Isho dhe Sajka Rashkoviq, në shtëpinë e tyre, dhe edhe një kushëri i yni, Lubomir Vujiqi. Ata, në të vërtetë, të gjithë janë kushëri të mi. I kanë vrarë pjesëtarët e ushtrisë kroate, Brigada e Parë e Gardës – *Tigrat*. Ata, në orët e mbrëmjes kanë hyrë në shtëpinë e familjes Rashkoviq dhe aty kanë hasur në çiftin bashkëshortor Rashkoviq dhe e kanë pyetur: "A ka aty në afërsi serbë?" Ata kanë thënë se në shtëpinë fqinje është bashkëshorti im dhe kushëriri ynë Lubomir Vujiq. Dhe njëri, ai që bëhej se ishte urdhërdhënës në mesin e tyre, i ka dërguar dy ushtarë që këta të dytë t'i marrin e sjellin në shtëpinë e familjes Rashkoviq dhe atëherë ka filluar tortura. Nuk është vetëm se ata i kanë marrë dhe dërguar aty dhe i kanë vrarë, me rafalë, por i kanë torturuar në të gjitha mënyrat e mundshme. I kanë detyruar të këndojnë këngë çetnike, ustashe, të këtilla, të atilla, dhe nuk e di krejt çfarë këngësh... Kryesisht, ka pasur torturim dhe keqtrajtim. Kurse atë zonjë, Sajkën, e kanë dërguar në katin tjetër dy ose një prej tyre, është gjetur në kauç plotësisht e zhveshur, e prerë në fyt dhe e kapur nëpër koshin e krahasorit. Janë gjetur përreth atij kauçi mbeturinat e trikos, të çorapave. Gjithçka ka qenë e shqyer. Në tavanin e asaj dhome është hasur në gjak, nuk e di nëse edhe sot është zhdukur. Unë atëherë nuk kam qenë në shtëpi. Kam qenë në një fshat fqinj me fqinjët e mi kroat. Por ne kemi shkuar çdo ditë në shtëpi, pasi që ata i kanë pasur dy djem në ushtrinë kroate dhe kurdo që cilido ka qenë i lirë, atëherë kemi shkuar në shtëpi. Edhe një ditë para kësaj kemi qenë në shtëpi. Madje ajo fqinja ime e ka ftuar bashkëshortin tim që të vijë me ne. Mihajllo im nuk ka dashur. Ai ka thënë: "Nuk ndjehem fajtor. Nuk i kam bërë askujt asgjë. Nuk do të dal nga shtëpia ime". Kryesisht, ai ka pasur obligimin e punës. Kjo është ajo që ka të bëjë me atë vrasje. E kam marrë vesh këtë pas tri-katër ditësh dhe, me ndihmën e atyre fqinjëve të mi, ne i kemi varrosur. Në vitin 1992 ka filluar kërkimi im për të vërtetën dhe drejtësinë. E vërteta është e njohur, e hidhur dhe e rëndë, kurse drejtësia disi përgjysmë, nuk e di, nuk është kurrfarë. Atëherë, në vitin 1992, dy njerëz janë burgosur dhe janë dërguar në paraburgim në Sisak, sepse ne i takojmë atij qarku. Rreth muajit të nëntë të vitit 1992, Prokuroria Ushtarake e ka ngritur aktakuzën. Dhe kanë qenë tri seanca në Gjykatën Ushtarake, kurse pastaj është miratuar Ligji për Amnistinë dhe ata të dytë janë amnistuar dhe janë lëshuar në liri. Madje, në atë vendim mbi amnistinë e tyre me laps ka qenë e shkruar se prokuroria nuk ankohet. Dhe këtë e kam kuptuar shumë, shumë më vonë. Lufta ime patë ka filluar... Unë dhe zonja Vujiq e kemi filluar kërkimin. Kemi shkuar në të gjitha institucionet deri tek të cilat kemi mundur për të shkuar. Dhe, kryesisht, në vitin 2004 ne kemi bërë padi private kundër Republikës së Kroacisë për kompensim dhe aty, në një afat shumë të shkurtër, gjykata e shkallës së parë në Novska ka vendosur në mënyrë negative. Ne jemi ankuar pastaj në Gjykatën e Qarkut. Edhe Gjykata e Qarkut e ka konfirmuar atë aktgjykim dhe mua më vjen pagesa... Pensionin im, i cila aso kohe ka qenë shumë i vogël, kanë qenë 2.600 kuna, nuk është as tash kushedi sa më i madhe, për të paguar çdo muaj nga 500 kuna, 18 muaj. Dhe këto

96 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi, Marica Sheatoviq nga Novska, Kroaci.

nuk kanë qenë krejt shpenzimet e gjykatës, por vetëm për prokurorinë. Në ndërkohë i jemi ankuar Gjykatës Supreme, e cila e ka kthyer lëndën në rigjykim dhe prapë procedura e njëjtë, kurse në rigjykim jam dënuar me gjobën prej 10.000 kuna, e cila ende nuk ka ardhur për pagesë. Ndoshta vjen më vonë. Kur më ka ardhur për të paguar shpenzimet, iu jam drejtuar disa organizatave joqeveritare. Kjo në fillim ka qenë Dokumenta. Iu jam drejtuar edhe disa gazetarëve, nuk e di nëse tash është këtu Boris Paveliqi, gazetar i gazetës *Novi list*, me të cilin jam takuar në Sisak në projeksionin e filmit dokumentar mbi Vjera Sollarin, shumë njerëz e njohin atë, vajza e saj është vrarë. Dhe pastaj Boris Paveliq ka filluar për të shkruar për këtë dhe ka filluar kërkimi ynë. Kam shkuar tek prokurori i shtetit Mlladen Bajiqi, nuk e di krejt te kush nuk kam shkuar, edhe tek deputetët e parlamentit, edhe në Këshillin Qytetar për të Drejtat e Njeriut te Zoran Pusiqi. Organizatat joqeveritare, të cilat ekzistojnë në Novska... në Kroaci më kanë ndihmuar. Unë e kam ndjerë përkrahjen shumë të fortë dhe unë këtë herë iu falënderohem të gjithëve. Edhe të mive në Kroaci e edhe këtyre nga Serbia, nga Sarajeva, sepse aty, të gjithë e bëjnë një të vetmen gjë, na ndihmojnë neve. Kjo për mua ka qenë shumë domethënëse. Shumë më shumë ka pasur domethënie ajo përkrahje, nga të gjithë ata njerëz, se sa që të më thoshte diçka dikush nga institucionet. Sepse kjo konsideroj se është nga zemra dhe e sinqertë, institucionet vetëm sa, si të them... ju prejnë dhe ju hedhin.

Ata kryerës kanë qenë të amnistuar dhe të liruar. Në vitin 2009 ne kemi pasur sukses, në një mënyrë, që prapë të parashtrojmë aktpadi kundër atyre dyve kryerësve. Njëri prej tyre, në ndërkohë, ka vdekur, në një fatkeqësi komunikacioni është djegur në vitin 1998. Ky tjetri, në ndërkohë, ka ikur në Bosnjë dhe Hercegovinë. Kundër tij prapë është ngritur aktakuza, për atë dhe edhe për një tjetër i cili aso kohe ka jetuar në Novska dhe tash jeton në Norvegji. Kjo lëndë e jona në shkallën e parë është trajtuar, aso kohe kur është zhvilluar në Gjykatën Ushtarake, vrasje nga motive më të ulëtat. Unë, me ndihmën e të gjitha atyre organizatave... ia kemi dalë që kjo të riemërohet si krim i luftës dhe është ngritur aktakuza kundër këtyre personave. Ai njëri prej tyre ka qenë në arrati, kurse ky tjetri ka qenë i liruar në vitin 2010, kurse ai në mungesë, në Gjykatën e Qarkut në Sisak, ka qenë i dënuar me 20 vite. Në mënyrë që, pastaj, normalisht, të ankohen edhe prokurorët shtetëror, kurse Gjykata Supreme e ka kthyer lëndën në rigjykim. Në ndërkohë janë themeluar ato katër gjykata për krime të luftës dhe lënda është kthyer në rigjykim, në vitin 2012, në Gjykatën e Qarkut në Zagreb. Dhe aty janë mbajtur nja gjashtë, shtatë seanca. Le t'jua them, unë kam marrë pjesë në të gjitha seancat dhe ai i cili ka kaluar nëpër të gjitha ato gjykata në cilindo shtet prej atyre rishtazi të krijuara, mendoje, kjo është një periudhë e rëndë. Unë mendoj se vetëm ata njerëz, të cilët janë të fortë, me vullnet të fortë qëndrojnë deri në fund, mund t'i bëjnë ballë kësaj. Për të gjitha to padrejtësi, të cilat ua bëjnë në ato gjykata, kur ata të akuzuar ose urdhërdhënësit e tyre gënjejnë, gënjejnë para syve, ju nuk mundeni thjeshtë për ta duruar këtë. Kjo është diçka e pashembullt.

Në fund, në rigjykim, janë liruar të dy të akuzuarit. Kurse ai i cili ka qenë në mungesë është dënuar. Tash është aktgjykimi i formës së prerë... Nuk e kam lexuar këtë, por kryesisht, gjyqtari në një mënyrë ka arsyetuar se shteti kroat, sidoqoftë, është përgjegjës, sepse ata, prapëseprapë, i kanë vrarë ushtarët kroat. Dhe këtu kemi, le të themi, njëfarë satisfaksioni.

Amir Kullagliq[97]: Behari, pranvera na i kujton ata, të cilët nuk janë më

Unë dëshiroj, para së gjithash atyre që kanë përvojë personale nga lufta dhe pësimet e saj, që t'iu shpreh bashkëndjesinë e thellë, por edhe t'iu rekomandoj paqen, punën e përbashkët, në dobi të së mirës së përgjithshme. Vetëm ashtu mund ta fitojmë një ndjenjë të kënaqjes së njëfarë drejtësie. Para së gjithash, iu kërkoj falje të gjitha nënave, të cilat i kanë humbur fëmijët e tyre. Unë mendoj se dhembja e tyre është më e madhja. Por, ja, më lejoni edhe mua që edhe unë të rrëfej me disa fjalë për familjen time dhe përvojën time të luftës. Unë së pari do të rrëfej për babanë tim, Safetin, i cili është vrarë në datën 8 maj të vitit 1992. Është vrarë me armë zjarri në shpinë. I ka pasur 60 vjet. Ka qenë invalid njëqind për qind. Ka qenë në paterica. I ka pasur të dyja këmbët të thyera. Njëra edhe ka qenë më e shkurtër, kështu që nuk ka paraqitur rrezik për askënd. Nuk ka dashur për ta braktisë Srebrenicën, për arsye se ka konsideruar, si edhe shumica e njerëzve të zakonshëm, se nuk është fajtor për asgjë. Në atë kohë, në Srebrenicë, kur ai është vrarë, janë vrarë gjatë disa ditëve më shumë se 30 pleq dhe të sëmurë, por në mënyra të ndryshme. Disa janë djegur të gjallë, disa janë helmuar me helme të luftës, kurse disa të tjerë janë masakruar. Nga metodat, me të cilat janë vrarë ata njerëz, mund ta shohim se qëllimi i vrasjes së atyre pleqve të pafajshëm ka qenë, para së gjithash, që të dërgohet mesazhi se krejt kjo nuk do të përfundoj pa gjak; dhe e dyta, që të frikësohen të gjithë ata, të cilët nuk kanë ikur në ndonjë pyll dhe kanë shpresuar se kjo do të përfundojë për nja 10 deri në 15 ditë. Për çka është karakteristik babai im? E para, sepse ai dhe shumica e pleqve me ditë të tëra nuk janë varrosur; kanë qëndruar të hedhur nëpër rrugë dhe ky ka qenë një mesazh. Paralelisht me këtë, janë djegur edhe 82 shtëpi, me çka faktikisht është shkatërruar çdo shpresë se kjo do të jetë e shkurtër dhe se nuk do të ketë viktima. Unë dhe, edhe disa familje, të cilët i kanë humbur anëtarët e familjeve të tyre, kemi ngritur, para një kohe, padi para Prokurorisë. Megjithëkëtë, na kanë thënë dse nuk ka askush për të dëshmuar. Që do të se të gjithë e dimë, por nuk e pranojmë. Dhe e para, fqinjët e mi, shokët, boshnjakët, nga frika, nuk munden ose nuk dëshirojnë të dëshmojnë. Kurse fqinjët e mi, fqinj të kombësisë serbe, nuk janë të gatshëm, me gjasë nga frika për jetën e tyre ose për shkak të ndonjë bindjeje të veten. Çështja e dytë, babai im është një nga shembujt e krimit të mbetur pa u dënuar. Midis nesh, këtu, ka mjaft përvoja të ngjashme – se kemi njohuri, por nuk kemi pranim, por kemi mjaft krime pa dënim, të cilat me siguri do të mbesin një kohë të gjatë në shpirtat e të gjithë atyre të cilët i kemi humbur. Përveç babait tim, unë e kam humbur edhe njerkun tim, dajën tim, djalin e tij, i cili ka qenë një djalosh në moshën 16 vjeçare. Së pari do të them disa fjalë për atë djalosh. Ai ka qenë në Tuzëll, ka qenë duke shkuar për në Srebrenicë, është zhdukur në atë rrugë dhe tezes sime i kanë thënë se është gjetur dhe është identifikuar me metodën klasike. Ajo ka qenë e pikëlluar, por e pakta e lumtur, se ka ardhur deri te mbetjet mortore, është varrosur dhe ajo e ka vizituar atë, të them kështu, çdo ditë ka shkuar në Tuzëll në atë vend ku i kanë thënë se ka qenë i varrosur. Megjithëkëtë, më vonë është dëshmuar se kjo nuk është e saktë, gjë që ka qenë një traumë e re, të cilën ajo edhe sot e bart në shpirt dhe vështirë ia del me te. Dëshiroj vetëm që me këtë shembull të

97 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi, Amir Kullagliq, nga Srebrenica, B dhe H

theksoj dhe të lus të gjithë ata të cilët punojnë në prokurori, në komisione për personat e zhdukur e kështu me radhë – të jemi shumë të kujdesshëm, ju lutem, me sjelljen e tillë, sepse ajo trauma e vonuar sjellë dhembje shumë më të madhe dhe është më afatgjatë se ajo e para. Për çka janë karakteristik daja dhe njerku im? Ata i kanë gjetur në katër ose në pesë varreza masive. Shumë pak mbetje mortore janë gjetur në një varrezë. Së pari le të them se mua më kanë mësuar ose se unë kam menduar se njeriu mund të vdes vetëm njëherë, njëherë kur e humb jetën shpirtërore. Megjithëkëtë, gjetja e eshtrave në katër ose pesë varreza masive flet se mund të vdisni edhe për herë të dytë. E copëtojnë trupin e pastaj e barin diku aty pari përreth. Me këtë rast, e shkatërrojnë pjesën më të madhe të tij. Më falni, nuk është aq e thjeshtë të flitet për këtë. Ndoshta kur është fjala për dajën tim dhe për djalin e tij... ajo që është e shpeshtë, dhe çështja e tretë që është thelbësore në këtë rast është se – jo vetëm se kanë vrarë, jo vetëm se i kanë copëtuar trupat, por pas kësaj shkon edhe mohimi sistematik se ata njerëz kanë ekzistuar fare ndonjëherë. Kjo është ajo më e vështira që e përjetoni në fund, le të themi, si goditja përfundimtare në ju, në personalitetin tuaj dhe e gjithë... e kjo me gjasë është shumica e këtyre këtu, të cilët e kanë përvojën e tyre personale, përvojën e humbjes së njerëzve më të dashur, që është më e rënda për ta. E posaçërisht se është e vështirë për ata, të cilat nuk i kanë gjetur mbetjet mortore. Përveç kësaj, unë e kam humbur edhe tezen dhe djalin e saj. Ata, po ashtu, janë gjetur në më shumë varreza masive. Por përse tezja dhe nipi im dhe djemtë e tyre janë karakteristik për situatën srebrenicase? Ndoshta për dy ose për tri arsye. E para është se familja Kameniq, prej të cilës është nipi im, dhe familja Bektiq janë fikur. Ka qenë gjyshi, ka qenë daja im si djalë i vetëm dhe po ashtu djali i tyre i vetëm. Tash ata nuk janë më dhe ajo familje nuk ekziston më. Tezja ime, e cila tashmë ka vdekur, në të vërtetë të cilës i ka pëlcitur zemra nga dhembja, dhe vajza e tezes, faktikisht në kuptim reproduktiv janë të paafta dhe kjo do të thotë se më nuk do të jenë ato familje. Këto janë vetëm rastet karakteristike, sepse në zonën e Srebrenicës ka shumë shembuj të tillë, ky është ai krimi me karakter përtej gjeneratave, i cili nuk lë... nuk përfundon me zhdukjen, të themi, fizike, por lë pasoja të përhershme etj. Çka do të mund të thosha? Unë e kam humbur, përveç kësaj, e kam humbur edhe mikun tim, i cili ka qenë shok i madh i imi. Megjithëkëtë, nuk i kemi gjetur mbetjet e tij mortore dhe vështirë se do t'i gjejmë ato. Për vdekjen e njerkut tim dhe të dajës tim përgjegjës ka qenë Grbiqi, ai oficeri Grbiq, i cili ka qenë i dënuar në gjykatën në Bosnjë dhe Hercegovinë dhe është i njohur si përgjegjës për vdekjen e tyre. Ai ka qenë i dënuar me dënimin me shumë vite me burgosje në kohëzgjatje prej 30 vitesh dhe para disa ditëve është liruar me arsyetimin se nuk është zbatuar ligji i ish RSFJ-së, se është bërë një gabim procedural, ju lutem... Mendoj se për krejt këtë nuk ka nevojë për komentim. A mund ta merrni me mend se çfarë traume është kjo për nënën time, për motrën time etj., etj... Kur është fjala për bashkëshorten time, ajo, në momentin kur ka rënë Srebrenica, ka qenë në muajin e shtatë të shtatzanisë. Unë kam qenë në pyll. Ajo ka shkuar në Potoçari me babanë, me gjyshin, me nënën dhe me motrat dhe... Përse po e përmend atë? Asaj nga dora ia kanë marrë babanë dhe gjyshin, ajo është shtyrë me ta. Nuk kas dashur t'i lëshojë. Megjithëkëtë, atë kanë dashur për ta goditur me pushkë, në bark për ta vrarë atë bebe në barkun e saj dhe pastaj vjehrri im ka thënë: "Mosni, ju lutem, lëshojeni, ja ne po shkojmë, mos e prekni atë". Ajo që për mua ka qenë e vështirë, sepse unë kam kaluar nëpër atë pyll nga Srebrenica deri në Tuzëll, shtatë ditë dhe tetë netë, ato pamje se si e kanë hapur gruan time, ia kanë nxjerrë fëmijën,

goditur me thikë, kjo është, në të vërtetë, mua... edhe tash shpesh e kam problem. (…) E shoh se si viktimat e kanë vështirë për të dalë dhe për të folur për përvojat e tyre vetjake. Është shumë më e lehtë të flitet për përvojat e të tjerëve. Megjithëkëtë, të gjithë ata, të cilët kanë guxim që në tubimet e këtilla të flasin, i konsideroj heronj dhe jo viktima. Duhet të gjendet forca për të dalë këtu dhe para të gjithë neve të flisni për dhembjen tuaj. Ku jam unë sot? Unë nuk kam humbur vetëm kaq, por edhe bashkëshortja ime i ka humbur të gjithë anëtarët meshkuj të familjes. Dhe ajo me të cilën jetojmë sot, unë dhe bashkëshortja ime, është se bashkëshortja ime i ka traumat e veta, kurse unë i kam të miat. Kur vjen koha e muajit prill, maj, kur vjen behari, pranvera, unë dhe bashkëshortja ime kemi shumë probleme, jo në mes vete, kemi shumë probleme psikologjike për arsye se ajo aromë, në vend se të na gëzojë, na e kujton vdekjen dhe ata të cilët nuk i kemi më. Më falni.

Nikolla Shasho[98]: Ata tashmë janë në shtëpinë e tyre të përjetshme, ata eshtrat e tyre

Unë jam refugjat nga Kroacia. Unë gjatë gjithë jetës sime kam jetuar në Zagreb. Prindërit e mi, Lubica dhe Petri, kanë jetuar në Bani, në fshatin Leskovc, Dvor mbi Unë. Dhe atje ata të dytë e kanë pasur pronën e tyre dhe kanë punuar. Kanë qenë paqësor. Ata as edhe një thnegël nuk e kanë shkelur në jetën e tyre. Dhe kurrë nuk kanë menduar se atyre do të mund t'iu ndodhte ndonjë e keqe. Atë ditë [4 gusht të vitit 1995] kur Tugjmani i ka "çliruar" serbët në Krajinë dhe ka thënë se askush nuk duhet të dalë nga shtëpitë e tyre, babai im e ka pranuar këtë disi dhe ka thënë: "Përse të largohem nga shtëpia ime, asgjë të keqe kurrë nuk i kam bërë dikujt. Në asnjë ushtri nuk kam qenë dhe asgjë nuk kam bërë." Megjithëkëtë, me kërkesë të fqinjëve, janë nisur me të tjerët në kolonë. E kanë ngarkuar edhe nënën, e cila nuk ka qenë e lëvizshme dhe kanë shkuar në Dvor mbi Unë rreth orës 18. Aty i ka burgosur ushtria kroate. Ata janë dorëzuar menjëherë dhe e kanë dhënë deklaratën se dëshirojnë të qëndrojnë në shtëpinë e tyre. Ata i kanë ndarë – kush dëshiron për të shkuar drejt Bosanski Novi, drejt Serbisë, në njërën anë, dhe kush dëshiron të ndalet, në anën tjetër. Prindërit e mi kanë mbetur në anën tjetër, sepse kanë menduar se po mbesin në shtëpinë e tyre. Megjithëkëtë, aty, nëse kanë gabuar ose jo, nuk dihet, sepse e njëjta do të ndodhte edhe sikur të kishin thënë se dëshirojnë të shkojnë, dhe ata janë regjistruar nga ushtria kroate. Do të thotë, të regjistruar. Komandanti në detyrë... le të themi... krejt kjo është e ditur, komandant ka qenë Zhelko Krapljanin. Këtë e dinë edhe ushtria kroate, e din edhe Ivan Grujiqi. Të gjithë e dinë këtë. Megjithëkëtë, kjo që e ka thënë zotëriu Zharko Puhovski, kjo është një ecje nëpër ferra – që ju të vini dhe që dikë ta shtyni që të marrë ndonjë informatë. Unë, pasi që kam jetuar në Zagreb, unë përherë kam shkuar në kërkim privat për prindërit e mi. Kam besuar se diku kanë mbetur të gjallë. Megjithëkëtë, deri sa nuk e kam kuptuar, kurse këtë rastësisht e kam kuptuar nga zëvendësministri i Ivan Grujiqit, se nuk janë në mesin e të gjallëve... Atëherë i jam dorëzuar kërkimit. Ata dëshmitarë, të cilët kanë qenë me ta, edhe ata janë vrarë. Babanë tim e kanë plagosur, kanë shtënë drejtë e në gjoksin e tij në një bodrum të një shtëpie në Voje Strinake në Dvor. Nëna, e cila ka qenë e palëvizshme, ka qëndruar në çantën

98 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi, Nikolla Shasho, refugjatë nga Kroacia, jeton në Serbi.

e saj të udhëtimit. Nuk ka mundur as të ngrihet, kurse ata e kanë shtënë në kokën e saj dhe ia kanë copëtuar atë. Mendoj se edhe pas kësaj... ata janë prindër të pesë fëmijëve, unë, vëllai im, i cili është aktiv në Shoqatën e familjeve të personave të zhdukur në Kroaci, ai një pjesë të jetës së tij edhe ia ka kushtuar kësaj, është sëmurë, etj... Ne të gjithë kemi përfunduar me trauma. Të gjithë, kryesisht, kemi pasur infarkte, gjë që është e njëjta, dikush nga kjo familje ka thënë – kjo është një vrasje e qetë e familjes në një mënyrë të tillë, dozimi i së vërtetës dhe ngjashëm. Vrasje e qetë. Pas 19 vitesh, neve na kanë ftuar në Zagreb pas dhënies së dytë të gjakut në Osijek. Njëherë i kemi dhënë gjak një organizate ndërkombëtare, që nuk ka qenë valide. Kroacia nuk i jep eshtrat. Dhe e gjithë kjo, kështu, i ka ngjarë lojës së maces dhe të miut. Dhe vetëm nëse dikush e ka vullnetin e mirë që aty pak t'ua hap dyert dhe që ju ta merrni vesh ndonjë të vërtetë. Megjithëkëtë, unë jam mirënjohës për këtë. Ne vetëm tash po mendojmë për atë që t'i gjejmë fajtorët, sepse shteti kroat ashtu është pozicionuar sa që nuk ka farë fajtori. Çfarë fajtori! Vetëm viktimat e tyre ekzistojnë. Nuk ka fajtor në anën tjetër. Dhe tash ne, le të themi pas 19 vitesh, kemi pasur sukses që... Na kanë ftuar që të shkojmë tek mjekoligjorët në Zagreb. Ne i kemi marrë ata trupa dhe, falë Zotit, kemi qenë këmbëngulës. Aty, në lidhje me këtë, ka shumë njerëz meritor. Nga Forumi i KOMRA-s në Budvë, ku unë po kështu njësoj kam dalë, kur kam dalë në foltore dhe kam folur për këtë problem. Atëherë paksa është nisur ajo e vërteta mbi atë në etër... Secilin, i cili nuk i ka marrë eshtrat, e pret një rrugë e tillë. Ky është një mozaik i përbërë nga njëqind kubëza dhe me vullnetin e mirë të dikujt, në fund, që t'úa ndajë ato, vetëm që ju të mund ta merrni atë grusht eshtra që të mund t'varrosni. Unë ju them sinqerisht, unë e kam më lehtë dhe jam i kënaqur. Faleminderit nga të gjithë ata që më kanë ndihmuar, Natasha, Grujiqi, të gjithëve që na kanë ndihmuar që ne këtë ta zgjedhim.

Nëse KOMRA nuk mbijeton, nuk ekziston asnjë sistem tjetër më i fortë, le të themi, i cili do të mund t'í unifikonte këto dhe që, e pakta, siç e tha profesor Puhovski, e pakta disa norma t'í harmonizojë dhe që t'í shtrëngojë feudalët që e pakta t'í japin eshtrat. Sepse ne kemi viktima. Nuk janë ata viktima. Dhe që ata feudalë e pakta të pranojnë të na i japin sadopak – trupat tanë ose gjykimin për ata kriminelë, të cilët i kanë vrarë. Sidoqoftë, sepse ata përmes, atij gjykimi... Deri te gjykimi i atyre kriminelëve është një rrugë aq e gjatë. Unë kam jetuar në Zagreb deri në vitin 2000. Kroacia ka lëshuar fletë-arrest për të gjithë serbët, të cilët jetojnë në Krajinë. Vëllain tim e kanë deportuar nga Vrbovsko, afër Rijekës, në burg në Sisak. Kudo që ju jeni paraqitur, komuna kjo e ajo, ajo është Krajinë, për prindërit tuaj, për babanë tim, nuk e di, sa e sa fletë-arreste. Njeriu 70 vjeçar nuk është larguar kurrë përtej tregut të kafshëve. Asnjëherë nuk ka lëvizur. Për të është lëshuar fletë-arresti për shkatërrim të objekteve policore, për vrasje masive. Secili, kryesisht, e ka pasur një akuzë të tillë. Dhe çka do që do të provonin... Unë kam ecur nëpër Zagreb tri vite pa dokumente të tilla, si fantazmë. Kur shkoni në polici në panair dhe atje e takoni njëfarë Marien nga Zenica dhe ajo iu thotë: "Për babanë tuaj është lëshuar fletë-arresti?" Unë mendoj: "Çfarë fletë-arresti? A mos është ndërkombëtar? A është kroat? Ky fletë-arresti kroat është lëshuar për të gjithë serbët. Këtë ndërkombëtar" thash, "atë e pranoj". Nuk mundeni për të marrë kurrfarë dokumentesh. Unë kam ecur nëpër Zagreb tri vite deri sa nuk e kam lutur të ndjerin Gjukiq, kam ecur si fantazmë pa kurrfarë dokumentesh. I kam paditur edhe shtetin kroat, edhe policinë e edhe të gjithë. Nuk ka aty... Të gjitha institucionet hyjnë aty. Për këtë arsye iu them të gjithë atyre, unë bashkëndjejë me ju. Nuk do ta zgjas shumë.

Dhe duhet deri në fund të jeni këmbëngulës... Ja, ne kemi pasur sukses për të varrosur prindërit tanë në Orllovaçë në Beograd. Ata e kanë marrë shtëpinë e tyre të përjetshme, ata eshtrat e tyre. Dhe me këtë ne jemi të kënaqur. Kurse tash, kjo pjesa e dytë, e cila duhet të paraqitet, që të gjenden ata, të cilët i kanë kryer ato krime, kjo do të jetë një ecje nëpër ferra. Duke e ditur se si Kroacia ua hedh shpenzimet atyre të cilët kanë pësuar, ajo ende kërkon që të paguhen shpenzimet gjyqësore. Merreni me mend, unë e marr një pension prej 240 eurove dhe ata më thonë kur unë e ngris padinë: "Stop, këto janë shpenzimet e Prokurorisë Publike të Shtetit". Nuk ke më asgjë më shumë. A ka forcë dikush nga serbët që të vijë atje dhe të ngris çfarëdo padie ose padi penale? Por unë besoj tash, pasi që është KOMRA, se këto çështje paksa do të zgjidhen. Individualisht, kjo nuk pin ujë.

Ju faleminderit shumë që më keni dëgjuar dhe dëshiroj që të gjithë... Kemi pritur gjatë, 19 vite, por iu dëshiroj që ta gjeni paqen psikike, ashtu siç e kemi gjetur ne tash.

Kada Hotiq[99]: Por si do ta zërë gjumi kriminelin kur t'i kthehen pamjet

Tash, me këtë rast, nuk do të flas në emër të organizatës, por në emrin tim personal, atë që e kam përjetuar. Sikur ta rrëfeja të tërë tregimin, do të më duheshin ditë e ditë. Në Srebrenicë kam jetuar me burrin tim, me djalin, me vajzën. Aty i kam pasur edhe dy vëllezërit e mi, (shoqërues të dhëndrit). Ashtu, të gjithë kemi qenë afër. Megjithëkëtë, lufta na ka gjetur. Na ka befasuar. Nuk ia kemi dalë për të ikur nga Srebrenica, si edhe shumë të tjerë që nuk kanë mundur. Dhe përjetimi i parë i sulmit, i sulmit artilerik në Srebrenicë; kam ikur me një grup të njerëzve në pyll. Ka qenë muaji prill. Gjatë asaj kohe, edhe babai i Amirit, edhe ajo që ka qenë e paluajtshme në qytet – është uzurpuar, vrarë dhe djegur. Ata, të cilët nuk kanë mundur të ngrihen nga krevati – ata janë djegur. Këtë e ka rrëfyer Amiri [Kullagliqi]. Srebrenica është djegur. Kam qëndruar njëmbëdhjetë ditë në pyll. Kemi qenë 56 meshkuj, gra dhe fëmijë. Ka pasur borë, ajo bora e prillit, e cila pat rënë vonë e, më vonë, edhe shi. Disi kemi qëndruar. Askush nuk është ftohur. Dhe kur është djegur Srebrenica, jemi kthyer në atë Srebrenicën e djegur, që të vazhdojmë disi të jetojmë. Megjithëkëtë, jemi granatuar non-stop nga kodra. Nuk kemi mundur për të marrë frymë. Për një kohë të shkurtër është shpenzuar ushqimi. Nuk do të flas për vuajtjet pa ushqim, mbi gjithçka, mbi ato përpjekje përtej bregut, në territorin e huaj, nën kontrollin e serbëve, prej nga e kam marrë ushqimin. Kam shkuar atje 19 herë. Herën e parë kur kam shkuar, të gjithë gishtat e këmbëve më kanë rënë. I kam pasur këpucët një numër më të madh dhe gjatë natës, derisa unë i bartja 25 kilogram misër, në luftën për të mbijetuar dhe për ta ushqyer atë familjen time... nuk e kam lejuar djalin për të shkuar në atë teren për ta marrë ushqimin. Unë i jam ekspozuar rrezikut. E gjithë ajo disi ka qenë... kjo do të ishte e durueshme, ajo torturë prej granatimit, avio-bombardimit... Nuk ka çka nuk na ka gjuajtur. Kur thonë – nuk ka pasur avio-bombardime... Me avion të tipit Mig na ka gjuajtur. Është miratuar rezoluta mbi ndalimin e përdorimit të avionëve. Dhe më vonë na kanë bombarduar... Dikush thotë – nga Ponikve arrijnë aeroplanët bujqësor. Por as pushka nuk mund ta rrëzojë, kurse pakkush ka pasur pushkë. E din

99 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi, Kada Hotiq, Shoqata Nënat e enklavave të Srebrenicës dhe të Zhepës

Amiri se si është të jesh atje pa armë. Unë e di, mbrojtja është formuar me 40 pushkë. Dikush e ka pasur atë... Samiri im disi e kishte bërë. Kemi qenë të detyruar të mbrohemi, sepse jemi sulmuar. Kemi mbetur aty. Nuk kishim ku të shkonim. Por e gjithë kjo do të ishte e durueshme, gjithë ajo torturë, unë këtë do ta rrëfeja me krenari se si ia kemi dalë të mbijetojmë. Ky është art i vërtetë. Është një mrekulli. Pa ushqim, pa ujë, pa rrymë elektrike, të mbyllur. Kurse kur ka rënë Srebrenica na kanë trajtuar si të ishim ushtri. Megjithëkëtë, atë datë të 11 korrikut, kur ka qenë fundi i fatit tonë, kur kam shpresuar, ende jam gëzuar, jemi të gjallë, edhe Samiri im është i gjallë, edhe Senadi im, burri im është i gjallë. Edhe vëllezërit te mi janë gjallë. Disa kanë shkuar në pyll. Disa të tjerë në Potoçari. Dhe vjen Mlladiqi me atë grupin e tij. E dërgon vëllain tim Ekremin në njëfarë shtëpie të bardhë, e cila përmendet tash. Nuk është Ekremi im. Njëri vëlla i imi kishte shkuar përmes malit, edhe djali im e edhe përcjellësi i dhëndrit. Nuk ia kishin dalë të kalojnë. Dhe unë isha futur në një autobus, le t'ua them se ka pasur transport të të gjitha llojeve nga Serbia, edhe *Lasta*, e edhe *7. juli* nga Shapci dhe nuk e di se krejt kush nuk ka qenë. E bartin atë popull, deportim. Burri im ishte nisur me mua në autobus, megjithëkëtë, ma kanë vënë pushkën në qafë, shkoj anash dhe, kur shoh, atje është një grup i njerëzve, qëndrojnë, nuk guxoj për të thënë as çka e as si. E mbante çantën e shpinës me vete ku i kishim fotografitë. Ato kanë qenë kujtimet tona, sikur e pakta t'i kishim ato. Ato dy ditë gjatë të cilave kam qenë në Potoçari me atë popull, zot i madh, çfarë vuajtjesh kanë qenë. Pat lindur një grua afër meje, në grup, në masë. Dhe vjen njeriu dhe vetëm asaj ia shtyp beben, fëmija as që këlthiste e as që dëgjohej. As emrin nuk e kishte të shkruar. Nuk është në mesin e të zhdukurve, nuk është në mesin e të gjallëve, kurse ka qenë e gjallë. Njëra e mban beben. Fëmija qan. Thotë "Heshte moj grua atë fëmijë". "E çfarë kam për t'i bërë?", përgjigjet gruaja. Hesht gruaja, nuk flet asgjë. Vetëm një vajzueshe këlthet, thonë se është nga Shushnjara. Nëna e saj qan, me gjasë është nëna e saj: "Lëshojeni, ajo është vetëm nëntë vjeç". Goja-gojës, ndoshta as dhjetë metra larg prej meje, e kanë dhunuar fëmijën. Këlthiste fëmija, këlthiste deri sa nuk kishte më frymë. Ishte ndalur. Është rrëmujë. Ne të gjithë presim që të shtyhemi atje. Mbahem për krahët e burrit tim vetëm që... që ... para se ta marrin, që të mos e humbim njëri-tjetrin. Më duhet të shkoj në diku në WC. Shkoj aty diku te një misërishte. Atje i shoh njërin pranë tjetrit tre njerëz pa kokë. Atje, pas njëfarë shtëpie, prapë janë atypari disa shtëpi, nëntë trupa të kthyer në bark, të pa koka. Unë qesh kthyer. Më nuk më duhej WC. Ma kishin ndarë burrin. Unë ndjehesha e zbrazët. Më nuk kam as frikë, as dëshirë, as vullnet. Më vonë, kur kam kaluar dhe kam vazhduar për të kërkuar, të gjitha spitalet, të gjitha i kam kërkuar, më thonë: "Samiri të është plagosur". Gjithkund kam shkuar, kam kërkuar, askund nuk e gjej Samirin tim. Një muaj, dy, kam pritur. Askund nuk mund ta gjej Samirin tim. I kam ruajtur këpucët me një numër të madh, numër 46. Do të kthehet Samiri im. Nuk është. Kurrë nuk ka shkuar, as sot e kësaj dite. Jam trimëruar, jam fuqizuar për të luftuar në kërkim të personave të pagjetur, për të kërkuar fajtorin. E po edhe në KOMRA dhe në organizata të ndryshme, e po në të gjitha shoqatat në ish Jugosllavi dhe anë e kënd botës. Dhe jam ngjallur, qaj e zbrazem, dhe prapë them – e pakta nuk turpërohem nga askush. Askush nga njerëzit e mi nuk ka qenë kriminel. I faleminderit të dashurit Zot, nuk kanë qenë. I kam vuajtjet e mia, lotët e mi, dhembjen time. Por si do ta zë gjumi kriminelin kur atij t'i jenë kthyer pamjet? Them, ai e ka më vështirë. Na e kanë dërguar një letër nga Vllasenica, në të cilën një njeri ashtu në mënyrë të ngjashme e ka përshkruar jetën, të cilën nuk do t'ia dëshiroja askujt, as atij armikut, i cili ma ka vrarë fëmijën. Ju faleminderit.

Mevlludin Llupiq[100]: Na duhet bashkëndjesia

Saktë në datën 25 maj të vitit 1992, në Llupiq, fshat në të cilin kam jetuar unë dhe në fshatrat përreth ku ka jetuar shumica e popullatës myslimane, jemi rrethuar, në mënyrë që për një ditë, dy ose tri të dëbohemi të gjithë në një fshat, në Klis, ashtu që, menjëherë pas asaj nate apo dy pas netësh, kanë qenë diku rreth... siguristh 5.000 banorë, gra, fëmijë, meshkuj. Në datën një qershor në Bijeli Potok, për ne datë fatzezë kjo, kanë qenë ndarë të gjithë meshkujt prej mosha 15 deri në moshën 90, nga familjet e tyre, nga bashkëshortet e tyre, nga nënat dhe të tjerët, të ngarkuar në kamionë dhe të dërguar në Qendrën e Shkollës Teknike në Karakaj pranë Zvornikut. Midis të tjerash, në ata kamionë ka qenë babai im Rama, xhaxhai im, djemtë e axhës, një numër i madh i familjes më të largët, fqinjët, shokët, gjithsejtë 668 meshkuj. Se çka ka ndodhur në atë Qendrën e Shkollës Teknike nuk e kemi ditur derisa nuk ka filluar gjykimi në Beograd. Kështu e kemi kuptuar se nga data 1 qershor deri në datën 7 qershor janë vrarë në Qendrën e Shkollës Teknike përafërsisht rreth dyqind, kurse disa të tjerë nga frymëzënia në mungesë të ajrit dhe prej nxehtësisë. Pastaj janë transportuar në Shtëpinë e kulturës në Pilicë, po ashtu komuna e Zvornikut, ku po ashtu janë torturuar, vrarë, në mënyrë që, në fund, në grupe, të dërgohen në thertoren e Geros, në Karakaj, dhe janë vrarë. Kjo që ua kam thënë, ka ndodhur në afat prej shtatë ditësh, kurse ne gjithë këtë e kemi kuptuar me vite më vonë. Kemi jetuar me shpresë se janë të gjallë, se do të lajmërohen prej diku të gjallë. Kur lufta është ndalur, ka filluar kërkimi i mëtejmë, kërkimi nëse janë të gjallë. Dhe informacione të ndryshme, përkatësisht dezinformime të ndryshme kanë qarkulluar – ndodhen në Serbi, këtu, atje, deri sa nuk është hapur varreza e parë masive në Pilicë, e pastaj varreza masive në Crni Vrh. Unë, deri në vitin 2001, me pjesën e mbetur të familjes sime kam jetuar në Tuzëll. Kur jemi kthyer në shtëpitë tona, atëherë ka filluar kërkimi për, nëse asgjë, atëherë e pakta për mbetjet mortore. Kurse pastaj, dikur, më duket në vitin 2005, nuk më kujtohet pikërisht e saktë data, e kemi marrë ftesën nga Fondi për të Drejtën Humanitare që si anëtarë të familjeve të jemi të pranishëm në procesin gjyqësor, sepse ishte ngritur njëfarë aktakuze. Tash them "njëfarë" kurse atëherë më është dukur e mirë cilado qoftë ajo. Nuk i kam kuptuar as aktakuzat, nuk e kam ditur as se ku jam duke shkuar në Beograd me fqinjët e mi, me anëtarët e familjeve. Kemi arritur në Beograd. Ai proces gjyqësor, të cilin kemi filluar për ta përcjellë, ka qenë për krimet e luftës të kryera në Shtëpinë e kulturës në Çellopek, sipas fqinjëve tanë nga Diviçi, dhe jo për vrasjet e datës 1 qershor, në punëtorinë e Qendrës teknike-shkollore, në Thertoren e Geros ose në Shtëpinë e kulturës në Pilicë. Por, falë këtij gjykimi, do ta shfrytëzojë rastin për t'iu falënderuar zonjës Kandiq dhe Fondit për të Drejtën Humanitare dhe të gjithë bashkëpunëtorëve, të cilët i kanë përkrahur anëtarët e familjeve, ka ardhur edhe deri te gjykimi për krimin në Bijeli Potok dhe në Thertoren e Geros. Në po atë vit, në vitin 2005, babai im Rama është gjetur në njërën prej varrezave masive në bjeshkën Crni Vrh pranë Zvornikut. Në atë moment, e gjithë shpresa ime se ishte i gjallë, krejt ato që unë i kam imagjinuar, çka kam ëndërruar, ka vdekur. Ai proces gjyqësor disi mi ka hapur sytë. Disi më ka... pastaj, natyrisht, Natasha dhe bashkëpunëtorët e saj, po edhe bindjet

100 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi, Mevlludin Llupiq, Shoqata e familjeve të personave të vrarë dhe të pagjetur, Zvornik

e prokurorëve, të gjyqtarëve dhe të të gjithë atyre se një ditë do të arrijë drejtësia për të gjithë ata... kjo disi më ka trimëruar që të vazhdoj tutje që të mbledh forcën që thjesht të vazhdoj tutje, sepse ende nuk i kisha gjetur kushërinjtë e mi, pra, më të afërmit e mi. Ende jemi në kërkim të mbetjeve mortore edhe sot e kësaj dite. Por nuk mundem, nuk jam përgatitur për këtë fjalim të sotëm. Këtë po e flas nga shpirti e zemra. Kur ka përfunduar procesi gjyqësor në Beograd, kur në aktgjykim e kam parë emrin e babait tim, dhe certifikatën mbi vdekjen e tij, këtë e kam pranuar si një aspekt të drejtësisë, si pranim se njeriu i pafajshëm është vrarë. Por dënimi me gjashtë vite burgosje për ish kryetarin e komunës, edhe mua e edhe të gjitha familjeve thellësisht na ka dëshpëruar. Vështruar nga pikëpamja ime, aktgjykimi është katastrofal. Njeriu i cili e ka pasur gjithë pushtetin është dënuar me gjashtë vite burgosje. Njeriu, i cili e ka komanduar Mbrojtjen Territoriale në atë kohë dhe të gjitha ato njësi të cilat kanë qenë atje, është dënuar me 15 vite burgosje. Por ajo që më trimëron edhe më tutje, është ajo dita e djeshme, Kuvendi i djeshëm. Ka shpresa, po më inkurajoni ju të gjithë të cilët jeni të pranishëm në këtë sallë, nuk dua t'ju lëshoj, si dhe as rastin që t'i dëgjoj të tjerët. E dëshiroj paqen, dëshiroj që të kënaqet drejtësia, dëshiroj që një ditë familjet e viktimave të përjetojnë e pakta pak satisfaksion, të jetojmë dhe të themi se e pakta me një pjesë të saj është kënaqur drejtësia, se e vërteta ka dalë në dritë, se kriminelët janë dënuar. Megjithëkëtë, për fat të keq, jam, edhe në këto ditë, thjesht të gjithë po e shohim se çka po ndodh në Tribunalin e Hagës, kështu që e gjithë kjo e ka kuptimin e saj. Por, prapë, mendoj se ka forcë, se mund të qëndrojmë të gjithë së bashku nëse të gjithë individualisht bëjmë diçka. Mendoj se jemi të pafuqishëm, por ajo që më trimëron është se të gjithë ne jemi së bashku në këtë problem dhe shpresoj se një ditë do të ulemi e do të flasim për atë se e pakta me një pjesë jemi të kënaqur. Natyrisht, vuajtjet tona mbesin me ne, kurse me anë të bashkëndjesisë mund të na ngushëlloni dhe kjo na duhet.

Prenk Gjetaj[101]: Familjet e personave të zhdukur janë kategoria më e rrezikuar e njerëzve të goditur nga lufta

Nuk e përfaqësoj asnjë institucion, as edhe Komisionin për Personat e Zhdukur të Qeverisë së Kosovës, kryetar i të cilit jam. Kam ardhur këtu për të dëgjuar dhe ta shpreh respektin për njerëzit, të cilët e kanë përjetuar dhunën dhe krimet. Në këto dyer, mendoj për Forumin, në të cilin po marr pjesë, duhet të hyjnë vetëm njerëzit të cilët kanë ndjenja njerëzore, sepse vetëm ata mund të kuptojnë vuajtjen, dhembjen dhe përvojën e luftës. Sepse krimi është krim, pa marrë parasysh ku dhe nga kush është kryer dhe ai nuk ka emër tjetër.

Së pari dua të them diçka për Natasha Kandiqin. Dikush e quan tradhtare, dikush e quan edhe nacionaliste e cila përpiqet për të barazuar krimet etj. Unë e quaj grua të fuqishme, e cila ka sukses në unifikimin e njerëzve në një dhembje të përbashkët, dhembjen për më të afërmit. Se sa thellë mund të depërtojë e vërteta dhe si t'ia dalim që të vërtetën ta pranojnë ata, të cilët janë

101 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi, Prenk Gjetaj, Komisioni për personat e pagjetur i Qeverisë së Kosovës.

përgjegjës, kjo është shumë e vështirë për t'u arritur dhe këtë nuk mund ta bëjë vetëm një grua ose vetëm një individ. Megjithëkëtë, të gjithë duhet t'i përkushtohemi kësaj.

Familjet e personave të zhdukur janë kategoria më e rrezikuar e njerëzve të goditur nga lufta. Ato janë të privuara nga e drejta për ta ditur fatin e njerëzve të tyre më të dashur. Nuk janë të barabarta, dhembja e tyre nuk zvogëlohet, nuk qetësohet. Makth i tyre është i ndryshëm, dhe ai i lidh familjet, pavarësisht nga përkatësia nacionale. Në takime dhe në forume e kemi dëgjuar një porosi – se personat e pagjetur e kanë vetëm një të vetmen karakteristikë, se ajo iu është edhe përkatësi etnike, e kjo është se ata janë të pagjetur. Dhe nëse përpiqemi për t'i kuptuar nga kjo perspektivë, do të bëjmë një përparim të madh. Familjeve të personave të pagjetur iu është shkurtuar e drejta për të ditur, por edhe e drejta në kompensim dhe në reparacione. Ata e kanë vështirë për të arritur deri te institucionet, deri tek të cilat më së lehti arrihet kur paraqitemi në emër të bashkësive nacionale. Fëmija, që e ka humbur babanë, gruaja, e cila e ka humbur burrin dhe e cila kujdeset për fëmijën – a nuk kanë të drejtë në minimumin e drejtësisë, që të jetojnë si qenie njerëzore, kurse janë në pozitën e viktimave pa fajin e tyre, që, e pakta, të kenë satisfaksionin në lidhje me çështjen e dënimit të krimit, kurse jemi larg nga vërtetimi i përgjegjësisë për personat e pagjetur.

Dhe a mundemi ne për të hequr dorë nga përgjegjësia? Siguristh se jo. Sepse, si e para, të drejtën për të hequr dorë nga përgjegjësia e kanë ata, të cilët e kanë përjetuar dhunën. Dhe nuk shoh dhe as nuk kam dëgjuar ndonjë gatishmëri të tillë nga përfaqësuesit e institucioneve ose anëtarët e familjeve të cilitdo nacionalitet se janë të gatshëm për të hequr dorë nga përgjegjësia për krimet.

Kurse kur është fjala për përgjegjësinë, ajo duhet të përcillet me gatishmërinë për kërkim falje.

Të gjithë flasin se janë viktima. Dihet se kush është viktimë. Për këtë arsye unë sot nuk dëshiroj për ta marrë përgjegjësinë e për të thënë Serbia, Kroacia, Bosnja ose serbët, kroatët, boshnjakët, shqiptarët. Dihet fare mirë... fare mirë dihet, duhet të punojnë organet, institucionet përgjegjëse, prokuroritë, gjykatat, hetimet. E vërteta dihet, por po fshihet. Të vërtetën e dimë të gjithë, së këndejmi ajo e vërtetë duhet të dalë në sipërfaqe dhe atëherë mund t'i tejkalojmë vështirësitë. Kjo mund të jetë një lloj i caktuar i satisfaksionit dhe i rehabilitimit për padrejtësitë, të cilat i kanë përjetuar viktimat. Ju faleminderit.

Munira Subashiq[102]: Më së shumti është i nevojshëm besimi midis njerëzve

Kam dëgjuar shumë herë se flitet për drejtësinë dhe pajtimin. Asnjëherë nuk kam dëgjuar prej askujt se dikush ka folur për përgjegjësinë dhe besimin. Mendoj, në hapësirat e ish Jugosllavisë, më së shumti është i nevojshëm besimi midis njerëzve. E dimë se në vitin 1993 është themeluar Tribunali i Hagës me qëllim që të bëjë tri gjëra: të merrte ata që janë përgjegjës, që ta ndalte krimin dhe të vendoste paqen. Megjithëkëtë, nga kjo nuk ka asgjë. E kam dëgjuar këtë zonjushën e re

102 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi, Munira Subashiq, Shoqata Lëvizja e nënave të enklavave të Srebrenicës dhe Zhepës

[Jellena Subotiqin], njëmend e kam dëgjuar me vëmendje, kur ka thënë se do ta mbroj Tribunalin e Hagës. Për Tribunalin e Hagës, në fund të mandatit të tij, vlerësimin do ta bëjnë viktimat – nëse ka kaluar ose nëse nuk ka kaluar. Mund ta mbrojë kush të dëshirojë, mund të flas çfarë të dëshirojë, por ne viktimat kemi të drejtë të themi nëse mandati i tij ka qenë i mirë. Në fillim, Tribunali i Hagës ka punuar mirë, derisa nuk është inskenuar vdekja e Sllobodan Millosheviqit. Unë, si nënë, e cila në gjenocidin në Srebrenicë i ka humbur 22 anëtarë të familjes së ngushtë dhe ndoshta mbi njëqind të asaj të gjerë, dhe e cila vitin e kaluar i kam varrosur vetëm dy eshtra të vegjël të djalit tim Nerminit, të cilat janë gjetur në dy varreza masive, 25 kilometra larg njëra nga tjetra... dhe mendoj se unë nuk kam lindur një fëmijë të tillë, se e kam lindur edhe me duar e edhe me këmbë e edhe me sy e edhe me kokë e me të gjitha. Për fat të keq, ja. Por, prapë, e kam shenjën midis 6.500 shokët e tij, fqinjët, miqtë, dhe jam disi e kënaqur. E kam gjetur, e pakta një qetësim të vogël. KOMRA është mirë që të flasë, që të flitet, që të mos ndodh harrimi, por mendoj se në KOMRA-n duhet pak më shumë të përfshihen viktimat. Nuk është e gjithë puna vetëm në atë se – e kemi bërë raportin, ka ardhur deri te pajtimi, ka ardhur deri te kjo. Duhet të punoj KOMRA në çështjen e besimit midis njerëzve, të njerëzve të zakonshëm, politikanëve, intelektualëve dhe të gjithë të tjerëve. Kjo është vetëm ajo që unë e kam vërejtur tash në gjithë këtë. Dhe mendoj, në fund, në aktgjykimet liruese në gjykatën tonë në Bosnjë dhe Hercegovinë. Gjykata e krimeve të luftës në Bosnjë dhe Hercegovinë, e cila është themeluar, po ashtu në fillim ka qenë e mirë, por, tash, kohët e fundit, atje, për fat të keq, unë kërkoj falje nga një numër i vogël i gjyqtarëve dhe i prokurorëve, janë, jo të aftët, por të të përshtatshmit. Atje politika i vendos gjyqtarët tanë dhe prokurorët tanë. Kështu që edhe për Gjykatën në Hagë lirisht mund të themi, ne viktimat e gjenocidit, të themi se është gjykatë politike. Lirimi i gjeneralëve, lëshimi në liri i Sheshelit... sigurisht se ai ka qenë makthi i tyre... dhe, ja, tash, do të jetë makth edhe në Serbi. Mendoj, prapë, kjo është politikë. Ta mbash njeriun ose kriminelin 11 vjet dhe të mos gjykohet. Të gjithë ne si njerëz të zakonshëm duhet ta pyesim veten si është puna atje, çka nuk është mirë. Unë prapë do t'ju përshëndesja të gjithë juve. Unë kam dashur pak për t'i hapur çështjet që të flitet pak më shumë për besimin dhe përgjegjësinë e njerëzve në hapësirat e ish Jugosllavisë.

Desanka Pejçinoviq[103]: Për shkak të fëmijëve jemi të gatshëm të biem në gjunjë dhe të përulemi

Unë jam Desanka Pejçinoviq, nga Peja, jam nëna e Sllobodanit, i fëmijës së rrëmbyer në qytetin në të cilin është rritur. Jam përfaqësuese e Shoqatës së personave të kidnapuar dhe të vrarë në Kosovë dhe Metohi. Është vështirë, 15 vite, është shumë vështirë për ne, për nënat, për viktimat... për ne, ata anëtarë të familjeve dhe ato viktima janë thuajse dje janë kidnapuar dhe vrarë. Ne duhet të vazhdojmë me forcën tonë kështu siç kemi luftuar më shumë se 15 vite. Pra, lufta nuk do të ndërpritet, por, fatkeqësisht, pothuajse të gjithë prindërit e fëmijëve të kidnapuar kanë vdekur, kurse nuk e kanë

103 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Tranzicionale në vendet post-jugosllave, 15–16. 11. 2014, Beograd, Serbi, Desanka Pejçinoviq, person i shpërngulur nga Kosova, Shoqata e personave të kidnapuar, të vrarë dhe të pagjetur në Kosovë dhe Metohi

mësuar të vërtetën. Unë kam pritur, si edhe të gjitha familjet tona, shumë më shumë nga KOMRA. Ne kemi pritur se, jo vetëm përmes KOMRA-s, por edhe përmes institucioneve të tjera, atyre vendore dhe të huaja, shumë më shpejt t'i afrohemi së vërtetës. Unë personalisht, si edhe familjet e shoqatës sonë, kam pritur... E dini, ne e kemi këtu afër KOMRA-n, Fondin për të Drejtën Humanitare, ne jemi ngjitur dhe edhe më tutje ngjitemi pas secilit. Madje as armikun nuk e konsiderojmë armik nëse na ndihmon që t'i afrohemi së vërtetës. Është e vështirë të jetosh 15 vite në pasiguri. Anëtarët e familjeve tona janë sëmurur dhe e jetojnë përditshmërinë në ethe; ato ethe assesi nuk ndalen. Unë dëshiroj të them, dhe do të përpiqem që të mos e zgjas shumë, sepse ka edhe të tjerë, se viktimat tona ashtu janë të përulura, kurse ne aspak nuk i jemi afruar së vërtetës, kurse ka kaluar një dhjetëvjetësh e gjysmë. Edhe ajo që unë, personalisht, si dhe të gjitha familjet e shoqatës sime, në krejt atë çka jemi ne të gatshme për hir të gjetjes së të vërtetës... Ne jemi të gatshme, posaçërisht ne prindërit të cilët nuk dimë asgjë për ata fëmijët tanë të vegjël të moshës katërmbëdhjetë vjeçare e tutje, nuk dimë asgjë, ne jemi të gatshëm për të rënë në gjunjë dhe të përulemi për shkak të fëmijëve tanë, të falim për hir të së vërtetës ose e pakta që t'i afrohemi të së vërtetës.

Në lidhje me faljen, një nënë nga Prishtina, Dragica Majstoroviq, më ka lutur që t'ua lexoj poezinë, të cilën ajo e ka shkruar, në lidhje me djalin e saj Ivanin, i cili është rrëmbyer në Prishtinë, para ndërtesës, derisa po qëndronte me çantën e tij personale i gatshëm për t'u shpërngulur. Nuk dihet ku është edhe sot ë kësaj dite, nuk dihet fati i tij, ja, dëgjojeni, se deri ku jemi të gatshme ne nënat dhe familjet e tyre. Titulli i poezisë së saj është "Vrasës".

„Vrasës, do të të falet, vetëm më trego ku ma ke varrosur djalin,

A ia ke vënë gurin llapjan në gjoksin e tij ose rënën sitnicase nëpër te e ke derdhur?

Ndoshta në arën tënde e ke shtrirë.

Si e ke gjykuar, ç'faj i ke gjetur, dhe në fund ç'i ke thënë,

A ia ke lidhur sytë apo me guxim e ke shikuar drejt e në sy?

Ende nuk e dinte ç'është dashuria, dhe as brisk për rrojë nuk kishte blerë, e priste me padurim përherë t'i rritej.

Vrasës, më thuaj, në çastin e vdekjes Zotit a i është lutur, nënën a e ka thirrur?

Çfarë vdekje i ke caktuar, a e ke pushkatuar, sepse vetëm fëmijë ka qenë, si ke mundur?

Vrasës, do të të falet, vetëm më thuaj ku e ke varrosur, nën cilin dru jetën ia ke shkrumbur, me Çfarë bari të gjelbër e ke mbuluar, si ke shkuar në shtëpi dhe fëmijët tu si i ke përkëdhelë?

Si e ke vrarë fëmijën tim, si ke fjetur sonte, e ke dëgjuar, a e ke parë në ëndërr djalin tim?

Vrasës, do të të falet, vetëm më thuaj djalin ku ma ke varrosur."

Ne jemi të gatshëm të falim gjithçka dhe të qëndrojmë të përulura për hir të së vërtetës. Nuk janë në mesin e të vdekurve, nuk janë në mesin e të gjallëve dhe për këtë arsye unë lutem, jo vetëm KOMRA-n, por njerëzit e vullnetit të mirë, me karakter, me zemër të gjerë, të na ndihmojnë. Është e padurueshme të presësh eshtrat, që t'ia ndërtoj varrin, që t'i dalë hakut si nënë. Ndoshta ju kam ngarkuar, por e kam vështirë, ju do të më kuptoni më mirë se të tjerët.

ZËRAT E KUJT

Ahmetaj, Nora, Qendra për hulumtim dhe dokumentacion, Kosovë

Antiq, Sunçica, Personat e shpërngulur nga Kosova

Begagiq, Hasim, regjisor, B dhe H

Bodiroga, Nada, Shoqata e familjeve të serbëve të pagjetur dhe të vrarë në Kroaci *Suza*, Serbi

Bodrozha, Stevan, regjisor, Serbi

Cvetkovski, Igor, Organizata Ndërkombëtare për Migrim (IOM), Zvicër

Di Lellio, Anna, dr, New School, Universiteti i Njujorkut, SHBA

Dragoviq-Soso, Jasna, dr, Ligjëruese e lartë, Universiteti i Londrës, Goldsmiths, Britani e Madhe

Filipoviq, Lubisha, Shoqata e familjeve të personave të kidnapuar dhe të vrarë në K dhe M, *Bozhur*, Mali i Zi

Finci, Jakob, Kryetar i bashkësisë hebreje, B dhe H

Flere, Sergej, prof. dr, Maribor, Slloveni

Gashi, Bekim, nga fshati Tërnje, komuna e Suharekës (Therandë), Kosovë

Gjetaj, Prenk, Komisioni për persona të pagjetur i Qeverisë së Kosovës

Gllavasheviq, Bojan, Ministria e Mbrojtjes, Kroaci

Gordy, Eric, dr, Ligjërues i lartë, Universiteti College London, Britani e Madhe

Gorjanc Preleviq, Tea, Aksioni për të drejtat e njeriut, Mali i Zi

Grebo, Zdravko, prof. dr, Fakulteti i Drejtësisë, Sarajevë**,** avokues publik i KOMRA-s

Grubeshiq, Niko, Ministria e Drejtësisë, B dhe H

Hennessey, Mary Anne, Këshilli i Evropës, B dhe H

Hotiq, Kada, Shoqata Lëvizja e nënave të enklavave të Srebrenicës dhe Zhepës

Hoxha, Dhurata, Grupi Ndërministror i Punës për ballafaqim me të kaluarën dhe për pajtim, Kosovë

Hribar, Spomenka, dr, Publiciste, Lubjanë, Slloveni

Izetbegoviq, Maja, Aktore, Sarajevë, B dhe H

Jovanoviq, Vanja, Rektor sarajevas, Kisha Ortodokse serbe, B dhe H

Kandiq, Natasha, Koordinatore e projektit KOMRA, avokuese publike e KOMRA-s

Karup Drushko, Xhenana, Shoqata për Drejtësi Tranzicionale, Pajtim dhe Përkujtim në B dhe H (ShDTPP)

Kelmendi, Adriatik, redaktor i TV Kohavision, Kosovë, avokues publik i KOMRA-s

Kesiq, Vesna, gazetare, Kroaci

Kilmurray Avila, dr, Fondacioni "Bashkësia për Irlandën Veriore" (Community Foundation for Northern Ireland)

Kllarin, Mirko, Agjencia gazetareske SENSE

Kllasiq, Hrvoje, dr, Ligjërues në Fakultetin Filozofik në Zagreb, Kroaci

Komshiq, Zhelko, Anëtar i Presidencës së Bosnjës dhe Hercegovinës

Kosiq, Zoran, Shoqata e Luftëtarëve të luftërave të viteve 90-të, Kikindë, Serbi

Kostoviq, Denisa, dr, Ligjëruese e lartë, Shkolla londineze për ekonomi dhe shkenca politike, Britania e Madhe

†Kovaçiq, Mirko, i burgosur në kampe, Vukovar, Kroaci

Kullagliq, Amir, Srebrenicë, B dhe H

Llaliq, Ivana, gazetare dhe regjisore e filmave dokumentar, Beograd, Serbi

Lamont, Christopher, dr, Universiteti në Groningen, Holandë

Llupiq, Mevlludin, Shoqata e familjeve të personave të burgosur dhe të pagjetur të komunës së Zvornikut, B dhe H

Lushta, Rexhep, Hoxha, Bashkësia islame, Kosovë

Markoviq, fra Ivo, kori *Pontanima,* Teologjia françeskane, Sarajevë, B dhe H

Morina, Engjëllushe, bashkëthemeluese e Këshillit të Kosovës për punë të jashtme, Kosovë

Munjin, Bojan, kritik i teatrit, Kroaci

Mustafiq, Dino, regjisor, B dhe H

Nielsen, Christian, dr, Universiteti në Århus, Danimark

Nosov, Andrej, regjisor dhe producent, Hartefakt, Serbi

Obradoviq-Wochnik, Jellena, dr, Ligjëruese, Universiteti Aston, Birmingem, Britani e Madhe

Orlloviq, Sandra, Fondi për të Drejtën Humanitare, Beograd

Pajiq, Zoran, prof. dr, Fakulteti i Drejtësisë, Sarajevë, B dhe H

Pejçinoviq, Desanka, Shoqata e personave të kidnapuar dhe të vrarë në Kosovë dhe Metohi, Serbi

Perkoviq, Ante, Publicist, Kroaci

Perrin, Kristen, dr, University College London, Britani e Madhe

Petroviq, Nebojsha, Fakultetin Filozofik, Beograd, Serbi

Pjevaç, Dragan, Refugjat nga Kroacia, jeton në Serbi, anëtar i Koalicionit KOMRA

Puhovski, Zharko, prof. dr, avokues publik i KOMRA-s

Pusiq, Zoran, Këshilli qytetar për të drejtat e njeriut, Kroaci

Ristiq, Katarina, dr, Fakulteti i historisë, artit dhe orientalistikës, Leipzig, Gjermani

Selimi, Selim, i dërguar personal i presidentes së Kosovës për KOMRA-n

Sllapshak, Svetllana, prof. dr, Lubjanë, Slloveni

Smajiq, Husein efendi, myfti sarajevas, Bashkësia islame, B dhe H

Sokoliq, Ivor, University College, Londër, Britani e Madhe

Staniçiq, Tonçi, Ambasador i Republikës së Kroacisë në B dhe H

Stojanoviq, Llazar, regjisor, Serbi

Subashiq, Munira, Srebrenicë, Shoqata Lëvizja e nënave të enklavave të Srebrenicës dhe Zhepës

Subotiq, Jellena, dr, profesor asistente, Georgia State University

Sharçeviq, fra Ivan, dr, Teologjia françeskane, Sarajevë, B dhe H

Shasho, Nikolla, Refugjatë nga Kroacia, prindërit të vrarë në aksionin policor ushtarak *Stuhia* të Republikës së Kroacisë në vitin 1995

Sheatoviq, Marica, Novska, Kroaci, burri dhe shokët të vrarë në shtëpinë fqinje

Shimiq, Goran, dr, Grupi i Punës i Ekspertëve i Ministrisë së Drejtësisë dhe i Ministrisë për të Drejtat e Njeriut dhe Refugjatët në B dhe H për hartimin e Strategjisë së Drejtësisë Tranzicionale në B dhe H 2012–2016.

Tersheliç, Vesna, Documenta, Zagreb

Uçakar, Mirjana, Shoqata e Personave të Shlyer, Slloveni

Ukaj, Alban, aktor, Sarajevë, B dhe H

Vitoroviq, Mioljub, zëvendësprokuror për krimet e luftës, Serbi

Wastell, Sari, dr, Goldsmiths, Universiteti i Londrës, Britani e Madhe

Zyberi, Gentian, dr, Qendra Norvegjeze për të Drejtat e Njeriut, Norvegji

Zhalica, Pjer, regjisor, Sarajevë, B dhe H

Botuesi: Koalicioni për KOMRA

Redaktoret: Svetllana Sllapshak dhe Natasha Kandiq

Përkthimi: Dragan Novakoviq, Stefan Stojanoviq, Angellina Misina, Besim Rexhaj

Korrektura: Smila Bogdanoviq, Gjorgje Bozhoviq, Jonathan Boulting

Dizajni grafik: Todor Cvetkoviq

Tirazhi: 800

Shtypi: Publikum

Beograd, qershor 2015

ISBN 978-86-7932-062-9

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

316.485.6(4-12)”20”(082)
323.1(4-12)”20”(082)

TRANZICIONA pravda i pomirenje u postjugoslovenskim zemljama : glasovi institucija, verskih zajednica, aktivista, akademije, kulture i žrtava / uredile Svetlana Slapšak i Nataša Kandić ; [prevod: Dragan Novaković, Stefan Stojanović, Angelina Misina, Besim Rexhaj]. - Beograd : Koalicija za REKOM, 2015 (Beograd : Publikum). - 118, 141, 136 str. ; 27 cm

Srp. tekst i engl i alb. prevod. - Str. 9-10: Uvod / Nataša Kandić. - Napomene i bibliografske reference uz svaki rad.

ISBN 978-86-7932-062-9

a) Помирење - Југоисточна Европа - 21в - Зборници b) Етнички односи - Југоисточна Европа - 21в - Зборници COBISS.SR-ID 216004364